

К. МАРКС
&
Ф. ЕНГЕЛЬС

ДРУКУЄТЬСЯ
ЗА ПОСТАНОВОЮ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва • 1962

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ • 1965

ЗР1
26

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ

26

ЧАСТИНА

І

ПЕРЕДМОВА

До двадцять шостого тома Творів К. Маркса і Ф. Енгельса ввійшли «Теорії додаткової вартості» Маркса, що становлять четвертий том «Капіталу».

«Теорії додаткової вартості» написані Марксом за час від січня 1862 до липня 1863 року. Цей твір — складова частина великого рукопису 1861—1863 років, озаглавленого у Маркса «До критики політичної економії» і написаного як безпосереднє продовження першого випуску «До критики політичної економії», що вийшов у світ 1859 року. Рукопис 1861—1863 років складається з 23 зошитів (з нумерацією сторінок підряд від 1 до 1472) загальним обсягом близько 200 друкованих аркушів і є першою більш-менш систематичною — хоч ще тільки чорною і незакінченою — розробкою усіх чотирьох томів «Капіталу». «Теорії додаткової вартості» — найбільша за обсягом (близько 110 друкованих аркушів) і найбільш розроблена частина цього рукопису; вони становлять перший і єдиний начерк четвертого, підсумкового тома «Капіталу». Цей том, на відміну від трьох теоретичних томів, Маркс називав *історичною, історико-критичною* або *історико-літературною* частиною своєї праці.

Маркс почав писати «Теорії додаткової вартості» в рамках того первісного плану своєї «Критики політичної економії», який він намічав у 1858—1862 роках. На підставі того, що Маркс повідомляє про структуру своєї праці у передмові до першого випуску «До критики політичної економії», у своїх листах 1858—1862 років і в самому рукописі 1861—1863 років, план цей можна подати у вигляді такої схеми:

<p>I. Капітал: [Вступ: Товар і гроші]</p> <p>а) Капітал взагалі:</p> <p>б) Конкуренція капіталів</p> <p>в) Кредит</p> <p>г) Акціонерний капітал</p> <p>II. Земельна власність</p> <p>III. Наймана праця</p> <p>IV. Держава</p> <p>V. Зовнішня торгівля</p> <p>VI. Світовий ринок</p>	<p>1. Процес виробництва капіталу:</p> <p>2. Процес обігу капіталу</p> <p>3. Єдність того і другого, або Капітал і прибутки</p>	<p>1. Перетворення грошей у капітал</p> <p>2. Абсолютна додаткова вартість</p> <p>3. Відносна додаткова вартість</p> <p>4. Поеднання обох</p> <p>5. Теорії додаткової вартості</p>
--	---	--

З цієї схеми видно, що «Теорії додаткової вартості» Маркс спочатку задумав як історичний екскурс до того відділу його теоретичного дослідження про «капітал взагалі», який був присвячений проблемі процесу виробництва капіталу. Цей історичний екскурс повинен був завершити відділ про процес виробництва капіталу, подібно до того як у першому випуску «До критики політичної економії» розділ про товар завершувався історичним екскурсом «До історії аналізу товару», а розділ про гроші — історичним екскурсом «Теорії засобів обігу і грошей».

Такий був первісний задум Маркса. Однак у процесі його здійснення історичний екскурс про домарксівські теорії додаткової вартості вийшов далеко за рамки цього задуму. Оскільки всі домарксівські економісти робили ту помилку, що розглядали додаткову вартість не в її чистому вигляді, а тільки в окремих формах прибутку, ренти і процента, то сам матеріал досліджуваних і критикованих Марксом теорій вимагав розширення рамок дослідження. Критичний аналіз поглядів буржуазних економістів на додаткову вартість неминуче переплітався у Маркса з аналізом їх уявлень про прибуток, земельну ренту, процент і т. д. З другого боку, для того щоб критика помилкових теорій була всебічною і вичерпною, Маркс протиставив цим теоріям позитивну розробку тих чи інших частин нової, самим Марксом створеної, економічної теорії, що являла собою найбільший революційний переворот в усій економічній науці.

Щоб зрозуміти всю своєрідність складу і структури «Теорії додаткової вартості», треба мати на увазі ще й таке. На той час, коли Маркс почав працювати над «Теоріями», з трьох те-

оретичних частин «Капіталу» в письмовому вигляді була більш-менш опрацьована, та й то далеко не цілком, тільки перша частина — «Процес виробництва капіталу» (ця проблема досліджується в перших п'яти зошитах рукопису 1861—1863 років), а друга і третя частини — вірніше, окремі їх розділи — були тільки у вигляді попередніх фрагментарних начерків у чорновому рукописі 1857—1858 років, який у 1939 році був опублікований Інститутом марксизму-ленінізму мовою оригіналу під редакційним заголовком «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)» («Основні риси критики політичної економії (Чорновий начерк)»). Таким чином, Маркс, розробляючи історичну частину своєї праці, не міг просто посилатися на ті чи інші сторінки теоретичної частини, а повинен був тут же давати і позитивну розробку тих теоретичних питань, які виникали у зв'язку з критичним розглядом усієї попередньої політичної економії.

Все це привело до того, що історичний екскурс «Теорії додаткової вартості» розрісся до величезних розмірів. У великому рукописі 1861—1863 років історична, або історико-критична, частина займає зошити від VI до XV включно плюс зошит XVIII і ряд окремих історичних нарисів та заміток у зошитах XX—XXIII.

Основний текст «Теорії додаткової вартості» міститься в зошитах VI—XV і XVIII, написаних в період від січня 1862 до січня 1863 року включно. До цього тексту і відноситься складений Марксом зміст, записаний на обкладинках зошитів VI—XV. Цей зміст має велике значення для розуміння загальної структури праці Маркса, її складу і її плану. В цьому виданні він подається на самому початку першої частини 26-го тома (стор. 3—5). Історико-критичні нариси і замітки, які містяться в останніх зошитах рукопису і написані весною та літом 1863 року, є додатками до основного тексту.

По ходу роботи над «Теоріями додаткової вартості» все розширялося коло досліджуваних Марксом проблем. Це кінець кінцем і привело його до думки про необхідність виділити весь історико-критичний матеріал в окрему, четверту книгу «Капіталу». В процесі роботи Маркса над «Капіталом» все більше й більше розкривалось вирішальне значення того тричленного поділу (1. Процес виробництва капіталу, 2. Процес обігу капіталу і 3. Єдність того і другого), що його спочатку намічав Маркс тільки для задуманого у вужчому плані відділу «Капітал взагалі» (див. схему первісного плану праці Маркса на стор. VIII). Цей тричленний поділ виявився настільки важливим і настільки глибоким, що сюди поступово були включені також

і ті теми, які, за первісним планом, не входили в коло питань, віднесених Марксом до відділу «Капітал взагалі» (наприклад, конкуренція капіталів, кредит, земельна рента). Паралельно з цим процесом формування трьох теоретичних частин «Капіталу», які вбирали в себе поступово всі теоретичні проблеми політичної економії, у Маркса все більше зміцнювалось переконання, що історико-критичні дослідження треба подати окремою книгою — четвертою книгою «Капіталу».

Приблизно через місяць після закінчення роботи над рукописом 1861—1863 років Маркс (в листі від 15 серпня 1863 року) писав Енгельсу про цей свій рукопис: «...я тепер дивлюсь на всю цю махину і згадую, як мені довелося геть усе змінити і навіть *історичну* частину опрацювати на основі почасти зовсім невідомого раніш матеріалу...». Говорячи про «історичну частину», Маркс має на увазі «Теорії додаткової вартості», які, виходить, уже тоді він мислив як окрему — історичну — частину своєї праці; тимчасом ще в січні 1863 року Маркс думав розподілити цей історико-критичний матеріал по теоретичних відділах свого дослідження про «капітал взагалі», як це видно із складених ним планів першої і третьої частин «Капіталу» (див. цей том, частина I, стор. 397—399).

Про намір Маркса критично простежити історію політичної економії починаючи з середини XVII століття свідчить ґрунтовний історико-критичний нарис про Петті, що міститься в написаному в травні 1863 року XXII зошиті рукопису 1861—1863 років під характерним заголовком «З галузі історії: Петті». Цей нарис, що не має ніякого внутрішнього зв'язку ні з тим текстом, який йому передує, ні з тим, який іде після нього, Маркс явно призначав для історико-критичної частини своєї праці. В нарисі про Петті аналізуються його погляди на вартість, заробітну плату, земельну ренту, ціну землі, процент і т. д. Таке широке охоплення економічних поглядів Петті показує, що вже у травні 1863 року у Маркса виникла та думка, про яку він з цілковитою певністю писав через чотири роки (30 квітня 1867 року) в листі до Зіґфріда Мейєра, повідомляючи його про структуру свого «Капіталу»: «Том перший охоплює «Процес виробництва капіталу»... В другому томі дається продовження і закінчення теорії, а в томі третьому — історія політичної економії з середини XVII століття...» (другу і третю книги «Капіталу» Маркс тоді мав намір випустити одним томом).

Першу пряму згадку про четверту, «історико-літературну», книгу «Капіталу» ми знаходимо в листі Маркса до Енгельса від 31 липня 1865 року. Маркс пише Енгельсу про хід своєї

роботи над «Капіталом»: «Лишилось ще написати три розділи, щоб закінчити теоретичну частину (перші 3 книги). Потім ще треба написати 4-у книгу, історико-літературну; це для мене порівняно найлегша частина, тому що всі питання розв'язані в перших трьох книгах, а остання є скоріше повторенням в історичній формі». Тут може виникнути питання, чому Маркс говорить про те, що четверту книгу «Капіталу» треба ще тільки «написати»: адже в цитованому вище листі від 15 серпня 1863 року він говорить про «історичну частину» як про написану вже. Відмінність формулювань 1863 і 1865 років пояснюється тим, що в проміжок часу між ними, протягом 1863—1865 років, Маркс заново переробив і переписав усі три теоретичні книги своєї праці, а четверта книга — «історико-літературна» — залишилась у тому вигляді, в якому вона була написана в 1862—1863 роках, і тому потребувала переробки відповідно до нової редакції перших трьох книг «Капіталу».

З листа Маркса до Зігмунда Шотта від 3 листопада 1877 року видно, що Маркс і пізніше вважав історичну частину «Капіталу» до певної міри вже написаною. Маркс повідомляє тут про свою роботу над «Капіталом»: «...для себе я почав «Капітал» якраз у зворотному порядку порівняно з тим, як його буде опубліковано (почавши роботу з третьої, історичної, частини), тільки з тим застереженням, що перший том, до якого я приступив в останню чергу, відразу був підготовлений до друку, в той час як другий і третій томи лишались в неопрацьованій формі, властивій кожному дослідженню в його первісному вигляді». Тут історична частина названа третьою тому, що Маркс, як уже було згадано, мав намір другу і третю книги «Капіталу» випустити в одному томі — як другий том, а четверту книгу, в якій розглядається «історія теорії», — як третій том.

Коли про перший том Маркс тут говорить, що він до нього «приступив в останню чергу», то він має на увазі *остаточний, підготовлений до друку варіант* цього тома, що був написаний у 1866 і в першій половині 1867 року. Ті підготовчі начерки про перетворення грошей у капітал і про виробництво абсолютної і відносної додаткової вартості, які містяться в перших п'яти зошитах рукопису 1861—1863 років, згодом були досить ґрунтовно перероблені та значно доповнені й розширені. Те ж саме сталося і з тими розділами рукопису 1861—1863 років, до яких увійшли підготовчі начерки для майбутніх II і III томів «Капіталу». Таким чином, з усього великого рукопису 1861—1863 років з часом для Маркса першорядне значення зберегла тільки його історична, історико-критична чи історико-літера-

турна, частина, яка займала в цьому рукописі найбільше — можна сказати, центральне — місце і була розроблена з найбільшою повнотою. Це й дало Марксові підставу сказати в листі до Зігмунда Шотта, що свій «Капітал» він розпочав писати з останньої, історичної частини, оскільки перший випуск «До критики політичної економії», що вийшов у 1859 році, Маркс розглядав тільки як вступ до дослідження капіталу, а зміст перших п'яти зошитів рукопису 1861—1863 років, що являв собою лише попередні, підготовчі начерки, уже не міг братися до уваги після написаного в 1866—1867 роках I тома «Капіталу».

Те, що Маркс, по суті, почав писати свою велику економічну працю з кінця, мало глибокі причини. На початок 60-х років у Маркса *в принципі* уже було вироблено багато основних положень його економічного вчення. Але в систематично опрацьованій формі на цей час було закінчено й опубліковано тільки два перші вступні розділи (розділ про товар і розділ про гроші), які становили зміст першого випуску «До критики політичної економії». Те, що сам Маркс називав «*основним відділом*» всієї праці, тобто дослідження про капітал, усе ще перебувало у зовсім нерозчленованому і невпорядкованому вигляді суто чорнового рукопису 1857—1858 років. «Матеріал був у наявності; залишалось його оформити», — писав Маркс Лассалу 12 листопада 1858 року. Але для того щоб завершити розробку свого економічного вчення і надати належної наукової форми зібраному великому матеріалові, Маркс повинен був зробити генеральне розмежування з усією політичною економією, що існувала до того часу. Адже економічне вчення Маркса виникло не на порожньому місці, а на основі творчої переробки і глибокої всебічної критики всього того, що було написано домарксівськими економістами. Через те, коли Маркс у серпні 1861 року почав писати головний і основний розділ своєї праці — розділ про капітал, — він дуже скоро припинив виклад свого вчення про додаткову вартість, цього, за визначенням В. І. Леніна, наріжного каменя всієї економічної теорії Маркса, і став докладно розробляти до цього розділу історичний екскурс, озаглавлений Марксом «Теорії додаткової вартості», який так розрісся, що став основною частиною всього рукопису 1861—1863 років.

Усій цій історичній частині рукопису 1861—1863 років властиве тісне поєднання й переплетення історико-критичного дослідження і теоретичної розробки цілого ряду кардинальних проблем економічної науки. Історико-критичне дослідження розкриває перед нами картину виникнення, розвитку і дегра-

дації буржуазної політичної економії від середини XVII до середини XIX століття. Серед своїх близьких друзів Маркс говорив про себе: «Я чиню суд історії і віддаю кожному по його заслугі» («Спогади про Маркса і Енгельса», Київ, 1957, стор. 63). В «Теоріях додаткової вартості» Маркс показує, «в яких формах, що стали історичними віхами, були вперше висловлені і розвинуті далі закони політичної економії» (див. цей том, частина I, стор. 325). Відзначаючи заслуги класиків буржуазної політичної економії, Маркс разом з тим глибоко критикує їх класову обмеженість і ті конкретні економічні помилки, яких вони допускалися у своїх теоріях. З великою майстерністю Маркс викриває як методологічне, так і класове коріння помилкових економічних концепцій і тим самим подає нам чудові зразки того, як треба боротися з ворожими науковому комунізму поглядами й теоріями.

З другого боку, здійснена в тісному зв'язку з історико-критичним аналізом домарксівських економічних теорій позитивна розробка цілого ряду найважливіших економічних проблем має дуже велике значення з двох поглядів: по-перше, тут видно, як Маркс прийшов до тих чи інших складових частин своєї економічної теорії, а по-друге, тут нерідко дається більш розгорнуте трактування ряду питань, ніж у написаних пізніше перших трьох томах «Капіталу» (наприклад, про продуктивну працю, про неминучість криз при капіталізмі, про абсолютну земельну ренту і націоналізацію землі, про співвідношення між індивідуальною і ринковою вартістю товарів і т. д.).

Все це робить «Теорії додаткової вартості» надзвичайно важливою складовою частиною в системі економічного вчення марксизму. Вони мають неминуче значення не тільки для розуміння історії буржуазної політичної економії, а й для творчої розробки багатьох актуальних економічних проблем і для боротьби проти сучасних вульгарних буржуазних економістів та ревізіоністів.

Цілий ряд антинаукових концепцій, поширених в сучасній вульгарній політичній економії, тією чи іншою мірою відтворює ті антинаукові погляди, які були піддані нищівній критиці уже в «Теоріях додаткової вартості» Маркса. Як приклади можна назвати апологетичну концепцію продуктивності всіх професій, антинаукові теорії про можливість безкризового розвитку капіталізму, про рятівну роль непродуктивного споживання, людиноненависницькі теорії про нібито фатальну неминучість зубожіння широких народних мас, про нібито неусувну невідповідність між кількістю населення на Землі і наявними природними ресурсами, різні вульгарні теорії вартості і т. д.

Основні висновки свого глибокого і багатостороннього аналізу історії буржуазної політичної економії Маркс у стислому й узагальненому вигляді сформулював у післямові до другого видання I тома «Капіталу» (січень 1873 року): «Оскільки політична економія є буржуазною, ... вона може залишатися науковою тільки до того часу, поки класова боротьба перебуває в прихованому стані або має тільки поодинокі прояви». Про класичну буржуазну політичну економію в Англії Маркс пише, що вона «стосується періоду нерозвинутої класової боротьби». З розвитком класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією різко змінюється характер буржуазної політичної економії. З часу завоювання буржуазією політичної влади у Франції і в Англії «класова боротьба, практична і теоретична, набирає все більш яскраво виражених і загрозливих форм. Разом з тим пробилася смертна година для наукової буржуазної політичної економії... Безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою, догідливою апологетикою» (див. це видання, т. 23, стор. 16, 19).

На фоні цієї загальної деградації буржуазної політичної економії виділялись постаті окремих економістів, що пробували, як говорить Маркс, «узгодити політичну економію капіталу з вимогами пролетаріату, яких уже не можна було більше ігнорувати». Таку спробу «примирити непримиренне» в середині XIX століття зробив Джон Стюарт Мілль. Маркс відзначає всю безнадійність подібних спроб, які цілком залишались у рамках буржуазної політичної економії і свідчили про її банкрутство. У зв'язку з цим Маркс з усією силою підкреслює заслуги «великого російського вченого і критика» М. Г. Чернишевського, який у своїх «Нарисах з політичної економії (за Міллем)», як зазначає Маркс, «майстерно показав» банкрутство буржуазної політичної економії (там же, стор. 19).

Чернишевський писав свій критичний розбір книги Джона Стюарта Мілля «Principles of Political Economy» у 1860—1861 роках, тобто майже в той самий час, коли Маркс працював над своїми «Теоріями додаткової вартості».

Крізь усі економічні твори Чернишевського проходить думка про необхідність створення нової політичної економії, яку він на протилежність старій політичній економії, що її він характеризував як «теорію капіталістів», з усією виразністю називає «теорією трудящих».

Створити нову, справді наукову політичну економію, що означала б корінний революційний переворот в економічній науці, міг тільки вождь і вчитель революційного пролетарі-

ату — Карл Маркс. І тільки Маркс, будуючи на принципово нових засадах грандіозну споруду «Капіталу», міг створити ту наукову історію буржуазної політичної економії, яка викладена в історико-критичній частині його геніальної праці — в «Теоріях додаткової вартості».

* * *

Як відомо, Маркс не встиг підготувати рукопис «Теорій додаткової вартості» для друку. Після його смерті цей рукопис, як і вся інша його рукописна спадщина, перейшов до рук його вірного друга і великого соратника — Ф. Енгельса. З цього часу Енгельс найважливішим у своєму житті вважав опрацювання для друку і видання рукописних праць Маркса і в першу чергу — не завершених Марксом трьох останніх книг «Капіталу».

Перші згадки Енгельса про рукопис «Теорій додаткової вартості» зустрічаються в його листах до Лаури Лафарг від 22 травня 1883 року і до Каутського від 16 лютого і 24 березня 1884 року. В останньому з цих листів Енгельс повідомляє, що він домовився з видавцем «Капіталу» Мейснером про ту послідовність, в якій будуть виходити друга і третя книги «Капіталу» і — як підсумкова частина всієї праці — «Теорії додаткової вартості».

Докладніше про цю підсумкову частину «Капіталу» Енгельс говорить у листі до Бернштейна, написаному в серпні 1884 року. Тут ми читаємо: «...*«Історія теорії»*, між нами, теж в основному написана. В рукописі «До критики політичної економії» ...с, як я, здається, тобі тут уже показував, коло 500 сторінок-четвертинок, присвячених «теоріям додаткової вартості», де, правда, дуже багато доведеться викреслити, тому що пізніше це було перероблено по-іншому, проте залишиться ще чимало».

Найбільш докладні відомості про рукопис «Теорій додаткової вартості» і про те, в якому вигляді Енгельс думав його видати, подаються в передмові Енгельса до II тома «Капіталу» (передмова ця помічена 5 травня 1885 року). Вказавши, що «Теорії додаткової вартості» становлять головну частину великого рукопису «До критики політичної економії», написаного в 1861—1863 роках, Енгельс продовжує: «Цей відділ містить у собі докладну критичну історію центрального пункту політичної економії, теорії додаткової вартості, і, крім того, у формі полеміки з попередниками, тут викладається більша частина тих пунктів, які згодом досліджені спеціально і в логічному зв'язку в рукописі, що ввійшов до книг II і III. Я лишаю за

собою право опублікувати критичну частину цього рукопису як книгу IV «Капіталу», причому з нього будуть вилучені численні місця, вже вичерпані в книгах II і III. Хоч який дорожчий цей рукопис, однак для цього видання книги II його не довелося використати» (див. це видання, т. 24, стор. 4).

У своїх листах кінця 80-х і початку 90-х років Енгельс кілька разів згадує про свій намір — після видання III тома «Капіталу» приступити до підготовки IV тома, «Теорій додаткової вартості». При цьому він уже не так категорично висловлюється про вилучення теоретичних екскурсів, що містяться в рукописі «Теорій».

Останній раз Енгельс згадує про рукопис «Теорій додаткової вартості» в листі до Стефана Бауера від 10 квітня 1895 року. Як видно з цього листа, Енгельс ще в 1895 році думав, що йому вдасться опублікувати цей твір Маркса. Але підготувати до друку підсумковий том «Капіталу» Енгельс не встиг: він умер через неповні чотири місяці після того, як був написаний цей лист. Енгельс тільки встиг виправити в рукописі «Теорій додаткової вартості» декілька описок автора, які впади йому в око.

З наведених висловлень Енгельса видно, що він надавав рукописові «Теорій додаткової вартості» дуже великого значення і вважав його IV книгою — або IV томом — «Капіталу». Але з цих висловлень видно також, що в 1884—1885 роках Енгельс мав намір вилучити з тексту цього рукопису «численні місця, уже вичерпані в книгах II і III».

У зв'язку з цим, природно, постає питання: як бути з таким наміром Енгельса?

Вилучити з рукопису «Теорій додаткової вартості» цілий ряд місць мав право тільки Енгельс, великий соратник і сподвижник Маркса, який є в певному розумінні співавтором «Капіталу». Для того щоб частини рукопису, які залишилися б після вилучення цих місць, не стали не зв'язаними один з одним фрагментами, їх довелося б значною мірою переробити і зв'язати між собою спеціально написаними вставками. А на таку переробку тексту Маркса мав право знов-таки тільки Енгельс.

Є і ще один аргумент за те, що слід зберегти в тексті «Теорій додаткової вартості» згадані «численні місця». Намір Енгельса вилучити ці місця був лише його початковим наміром, що виник у нього до того, як він приступив до детальнішого вивчення рукопису «Теорій додаткової вартості». А ми знаємо з передмови Енгельса до III тома «Капіталу», що в ході безпосередньої роботи над підготуванням рукописів Маркса до дру-

ку Енгельс іноді переглядав свої початкові наміри і задуми. Так, V відділ III тома «Капіталу» Енгельс спочатку хотів дати у своїй власній переробці, оскільки в рукописі Маркса цей відділ залишився недоопрацьованим. Енгельс говорить у своїй передмові, що він щонайменше тричі пробував докорінно переробити цей відділ, але кінець кінцем відмовився від цього наміру і вирішив обмежитись «упорядкуванням того, що було, зробивши тільки найнеобхідніші доповнення» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 6). За аналогією до цього можна припустити, що коли б Енгельс приступив до безпосередньої підготовки для друку рукопису «Теорій додаткової вартості», то він зберіг би теоретичні екскурси, що є в рукописі. Це припущення тим більш правдоподібно, що серед цих екскурсів є такі, в яких викладені дуже важливі теоретичні дослідження Маркса, котрі істотно доповнюють те, що подано, наприклад, у III томі «Капіталу» — особливо розділ про земельну ренту.

Теоретичні дослідження, що входять до складу рукопису «Теорій додаткової вартості», дістали дуже високу оцінку В. І. Леніна. У своїх творах В. І. Ленін багато разів звертається до «Теорій додаткової вартості» і при цьому однаково високо ставить як історико-критичний, так і суто теоретичний зміст цієї праці Маркса. Особливо високо В. І. Ленін оцінює ті розділи «Теорій додаткової вартості», в яких Маркс розвиває свої власні погляди на природу земельної ренти (див. В. І. Ленін. Твори, том 5, стор. 105; том 13, стор. 156, 241, 261, 263). В. І. Ленін вказує на «чудові роз'яснення Маркса в «Теоріях додаткової вартості», де особливо наочно показано і революційне в буржуазно-демократичному розумінні значення націоналізації землі» (том 28, стор. 282; див. також том 13, стор. 264, 281—283; том 15, стор. 142; том 16, стор. 100—101 та ін.). В. І. Ленін наводить з «Теорій додаткової вартості» основні положення Маркса про абсолютну земельну ренту і констатує, що вони підтверджують правильність того трактування цієї проблеми, яке за кілька років до опублікування «Теорій» було викладене в праці Леніна «Аграрне питання і «критики Маркса»» (див. том 5, стор. 105).

* * *

Рукопис «Теорій додаткової вартості» вперше був виданий Каутським у 1905—1910 роках у трьох томах, з яких другий том у свою чергу було поділено на дві частини. Завдяки цьому виданню визначна праця Маркса стала відомою досить широкому колу читачів і була перекладена на ряд мов, у тому числі

і на російську мову. Але за своєю якістю видання Каутського було багато в чому незадовільним, а де в чому просто-таки хибним.

Каутський відмовився від думки про те, щоб видати рукопис Маркса як IV том «Капіталу», тобто так, як це збирався зробити Енгельс і як це впливало із змісту рукопису та з прямо сказаного Марксом про те, що писати «Капітал» він почав з історичної частини. Каутський заявив, що «Теорії додаткової вартості» є не IV томом «Капіталу», а твором «паралельним» «Капіталові», притому таким твором, в якому нібито нема ніякого внутрішнього плану й порядку. Ця глибоко помилкова настанова і стала джерелом тих довільних способів підготовки рукопису Маркса, які дозволив собі у своєму виданні Каутський. Він не зрозумів своєрідної структури праці Маркса, не зрозумів того значення, яке мають у ній поєднання і переплетення історико-критичних досліджень з дослідженнями власне економічних проблем у їх позитивному теоретичному аспекті. Через це він повністю ігнорував ті заголовки Марксової праці, які Маркс писав на обкладинках своїх зошитів і які дають змогу краще зрозуміти не тільки зовнішню, але й внутрішню послідовність окремих розділів і підрозділів. Відкинувши все це, Каутський довільно змінив структуру праці Маркса, зробив у ній невичерпані перестановки частин тексту, перекроїв по-своєму перший і особливо другий том свого видання.

У Маркса рукопис «Теорій додаткової вартості» починається коротким загальним зауваженням про те, що досі всі економісти змішували додаткову вартість з її окремими формами прибутку й ренти, і невеликим вступним розділом про Джемса Стюарта, який вперше усвідомив неможливість вивести прибуток з обміну. Цей невеликий розділ є вступом до розгляду вчення фізіократів, які першими зробили спробу пояснити додаткову вартість шляхом аналізу процесу виробництва. Далі Маркс переходить до дослідження вчення Адама Сміта, а потім знову повертається до фізіократів і розглядає ту частину їх вчення, в якій вони показали себе глибшими дослідниками, ніж Адам Сміт, що виступив після них, а саме — знамениту «Економічну таблицю» Кене. Така послідовність перших розділів «Теорій додаткової вартості» відповідає суперечливому, зигзагоподібному ходові розвитку буржуазної політичної економії, де крок вперед у розумінні одних питань супроводився іноді кроком назад у трактуванні інших проблем.

Каутський грубо порушив цю послідовність розділів, обрану Марксом. На самому початку свого видання він помістив

чотири невеликі уривки, взяті з останніх зошитів рукопису 1861—1863 років, перемішав зв'язний виклад, поданий Марксом у зошитах VI—XVIII, з додатковими нотатками із зошитів XX—XXIII, вилучив з основного тексту теоретичні дослідження Маркса, безпосередньо пов'язані з критичним аналізом поглядів Сміта і Кене, і помістив їх окремо у вигляді особливих додатків, відірвавши їх від історико-критичного дослідження Маркса.

Ще бездеремонніше Каутський перетасував текст у другому томі свого видання. Цей том був довільно поділений Каутським на дві окремі книги, причому розділ «Рікардовська теорія прибутку», який в рукописі Маркса містить струнку і строго послідовну критику поглядів Рікардо на середню норму прибутку і на причини її зниження, у Каутського був розірваний на дві половини, вміщені у різних півтомах і відділені одна від одної 350 сторінками тексту. Маркс показує, що помилки Рікардо в теорії ренти наклали глибокий відбиток на рікардовське вчення про прибуток. Тому не випадково в рукописі Маркса аналіз рікардовської теорії ренти передує розділові «Рікардовська теорія прибутку». Каутський цього не зрозумів і довільно перекоїв текст, намагаючись підвести його під той порядок викладу, який був застосований Марксом у III томі «Капіталу», де подається не історико-критичне дослідження поглядів Рікардо, а систематичний виклад теорії самого Маркса.

Поділ тексту рукопису на розділи та параграфи в ряді випадків зроблений Каутським без достатньої уваги до ходу міркувань Маркса. Редакційні заголовки часто обмежуються простим переліком імен або ж мають дуже загальний, абстрактний характер і зовсім не вказують на те, в якому зв'язку розглядається та чи інша проблема, за що критикує Маркс того чи іншого економіста, які помилки Маркс викриває у тій або іншій концепції. Іноді Каутський дає такі заголовки, які можуть викликати у читача зовсім неправильне уявлення, нібито у таких буржуазних економістів, як Річард Джонс, уже були окремі елементи марксистської політичної економії. А в своїх передмовах до томів «Теорій» Каутський взагалі стирає принципову різницю між буржуазною і марксистською політичною економією, не кажучи жодного слова про той великий революційний переворот, який Маркс зробив в економічній науці і для розуміння якого саме цей твір Маркса дає так багато наочного, конкретного матеріалу.

У виданні Каутського дуже багато нічим не виправданих пропусків, як невеликих за розміром, так і досить великих. Загалом Каутський вилучив з тексту не менш 5—6 друкова-

них-аркушів. Деякі з тих місць, що їх опустив Каутський, мають дуже важливе значення. Як приклади можна навести той уривок з розділу про Рамсея, де Маркс говорить про неминуче погіршення становища робітничого класу в міру нагромадження капіталу (стор. 1098 рукопису Маркса), і те місце з розділу про Шербюльс, де мова йде про абсолютне зменшення змінного капіталу у більш розвинутих галузях капіталістичного виробництва (стор. 1112—1113 рукопису Маркса).

У цілому ряді випадків Каутський дуже недбало розшифрував рукопис Маркса. А цього тим більше не можна пробачити Каутському, що він у свій час користувався порадами і вказівками Енгельса, який учив Каутського, як розбирати важкий для читання почерк Маркса. Навіть у тих місцях, де рукопис Маркса написаний досить розбірливо, Каутський через недбалість допускав грубі помилки і перекручення при відтворенні того, що написано в Маркса. Як приклад може послужити груба помилка в розшифруванні слова «Prozess» у розділі про рикардовську теорію нагромадження (стор. 703 рукопису Маркса). У Маркса сказано: «...При розгляді всього процесу в цілому ясно, що виробники життєвих засобів не можуть купити, для заміщення свого постійного капіталу, машини або сировину, коли виробники елементів, якими заміщується постійний капітал, не куплять у них вироблених ними життєвих засобів, коли, отже, цей процес обігу не є за своєю суттю обміном між життєвими засобами і постійним капіталом». В рукописі тут ясно написано: «Den allgemeinen Prozess betrachtet...». Каутський слово «Prozess» замінив у своєму виданні словом «Profit» («прибуток») і цим чітку думку Маркса зробив зовсім незрозумілою.

До грубих помилок, допущених Каутським при розшифруванні рукопису, треба ще додати й численні неточності в перекладі тих місць рукопису, які написані англійською і французькою мовами і які у виданні Каутського були подані в німецькому перекладі, а також деякі неправильні редакційні вставки та необґрунтовані, невірні «виправлення» Марксового тексту.

Для ілюстрації каутськіанських «виправлень» можна навести такий приклад. У кінці розділу про рикардовську теорію прибутку Маркс, критикуючи погляди Рікардо в питанні про той вплив, який роблять на середню норму прибутку і відповідно на ціни виробництва вищі, ніж у метрополії, прибутки, що дістаються від колоніальної торгівлі, пише: «...Високі прибутки... приводять до того, що ціни однієї частини товарної маси піднімаються над вартістю цих товарів вище, ніж це буває при

низькому рівні середнього прибутку, тоді як ціни другої частини товарів падають нижче їх вартості меншою мірою, ніж при низьких прибутках» (стор. 694 рукопису Маркса). Не зрозумівши, що в Маркса тут ідеться про вплив на норму прибутку нееквівалентного обміну між метрополією і колоніями, Каутський «виправив» цей вислів Маркса так: «...Завдяки високим прибуткам ціни певної частини товарів більшою мірою перевищують їх вартість, ніж у тому випадку, коли середній прибуток низький, у той час як ціни другої частини товарів впадуть ще нижче їх вартостей» («Теорії прибавочної стоимости», т. II, ч. 2, 1936, стор. 144). Вийшло повне перекручення важливої думки Маркса про те, що високі прибутки від пограбування колоній підвищують середню норму прибутку в метрополії і тим самим викликають там загальне підвищення цін виробництва.

Крім недбалості, якої не можна пробачити, при відтворенні тексту рукопису Каутський дозволив собі також довільну заміну одних термінів Маркса іншими. Так, термін «Arbeitsbedingungen» («умови праці») Каутський замінив терміном «Produktionsmittel» («засоби виробництва»), термін «Arbeitsinstrument» («знаряддя праці») — терміном «Arbeitsmittel» («засіб праці»), терміни «Kostenpreis» («ціна витрат») і «Durchschnittspreis» («середня ціна») — терміном «Produktionspreis» («ціна виробництва») і т. д.

* * *

Через те, що у виданні Каутського є такі істотні хиби та помилки, постала необхідність у принципово новому виданні «Теорій додаткової вартості», яке і було здійснене Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у 1954—1961 роках (частина I вийшла в 1954 році і була перевидана в 1955 році, частина II з'явилась у 1957 році, частина III — на початку 1961 року *).

В основу нового видання «Теорій додаткової вартості» був покладений оригінал рукопису Маркса, розшифрування якого було ретельно перевірене і в багатьох місцях істотно уточнене. Для встановлення складу основного тексту, його розміщення і розподілу був використаний намічений самим Марксом зміст, про який уже згадувалося вище.

Поділ нового видання на три частини викликаний, з одного боку, великим обсягом твору, а з другого боку — його змістом: перша частина трактує, в основному, про дорікардовську

* Українською мовою частина I вийшла в 1956 році, частина II — у 1960 році, частина III — у 1964 році. *Ред. українського перекладу.*

політичну економію, друга частина — про Рікардо, третя — про економістів післярікардовського періоду.

Перша частина «Теорій додаткової вартості» містить головним чином аналіз і критику поглядів фізіократів й Адама Сміта. У фізіократів Маркс відзначає дві великі заслуги в історії економічної науки: 1) вони перші перенесли питання про походження додаткової вартості із сфери обігу в сферу виробництва, 2) вони перші зробили спробу зобразити весь процес відтворення й обігу капіталу в масштабі цілої країни. Досліджуючи економічні погляди фізіократів, Маркс викриває властиву їм, як і всім буржуазним економістам пізніших часів, обмеженість, яка полягає в тому, що вони вважають буржуазні форми виробництва за вічні, природні. Він також показує їх двоїстість у розумінні додаткової вартості, що виступає в них то як чистий дар природи, то як продукт додаткової праці землероба, присвоюваний власником землі.

Суперечності та двоїстість у трактуванні найважливіших економічних категорій — вартості, додаткової вартості, продуктивної праці і т. д. — Маркс розкриває також і в ученні Адама Сміта, який іноді дуже близько підходив до правильних, наукових уявлень про джерело вартості і додаткової вартості, хоч і не зумів послідовно провести у своїй теорії цю наукову лінію. Піддаючи критичному аналізу теорію Сміта, Маркс з великою майстерністю виявляє в ній вульгарний елемент, що пізніше розрісся в апологетичні теорії вульгарних економістів, епігонів Сміта. У зв'язку з критикою так званої догми Сміта, який зводив усю вартість суспільного продукту до доходів, Маркс розробляє питання про відтворення всього суспільного капіталу і особливо докладно зупиняється на проблемі заміщення постійного капіталу. Аналізуючи погляди Сміта на продуктивну та непродуктивну працю, Маркс простежує також процес тієї вульгаризації, якої зазнали ці погляди в економістів пізнішого часу. При цьому Маркс завжди показує не тільки методологічне, а й класове коріння тих чи інших концепцій.

У *другій* частині «Теорій додаткової вартості» центральне місце займає критичний аналіз системи економічних поглядів Рікардо. Ця система є тією кульмінаційною точкою, вище якої не могла піднятися класична буржуазна політична економія. Рікардо намагався всю буржуазну економіку зрозуміти і пояснити на основі трудової теорії вартості. При цьому дуже велику роль відіграла в його поглядах теорія земельної ренти, а однією з головних передпошилок цієї теорії була в Рікардо хибна ідея про тотожність вартості і ціни виробництва, або

«ціни витрат», як тут висловлюється Маркс. Ці особливості системи Рікардо і повели до того, що свій аналіз цієї системи Маркс розпочинає з критики помилкового ототожнення вартості і ціни витрат. А перед цим Маркс подає у вигляді «відступу» критичний розбір теорії земельної ренти Родбертуса, який зробив — правда, невдалу — спробу обґрунтувати існування абсолютної земельної ренти, що її Рікардо заперечував.

Відзначаючи великі теоретичні заслуги Рікардо, Маркс разом з тим підкреслює принципові хиби його методу, неспроможність Рікардо пов'язати закон середньої норми прибутку з законом вартості, наявність вульгарного елемента в його теорії прибутку, змішання процесу утворення ринкової вартості всередині якої-небудь галузі виробництва з процесом утворення ціни витрат, змішання законів додаткової вартості з законами прибутку і т. д. Критикуючи теоретичні помилки Рікардо та викриваючи класову обмеженість його поглядів, Маркс разом з тим розвиває свої власні погляди на співвідношення між вартістю і ціною виробництва, на абсолютну і диференціальну земельну ренту, на утворення середньої норми прибутку та причини її зміни, на процес нагромадження капіталу та його економічні наслідки, на проблему криз і т. д.

У *третьій* частині «Теорії додаткової вартості» розглядається та критика, якій система Рікардо була піддана як справа — з боку Мальтуса, що відбивав інтереси землевласницької аристократії та найреакційніших елементів буржуазії, — так і зліва — з боку англійських утопічних соціалістів-рікардіанців; простежується процес розкладу рікардіанської школи; показується, як в міру загострення класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією процес вульгаризації охоплює самі основи політичної економії, її вихідні положення, її основні категорії.

У розділі про Мальтуса Маркс показує безглуздість і глибоку реакційність мальтусівського захисту марнотратства непродуктивних класів, що прославлялося Мальтусом як засіб проти надвиробництва. У розділі про розклад рікардіанської школи Маркс розкриває процес деградації буржуазної політичної економії, який привів її до відмови від усіх цінних елементів рікардовської системи, до безплідної схоластики, до безсоромної апологетики капіталістичного способу виробництва, до дедалі вульгарніших теорій і концепцій. У розділі про соціалістів-рікардіанців Маркс відмічає їх заслуги, що стосуються критики капіталізму, і водночас показує їх нездатність подолати буржуазні передумови рікардовської теорії і неспроможність їх намагань побудувати на її основах вчення про соціалізм.

Третя частина «Теорій» закінчується критичним розбором концепцій Рамсея, Шербюльє і Річарда Джонса, у яких Маркс, поря з вульгарними поглядами на капітал та джерело прибутку, відмічає деякі зародки уявлення про історично минулий характер капіталістичного способу виробництва, — і великим додатковим екскурсом «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія», в якому Маркс чудово аналізує суть вульгарної політичної економії у її відмінності від класичної буржуазної політичної економії.

Оскільки в процесі роботи Маркса над «Теоріями додаткової вартості» його дослідження, як про це вже говорилось, вийшло далеко за межі первісного задуму і Маркс в останніх зошитах рукопису 1861—1863 років дав ряд додаткових нарисів і заміток про економістів XVII і XVIII століть, то ці додаткові нариси і замітки природно ввійшли у *Додатки до першої частини* як пізніші доповнення основного тексту, що писався спочатку в вужчому плані. В Додатках до першої частини вміщені також: теоретичне дослідження Маркса про продуктивну і непродуктивну працю (з XXI зошита рукопису 1861—1863 років), яке є досить важливим доповненням до історико-критичного розділу «Теорії про продуктивну і непродуктивну працю», замітка про апологетичну концепцію продуктивності всіх професій (з V зошита рукопису 1861—1863 років) і намітки планів I і III частин «Капіталу», що відносяться до січня 1863 р. (з XVIII зошита того самого рукопису).

У *Додатках до другої частини* вміщено коротенькі доповнюючі замітки Маркса, які стосуються питань, що розглядаються в другій частині, і які написані Марксом на обкладинках зошитів XI, XII і XIII.

Як *Додаток до третьої частини* подається згаданий вище великий екскурс «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія», який за своїм характером в основному є теоретичним, але він має чимале значення також і за своїм історико-критичним змістом. Його довелось вмістити як Додаток тому, що у змісті-плані останніх розділів «Теорії додаткової вартості», записаному Марксом на обкладинці XIV зошита, розділ «Річард Джонс» має помітку «Кінець цієї 5-ої частини», тобто підсумкової, історико-критичної частини розділу про процес виробництва капіталу, замість якої спочатку писались «Теорії додаткової вартості». А зразу після цього в указаному змісті-плані йдуть слова: «Епізод: Доход і його джерела», до яких у змісті XV зошита додано: «Вульгарна політична економія» (див. цей том, частина I, стор. 5). Під «епізодом» Маркс розумів такий екскурс, який є вставкою в основний текст або до-

датком до нього. Оскільки характерною рисою вульгарної політичної економії є те, що вона чіпляється за видимість фетишизованих форм доходу і його джерел, «епізод» цей є додатком, що завершує весь том історико-критичного дослідження Маркса.

Текст рукопису «Теорій додаткової вартості» подається у тій послідовності, яку він має в зошитах Маркса. Окремі перестановки було зроблено тільки у тих випадках, де потреба в них поставала з вказівок самого автора. Так, наприклад, у VII зошиті Маркс, трактуючи про смітівську концепцію продуктивної праці і згадавши в цьому зв'язку про вульгаризатора поглядів Сміта Жермена Гарньє, робить великий відступ, що стосується Джона Стюарта Мілля. Він починається такими словами: «Перш ніж розбирати погляди Гарньє, викладемо тут епізодично [тобто у вигляді екскурсу] дещо про цитованого вище *Мілля молодшого*. Те, що ми маємо тут сказати, стосується власне дальшого, де буде мова про рікардовську теорію додаткової вартості, а не цього місця, де ми розглядаємо поки що А. Сміта». У відповідності з цією вказівкою Маркса і з тим змістом XIV зошита, що складений Марксом пізніше, екскурс про Джона Стюарта Мілля перенесено в третю частину «Теорій», у розділ про розклад рікардіанської школи, в якому Джонові Стюарту Міллю Маркс приділив спеціальний розділ. Другий приклад перестановки: у X зошиті є невеликий незакінчений розділ про англійського соціаліста Брея (стор. 441—444 рукопису); тимчасом у складеному пізніше (на обкладинці XIV зошита) змісті-плані останніх розділів «Теорій додаткової вартості» розділ «Брей як противник політико-економів» Маркс відніс до розділу «Противники політико-економів»; відповідно до цієї вказівки Маркса сторінки 441—444 про Брея перенесено в розділ про противників політико-економів.

Текст розбито на розділи й параграфи відповідно до вказівок Маркса, що є у складеному ним змісті рукопису та в окремих місцях самого рукопису. Як заголовки складових частин рукопису використано: 1) заголовки із змісту Маркса, 2) ті заголовки із зроблених Марксом наміток планів I і III частин «Капіталу», які мають відношення до тих чи інших розділів рукопису «Теорій», 3) ті нечисленні заголовки, які є в самому тексті «Теорій». Однак все це, разом узятє, становить тільки порівняно невелику частину всіх тих заголовків, які треба було дати розділам та підрозділам рукопису. Друга, більша частина заголовків сформульована редакцією на основі тексту відповідних частин рукопису з максимальним використанням термінів і формулювань самого Маркса. Заголовки, дані редакцією, —

як і взагалі все те, що належить редакції,— взято у квадратні дужки, для того щоб їх можна було легко відрізнити від тих заголовків, які дані Марксом. У зв'язку з цим ті квадратні дужки, які іноді зустрічаються в рукописі Маркса, замінені фігурними дужками.

Номери зошитів рукопису Маркса скрізь указано в квадратних дужках римськими цифрами, номери сторінок рукопису — арабськими цифрами. При цьому, коли текст подається без будь-яких перестановок, то номер сторінки ставиться тільки один раз, на самому початку кожної сторінки рукопису. Якщо ж текст друкується не підряд, а з тими чи іншими перестановками, то номер сторінки рукопису (а при переході до іншого зошита — також і номер зошита) ставиться як на початку уривка, так і в кінці його.

Чималі труднощі при підготовці нового видання були викликані завданням дати точний і в той же час не важкий для читання переклад «Теорії додаткової вартості». Річ у тому, що текст рукопису в багатьох місцях літературно не опрацьований. Думка Маркса нерідко виражена скорочено і тільки у формі чорновика. Потрібно було немало зусиль для того, щоб, не вносячи нічого свого, знайти адекватний вислів для передачі справжнього змісту рукопису. Хоч більша частина рукопису написана Марксом німецькою мовою, але він часто користується для висловлення своїх думок англійськими і французькими зворотами, а подекуди і цілком переходить на англійську або французьку мову. При перекладі рукопису на російську мову все це треба було уніфікувати так, щоб думка Маркса, виражена різними мовами, дістала однозначне і максимально точне вираження в тексті російського перекладу.

Під час праці над перекладом рукопису було виявлено і виправлено різні описки та неточності у цифрових розрахунках, у наведених цитатах і т. д., перевірялись фактичні дані, посилення на джерела, уточнялась термінологія.

Кожна з трьох частин нового видання «Теорії додаткової вартості» має науково-довідковий апарат, що складається з приміток, покажчика цитованої і згадуваної літератури, покажчика російських перекладів книг, цитованих Марксом, та покажчика імен.

За зразком російського видання 1954—1961 років у Німецькій Демократичній Республіці підготовлено й випущено аналогічне видання «Теорії додаткової вартості» мовою оригіналу (Берлін, 1956—1962).

* * *

Цей том, що виходить у трьох частинах, в усьому істотному й основному відтворює текст і науково-довідковий апарат окремого видання «Теорій додаткової вартості», яке вийшло в 1954—1961 роках. Зміни у тексті, що відрізняють 26-й том Творів від окремого видання, стосуються тільки деяких деталей.

Місцями уточнено редакційні заголовки. У переклад внесено окремі уточнення і стилістичні виправлення. Додано нові примітки, а деякі з старих приміток перероблено й розширено.

Поповнено покажчик цитованої та згадуваної літератури. Іменний покажчик має короткі анотації, як це зроблено в інших томах Творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

У кінці третьої частини 26 тома буде предметний покажчик до всіх трьох частин тома.

*Інститут марксизму-ленінізму
при ЦК ВЛКСМ*

К.МАРКС

ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

(IV ТОМ «КАПІТАЛУ»)

Частина перша (розділи I—VII)

**[ЗМІСТ РУКОПИСУ
«ТЕОРІЙ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ»]¹**

[VI—219b] Зміст VI зошита:

- 5) Теорії додаткової вартості ²
 - a) Сер Джемс Стюарт
 - b) Фізіократи
 - c) А. Сміт [VI—219b]

[VII—272b] [Зміст VII зошита]

- 5) Теорії додаткової вартості
 - c) А. Сміт (продовження)
(Дослідження того, як це можливо, що річний прибуток і річна заробітна плата купують вироблені за рік товари, які крім прибутку і заробітної плати містять в собі ще й постійний капітал) [VII—272b]

[VIII—331b] [Зміст VIII зошита]

- 5) Теорії додаткової вартості
 - c) А. Сміт (закінчення) ³ [VIII—331b]

[IX—376b] [Зміст IX зошита]

- 5) Теорії додаткової вартості
 - c) А. Сміт. Закінчення
 - d) Неккер [IX—376b]

[X—421c] [Зміст X зошита]

- 5) Теорії додаткової вартості
 - Відступ. Економічна таблиця Кене
 - e) Ленге
 - f) Брей

g) Пан Родбертус. Відступ. Нова теорія земельної ренти [X—421c]

[XI—490a] [Зміст XI зошита]

5) Теорії додаткової вартості

g) Родбертус

Відступ. Зауваження про історію відкриття так званого рикардовського закону

h) Рікардо

Теорія ціни витрат у Рікардо і А. Сміта (Спростування)

Теорія ренти Рікардо

Таблиці диференціальної ренти з поясненнями [XI—490a]

[XII—580b] [Зміст XII зошита]

5) Теорії додаткової вартості

h) Рікардо

Таблиця диференціальної ренти з поясненнями (Розгляд впливу зміни вартості життєвих засобів і сировини — отже, і вартості машин — на органічну будову капіталу)

Теорія ренти Рікардо

Теорія ренти А. Сміта

Рікардовська теорія додаткової вартості

Рікардовська теорія прибутку [XII—580b]

[XIII—670a] [Зміст XIII зошита]

5) Теорії додаткової вартості та інше

h) Рікардо

Рікардовська теорія прибутку

Рікардовська теорія нагромадження. Критика її. (Виведення криз з основної форми капіталу)

Різне у Рікардо. Закінчення розділу про Рікардо. (Джон Бартон)

i) Мальтус [XIII—670a]

[XIV—771a] [Зміст XIV зошита і план останніх розділів «Теорій додаткової вартості»]

5) Теорії додаткової вартості

i) Мальтус

k) Розклад рикардіанської школи (Торренс, Джемс Мілль, Прево, полемічні твори, Мак-Куллох, Уейкфілд, Стірлінг, Дж. Ст. Мілль)

l) Противники політико-економів ⁴

(Брей як противник політико-економів) ⁵

- m) Рамсей
- n) Шербюльє
- o) Річард Джонс ⁶. (Кінець цієї 5-ої частини)
Епізод: Доход і його джерела ⁷ [XIV—771a]

[XV—862a] [Зміст XV зошита]

- 5) Теорії додаткової вартості
 - l) Пролетарські противники на рикардіанській основі
 - 2) Рейвнстон. Закінчення ⁸
 - 3) і 4) Годскін ⁹
 (Найявне багатство у його відношенні до руху виробництва)
 Так зване нагромадження [Aufhäufung] як всього тільки явище обігу (запаси і т. д.— резервуари обігу)
 (Складні проценти; основане на них пояснення зменшення норми прибутку)
- Вульгарна політична економія ¹⁰
 - (Розвиток капіталу, що дає проценти, на основі капіталістичного виробництва)
 - (Капітал, що дає проценти, і торговий капітал у їх відношенні до промислового капіталу. Старіші форми. Похідні форми)
 - (Лихварство. Лютер і т. д.) ¹¹ [XV—862a]

[ЗАГАЛЬНЕ ЗАУВАЖЕННЯ]

[VI—220] Всі політико-економи роблять ту помилку, що розглядають додаткову вартість не в чистому вигляді, не як таку, а в особливих формах прибутку і ренти. Які теоретичні помилки неминуче мусили звідси виникнути, це розкриється повніше в третьому розділі, де аналізується та дуже перетворена форма, якої набирає додаткова вартість, виступаючи як прибуток ¹².

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
СЕР ДЖЕМС СТЮАРТ

РОЗРИЗНЕННЯ МІЖ «ПРИБУТКОМ ВІД ВІДЧУЖЕННЯ»
І ПОЗИТИВНИМ ЗБІЛЬШЕННЯМ БАГАТСТВА

До фізіократів додаткову вартість, — тобто прибуток, додаткову вартість у формі прибутку, — виводили тільки з *обміну*, пояснювали продажем товару вище його вартості. Сер Джемс Стюарт в цілому не вийшов за рамки цього обмеженого погляду; вірніше навіть буде сказати, що саме Стюарт його науково відтворив. Я говорю: «науково» відтворив. Справа в тому, що Стюарт не поділяє ілюзії, ніби додаткова вартість, одержувана окремим капіталістом внаслідок продажу товару вище його вартості, є створення нового багатства. Тому він проводить різницю між *позитивним* прибутком і *відносним* прибутком:

«Позитивний прибуток ні для кого не означає втрати; він є результатом збільшення праці, старанності або майстерності і викликає збільшення чи зростання *суспільного добра*... *Відносний прибуток* означає для когось втрату; він показує коливання терезів багатства між сторонами-учасниками, але не передбачає ніякого *додатку до сукупних фондів*... Щоб розуміти *мішаний прибуток*, не треба дуже затруднятися: це такий прибуток, який почасти *відносний*, а почасти *позитивний*... Обидва види можуть існувати нероздільно в одній і тій самій операції» («Principles of Political Economy», vol. 1. The Works of Sir James Steuart etc., ed. by General Sir James Steuart, his son etc. in 6 volumes. London, 1805, стор. 275—276).

Позитивний прибуток виникає із «збільшення праці, старанності і майстерності». Стюарт не пробує з'ясувати собі, як він виникає з цього збільшення. Його доповнення про те, що цей прибуток викликає збільшення і зростання *«суспільного добра»*, дозволяє, очевидно, зробити висновок, що Стюарт розуміє під цим тільки збільшення маси споживних вартостей, зумовлене розвитком продуктивних сил праці,

і що він розглядає цей позитивний прибуток зовсім окремо від прибутку капіталістів, який завжди передбачає збільшення мінової вартості. Таке тлумачення повністю підтверджується його далішим викладом.

А саме, він говорить:

«В ціні товарів я розглядаю дві речі як дійсно існуючі і зовсім відмінні одна від одної: *дійсну вартість* товарів і *прибуток від відчуження* [*profit upon alienation*]» (стор. 244).

Отже, ціна товарів включає в себе два зовсім відмінні один від одного елементи: по-перше, їх *дійсну вартість*, по-друге — *«прибуток від відчуження»*, прибуток, який реалізується при їх відчуженні, при їх продажі.

[224] Отже, цей *«прибуток від відчуження»* виникає з того, що ціна товарів вища від їх дійсної вартості, інакше кажучи, — з того, що товари продаються *вище* їх вартості. Виграш для однієї сторони тут завжди означає втрату для другої. Не створюється ніякого «додатку до сукупних фондів». Прибуток, — слід було б сказати, додаткова вартість, — є відносним і зводиться до «коливання терезів багатства між сторонами-учасниками». Стюарт сам відхилив це уявлення, що таким способом можна пояснити додаткову вартість. Його теорія про «коливання терезів багатства між сторонами-учасниками», хоч вона зовсім не зачіпає природу і походження самої додаткової вартості, має важливе значення при розгляді розподілу додаткової вартості між різними класами і за різними рубриками, як-от прибуток, процент, рента.

Що Стюарт обмежує весь прибуток окремого капіталіста цим «відносним прибутком», «прибутком від відчуження», видно ось із чого:

«Дійсна вартість», говорить він, визначається в середньому тією «кількістю» праці, яку «звичайно може виконати робітник даної країни... протягом дня, тижня, місяця і т. д.». По-друге, «вартістю засобів існування робітника і необхідних витрат, як для задоволення його особистих потреб, так і... для придбання інструментів, потрібних для його професії; все це знов-таки треба брати в середньому»... По-третє, «вартістю матеріалів» (стор. 244—245). «Якоби відомі ці три статті, то ціна продукту визначена. Вона не може бути меншою від суми всіх цих трьох статей, тобто меншою від *дійсної вартості*. Все, що перевищує цю останню, є *прибуток фабриканта*. Цей прибуток завжди перебуватиме у відповідності з *попитом*, і через те він змінюватиметься залежно від обставин» (цит. твір, стор. 245). «Звідси виникає необхідність великого попиту для процвітання мануфактур... Промисловці у відповідність свої видатки і свій спосіб життя з тим прибутком, який вони розраховують одержати» (цит. твір, стор. 246).

Звідси ясно: прибуток «фабриканта», окремого капіталіста, завжди є «відносний прибуток», завжди є «прибуток від від-

чуження», завжди постає з того, що ціна товару перевищує його дійсну вартість, що *товар продається вище його вартості*. Отже, коли б усі товари продавались по своїй *вартості*, то не існувало б ніякого прибутку.

Стюарт написав про це окремий розділ, він докладно досліджує,

«як прибутки зливаються в одно ціле з витратами виробництва» (цит. твір, том III, стор. 41 і далі).

Стюарт, з одного боку, заперечує те уявлення монетарної і меркантилістської системи, за яким продаж товарів вище їх вартості і виникаючий звідси прибуток створюють додаткову вартість, позитивне збільшення багатства*; з другого боку, він залишається прихильником їх погляду, ніби прибуток окремого капіталу є не що інше, як цей надлишок ціни над [222] вартістю — «прибуток від відчуження», який, однак, на його думку, лише *відносний*, бо вигравешві на одній стороні відповідає втрата на другій і тому рух прибутку зводиться до «коливання терезів багатства між сторонами-учасницями».

Отже, в цьому відношенні Стюарт є *раціональним* виразником монетарної і меркантилістської системи.

Його заслуга в розумінні капіталу ґрунтується на тому, що він показав, як відбувається процес відокремлення умов виробництва, як власності певного класу, від робочої сили¹³. Цьому *процесові виникнення* капіталу Стюарт приділяє багато уваги; правда, він ще не розуміє цей процес прямо як процес виникнення капіталу, але все ж бачить в ньому умову існування великої промисловості. Стюарт розглядає цей процес головним чином у землеробстві і правильно вважає, що тільки завдяки цьому процесові відокремлення, який мав місце в землеробстві, і виникла мануфактурна промисловість як така. В А. Сміта цей процес відокремлення припускається вже в готовому вигляді.

(Книга Стюарта [вийшла] в Лондоні в 1767 році, книга *Турго* [написана] в 1766 році, книга Адама Сміта — в 1775 році.)

* А втім, навіть монетарна система вважає, що цей прибуток виникає не всередині країни, а тільки в обміні з іншими країнами. Меркантилістська система не бачить далі від того, що ця вартість представлена в грошах (золоті й срібні) і що тому додаткова вартість дістає свій вираз у торговому балансі, який сальдується грiшми.

[РОЗДІЛ ДРУГИЙ]

ФІЗІОКРАТИ

**[1) ПЕРЕНЕСЕННЯ ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ
ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ ІЗ СФЕРИ ОБІГУ В СФЕРУ ВИРОБНИЦТВА.
ПОГЛЯД НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ ЯК НА ЄДИНУ ФОРМУ
ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ]**

Істотна заслуга фізіократів полягає в тому, що вони в межах буржуазного кругозору дали аналіз *капіталу*. Саме ця заслуга і робить їх справжніми батьками сучасної політичної економії. Насамперед, вони дали аналіз різних *речових складових частин*, в яких існує і на які розпадається капітал під час процесу праці. Фізіократам не можна ставити за провину те, що ними, як і всіма їх наступниками, ці речові форми існування капіталу — інструменти, сировина і т. д. — розглядаються як капітал відірвано від тих суспільних умов, в яких вони виступають у капіталістичному виробництві, коротше кажучи, розглядаються в тій формі, в якій вони є елементами процесу праці взагалі, незалежно від її суспільної форми. Тим самим фізіократи перетворюють капіталістичну форму виробництва в якусь вічну природну форму виробництва. Для них буржуазні форми виробництва неодмінно прибирають вигляд природних форм виробництва. Великою заслугою фізіократів було те, що вони розглядали ці форми як фізіологічні форми суспільства: як форми, що впливають з природної необхідності самого виробництва і не залежать від волі, політики і т. д. Це — матеріальні закони; помилка тут лише в тому, що матеріальний закон одного якогось історичного ступеня суспільства розглядається як абстрактний закон, що однаково панує над усіма формами суспільства.

Крім цього аналізу речових елементів, з яких складається капітал в межах процесу праці, фізіократи досліджують ті форми, які капітал прибирає в обігу (основний капітал, оборотний капітал, хоч терміни, вживані фізіократами, — ще інші),

і взагалі встановлюють зв'язок між процесом обігу і процесом відтворення капіталу. До цього слід повернутися в розділі про обіг¹⁴.

В обох цих головних пунктах А. Сміт сприйняв спадщину фізіократів. Його заслуга — в цьому відношенні — обмежується тим, що він фіксував абстрактні категорії, надавши більшій сталості назвам, якими він охрестив аналізовані фізіократами відмінності.

[223] Як ми бачили¹⁵, основою для розвитку капіталістичного виробництва є взагалі те, що *робоча сила*, як належний робітникам *товар*, протистоїть умовам праці, як товарам, що стало відокремилось у вигляді капіталу й існують незалежно від робітників. Визначення *вартості* робочої сили як товару має дуже істотне значення. Ця вартість дорівнює робочому часу, потрібному для створення життєвих засобів, необхідних для відтворення робочої сили, або дорівнює ціні життєвих засобів, необхідних для існування робітника як робітника. Тільки на цій основі виникає різниця між *вартістю* робочої сили і *тією вартістю*, яка *створюється шляхом застосування* цієї робочої сили, — різниця, що не існує ні для якого іншого товару, тому що споживна вартість, отже і споживання, всякого іншого товару не може підвищити його *мінову вартість* або ті мінові вартості, які з нього постають.

Таким чином, в основі сучасної політичної економії, яка займається аналізом капіталістичного виробництва, лежить погляд на *вартість робочої сили* як на щось фіксоване, як на дачу величину, якою вона практично і є в кожному певному випадку. Тому *мінімум заробітної плати* правомірно становить у фізіократів вісь їхнього вчення. Хоч вони ще не пізнали природи самої вартості, встановлення поняття мінімуму заробітної плати було для них можливе тому, що ця *вартість робочої сили* виражається в ціні необхідних життєвих засобів, отже в якійсь сумі певних споживних вартостей. Не з'ясувавши собі природи вартості взагалі, вони все ж були спроможні розглядати вартість робочої сили як певну величину, оскільки це потрібно було для їх досліджень. Якщо вони, далі, впали в ту помилку, що розглядали цей *мінімум* як незмінну величину, що цілком визначається, на їх думку, природою, а не ступенем історичного розвитку, ступенем, який сам є змінною величиною, то це нітрохи не порушує абстрактної правильності їх висновків, тому що різниця між вартістю робочої сили і тією вартістю, яка створюється шляхом застосування цієї робочої сили, зовсім не залежить від того, яка величина, більша чи менша, приписується вартості робочої сили.

Фізіократи перенесли дослідження про походження додаткової вартості із сфери обігу в сферу безпосереднього виробництва і цим заклали основу для аналізу капіталістичного виробництва.

Вони цілком слушно виставляють те фундаментальне положення, що *продуктивна* тільки така праця, яка створює *додаткову вартість*, тобто тільки така праця, в продукті якої міститься вартість, що перевищує суму вартостей, спожитих під час вироблення цього продукту. Оскільки ж вартість сировини і матеріалів дана, а вартість робочої сили дорівнює мінімуму заробітної плати, то ясно, що ця додаткова вартість може складатися тільки з надлишку праці, що його робітник віддає капіталістові зверх тієї кількості праці, яку він одержує у вигляді своєї заробітної плати. Правда, саме в такій формі додаткова вартість ще не виступає у фізіократів, тому що вони ще не звели вартість взагалі до її простої субстанції: до кількості праці, або до робочого часу.

[224] Спосіб викладу предмета у фізіократів неминуче визначається, звичайно, їх загальним поглядом на природу вартості, яка в їх розумінні не є певний суспільний спосіб існування людської діяльності (праці), а складається з речовини, що її дає земля, природа, і з різних видозмін цієї речовини.

Різниця між *вартістю* робочої сили і *тією вартістю*, яка *створюється шляхом застосування* цієї робочої сили,— тобто додаткова вартість, яка в результаті купівлі робочої сили дістається тому, хто її застосовує,— ні в одній *галузі виробництва* не виступає так виразно і незаперечно, як в *землеробстві*, цій первинній галузі виробництва. Сума життєвих засобів, що їх споживає робітник з року в рік, або маса речовини, яку він споживає, менша від тієї суми життєвих засобів, яку він виробляє. У промисловості безпосередньо не видно взагалі ні того, що робітник виробляє свої життєві засоби, ні того, що крім них він виробляє ще надлишок. Процес тут опосереднений купівлею і продажем, різними актами обігу, і для його розуміння необхідний аналіз вартості взагалі. У землеробстві він безпосередньо виявляється в надлишку вироблених споживних вартостей над споживними вартостями, спожитими робітником, а тому його можна зрозуміти і без аналізу вартості взагалі, без ясного усвідомлення природи вартості. Отже, цей процес зрозумілий також і в тому випадку, коли вартість зводять до споживної вартості, а останню — до речовини взагалі. Тому для фізіократів землеробська праця є єдина *продуктивна праця*, бо, на їх думку, це єдина праця, що *створює додаткову вартість*, а *земельна рента* є єдина

форма додаткової вартості, відома їм. У промисловості, гадають вони, робітник не збільшує кількості речовини: він тільки змінює її форму. Матеріал — маса речовини — дається йому землеробством. Він, правда, долучає до речовини добавочну вартість, але не своєю працею, а витратами виробництва своєї праці: тими життєвими засобами, які він споживає протягом своєї роботи і сума яких дорівнює мінімуму заробітної плати, одержуваному ним від землеробства. Оскільки землеробська праця розглядається як єдино продуктивна праця, то та форма додаткової вартості, якою землеробська праця відрізняється від промислової праці, — *земельна рента*, — розглядається як єдина форма додаткової вартості.

Тим-то у фізіократів і не існує *прибутку* на капітал, прибутку у власному розумінні слова, у відношенні до якого сама земельна рента є лише одним з його відгалужень. Прибуток уявляється фізіократам тільки як своєрідна вища заробітна плата, яка виплачується земельними власниками і споживається капіталістами як доход (отже, він входить у витрати виробництва цілком так само, як мінімум заробітної плати, одержуваний звичайними робітниками) і яка збільшує вартість сировини тому, що вона входить у витрати споживання капіталіста, промисловця, у витрати, які припадають на час вироблення ним продукту, на час перетворення ним сировини в новий продукт.

Тому деякі фізіократи, як, наприклад, Мірабо старший, оголошують додаткову вартість у формі *грошового процента* — друге відгалуження прибутку — лихварством, противним природі. Тюрго, навпаки, виводить правомірність грошового процента з того, що грошовий капіталіст міг би купити землю, тобто земельну ренту, і, таким чином, його грошовий капітал повинен давати йому стільки ж додаткової вартості, скільки він одержував би, коли б обернув його в земельне володіння. Отже, за цим поглядом, також і грошовий процент не є новостворена вартість, не є додаткова вартість; тут тільки пояснюється, чому частина одержаної земельними власниками додаткової вартості надходить до грошового капіталіста у формі процента, подібно до того як іншими причинами [225] пояснюється, чому до промислового капіталіста частина цієї додаткової вартості надходить у формі прибутку. Оскільки *землеробська праця*, на думку фізіократів, є єдино продуктивна праця, єдина праця, що створює додаткову вартість, то та *форма додаткової вартості*, якою землеробська праця відрізняється від усіх інших галузей праці, *земельна рента*, є для них загальною формою *додаткової вартості*. Промисловий

прибуток і грошовий процент є тільки різними рубриками, за якими земельна рента розподіляється і переходить певними частками з рук земельних власників до рук інших класів. Це цілком протилежне тому поглядові, якого додержувались, починаючи з Адама Сміта, пізніші політико-економі, бо ці останні справедливо розглядають *промисловий прибуток* як ту *форму*, в якій додаткова вартість *первісно* привласнюється капіталом, а тому — як первісну загальну форму додаткової вартості, процент же і земельну ренту вони трактують тільки як відгалуження промислового прибутку, який розподіляється промисловими капіталістами між різними класами, що є співвласниками додаткової вартості.

Крім уже наведеної підстави, — яка полягає в тому, що землеробська праця є така праця, де створення додаткової вартості виступає в матеріально відчутному вигляді і виявляється помімо процесів обігу, — у фізіократів були й інші мотиви, що пояснювали їх погляд.

По-перше, в землеробстві земельна рента виступає як третій елемент, як така форма додаткової вартості, яка в промисловості або зовсім не існує, або має тільки дуже нетривке існування. Це була додаткова вартість зверх додаткової вартості (зверх прибутку), отже — найвиразніша форма додаткової вартості, яка найбільше впадає в око, додаткова вартість у квадраті.

«Сільське господарство», як говорить доморослий політико-економ *Карл Арнд* («Die naturgemässe Volkswirtschaft» etc. Hanau, 1845, стор. 461—462), «створює — у вигляді земельної ренти — таку вартість, яка не зустрічається в промисловості і в торгівлі: вартість, яка залишається після заміщення всієї виплаченої заробітної плати і всього витраченого прибутку на капітал».

По-друге. Коли абстрагуватися від зовнішньої торгівлі, — що фізіократи цілком правильно робили і що вони повинні були робити для абстрактного розгляду буржуазного суспільства, — то ясно, що кількість зайнятих в обробній промисловості і т. д. і зовсім відірваних від землеробства робітників («вільних рук», як називає їх Стюарт) визначається тією кількістю сільськогосподарських продуктів, яку виробляють землеробські працівники понад їх власне споживання.

«Ясно, що відносна кількість тих людей, які можуть існувати не займаючись землеробською працею, цілком визначається продуктивністю праці землеробів» (*R. Jones. On the Distribution of Wealth. London, 1831, стор. 159—160* [Російський переклад: *Джонс, Ричард*. Экономические сочинения. Соцэкгиз, 1937, стор. 114]).

Таким чином, землеробська праця становить природну основу (див. про це в одному з попередніх зошитів)¹⁶ не тільки

для додаткової праці у сфері самого землеробства, але й для перетворення всіх інших галузей праці у самостійні галузі, отже і для створюваної в них додаткової вартості; тому ясно, що саме її доти повинні були розглядати як творця додаткової вартості, поки взагалі субстанцією вартості вважали певну конкретну працю, а не абстрактну працю і її міру, робочий час.

[226] *По-третє*. Всяка додаткова вартість, не тільки відносна, але й абсолютна, ґрунтується на якійсь даній продуктивності праці. Коли б продуктивність праці досягла тільки такого ступеня розвитку, що робочого часу однієї людини вистачало б тільки для підтримання її власного життя, тільки для виробництва і відтворення її власних життєвих засобів, то не було б ніякої додаткової праці і ніякої додаткової вартості, не існувало б взагалі ніякої різниці між вартістю робочої сили і тієї вартістю, яка створюється шляхом застосування цієї робочої сили. Можливість додаткової праці і додаткової вартості зумовлюється через те якоюсь даною продуктивністю праці, такою продуктивністю, яка робить робочу силу здатною створювати нову вартість, що перевищує її власну вартість, виробляти більше того, що необхідне для підтримання процесу існування. При цьому, як ми вже бачили в пункті *другому*, ця продуктивність, цей ступінь продуктивності, що є вихідною передумовою, повинен бути наявним насамперед у землеробській праці, а тому він дається *даром природи, продуктивною силою природи*. Тут, у землеробстві, з самого початку дана в широких розмірах допомога сил природи, збільшення робочої сили [Arbeitskraft] людини шляхом застосування й експлуатації автоматично діючих сил природи. В промисловості це використання сил природи у великому масштабі появляється тільки з розвитком великої промисловості. Базисом для розвитку капіталу є певний ступінь розвитку землеробства, чи то у власній країні чи в чужих країнах. Остільки абсолютна додаткова вартість тотожна тут з відносною. (Навіть завзятий противник фізіократів *Б'юкенен* висуває це проти А. Сміта, намагаючись довести, що і виникненню сучасної міської промисловості передував розвиток землеробства.)

По-четверте. Оскільки заслугою і характерною ознакою фізіократії є те, що вона виводить вартість і додаткову вартість не з обігу, а з виробництва, то вона, на протилежність монетарній і меркантилістській системі, неминуче починає з тієї галузі виробництва, яку взагалі можна мислити відособлено, незалежно від обігу, від обміну, і яка передбачає не обмін між людиною і людиною, а тільки обмін між людиною і природою.

**(2) СУПЕРЕЧНОСТІ В СИСТЕМІ ФІЗІОКРАТИВ:
ФЕОДАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ СИСТЕМИ І ЇЇ БУРЖУАЗНА СУТЬ;
ДВОЇСТІТЬ У ТРАКТУВАННІ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ**

З зазначених вище обставин і походять суперечності в системі фізіократії.

Фактично це — перша система, яка аналізує капіталістичне виробництво і виставляє як вічні природні закони виробництва ті умови, в яких капітал виробляється і в яких він виробляється. Але, з другого боку, вона виступає скоріш як буржуазне відтворення феодальної системи, панування земельної власності; а промислові галузі, в яких капітал насамперед дістає самостійний розвиток, здаються їй «непродуктивними» галузями праці, лише придатками землеробства. Першою умовою розвитку капіталу є відокремлення земельної власності від праці, є те, що земля — ця первинна умова праці — починає протистояти вільному працівникові як самостійна сила, як сила, що перебуває в руках окремого класу. Через те у фізіократичному трактуванні земельний власник виступає як справжній капіталіст, тобто як привласнювач додаткової праці. Таким чином, феодалізм змальовується і пояснюється тут *sub specie** буржуазного виробництва, а землеробство трактується як та галузь виробництва, в якій тільки й має місце капіталістичне виробництво, тобто виробництво додаткової вартості. Тимчасом як феодалізм завдяки цьому набуває буржуазного характеру, буржуазне суспільство прибирає феодальну видимість.

Ця видимість ввела в оману тих прихильників доктора Кене, що належали до дворянства, як, наприклад, патріархального чудака *Mirabo* старшого. У тих представників [227] фізіократичної системи, які бачили далі, особливо у *Turgot*, ця ілюзія повністю зникає, і фізіократична система виступає як вираз нового капіталістичного суспільства, що прокладає собі шлях в рамках феодального суспільства. Отже, вона відповідає буржуазному суспільству тієї епохи, коли воно виділюється з феодалізму. Тому вихідний пункт знаходиться у Франції, в країні переважно землеробській, а не в Англії, країні, де переважає промисловість, торгівля і мореплавство. В Англії погляд природно спрямований на процес обігу, на те, що продукт набуває вартості, стає товаром лише як вираз загальної суспільної праці, як гроші. Тому, поки йдеться не про форму вартості, а про величину вартості і про збільшення вартості, тут насамперед впадає в око «*прибуток від відчужен-*

* — під кутом зору. Ред.

ня», тобто описаний Стюартом відносний прибуток. Але коли мова заходить про те, щоб показати, що додаткова вартість створюється у сфері самого виробництва, то треба насамперед звернутися до тієї галузі праці, де вона виступає назовні незалежно від процесу обігу, тобто до землеробства. Тому ініціатива в цьому відношенні була проявлена в країні, де переважало землеробство. Близькі фізіократам ідеї зустрічаються у фрагментарному вигляді у старих авторів, що передували фізіократам, як, наприклад, почасти в самій Франції у Буагільбера. Але тільки у фізіократів ці ідеї стають системою, яка означає новий етап в науці.

Землеробський працівник, змушений вдовольнитися мінімумом заробітної плати, «найнеобхіднішим», відтворює більше цього «найнеобхіднішого», і цей надлишок є земельна рента, *додаткова вартість*, яку привласнюють власники основної умови праці — природи. Тому фізіократи не говорять: працівник працює зверх робочого часу, необхідного для відтворення його робочої сили, а через те вартість, яку він створює, перевищує вартість його робочої сили; або, інакше кажучи, праця, яку він віддає, більша від тієї кількості праці, яку він дістає у формі заробітної плати. Але вони говорять: сума споживних вартостей, які він споживає під час виробництва, менша від тієї суми споживних вартостей, яку він виробляє, і таким чином залишається надлишок споживних вартостей. — Коли б він працював тільки протягом того часу, що необхідний для відтворення його власної робочої сили, то ніякого надлишку не вийшло б. Але фізіократи відмічають і фіксують тільки ту обставину, що продуктивна сила землі надає працівникові можливість протягом його робочого дня, величина якого припускається даною, виробляти більше того, що йому треба спожити для підтримання свого існування. Таким чином, ця додаткова вартість виступає як *дар природи*, при допомозі якої певна маса органічної речовини — насіння рослин, поголів'я худоби — надає праці здатність перетворювати більшу кількість неорганічної речовини в органічну.

З другого боку, як щось само собою зрозуміле припускається, що земельний власник протистоїть працівникові як капіталіст. Земельний власник оплачує працівникові його робочу силу, яку той пропонує йому як товар, — а взамін цього не тільки одержує еквівалент, але й привласнює собі весь приріст вартості, створений застосуванням цієї робочої сили. При цьому обміні припускається, що речова умова праці і сама робоча сила відчужені одна від одної. Вихідним пунктом береться феодалський земельний власник, але він виступає як капіталіст,

виступає просто як товаровласник, що збільшує вартість товарів, обмінюваних ним на працю, і дістає взамін не тільки їх еквівалент, а й надлишок понад цей еквівалент, тому що він оплачує робочу силу тільки як товар. Як товаровласник він протистоїть вільному робітникові. Інакше кажучи, цей земельний власник є по суті капіталістом. Фізіократична система і в цьому відношенні права остільки, оскільки відокремлення працівника від землі і від земельної власності являє собою основну умову [228] для капіталістичного виробництва і виробництва капіталу.

Звідси в тій же системі такі суперечності: для неї, що вперше намагалася пояснити *додаткову вартість* привласненням чужої праці, до того ж привласненням на основі товарного обміну, вартість взагалі не є форма суспільної праці, а додаткова вартість не є додаткова праця; для неї вартість — це тільки споживна вартість, тільки речовина, а додаткова вартість — тільки дар природи, яка повертає праці замість даної кількості органічної речовини більшу її кількість. З одного боку, земельна рента, — тобто дійсна економічна форма земельної власності, — звільнена з феодальної оболонки земельної власності, зведена просто до додаткової вартості, до надлишку над заробітною платою. З другого боку, ця додаткова вартість — знов у феодальному дусі — виводиться з природи, а не з суспільства, з відношення до землі, а не з суспільних відносин. Сама вартість зводиться лише до споживної вартості, отже до речовини. Але в той же час у цій речовині фізіократів цікавить тільки кількісна сторона, надлишок вироблених споживних вартостей над спожитими, отже тільки кількісне відношення споживних вартостей однієї до одної, тільки їх мінова вартість, яка кінець кінцем зводиться до робочого часу.

Все це — суперечності капіталістичного виробництва того періоду, коли воно, звільняючись з надр феодального суспільства, поки що тільки дає самому цьому феодальному суспільству буржуазне тлумачення, але ще не знайшло своєї власної форми; подібно до того як філософія спочатку виробляється в межах релігійної форми свідомості і цим, з одного боку, знищує релігію як таку, а з другого боку, щодо свого позитивного змісту сама рухається ще тільки в цій ідеалізованій, перекладеній на мову думок релігійній сфері.

Тому і в тих висновках, які роблять самі фізіократи, позірне вихвалення земельної власності переходить в її економічне заперечення і в утвердження капіталістичного виробництва. З одного боку, всі податки переносяться на земельну ренту, або, інакше кажучи, земельна власність піддається частковій кон-

фіскації — захід, який намагалось здійснити законодавство французької революції і до якого, як до завершального висновку, приходять рикардіанська сучасна політична економія, що досягла цілком розвинутої форми¹⁷. Оскільки єдиною додатковою вартістю вважається земельна рента і всі податки лягають, виходячи з цього, на земельну ренту, то всяке оподаткування інших форм доходу являє собою тільки непрямий, а тому економічно шкідливий шлях оподаткування земельної власності, який гальмує виробництво. Внаслідок цього тягар податків і тим самим всяке державне втручання відстороняється від промисловості, і промисловість таким чином звільняється від будь-якого втручання з боку держави. Робиться це начебто для блага земельної власності, не в інтересах промисловості, а в інтересах земельної власності.

З цим пов'язане: *laissez faire, laissez aller* *, нічим не обмежувана вільна конкуренція, звільнення промисловості від усякого державного втручання, усунення монополій і т. д. Оскільки промисловість, на думку фізіократів, нічого не створює, а тільки перетворює в іншу форму вартості, які дає їй землеробство; оскільки вона не додає до цих вартостей ніякої нової вартості, а тільки повертає в іншій формі, як еквівалент, доставлені їй вартості, то, природно, є бажаним, щоб цей процес перетворення відбувався без перешкод і обходився якнайдешевше, а це досягається лише вільною конкуренцією, — досягається тим, що капіталістичне виробництво полишається на самого себе. Виходить, що звільнення буржуазного суспільства від абсолютної монархії, спорудженої на руїнах феодального суспільства, здійснюється лише в інтересах [229] феодального земельного власника, який став капіталістом і прагне тільки збагачення. Капіталісти є капіталістами тільки в інтересах земельного власника, цілком так само, як у своєму дальшому розвитку політична економія змушує їх бути капіталістами лише в інтересах робітничого класу.

З усього цього видно, як мало розуміють фізіократів сучасні економісти, як-от видавець фізіократів пан Ежен Дер з його удостосним прем'її нарисом про них, коли вважають, що специфічні положення фізіократів про виключну продуктивність землеробської праці, про земельну ренту як єдину форму додаткової вартості, про видатне становище земельних власників у системі виробництва — не перебувають ні в якому зв'язку і тільки випадково поєднуються у фізіократів з проголошенням свободи конкуренції, з принципом великої

* — вимога цілковитої свободи дій (буквально: «дайте справі йти своїм порядком»). Ред.

промисловості, капіталістичного виробництва. Разом з тим стає зрозумілим, як феодальна видимість цієї системи — цілком так само, як аристократичний тон епохи Просвіщення — повинна була чимало феодальних панів зробити захопленими прихильниками і поширювачами такої системи, яка по суті проголошувала буржуазну систему виробництва на руїнах феодальної.

[3] КЕНЕ ПРО ТРИ КЛАСИ СУСПІЛЬСТВА. ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ФІЗІОКРАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ У ТЮРГО: ЕЛЕМЕНТИ ГЛИБШОГО АНАЛІЗУ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Тепер ми переглянемо ряд місць, почасти щоб пояснити, почасти щоб довести згадані вище положення.

У самого *Кене*, в «Analyse du Tableau économique», нація складається з трьох класів громадян:

«продуктивний клас» (працівники землеробства), «клас земельних власників» і «безплідний клас» (всі громадяни, зайняті всякими іншими послугами і всякими іншими роботами, крім землеробства) («Physiocrates» etc., édition Eugène Daire, Paris, 1846, I partie, стор. 58) [Російський переклад: *Кене, Франсуа*. Избранные экономические произведения. М., 1960, стор. 360].

Продуктивним класом, класом, що створює додаткову вартість, є тільки працівники землеробства, а не земельні власники. Значення цього класу, класу земельних власників, який не «безплідний», бо він є представником «додаткової вартості», впливає не з того, що він створює цю додаткову вартість, а тільки з того, що він її привласнює.

У *Тюрго* фізіократична система набрала найбільш розвинутого вигляду. Місцями у нього «чистий дар природи» представлений навіть як *додаткова праця*, а з другого боку, існуюча для робітника необхідність віддавати те, що перевищує потрібну для життя заробітну плату, пояснюється відокремленням робітника від умов праці, які протистоять йому як власність класу, що обернув їх у предмет купівлі-продажу.

Перший довід на користь того, що продуктивна сама тільки землеробська праця, полягає в тому, що вона є природною основою і передумовою для самостійного існування всіх інших видів праці.

«Його» (землероба) «праця зберігає серед інших видів праці, розподілених між різними членами суспільства, таке ж провідне значення, як праця, необхідна для добування собі їжі, мала серед різних робіт,

що їх людина до суспільного поділу праці повинна була виконувати для задоволення своїх різноманітних потреб. Це не першість в розумінні пошани або достоїнства; це першість, зумовлена *фізичною необхідністю*. .. Те, що праця землероба видобуває з землі більше, ніж треба для задоволення його особистих потреб, становить єдиний фонд заробітної плати, яку одержують всі інші члени суспільства в обмін на свою працю. Ці останні — тим, що вони в свою чергу використовують одержувану ними при цьому обміні плату для купівлі продуктів землероба, — повертають йому точно» (у речовому виразі) «тільки те, що вони одержали. Така істотна [230] відмінність між цими двома видами праці» («Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766). *Turgot. Oeuvres, édition Daire, Tome I, Paris, 1844, стор. 9—10*).

Як же виникає додаткова вартість? Виникає вона не з обігу, але реалізується вона в обігу. Продукт продається по своїй вартості, а не *вище* своєї вартості. Немає надлишку ціни над вартістю. Але тому що продукт продається по своїй вартості, продавець реалізує додаткову вартість. Це можливо тільки через те, що сам він не повністю оплатив продавану ним вартість, інакше кажучи через те, що продукт містить в собі таку складову частину вартості, яка не оплачена продавцем, не заміщена еквівалентом. Саме так і стоїть справа з землеробською працею. Продавець продає те, чого він не купив. Це некуплене Тюрго спочатку зображає як *«чистий дар природи»*. Але ми побачимо, що цей «чистий дар природи» непомітно перетворюється у нього в некуплену земельним власником, але продавану ним у землеробських продуктах, додаткову працю землеробів.

«Як тільки землероб своєю працею починає *виробляти більше, ніж треба* для задоволення його потреб, він дістає можливість на цей надлишок, що *надається йому природою як чистий дар* понад плату за його працю, купувати працю інших членів суспільства. Ці останні, продаючи йому свою працю, заробляють собі тільки на прожиток; а землероб, крім своїх засобів існування, починає ще таке багатство, яким він може самостійно і вільно розпоряджатися, багатство, *якого він не купив, але яке він продає*. Він є, таким чином, єдиним джерелом багатств, які оживляють своїм обігом усі види праці в суспільстві, *бо його праця є єдиною працею, яка виробляє більше того, що становить оплату праці»* (цит. твір, стор. 11).

В цьому першому трактуванні схоплено, по-перше, суть додаткової вартості, схоплено саме те, що вона є така вартість, яка реалізується при продажу, але за яку продавець не дав ніякого еквівалента, тобто яку він не купив. *Неоплачена вартість*. Але, по-друге, цей надлишок над «*платою за працю*» розглядається як «чистий дар природи», бо взагалі даром природи, чимсь таким, що залежить від її продуктивності, є

та обставина, що працівник може виробити протягом свого робочого дня більше, ніж необхідно для відтворення його робочої сили, більше, ніж становить його заробітна плата. За цим першим трактуванням, весь продукт привласнюється ще самим працівником. І весь цей продукт розпадається на дві частини. Перша частина становить заробітну плату працівника, — він зображається у відношенні до самого себе як найманий працівник, що виплачує собі ту частину продукту, яка потрібна для відтворення його робочої сили, для підтримання його життя. Друга частина, що залишається зверх цього, є *дар природи* і становить додаткову вартість. Але природа цієї додаткової вартості, цього «чистого дару природи» стає яснішою, як тільки відкидається передпосилка про «землероба-власника землі» і дві частини продукту, заробітна плата і додаткова вартість, дістаються різним класам, одна — найманому працівникові, друга — земельному власникові.

Для того щоб утворився клас найманих працівників, чи то в промисловості, чи то в самому землеробстві (спочатку всі зайняті в промисловості виступають тільки як *stipendiés*, як наймані працівники у «землероба-власника»), — умови праці повинні відокремитися від робочої сили, а основою цього відокремлення є те, що сама земля виступає як приватна власність однієї частини суспільства, так що друга його частина виявляється відстороненою від цієї речової умови застосування своєї праці.

«Спочатку земельний власник не відрізнявся від землероба... В ті далекі часи, коли кожна працююча людина знаходила стільки землі, скільки [231] хотіла, ні в кого не могло бути спонування *працювати на іншого*... Але кінець кінцем кожна ділянка землі знайшла собі хазяїна, і ті, хто не зміг добути собі земельну власність, не мали спочатку іншого виходу, як *обмінювати працю своїх рук*, здійснювану у вигляді занять *найманого класу*» (тобто класу ремісників, коротше кажучи — всіх неземлеробських працівників), «на надлишок продуктів землероба-власника» (стор. 12). «Землероб-власник», маючи в своєму розпорядженні той «значний надлишок», який земля давала в нагороду за його працю, міг «оплачувати людей цим надлишком, щоб вони обробляли його землю; адже для тих, хто живе на заробітну плату, однаково, за який вид праці одержувати її. Тому власність на землю повинна була *відокремитися від землеробської праці, і це незабаром сталося*... Земельні власники починають... звільняти себе від праці на обробітку землі, перекладаючи її на найманих землеробів» (цит. твір, стор. 13).

Так відношення капіталу і найманої праці появляється в самому землеробстві. Воно появляється лише з того моменту, коли певна маса людей вже позбавлена власності на умови праці — і насамперед на землю — і коли їм нічого продавати крім своєї власної праці.

Тепер для найманого робітника, який не може вже виробляти ніякого товару, а змушений продавати саму працю свою, *мінімум* заробітної плати, еквівалент необхідних життєвих засобів, неминуче стає законом при його обміні з власником умов праці.

«Простий робітник, у якого нема нічого крім рук і вміння працювати, має лише стільки, скільки йому вдається одержати від продажу своєї праці іншим... В усіх галузях праці повинен мати місце і дійсно має місце той факт, що заробітна плата робітника обмежується тим, що йому безумовно необхідне для підтримання життя» (цит. твір, стор. 10).

І от, як тільки появилася наймана праця,

«продукт землі поділяється на дві частини: одна з них включає в себе засоби існування і прибуток землероба, які винагороджують його працю і становлять ту умову, при якій він бере на себе обробіток полів власника; остача являє собою ту самостійну і вільну частину, яку *земля дає тому, хто її обробляє, як чистий дар*, понад затрачені ним засоби і оплату його праці, і це становить частку власника, або доход, на який він може жити, не працюючи, і з яким він може робити, що захоче» (цит. твір, стор. 14).

Проте цей «чистий дар землі» виступає тепер уже цілком як такий подарунок, який вона робить «тому, хто її обробляє», тобто як її подарунок праці, як продуктивна сила прикладеної до землі праці, як така продуктивна сила, яку праця має внаслідок використання продуктивної сили природи і яку вона черпає, таким чином, із землі, але черпає з неї тільки як праця. В руках власника землі надлишок виступає через те вже не як «дар природи», а як привласнення — без еквівалента — чужої праці, яка завдяки продуктивності природи спроможна виробляти засоби існування зверх її власних потреб, але яка — через те, що вона є наймана праця, — змушена обмежуватися привласненням собі з усього продукту праці тільки «того, що їй безумовно необхідне для підтримання життя».

«Землероб виробляє свою власну заробітну плату і, крім того, доход, що служить для оплати всього класу ремісників та інших найманих осіб. *Власник одержує все те, що він має, тільки завдяки праці землероба*» (отже, не завдяки «чистому дарові природи»); «він одержує від землероба [232] засоби існування для себе і те, чим він оплачує роботу інших найманих осіб... Землеробові власник потрібний тільки в силу існуючих угод і законів» (цит. твір, стор. 15).

Тут, виходить, додаткова вартість прямо зображається як та частина праці землероба, яку власник землі привласнює собі без еквівалента і продукт якої він через те продає, не купивши його. Однак Тюрго має на увазі не мінову вартість як таку, не самий робочий час, а надлишок продуктів, який праця землероба понад його власну заробітну плату дає

земельному власникові; але цей надлишок продуктів є лише уречевленням тієї кількості часу, протягом якої землероб працює на власника безплатно, понад той час, протягом якого він працює для відтворення своєї заробітної плати.

Ми бачимо, таким чином, що *в межах землеробської праці* фізіократи правильно розуміють додаткову вартість, що вони розглядають її як продукт праці найманого працівника, хоч саму цю працю вони знов-таки розглядають у тій конкретній формі, в якій вона представлена у споживних вартостях.

Зауважимо мимохідь, що капіталістичний спосіб експлуатації землеробства — «здавання земель в оренду» — Тюрго вважає

«найвигіднішим з усіх способів, але цей спосіб може бути застосований тільки в такій країні, яка вже досить багата» (цит. твір, стор. 21).

{При розгляді додаткової вартості треба із сфери обігу перейти у сферу виробництва, тобто виводити додаткову вартість не просто з обміну товару на товар, а з того обміну, який у межах самого виробництва відбувається між власниками умов праці і робітниками. Так само й вони, власники умов праці і робітники, протистоять одні одним як товаровласники, і тому тут аж ніяк не передбачається виробництво, незалежне від обміну.}

{У фізіократичній системі земельні власники є «наймачами», а робітники і підприємці в усіх інших галузях виробництва являють собою «одержувачів заробітної плати», або «найманих осіб». Звідси також «ті, що управляють» і «ті, ким управляють»}.

Тюрго так аналізує умови праці:

«В усякій галузі праці робітник повинен наперед мати знаряддя праці і достатню кількість матеріалів, що є предметом його праці; потім він повинен мати можливість утримувати себе до продажу своїх виробів» (цит. твір, стор. 34).

Земля спочатку дає даром всі ці «аванси», ці умови, при яких тільки й можлива праця, які, отже, є *передумовами* процесу праці:

«Вона дала перший фонд авансів ще до будь-якого обробітку землі» у вигляді плодів, риби, тварин і т. ін., у вигляді знарядь, — наприклад, суків, каміння, свійських тварин, кількість яких зростає завдяки процесові розмноження і які, крім того, дають щороку такі продукти, як «молоко, вовна, шкіра та інші матеріали, що становили, разом з добутими в лісі деревами, первісний фонд для промислового виробництва» (цит. твір, стор. 34).

І от ці умови праці, ці «аванси» стають *капіталом*, як тільки вони повинні авансуватися робітникові третьою особою, а це

настає з того моменту, коли в робітника нема нічого крім самої його робочої сили.

«З того часу як для значної частини членів суспільства їх власні руки стали єдиним джерелом існування, ті, хто таким чином жив на свою заробітну плату, повинні були одержувати *дещо наперед* як для того, щоб мати сировину для переробки, так і для того, щоб прожити до виплати їм заробітної плати» (цит. твір, стор. 37—38).

[233] Тюрго визначає *«капітали»* як

«нагромаджені рухомі цінності» (цит. твір, стор. 38). Спочатку земельний власник або землероб щодня прямо видає, наприклад прядильниці льону, заробітну плату і матеріал. З розвитком промисловості стає необхідним застосовувати більші *«аванси»* і забезпечувати постійність цього процесу виробництва. Це і беруть на себе *«власники капіталів»*. У ціні своїх продуктів такий *«власник капіталу»* повинен повернути собі всі зроблені ним *«аванси»*, а також забезпечити прибуток, рівний тому, *«який дали б йому його гроші, коли б він уквп їх на купівлю ділянки»* (землі), і свою *«заробітну плату»*, *«бо безперечно, що при однаковому прибутку він волів би жити, зовсім не працюючи, на доходи з землі, яку міг би придбати на той самий капітал»* (стор. 38—39).

«Промисловий найманий клас», у свою чергу, поділяється *«на підприємців-капіталістів і простих робітників»* і т. д. (стор. 39).

З *«підприємцями-фермерами»* справа стоїть так само, як з цими підприємцями-капіталістами. Вони теж повинні одержати взамін всі *«аванси»* і, разом з тим, прибуток, як у вищезазначеному випадку.

«Все це повинно бути наперед вираховане з ціни продуктів землі; *надлишок* служить землеробові для силати власникові за дозвіл користуватися його землею, на якій землероб засновує своє підприємство. Це — орендна плата, доход власника, *чистий продукт*, бо все те, що земля виробляє для заміщення всяких авансів і забезпечення прибутків того, хто робить ці аванси, не може розглядатися як доход, а має розглядатися тільки як *заміщення витрат на обробіток землі*; адже коли б землероб не виручав цих витрат, він не став би затрачати свої кошти і свою працю на обробіток чужих полів» (цит. твір, стор. 40).

Нарешті:

«Хоч капітали утворюються почасти з тих заощаджень, які робляться з прибутків працюючих класів, але раз ці прибутки одержуються завжди з землі, бо всі вони оплачуються або з доходу або з витрат виробництва цього доходу, то очевидно, що й капітали, цілком так само, як і доход, походять з землі; або, точніше, вони є не чим іншим, як нагромадженням тієї частини вироблених землею цінностей, яку власники доходу або ж ті, з ким вони ділять свій доход, можуть щороку відкладати, не затрачаючи її на задоволення своїх потреб» (стор. 66).

Цілком природно, що раз земельна рента становить єдину форму додаткової вартості, то нагромадження капіталу має своїм джерелом саму тільки земельну ренту. Те, що капіта-

лісти нагромаджують крім неї, вони урізують від своєї «заробітної плати» (від доходу, призначеного для їх споживання, бо прибуток розглядається саме як такий доход).

Оскільки прибуток, подібно до заробітної плати, зараховується до витрат на обробіток землі і тільки надлишок становить доход земельного власника, то на ділі цей останній, незважаючи на почесне місце, що йому приділяється, усувається від усякої участі в витратах на обробіток землі і тим самим перестає бути агентом виробництва, — зовсім як у рикардіанців.

Виникнення фізіократії було пов'язане як з опозицією проти кольбертизму, так і, особливо, з скандальним крахом системи Ло.

[4] ЗМІШАННЯ ВАРТОСТІ З РЕЧОВИНОЮ ПРИРОДИ (ПАОЛЕТТІ)]

[234] Змішання, або, вірніше, ототожнення вартості з речовиною природи, а також зв'язок цього погляду з усією системою поглядів фізіократів ясно виступають в таких уривках з твору *Фердіنانдо Паолетті* «*I veri mezzi di render felici le società*» (почасти спрямовано проти Верпі, який у своїх «*Meditazioni sulla Economia politica*» (1771) виступив проти фізіократів). (Паолетті з Тоскани, вказаний твір — у XX томі видання Кустоді, *Parte Moderna*.)

«*Таке збільшення кількості матерії*», яким є «продукти землі», безперечно не має і ніколи не зможе мати місця в промисловості, яка дає матерії тільки форму, тільки видозмінює її; тому промисловість нічого не створює. Але промисловість, заперечують мені, надає матерії форму, отже вона продуктивна; бо вона являє собою виробництво якщо не матерії, то форми. Добре, я цього не заперечую; але *це не створення багатства, а навпаки, не що інше, як витрата...* Політична економія передбачає і робить предметом своїх досліджень фізичне і реальне виробництво, яке має місце тільки в землеробстві, тому що одне тільки землеробство збільшує кількість матеріальних предметів і продуктів, що становлять багатство... Промисловість купує у землеробства сировину для того, щоб її обробити. Промислова праця, як уже було сказано, дає тільки форму цій сировині, але нічого до неї не додає і не примножує її» (стор. 196—197). «Дайте кухареві певну кількість гороху для готування обіду; він зварить його як слід, і в готовому вигляді подасть вам на стіл, але подасть він ту ж саму кількість, яку одержав; навпаки, дайте таку ж кількість гороху городникові, щоб він посіяв його в землю, і він у свій час поверне вам щонайменше вчетверо більше, ніж одержав. Це і є справжнє і єдине виробництво» (стор. 197). «Речі набувають вартість завдяки потребам людей. Тому вартість товарів — або збільшення цієї вартості — є наслідком не промислової праці, а витрат працюючих» (стор. 198). «Як тільки появиться як всередині країни, так і поза нею; і *от дуже скоро* конкуренція інших промисловців і купців знижує його ціну до належного рівня, який... визначається вартістю сировини і засобів існування робітників» (стор. 204—205).

[5] ЕЛЕМЕНТИ ФІЗІОКРАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ
В АДАМА СМІТА]

В землеробстві раніше, ніж в усіх інших галузях виробництва, у великих розмірах застосовуються для процесу виробництва сили природи. Застосування сил природи у промисловості впадає в око тільки на більш високому ступені розвитку промисловості. З наведеної нижче цитати можна бачити, як А. Сміт тут ще відображає передісторію великої промисловості і тому висловлює фізіократичні погляди, тимчасом як Рікардо відповідає йому з точки зору сучасної промисловості.

[235] А. Сміт у п'ятому розділі другої книги своєї праці [Російський переклад: А. Сміт. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.—Л., 1935, том I, стор. 307—308] говорить відносно земельної ренти:

«Вона є продукт природи, який залишається після відрахування або заміщення всього того, що можна вважати продуктом людини. Вона рідко становить менше чверті всього продукту і часто перевищує третину його. Рівновелика кількість продуктивної праці, затраченої в мануфактурах, ніколи не може дати такої великої маси новоствореного продукту. *В мануфактурал природа не робить нічого, все робить людина*; а одержаний продукт завжди має бути пропорціональним силі агентів виробництва, які створюють його».

У відповідь на це Рікардо зауважує в своїх «Началах» (друге видання, 1819 рік, примітка на стор. 61—62) [Російський переклад: Рікардо, Давид. Сочинення, том I. М., 1955, стор. 72, примітка]:

«Хіба природа не робить нічого для людини в промисловості? Хіба сили вітру і води, які приводять в рух наші машини і кораблі, дорівнюють нулю? Хіба тиснення атмосфери і пружність пари, які роблять нас здатними примушувати працювати найдивовижніші машини, не дари природи? Я вже не кажу про діяння тепла при розм'якшенні і розплавляванні металів, про діяння атмосфери в процесах фарбування і бродіння. Не можна назвати ні одної галузі промисловості, в якій природа не подавала б допомоги людині, до того ж допомоги щедрої і дарової».

Про те, що фізіократи розглядають прибуток лише як відрахування з ренти:

«Фізіократи говорять, наприклад, про ціну куска мережива, що одна частина її просто заміщує те, що спожив робітник, а друга частина тільки переходить з кишені однієї людини {а саме, землевласника} «в кишеню іншої» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1824, стор. 96).

З погляду фізіократів, що розглядають прибуток (включаючи процент) тільки як доход, що йде на споживання капіталіста,

впливає також той погляд А. Сміта й економістів пізнішого часу, що нагромадження капіталу завдячує своє походження особистим обмеженням капіталіста, його ощадливості і здержливості. Фізіократи могли твердити це тому, що одну тільки земельну ренту вони розглядали як справжнє, економічне, так би мовити законне джерело нагромадження.

«Вона», тобто праця землероба, — говорить Тюрго, — «єдиною працею, яка виробляє більше від того, що становить оплату праці» (Тюрго, цит. твір, стор. 11).

Таким чином, прибуток тут повністю включений в «оплату праці».

[236] «Землероб створює зверх цього заміщення» (свої власної заробітної плати) «дохід земельного власника, а ремісник не створює ніякого доходу ні для себе самого, ні для інших» (цит. твір, стор. 16). «Все те, що земля виробляє для заміщення всяких авансів і забезпечення прибутків того, хто дає ці аванси, не може розглядатися як дохід, а має розглядатися тільки як заміщення витрат на оборіток землі» (цит. твір, стор. 40).

А. Бланкі в «Histoire de l'économie politique», Bruxelles, 1839, стор. 139, говорить про фізіократів:

«Вони вважали, що праця, яка прикладається до обробітку землі, виробляє не тільки те, що необхідне працівникові для його власного прожитку протягом всього часу роботи, але ще й деякий надлишок *вартості*» (додаткову вартість), «який може бути доданий до маси вже існуючого багатства. Вони називали цей надлишок *чистим продуктом*».

(Отже, вони розглядають додаткову вартість у формі тих споживних вартостей, в яких вона представлена.)

«Чистий продукт, з їх точки зору, повинен був необхідно належати власникові землі і становив в його руках дохід, яким він міг повністю розпоряджатися. А що було чистим продуктом інших галузей праці?.. Промисловці, торговці, робітники — всі вони розглядались як службовці, *наймані працівники* землеробства, цього верховного творця і розподільника усіх благ. Згідно з системою економістів¹⁸, продукти праці всіх цих людей становили тільки еквівалент того, що спожили ці люди за час своєї роботи, так що після закінчення останньої загальна сума багатств залишалась цілком такою ж, якою була до того, *якщо тільки робітники або хазяї не відкладали, тобто не з а о щ а д ж у в а л и чого-небудь з того, що вони мали право спожити*. Таким чином, тільки праця, прикладена до землі, визнавалась такою, що виробляє багатство, а праця в інших галузях виробництва розглядалась як *б е з п л і д н а*, бо вона не приводить, мовляв, ні до якого збільшення суспільного капіталу».

{Отже, суть капіталістичного виробництва фізіократи вбачали у виробництві додаткової вартості. Саме це явище їм належало пояснити. В цьому і полягала проблема, після того як

вони відкинули «прибуток від відчуження» меркантилістської системи.

«Щоб мати гроші»,— говорить *Мерсьє де ля Рів'єр*,— «їх треба купити, і після цієї купівлі людина не стає багатшою, ніж була раніше; вона тільки одержала грошима ту ж саму вартість, яку віддала товарами» (*Mercier de la Rivière. Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, том II, стор. 338).

Це стосується як [237] купівлі, так і продажу, а отже й результату всієї метаморфози товару, тобто результату продажу і купівлі, обміну різних товарів за їх вартістю, тобто обміну еквівалентів. Але звідки в такому разі береться додаткова вартість, тобто звідки береться капітал? Така проблема стояла перед фізіократами. Їх помилка полягала в тому, що *приріст речовини*, яким внаслідок природного росту рослин і природного розмноження тварин відрізняється землеробство і скотарство від промисловості, вони змішували з *приростом мінової вартості*. Для них основою була споживна вартість. А споживною вартістю всіх товарів, зведеною, якщо скористатися терміном схоластиків, до універсальної сутності, була для них речовина природи як така, збільшення якої в даній її формі має місце тільки в сільському господарстві.}

Перекладач А. Сміта Ж. Гарньє, який сам був фізіократом, правильно викладає фізіократичну *теорію заощадження* та ін. Насамперед він говорить нам, що промисловість,— як це меркантилісти твердили про всяке виробництво,— може створювати додаткову вартість *тільки* за допомогою «прибутку від відчуження», продаючи товари вище їх вартості, так що відбувається тільки новий розподіл уже створених вартостей, а не додання нової вартості до створених раніше.

«Праця ремісників і промисловців, що не відкриває ніякого нового джерела багатства, може бути *прибутковою тільки при вигідному обміні* і має тільки чисто відносну вартість,— вартість, яка більше не матиме місця, якщо знов не випадє нагода *виграти від обміну*» (том V, стор. 266 його перекладу А. Сміта «*Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*», Paris, 1802)¹⁹.

Або ж ті заощадження, які вони роблять,— та вартість, яку вони зберігають у себе за відрахуванням тієї, що вони витрачають,— повинні робитися за рахунок скорочення їх власного споживання.

«Хоч праця ремісників і промисловців не може додати до сукупної маси багатств суспільства нічого іншого крім заощаджень, що робляться найманими робітниками і капіталістами, але шляхом таких заощаджень вона може сприяти збагаченню суспільства» (там же, стор. 266).

І докладніше:

«Працівники землеробства збагачують державу самим продуктом своєї праці; навпаки, працівники промисловості і торгівлі можуть збагачувати її тільки заощадженнями з свого власного споживання. Це твердження економістів є наслідком того, що вони проводять розрізнення між працею землеробською і працею промисловою, і є таким же незаперечним, як і саме це розрізнення. Справді, праця ремісників і промисловців може додати до вартості матерії тільки *вартість* їх власної праці, тобто вартість заробітних плат і прибутків, яку повинна була дати ця праця відповідно до звичайної в даній країні і в даний час норми заробітної плати [238] і прибутку. Ці заробітні плати, які б вони не були, малі вони чи великі, становлять винагороду за працю; це є те, що робітник по праву може спожити і що він за припущенням споживає; бо тільки споживаючи він може скористатися плодами своєї праці, а в цьому і полягає в дійсності вся його винагорода. Так само і прибутки, які б вони не були, малі вони чи великі, розглядаються як те, що день у день споживається капіталістом, причому природно припускається, що він дозволяє собі насолоди відповідно до величини доходу, який дає йому його капітал. Отже, коли б робітник не відмовився від деякої частини вигід, на які він має право відповідно до звичайної норми заробітної плати, належної *за його працю*; коли б капіталіст не відкладав частину доходу, що дає йому його капітал,— то і той і другий спожили б на момент завершення роботи всю вартість, що постала від цієї роботи. Таким чином, після закінчення їхньої праці вся маса багатств суспільства залишилася такою ж, якою була до цього, *коли тільки вони не заощадять частину того, що вони мали право спожити і що вони могли б спожити, не ризикуючи бути обвинуваченими в марнотратстві*; в цьому разі вся маса багатств суспільства збільшиться на *всю вартість цих заощаджень*. Отже, можна з цілковитим правом сказати, що люди, зайняті в промисловості і торгівлі, можуть збільшувати сукупну масу наявного в даному суспільстві багатства тільки шляхом особистих обмежень» (там же, стор. 263—264).

Гарньє так само цілком правильно дощукується, що теорія А. Сміта про нагромадження за допомогою заощадження ґрунтується на цій фізіократичній основі (А. Сміт був дуже заражений фізіократією, і ніде він не виявляє цього більш виразно, ніж у своїй критиці фізіократії). Гарньє говорить:

«Нарешті, коли економісти твердили, що промисловість і торгівля можуть збільшувати національне багатство тільки шляхом обмежень, то Сміт так само говорить, що промисловість працювала б марно і капітал країни ніколи не збільшився б, якби економія не збільшувала його своїми заощадженнями (книга II, розділ 3). Таким чином, Сміт цілком згодний з економістами» і т. д. (там же, стор. 270).

(6) ФІЗИОКРАТИ ЯК ПРИХИЛЬНИКИ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛІСТИЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА]

[239] Як одну з безпосередніх історичних обставин, що сприяли поширенню фізіократії і навіть самому виникненню її, А. Бланкі у вищезитованому творі наводить таке:

«Від усіх цінностей, що розпустилися пишним цвітом в гарячковій атмосфері системи» (Ло), «не залишилось нічого крім розорення, спустошення і банкрутства. Одна тільки земельна власність уціліла в цій бурі».

{Тим-то, очевидно, у пана Прудона в «Philosophie de la Misère» земельна власність і появляється тільки вслід за кредитом.}

«Її становище навіть полішилося, тому що вона, можливо *вперше* від часів феодалізму, почала переходити з рук в руки і *дробитися в широкому масштабі*» (цит. твір, стор. 138).

А саме:

«Незліченні переходи з рук в руки, що відбувалися під впливом системи, покладали початок дробленню земельної власності... Земельна власність вперше вийшла з того стану нерухомості, в якому так довго тримала її феодальна система. Це було справді пробудження земельної власності для землеробства... Вона» (земля) «з режиму мертвої руки перейшла в режим обігу» (стор. 137—138).

Тюрго і виступає — цілком так само, як *Кене* та інші прихильники цього останнього — за *капіталістичне* виробництво в землеробстві. Так, Тюрго говорить:

«Здавання земель в оренду... Цей останній спосіб» (землеробство у великому масштабі, основане на сучасній системі оренди) «є найвигіднішим з усіх способів, але цей спосіб може бути застосований тільки в такій країні, яка вже досить багата» (див. *Тюрго*, цит. твір, стор. 21).

А *Кене* у своїх «*Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole*» говорить:

«Землі, призначені для вирощування зернових хлібів, слід, наскільки це тільки можливо, з'єднувати у великі ферми, експлуатовані багатими землеробами» (тобто капіталістами), «тому що у великих землеробських підприємствах — в порівнянні з дрібними — видатки на утримання і ремонт будівель зменшуються, витрати виробництва тут пропорціонально далеко менші, а чистий продукт далеко більший» [«*Physiocrates*», видання Дера, частина I, стор. 96—97] [Російський переклад, стор. 436].

Разом з тим *Кене* в зазначеному місці визнає, що результати зростання продуктивності землеробської праці припадають на долю «чистого доходу» і, отже, в першу чергу дістаються земельному власникові, тобто власникові додаткової вартості, і що відносне зростання цієї останньої походить не від землі, а від громадських і тому подібних заходів для підвищення продуктивності праці. [240] Бо він говорить в зазначеному місці:

«Всяке вигідне» {тобто вигідне для «чистого продукту»} «заощадження тієї праці, яка може бути виконана з допомогою тварин, машин, сили води і т. ін., іде на користь населенню [і державі, тому що більша кількість чистого продукту забезпечує більший заробіток для людей, зайятих в інших професіях і роботах].»

У той же час Мерсьє де ля Рів'єр (цит. твір, том II, стор. 407) начебто догадується, що додаткова вартість, принаймні в промисловості (Тюрго, як згадано вище, поширює це на всі галузі виробництва), має якесь відношення до самих промислових робітників. В зазначеному місці він покликає:

«Не захоплюйтесь так, ви сліпі поклонники облудних продуктів промисловості! Перше ніж вихвалити її чудеса, розкрийте очі і подивіться, які бідні або принаймні обмежені в засобах ті самі робітники, що володіють мистецтвом перетворювати двадцять су у вартість, яка дорівнює тисячі еку! Кому ж дістається це величезне збільшення вартості? Подивіться: ті, чиїми руками воно створюється, не знають достатку! Бережіться цього контрасту!»

[7] СУПЕРЕЧНОСТІ В ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ФІЗІОКРАТИВ. ФІЗІОКРАТИ І ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ]

Суперечності системи економістів, взятої в цілому. Серед прихильників абсолютної монархії був Кене.

«Влада повинна бути єдиною... В справі управління система протидіючих одна одній сил згубна, вона тільки свідчить про розбрат серед вищих і про гноблення нижчих» (в цитованих вище «Maximes générales» etc. [«Physiocrates», видання Дера, частина I, стор. 81] [Російський переклад, стор. 432]).

Мерсьє де ля Рів'єр пише:

«Уже тим самим, що людині призначено жити в суспільстві, їй призначено жити під владою деспотизму» («Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», том I, стор. 281).

А тут ще й «друг народу»²⁰, маркіз де Мірабо, Мірабо-батько! І саме ця школа своїм *laissez faire, laissez aller* заперечує кольбертизм і взагалі всяке втручання уряду в діяльність громадянського суспільства. Вона дозволяє державі жити тільки в порах цього суспільства, подібно до того як за вченням Епікура боги живуть у порах всесвіту! Прославляння земельної власності обертається на практиці у вимогу перенесення податків виключно на земельну ренту, а це таїть в собі можливість конфіскації земельної власності державою,— зовсім як у радикальної частини рікардіанців²¹. Французька революція, незважаючи на заперечення Редерера та інших, прийняла цю податкову теорію.

Сам Тюрго — радикальний буржуазний міністр, діяльність якого була вступом до французької революції. При всьому своєму мнимофеодальному обличчі фізіократи працюють рука в руку з енциклопедистами. [240]

[241] Тюрго намагався попередити заходи французької революції. *Лютневим* едиктом 1776 року він скасував цехи. (Цей едикт був скасований через три місяці після його опублікування.) Так само Тюрго звільнив селян від шляхової повинності і пробував запровадити єдиний податок на земельну ренту²².

[241] Пізніше ми ще раз повернемося до великої заслуги фізіократів у справі аналізу капіталу²³.

Отже, тут ми маємо поки що таке. На думку фізіократів, додаткова вартість зобов'язана своїм походженням продуктивності особливого виду праці, землеробства. А ця особлива продуктивність зобов'язана своїм існуванням загалом і в цілому самій природі.

За меркантилістською системою, додаткова вартість тільки відносна: що виграє один, те втрачає другий. «Прибуток від відчуження», або «коливання терезів багатства між сторонами-учасницями» *. Тому, коли розглядати сукупний капітал якої-небудь країни, то всередині країни не відбувається в дійсності ніякого утворення додаткової вартості. Воно може мати місце тільки в зносинах однієї нації з іншими націями. І той надлишок, який одна нація реалізує у відношенні до іншої, виражається в грошах (торговий баланс), тому що саме гроші являють собою безпосередню і самостійну форму мінової вартості. На протилежність цьому, — бо меркантилістська система на ділі заперечує утворення абсолютної додаткової вартості, — фізіократія хоче пояснити останню: «чистий продукт». А через те що увага фізіократів прикута до споживної вартості, то землеробство уявляється їм як *єдиний творець цього «чистого продукту»*.

[8] ВУЛЬГАРИЗАЦІЯ ФІЗІОКРАТИЧНОГО ВЧЕННЯ У ПРУССЬКОГО РЕАКЦІОНЕРА ШМАЛЬЦА]

Одного з найбільш наївних представників фізіократії — як далеко йому до Тюрго! — ми зустрічаємо в особі старого спеціаліста по вистежуванню демагогів²⁴, пруського королівського тасмного радника Шмальца. Шмальц говорить, наприклад, таке:

«Якщо природа платить йому» (земельному власникові) «процент *вдвоє вищий, ніж установлений законом грошовий процент*, то на якій розумній підставі можна було б позбавити його цього доходу?» («Economie politique», traduit par Henri Jouffroy etc., tome I, Paris, 1826, стор. 90)²⁵.

* Див. цей том, частина I, стор. 9—11. *Ред.*

Мінімум заробітної плати формується фізіократами так, що споживання (або витрати) робітників дорівнює одержуваній ними заробітній платі. Або, як пан Шмальц висловлює це в загальній формі:

«Середня заробітна плата в тій чи іншій професії дорівнює тому, що в середньому людина даної професії споживає за час своєї роботи» (цит. твір, стор. 120).

[Далі ми читаємо у Шмальца:]

«Земельна рента є єдиним елементом національного доходу; [242] як проценти на вкладений капітал, так і заробітна плата за всі види праці лише переносять з рук в руки продукт цієї земельної ренти» (цит. твір, стор. 309—310).

«Багатство нації полягає тільки в здатності ґрунту щороку виробляти земельну ренту» (цит. твір, стор. 310).

«Коли звернутися до самих основ, до первинних елементів *вартості* всіх предметів, які б не були ці предмети, то доведеться визнати, що ця *вартість* є не що інше, як *вартість* простих продуктів природи. Це значить, що хоч праця і надає предметам нову *вартість* і таким чином збільшує їх ціну, але все-таки ця нова *вартість*, або ця збільшена ціна, складається тільки з суми *вартостей* усіх тих продуктів природи, які були спожиті робітником або вжиті ним так чи інакше для того, щоб надати цим предметам нової форми» (цит. твір, стор. 313).

«Цей вид праці» (землеробство у власному розумінні слова) «є єдиний, який до певної міри можна назвати продуктивним, бо тільки він сприяє виробленню *нових т і л...* Праця в обробній промисловості тільки надає нової форми тілам, виробленим природою» (цит. твір, стор. 15—16).

[9] РАННЯ КРИТИКА ФІЗІОКРАТИЧНОГО ПЕРЕДСУДУ В ПИТАННІ ПРО ЗЕМЛЕРОБСТВО (ВЕРРІ)]

Проти передсуду фізіократів.

Веррі (*П'єтро*), «*Meditazioni sulla Economia politica*» (вперше надруковано в 1771 році), XV том видання Кустоді, *Parte Moderna*.

«Всі явища всесвіту, чи створені вони рукою людини чи загальними законами природи, не дають нам ідеї про дійсне *створення* матерії, а дають тільки ідею про її *видозмінення*. З'єднання і розділення — от єдині елементи, що їх виявляє людський розум, аналізуючи ідею *виробництва*. *Виробництво вартості і багатства* в однаковій мірі має місце як в тому випадку, коли земля, повітря і вода перетворюються на полі в пшеницю, так і в тому випадку, коли під рукою людини клейкі виділення комах перетворюються в шовкову тканину або коли окремі кусочки металу з'єднуються в одне ціле і утворюють механізм годинника» (стор. 21—22).

Далі:

Фізіократи називають «клас працівників промисловості *безплідним* тому, що, на їх думку, *вартість промислових виробів дорівнює сировині плюс засоби харчування, які споживають працівники промисловості під час обробки цієї сировини*» (стор. 25).

[243] Веррі, навпаки, звертає увагу на постійну бідність землеробів на протилежність прогресуючому збагаченню працівників промисловості і потім продовжує:

«Це показує, що промисловець одержує в ціні, яку він виручає, не тільки заміщення того, що спожите, а й деяку суму зверх цього, і ця сума являє собою нову кількість вартості, створену у виробництві протягом року» (стор. 26). «Вироблена вартість є та частина ціни землеробського чи промислового продукту, яка становить надлишок над первісною вартістю матеріалів і необхідними при їх обробці витратами споживання. У землеробстві мають бути відраховані насіння і споживання землероба; у промисловості так само відраховуються сировина і споживання працівника, і нової вартості створюється щороку рівно стільки, скільки залишається після такого відрахування» (стор. 26—27).

[РОЗДІЛ ТРЕТІЙ]

АДАМ СМІТ

**(1) ДВА РІЗНІ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ У СМІТА:
ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ КІЛЬКІСТЮ ЗАТРАЧЕНОЇ
ПРАЦІ, ЩО МІСТИТЬСЯ В ТОВАРІ, І ВИЗНАЧЕННЯ ЇЇ
КІЛЬКІСТЮ ЖИВОЇ ПРАЦІ, ЩО КУПУЄТЬСЯ В ОБМІН
НА ЦЕЙ ТОВАР]**

А. Сміт, як і всі варті уваги економісти, сприйняв від фізіократів поняття середньої заробітної плати, що дістала у нього назву «природної ціни заробітної плати»:

«Людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна плата повинна щонайменше бути достатньою для її існування. Вона здебільшого повинна навіть трохи перевищувати цей рівень, тому що інакше робітник не мав би змоги утримувати сім'ю, і раса цих робітників вимерла б у першому ж поколінні» ([переклад Гарньє] том I, книга I, розділ 8, стор. 136) [Російський переклад, том I, стор. 63].

А. Сміт констатує з цілковитою певністю, що розвиток продуктивних сил праці не йде на користь самому робітникові. Так, ми у нього читаємо (книга I, розділ 8, видання Мак-Кул-лоха, Лондон, 1828):

«Продукт праці становить природну винагороду за працю, або його заробітну плату. В тому первісному стані суспільства, який передувє виникненню приватної власності на землю і нагромадженню капіталу, весь продукт праці належить працівникові. Йому не доводиться ділитися ні з землевласником, ні з хазяїном. Коли б такий стан суспільства продовжував існувати, то плата за працю зростала б разом із збільшенням продуктивних сил праці, породжуваним поділом праці. Всі предмети мали б поступово ставати дешевшими».

[В усякому разі всі ті предмети, які для свого відтворення потребують меншої кількості праці. Але вони не тільки «мали б ставати дешевшими», а й на ділі стали дешевшими.]

«На вироблення їх потрібна була б все менша кількість праці; а тому що товари, на вироблення яких затрачено однаково кількість праці, за такого стану речей природно обмінювалися б один на один, то їх відповідно можна було б купувати [244] на продукт меншої кількості праці...

Проте такий первісний стан суспільства, при якому працівник одержує весь продукт своєї праці, не міг зберегтися після виникнення приватної власності на землю і нагромадження капіталу. Отже, цей стан речей відійшов у минуле задовго до того, як були досягнуті найзначніші успіхи у збільшенні продуктивних сил праці, і тому було б даремним досліджувати далі, як вплинув би цей стан речей на винагороду за працю, або на заробітну плату» (том I, стор. 107—109) [Російський переклад, том I, стор. 60—61].

Тут А. Сміт дуже тонко зауважує, що розвиток продуктивної сили праці починається в дійсно великих розмірах тільки з того моменту, коли праця перетворена в найману працю і коли умови праці вже протистоять їй, з одного боку, у вигляді земельної власності, а з другого — у вигляді капіталу. Отже, розвиток продуктивної сили праці починається тільки при таких умовах, при яких сам працівник уже не може привласнити собі результати цього розвитку. Тому зовсім даремно досліджувати, які наслідки це збільшення продуктивних сил мало б (або могло б мати) для «заробітної плати», — яка тут дорівнює продуктові праці, — за припущення, що продукт праці (або вартість цього продукту) належить самому працівникові.

А. Сміт дуже заражений фізіократичними уявленнями, і через його твір проходять часом цілі нашарування, які належать фізіократам і повністю суперечать поглядам, висунутим ним самим. Наприклад, в ученні про земельну ренту і т. д. Для нашої мети можуть бути залишені зовсім поза увагою ці, не характерні для Сміта, складові частини його твору, в яких він є просто фізіократом²⁶.

У першій частині цього твору, у зв'язку з аналізом товару, я вже показав²⁷, як А. Сміт вагається між різними визначеннями мінової вартості, а саме — між визначенням вартості *товарів* кількістю необхідної для їх вироблення праці і визначенням її тією кількістю живої праці, на яку може бути куплений товар, або, що зводиться до того ж самого, тією кількістю товару, на яку може бути куплена певна кількість живої праці; перше визначення у нього то зміщується з другим, то витісняється цим останнім. У другому з цих визначень Сміт робить мірою вартості товарів *мінову вартість* праці, фактично — *заробітну плату*; бо заробітна плата дорівнює тій кількості товарів, яка здобувається взамін певної кількості живої праці, або дорівнює тій кількості праці, яка може бути куплена за певну кількість товарів. Але вартість праці, або, вірніше, робочої сили, як і вартість всякого іншого товару, зазнає змін і нічим специфічно не відрізняється від вартості інших товарів. Тут масштабом вартості і основою для її пояснення оголошується сама вартість, — отже, виходить порочне коло.

Проте з дальшого викладу буде видно, що ці вагання і це змішання зовсім різнорідних визначень не збивають Сміта з дороги в його дослідженнях про природу і походження додаткової вартості, тому що всюди, де Сміт розвиває свої положення, він на ділі, навіть не усвідомлюючи цього, додержується правильного визначення мінової вартості товарів, а саме визначення її вміщеною в товарах кількістю затраченої на них праці, або робочим часом. [244]

[VII—283a] {На багатьох прикладах можна показати, як часто А. Сміт на протязі свого твору,— там, де він пояснює дійсні факти,— розглядає вміщену в продукті кількість праці як вартість і як фактор, що визначає вартість. Частина цього матеріалу цитована у Рікардо²⁸. На цьому ґрунтується все вчення Сміта про вплив поділу праці та удосконалення машин на ціну товарів. Тут досить навести одне тільки місце. В 11-му розділі першої книги А. Сміт говорить про здешевлення в його часи багатьох промислових товарів порівняно з попередніми століттями, щодо яких він зауважує:

«Потрібна була значно більша кількість праці [283b] для виготовлення цих предметів, а тому, будучи доставлені на ринок, вони мали б продаватися або обмінюватися за ціну більшої кількості праці» ([переклад Гарсьє] том II, стор. 156) [Російський переклад, том I, стор. 218—219]. [VII—283b]

[VI—245] А потім, зазначена суперечність і перехід від одного способу пояснення до другого мають в А. Сміта глибшу основу. (Рікардо, розкриваючи суперечність Сміта, не помітив цієї глибшої основи, не дав правильної оцінки розкритій ним суперечності, а тому і не розв'язав її.) Припустимо, що всі працівники є товаровиробниками, що вони не тільки виробляють свої товари, а й продають їх. Вартість цих товарів визначена вміщеним у них необхідним робочим часом. Отже, якщо товари продаються по їх вартості, то на товар, що є продуктом дванадцятигодинного робочого часу, працівник купує знов-таки дванадцятигодинний робочий час у формі іншого товару, тобто дванадцятигодинний робочий час, уречевлений в іншій споживній вартості. Таким чином, вартість його праці дорівнює вартості його товару, тобто дорівнює продуктові дванадцятигодинного робочого часу. Продаж і вслід за ним купівля, одним словом, весь процес обміну — метаморфоза товару — не вносить ніяких змін у стан справи. Він змінює тільки вигляд тієї споживної вартості, в якій представлено цей дванадцятигодинний робочий час. Отже, вартість праці дорівнює вартості продукту праці. По-перше, в товарах,— оскільки обмін їх провадиться у відповідності з їх вартістю,— обміню-

ються рівні кількості уречевленої праці. А по-друге, певна кількість живої праці обмінюється на рівну кількість уречевленої праці, тому що, з одного боку, жива праця уречевлюється в продукті, в товарі, який належить працівникові, а з другого боку, цей товар у свою чергу обмінюється на інший товар, в якому міститься рівновелика кількість праці. Отже, на ділі певна кількість живої праці обмінюється на рівновелику кількість уречевленої праці. Таким чином, не тільки товар обмінюється на товар в тому співвідношенні, в якому в них представлені, в уречевленому вигляді, рівні кількості робочого часу, але і певна кількість живої праці обмінюється на товар, в якому представлена, в уречевленому вигляді, така сама кількість праці.

При такому припущенні вартість праці (кількість товару, яка може бути куплена за дану кількість праці, або кількість праці, яка може бути куплена за дану кількість товару) могла б набути значення міри вартості товару цілком так само, як і зміщена в товарі кількість праці. Це було б можливим через те, що вартість праці виражала б, в уречевленому вигляді, таку її кількість, яка завжди дорівнювала б кількості живої праці, необхідній для вироблення цього товару, — інакше кажучи: певна кількість живого робочого часу завжди діставала б у своє розпорядження таку кількість товару, в якій було б представлено, в уречевленому вигляді, стільки ж робочого часу. Але при всіх тих способах виробництва — особливо ж при капіталістичному способі виробництва, — де речові умови праці належать одному класові (або кільком), а іншому класові, робітничому класові, належить, навпаки, сама тільки робоча сила, має місце прямо протилежне явище. Продукт праці, або вартість продукту праці, не належить робітникові. Певна кількість живої праці не дістає у своє розпорядження рівної їй кількості уречевленої праці; інакше кажучи, певна кількість уречевленої в товарі праці дістає в своє розпорядження більшу кількість живої праці, ніж та, що міститься в самому товарі.

Але оскільки А. Сміт цілком правильно бере за вихідну точку товар і обмін товарів і в нього через те виробники спочатку протистоять один одному тільки як товаровласники — як продавці товарів і покупці товарів, — то він встановлює (так йому уявляється справа), що в обміні між капіталом і найманою працею, між [246] працею уречевленою і працею живою, загальний закон відразу ж втрачає силу і товари (тому що і праця є товаром, оскільки вона купується і продається) обмінюються вже не у відповідності з представленими в них кількостями праці. Звідси він робить висновок, що як тільки умови

праці вже протистоять найманому робітникові у формі земельної власності і капіталу, робочий час перестає бути іманентною мірою, що регулює мінову вартість товарів. Сміт скоріше повинен був би, — як справедливо зауважив на його адресу Рікардо, — зробити той протилежний висновок, що вирази «кількість праці» і «вартість праці» перестали бути тотожними і що, отже, відносна вартість товарів, хоч вона регулюється вміщенням у них робочим часом, не регулюється вже більше вартістю праці, бо цей останній вираз залишався правильним лише доти, поки він був тотожний з першим. Далі, у зв'язку з Мальтусом²⁹, можна буде показати, що навіть у тому разі, коли б працівник привласнював свій власний продукт, тобто вартість свого власного продукту, само по собі неправильно і безглуздо було б приймати цю вартість, або вартість праці, за міру вартостей у тому ж розумінні, в якому мірою вартостей і створюючим вартість елементом є робочий час, або сама праця. Навіть і в цьому разі праця, що купується на який-небудь товар, не могла б мати значення міри в тому ж розумінні, в якому це значення властиве праці, вміщеній у даному товарі. Одна була б всього тільки показником другої.

Як би там не було, А. Сміт почуває, що з закону, який визначає обмін товарів, трудно вивести обмін між капіталом і працею, який має, очевидно, своєю основою цілком протилежні цьому законові і суперечні йому принципи. І ця суперечність залишалась непоясненою, поки капітал протиставився прямо праці, а не робочій силі. А. Сміт добре знав, що робочий час, затрачений на відтворення й утримання робочої сили, дуже відрізняється від тієї праці, яку може виконати сама робоча сила. В цьому питанні він навіть посилається на твір Кантільйона «*Essai sur la nature du commerce*».

«Цей автор», — пише Сміт про Кантільйона, — «додає, що праця сильного раба визнається такою, що має вдвоє більшу вартість, ніж видаток на його утримання, а праця найслабшого робітника, як він вважає, не може коштувати менше, ніж праця сильного раба» (книга I, розділ 8, стор. 137. Переклад *Гарньє*, том I) [Російський переклад, том I, стор. 63].

З другого боку, дивно, що А. Сміт не зрозумів, як мало спільного має неясна для нього обставина з тим законом, який регулює обмін одного товару на інший. Обмін товарів *A* і *B* пропорціонально вміщеному в них робочому часові нітрохи не порушується тими пропорціями, в яких виробники цих товарів розподіляють між собою продукти *A* і *B*, або, точніше, їх вартість. Якщо одна частина продукту *A* дістається земельному власникові, друга — капіталістові, третя — робітникові, то, які б не були одержувані ними частки, це ні-

трохи не змінює того стану речей, що само *A* обмінюється на *B* відповідно до своєї вартості. Співвідношення робочого часу, що міститься в кожному з обох товарів — *A* і *B*, зовсім не залежить від того, як вміщений в *A* чи *B* робочий час привла-снюється різними особами.

«Коли відбудеться обмін сукна на полотно, виробники сукна матимуть у полотні точно такі самі частки, які вони раніше мали в сукні» («*Misère de la philosophie*», стор. 29)³⁰

Таким є і той довід, який рикардіанці з ділковитим правом висували пізніше проти [247] А. Сміта. Так само і мальтузіанець Джон Кейзнов пише:

«Обмін товарів і їх розподіл треба розглядати окремо один від одного... Обставини, що впливають на одне, не завжди діють на друге. Наприклад, зменшення витрат виробництва одного якого-небудь товару змінить його відношення до всіх інших; але воно зовсім не повинне обов'язково змінити розподіл самого цього товару або будь-яким способом вплинути на розподіл інших товарів. З другого боку, загальне зменшення вартості, що однаково поширюється на всі товари, не змінить їх співвідношення між собою. Воно може відбитися, — але може і не відбитися, — на їх розподілі» і т. д. (Джон Кейзнов, у передмові до його видання книги *Мальтуса* «*Definitions in Political Economy*», London, 1853).

Але тому що «розподіл» вартості продукту між капіталістом і робітником сам ґрунтується на обміні товарів — обміні між товарами і робочою силою, — то це, природно, викликає плутанину в А. Сміта. Те, що А. Сміт за міру вартості приймав ще й вартість праці, або купівельну силу того чи іншого товару (або грошей) у відношенні до праці, привело до порушення ходу його думки там, де він виводить теорію цін, досліджує діяння конкуренції на норму прибутку і т. д., — це взагалі позбавило його твір всякої єдності і стало навіть причиною того, що багато істотних питань випало з кола його дослідження. Проте на загальний хід його думки про *додаткову вартість* це, як ми зараз побачимо, не вплинуло, бо Сміт тут завжди додержується правильного визначення вартості затраченим робочим часом, вміщеним у різних товарах.

Отже, перейдемо тепер до його трактування питання.

Але перед цим слід згадати ще про одне. А. Сміт змішує різні речі. По-перше, в п'ятому розділі першої книги він говорить:

«Людина багата чи бідна залежно від того, скільки вона має коштів, щоб забезпечити себе предметами першої потреби, комфорту і розваг. Але, після того як установився поділ праці в усіх галузях, людина тільки дуже невелику частину цих предметів може добувати власною працею; значно більшу частину їх вона мусить одержувати *від праці інших людей*; і вона буде багата чи бідна *залежно від того, яка велика кількість тієї праці, що*

цею вона може розпоряджатися, або яку вона може купити. Через те вартість всякого товару для того, хто, маючи його, хоче обміняти його на інші предмети, а не використати його чи особисто спожити, дорівнює кількості праці, яку цей товар може купити, або одержати в своє розпорядження. Таким чином, праця являє собою справжню міру мінової вартості всіх товарів» (том I, стор. 59—60) [Російський переклад, том I, стор. 30].

Далі:

«Вони» (товари) «містять вартість певної кількості праці, яку ми обмінюємо на те, що, за нашим припущенням, [248] містить в даний час вартість такої ж кількості праці... Не золотом чи сріблом, а тільки працею були здобуті первісно всі багатства світу; і вартість їх для того, хто володіє ними і хто хоче обміняти їх на будь-які нові продукти, точно дорівнює кількості праці, яку він може купити на них або одержати в своє розпорядження» (книга I, розділ 5, стор. 60—61) [Російський переклад, том I, стор. 30].

Нарешті:

«Як говорить нан Гоббс, багатство — це сила; проте людина, що здобуває чи одержує в спадщину велике багатство, не обов'язково здобуває разом з ним політичну владу, цивільну чи військову... Та сила, яку негайно і прямо дає їй це багатство, є не що інше, як купівельна сила; це — право розпоряджатися всякою працею іншої людини а б о всяким продуктом цієї праці, який знаходиться на ринку» (там же, стор. 61) [Російський переклад, том I, стор. 31].

Ми бачимо, що в усіх цих місцях Сміт змішує «працю іншої людини» з «продуктом цієї праці». З того часу як встановився поділ праці, мінова вартість товару, що належить тій чи іншій особі, виражається в тих чужих товарах, які дана особа може купити, тобто в кількості чужої праці, вміщеної у цих товарах, у кількості уречевленої чужої праці. І ця кількість чужої праці дорівнює тій кількості праці, яка міститься в її власному товарі. Сміт заявляє цілком виразно:

«Товари містять вартість певної кількості праці, яку ми обмінюємо на те, що, за нашим припущенням, містить у даний час вартість такої ж кількості праці».

Наголос поставлено тут на породженій поділом праці переміні, яка виражається в тому, що багатство полягає вже не в продукті власної праці, а в тій кількості чужої праці, яку цей товар дістає у своє розпорядження, — в тій кількості суспільної праці, яку він може купити і яка визначається кількістю праці, що міститься в ньому самому. Насправді тут криється лише поняття мінової вартості — думка про те, що моя праця тільки як суспільна визначає моє багатство, що воно, виходить, визначається продуктом моєї праці, який надає в моє розпорядження рівну кількість суспільної праці. Мій товар,

що містить певну кількість необхідного робочого часу, дає менш можливість розпоряджатися всяким іншим товаром однакової вартості, отже однаковою кількістю чужої праці, уречевленої в інших споживних вартостях. Наголошується тут на викликаному поділом праці і міноюю вартістю прирівнюванні *моєї* праці до *чужої* праці, інакше кажучи, до суспільної праці (Адам не помічає, що і *моя* праця, або праця, яка міститься в моїх товарах, уже *суспільно* визначена і що вона істотно змінила свій характер), а зовсім не на відмінності між *уречевленою* працею і *живою* працею і не на специфічних законах їх обміну. В дійсності А. Сміт говорить тут тільки те, що вартість товарів визначена вміщеним у них робочим часом і що багатство товаровласника полягає в тій кількості суспільної праці, якою він розпоряджається.

Проте ототожнення *праці* і *продукту праці*, [249] дійсно, дає вже тут перший привід до того, щоб визначення вартості товарів вміщеною в них кількістю праці було змішане з визначенням їх вартості тією кількістю живої праці, яка може бути куплена на ці товари, тобто з визначенням вартості товарів вартістю праці. Якщо А. Сміт говорить:

«Людина є багатшою чи біднішою в точній відповідності з величиною цієї сили, тобто з кількістю праці інших людей, якою вона, завдяки своєму багатству, може розпоряджатися, або, *що те саме* (ось воно, це помилкове ототожнення!), «з *продуктом праці інших людей*, що його вона може купити» (там же, стор. 61) [Російський переклад, том I, стор. 31], —

то так само він міг би сказати: багатство людини відповідає тій кількості суспільної праці, яка міститься в її власних товарах, що становлять її «багатство». Сміт це і відмічає:

«Вони» (товари) «містять вартість певної кількості праці, яку ми обмінюємо на те, що, за нашим припущенням, містить у даний час вартість *такої ж кількості праці*». (Слово «*вартість*» тут є зайвим і беззмістовним.)

Хибний висновок виявляється уже в цьому ж п'ятому розділі, коли він, наприклад, говорить:

«Таким чином, праця, ніколи не змінюючись у своїй *власній вартості*, є єдиною дійсною і остаточною мірою, яка в усі часи і повсюди може служити для оцінки і порівняння вартості всіх товарів» (там же, стор. 66) [Російський переклад, том I, стор. 32—33].

Те, що вірно у відношенні до самої праці, а тому і до її міри, робочого часу, — саме той висновок, що вартість товарів завжди пропорціональна уречевленому в них робочому часу, хоч би як змінювалась *вартість праці*, — приписується тут самій цій мінливій вартості праці.

Тут А. Сміт розглядає поки що тільки товарний обмін взагалі: природу мінової вартості, поділу праці, а також природу грошей. Учасники обміну протистоять ще один одному тільки як товаровласники. Вони купують чужу працю у формі товару, подібно до того як у формі товару виступає і їх власна праця. Тому кількість суспільної праці, якою вони розпоряджаються, дорівнює кількості праці, вміщеної в тому товарі, за допомогою якого вони самі купують. Та коли А. Сміт в наступних розділах переходить до обміну між працею уречевленою і працею живою, між капіталістом і робітником, і при цьому *підкреслює*; що тепер вартість товару визначається вже не тією кількістю праці, яка міститься в ньому самому, а відмінною від цієї величини кількістю чужої живої праці, яку можна за допомогою цього товару дістати в своє розпорядження, тобто купити, — то це в дійсності зовсім не означає, що самі товари обмінюються тепер уже не у відповідності з вміщеним у них робочим часом. Це означає тільки те, що *збагачення*, збільшення вміщеної в товарі вартості і міра цього збільшення залежать від більшої чи меншої кількості живої праці, яка приводиться в рух уречевленою працею. І саме в такому розумінні це правильно. Але у Сміта тут лишається неясність.

**[2] ЗАГАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ
У СМІТА. ПОГЛЯД НА ПРИБУТОК, ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ
І ПРОЦЕНТ ЯК НА ВІДРАХУВАННЯ З ПРОДУКТУ
ПРАЦІ РОБІТНИКА]**

[250] В шостому розділі першої книги А. Сміт переходить від тих відносин, при яких припускається, що виробники протистоять один одному тільки як продавці товарів і товаровласники, до відносин обміну між власниками умов праці і власниками самої тільки робочої сили.

«В тому первісному, нерозвинутому стані суспільства, який *передус* нагромадженню капіталів і виникненню приватної власності на землю, єдиною основою, яка могла дати правило для обміну, була, очевидно, кількість праці, необхідна для придбання різних предметів обміну... Цілком природно, що продукт, на виготовлення якого потрібна звичайно праця двох днів або двох годин, матиме вдвоє більшу вартість, ніж продукт, на виготовлення якого потрібна звичайно праця одного дня або однієї години» (том I, книга I, розділ 6, стор. 94—95. Переклад Гарньє) [Російський переклад, том I, стор. 45].

Отже, робочий час, необхідний для вироблення різних товарів, визначає те співвідношення, в якому вони обмінюються один на один, інакше кажучи — їх *мінову вартість*.

«За такого стану речей весь продукт праці належить працівникові, і кількість праці, що звичайно затрачається на придбання або на вироблення якого-небудь товару, є єдиною обставиною, що визначає ту кількість праці, яка звичайно може бути куплена, одержана в розпорядженні або обмінена на цей товар» (там же, стор. 96) [Російський переклад, том I, стор. 45].

Отже: при такій передпосилці працівник є звичайним продавцем товарів, і одна людина розпоряджається працею другої лише тоді, коли вона на свій товар купує товар цієї другої. Таким чином, вона за допомогою свого товару дістає в своє розпорядження лише таку кількість праці другої людини, яка міститься в її власному товарі, тому що обоє вони обмінюють між собою тільки товари, а мінова вартість товарів визначається вміщеним у них робочим часом або кількістю праці.

Але, — продовжує Адам:

«Як тільки появляються *запаси, нагромаджені в руках окремих осіб*, деякі з них починають, природно, користуватися цими запасами для того, щоб дати роботу працюючим людям, забезпечуючи їх матеріалами і засобами існування, *маючи на меті здобути прибуток з продажу продуктів їхньої праці, або з того, що праця цих робітників додає до вартості оброблюваних матеріалів*» (там же, стор. 96) [Російський переклад, том I, стор. 46].

Перш ніж перейти до дальшого, затримаємось трохи на цій цитаті. Насамперед, звідки беруться «працюючі люди», які не мають ні засобів існування, ні матеріалу для праці, — люди, у яких вирвано ґрунт з-під ніг? Коли звільнити вираз Сміта від його наївної форми, то суть його зведеться до такого: капіталістичне виробництво бере свій початок з того моменту, коли умови праці стають власністю одного класу, а в розпорядженні другого класу залишається сама тільки робоча сила. Це відокремлення праці від умов праці і є передумовою капіталістичного виробництва.

Але, по-друге, що має на увазі А. Сміт, твердячи, що «роботодавці» застосовують робітників, «маючи на меті *здобути прибуток із продажу продуктів їхньої праці, або з того, що праця [251] цих робітників додає до вартості оброблюваних матеріалів*»? Чи хоче він цим сказати, що прибуток виникає з *продажу*, що товар продається *вище* його вартості, що прибуток, таким чином, є те, що Стюарт називає «прибутком від відчуження», який є не чим іншим, як «коливанням терезів багатства між сторонами-учасницями»? Ось яку відповідь дає він сам:

* Див. цей том, стор. 9—11. Рєд.

«При обміні *готового виробу* на гроші або на працю» (тут — джерело нової помилки) «або на інші товари, до оплати ціни матеріалів і заробітної плати робітників повинна бути додана ще певна сума, яка становить прибуток підприємця, що ризикує своїм капіталом у цьому ділі» (там же) [Російський переклад, том I, стор. 46].

До цього «ризку» треба буде повернутися в дальшому викладі, в розділі про апологетичні пояснення прибутку (див. зошит VII, стор. 173)³¹. Чи виникає ця «певна сума, яка становить *прибуток* підприємця при обміні готового виробу», з продажу товару вище його вартості, чи є вона стюартівським «прибутком від відчуження»?

«Тому», — безпосередньо після цього продовжує Адам, — *та вартість, яку робітники додають до матеріалу, розпадається тепер* (з того часу як виникло капіталістичне виробництво) *на дві частини, з яких одна оплачує їх заробітну плату, а друга оплачує прибуток підприємця на всю суму капіталу, авансованого у вигляді заробітної плати і матеріалу, що йде в обробку*» (там же, стор. 96—97) [Російський переклад, том I, стор. 46].

Отже, Сміт заявляє тут цілком виразно: прибуток, одержуваний при продажу «готового виробу», виникає не з *самого продажу*, не з того, що товар продається *вище* його вартості, — він не є «прибуток від відчуження». Справа стоїть якраз навпаки. Вартість, тобто кількість праці, яку робітники додають до матеріалу, розпадається на дві частини. Одна частина оплачує заробітну плату робітників або вже оплачена одержаною робітниками заробітною платою. Робітники віддають у вигляді цієї частини тільки таку кількість праці, яку вони одержали у формі заробітної плати. Друга частина становить прибуток капіталіста, тобто вона являє собою певну кількість праці, яку капіталіст продає, хоч і не оплатив її. Отже, якщо капіталіст продає товар по його вартості, тобто за кількістю вміщеного в ньому робочого часу, інакше кажучи, якщо обмін цього товару на інші товари відбувається за законом вартості, то прибуток капіталіста походить з того, що він, не *оплативши* частину вміщеної в товарі праці, все ж таки *продає* її. Тим самим А. Сміт сам спростував ту свою думку, що коли робітникові вже не належить весь продукт його праці і він змушений ділити цей продукт — або його вартість — з власником капіталу, то цим усувається закон, за яким співвідношення, в якому обмінюються один на один товари, — або їх мінова вартість, — визначається кількістю уречевленого в них робочого часу. Навіть більше, він виводить прибуток капіталіста саме з того, що останній не оплатив частину доданої до товару праці, звідки й виникає прибуток, одержуваний ним при продажу товару. Ми побачимо, як далі Сміт в ще більш буквальному розумінні виводить прибуток з праці, виконуваної ро-

бітником зверх тієї кількості праці, якою робітник *оплачує* — тобто заміщує еквівалентом — свою заробітну плату. Тим самим Сміт вловив справжнє походження додаткової вартості. Разом з тим він з усією виразністю відмітив, що вона виникає не з [252] авансованого фонду, вартість якого, — яким би корисним він не був у реальному процесі праці, — просто-напросто тільки знов появляється в продукті, а виникає виключно з нової праці, яку «робітники *додають до матеріалів*» у новому процесі виробництва, де цей фонд фігурує як засоби праці або знаряддя праці.

Навпаки, невірним (і оснований на згаданому вище змішанні) є вираз: «при обміні готового виробу на гроші *або на працю* чи на інші товари».

Коли капіталіст обмінює товар на гроші або на товар, його прибуток виникає з того, що він продає більшу кількість праці, ніж та, яку він оплатив, з того, що капіталіст не обмінює певну кількість уречевленої праці на рівну кількість живої праці. Тому А. Сміт не має права ставити «обмін на гроші або на інші товари» в один ряд з «обміном готового виробу на працю». Бо в обміні першого виду додаткова вартість виникає з того, що товари обмінюються по їх вартості, за вміщеним в них робочим часом, який, однак, частково *не оплачений*. Тут припускається, що капіталіст не обмінює певну кількість минулої праці на рівну кількість живої праці; що привласнена ним кількість живої праці більша, ніж кількість оплаченої ним живої праці. В противному разі заробітна плата робітника дорівнювала б вартості його продукту. Прибуток, одержуваний при обміні «готового виробу» на гроші або на товар, — коли вони обмінюються по їх вартості, — виникає, таким чином, з того, що обмін «готового виробу» на живу працю підлягає іншим законам, з того, що тут обмінюються не еквіваленти. Отже, ці випадки не можна змішувати.

Таким чином, прибуток є не що інше, як відрахування з тієї вартості, яку робітники додали до матеріалу праці. Але додають вони до матеріалу не що інше, як нову кількість праці. Тому робочий час робітника розпадається на дві частини: одна з них — та, за яку він одержує від капіталіста еквівалент, свою заробітну плату; друга — це та, яку він безоплатно віддає капіталістові і яка становить *прибуток*. А. Сміт правильно підкреслює, що розпадається на заробітну плату і прибуток тільки та частина праці (вартості), яку робітник знов додає до матеріалу; отже, новостворена додаткова вартість сама по собі не має нічого спільного з тією частиною капіталу, яка затрачена на матеріали та інструменти.

Після того як А. Сміт звів таким чином прибуток до привласнення неоплаченої чужої праці, він відразу ж після цього говорить:

«Але, можливо, скажуть, що прибуток на капітал являє собою тільки інше позначення для заробітної плати за особливий вид праці, а саме, за працю по нагляду й управлінню» (стор. 97) [Російський переклад, том I, стор. 46].

І він спростовує цей хибний погляд відносно «праці по нагляду й управлінню». До цього ми ще повернемося в одному з наступних розділів³². Тут важливо лише відзначити, що А. Сміт чітко бачить і рішуче підкреслює протилежність свого погляду на походження прибутку цьому апологетичному поглядові. Підкресливши цю протилежність, він продовжує:

[253] «За такого стану речей працівникові не завжди належить весь продукт його праці. В більшості випадків він мусить ділити продукт праці з *власником капіталу*, який наймає його. В такому разі кількість праці, звичайно затрачуваної на придбання або на вироблення якого-небудь товару, не є єдиною обставиною, що визначає ту кількість праці, яка звичайно може бути куплена, одержана в розпорядження або обмінена на цей товар. Очевидно, що тут має враховуватись ще *додаткова кількість* праці, яка йде на прибуток, одержуваний капіталом, що авансував заробітну плату і дав матеріали для робітника» (там же, стор. 99) [Російський переклад, том I, стор. 47].

Це цілком вірно. Коли ми беремо капіталістичне виробництво, то уречевлена праця, — представлена в грошах або в товарі, — завжди купує зверх кількості праці, вміщеної в ній самій, ще «додаткову кількість» живої праці, яка «йде на прибуток, одержуваний капіталом», але це, інакше кажучи, означає тільки те, що уречевлена праця безоплатно привласнює собі частину живої праці, привласнює, не оплачуючи її. Перевага Сміта над Рікардо полягає в енергійному наголошуванні того, що цей переворот настає разом з виникненням капіталістичного виробництва. Навпаки, Сміт поступається перед Рікардо в тому, що ніяк не може позбутися ним же самим спростованого в ході дослідження погляду, ніби це нове відношення, що має місце при обміні між уречевленою працею і живою працею, вносить зміну у визначення відносної вартості товарів, які становлять у відношенні один до одного лише матеріалізовану працю, лише дані кількості уречевленої праці.

Після того як додаткова вартість в одній з її форм, у формі прибутку, була представлена Смітом як частина праці, виконувана робітником зверх тієї частини праці, яка йде на заміщення його заробітної плати, Сміт робить так само і з іншою формою додаткової вартості — з *земельною рентою*. Однією з речових умов праці, що відняті у праці і тому протистоять їй

як чужа власність, є *капітал*; другою є сама *земля*, земля як *земельна власність*. Тому, покінчивши з «власником капіталу», А. Сміт продовжує:

«З того часу як уся земля в тій чи іншій країні стала приватною власністю, землевласники, подібно до *всіх інших людей*, хочуть пожити там, де вони не сіяли, і починають вимагати *ренту* навіть за природні плоди землі... Він» (працівник) «мусить віддавати землевласникові частину того, що він збирав або виробляє своєю працею. Ця частина, або, що те саме, ціна цієї частини, становить *земельну ренту*...» (там же, стор. 99—100) [Російський переклад, том I, стор. 47].

Таким чином, подібно до промислового прибутку у власному розумінні, земельна рента являє собою тільки частину праці, що її додає робітник до матеріалів, ту частину, яку «він *віддає*», надає без оплати власникові землі; отже, вона є тільки частина додаткової праці, що перевищує ту частину робочого часу, протягом якої робітник заміщує свою заробітну плату, або повертає еквівалент вміщеного в цій заробітній платі робочого часу.

Отже, *додаткову вартість*, тобто додаткову працю, — надлишок виконаної й уречевленої в товарі праці над оплаченою працею, тобто над працею, що дістала свій еквівалент у заробітній платі, — А. Сміт розуміє як *загальну категорію*, [254] у відношенні до якої прибуток у власному розумінні і земельна рента становлять тільки її відгалуження. При цьому, однак, він додаткову вартість як таку не відокремив, у вигляді особливої категорії, від тих особливих форм, яких вона набуває в прибутку і земельній ренті. Звідси у нього — а ще більше у Рікардо — багато помилок та прогалин у дослідженні.

Друга форма прояву додаткової вартості — це *процент з капіталу*, позичковий процент (процент з грошей). Але цей

«процент з грошей» (говорить Сміт у тому ж розділі) «*завжди* являє собою *похідний дохід*, який, — коли він виплачується не з *прибутку*, одержаного від застосування цих грошей, — повинен бути виплачений з будь-якого іншого джерела доходу»

(отже, або з земельної ренти або з заробітної плати; в останньому випадку — при даній середній заробітній платі — процент походить не з додаткової вартості, а з самої заробітної плати, як відрахування з неї, що є тільки іншою формою прибутку, і в цій формі, як ми — в ході дослідження — побачимо далі, процент зустрічається при нерозвинутому капіталістичному виробництві) ³³,

«якщо тільки позичальник не є марнотратником, що робить новий борг для сплати процентів за попередній борг» (там же, стор. 105—106) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Таким чином, процент є або частина *прибутку*, що його дає одержаний у позику капітал; отже, в цьому разі він є похідною формою самого прибутку, його відгалуженням, тобто лише далішим розподілом між різними особами додаткової вартості, привласненої у формі прибутку. Або ж процент сплачується з ренти. Тоді має місце те саме. Або ж, нарешті, позичальник сплачує процент з свого власного або чужого капіталу. В такому разі процент взагалі не є додатковою вартістю, а тільки іншим розподілом уже існуючого багатства, «коливанням терезів багатства між сторонами-учасниками», як це має місце при «прибутку від відчуження». За винятком останнього випадку, коли процент взагалі не є формою додаткової вартості (і за винятком того випадку, коли він являє собою відрахування із заробітної плати, або сам по собі є однією з форм прибутку; про цей останній випадок Адам зовсім не говорить), процент становить тільки похідну форму додаткової вартості, тільки частину прибутку або ренти (що має відношення тільки до розподілу прибутку і ренти); отже, так само й процент виражає не що інше, як частину неоплаченої додаткової праці.

«Кощи, які позичаються під проценти, позикодавець завжди вважає капіталом. Він чекає, що в установленний строк вони будуть повернені йому і що позичальник протягом всього цього часу сплачуватиме йому за користування ними певну щорічну ренту. Позичальник може використовувати їх або як *капітал* або як *фонд, призначений для безпосереднього споживання*. Якщо він використовує їх як капітал, він вживає їх на утримання продуктивних робітників, які відтворюють їх вартість і створюють *прибуток*. В цьому разі він може повернути капітал і сплатити проценти, не відчужуючи і не зачіпаючи ніяких інших джерел доходу. Якщо він вживає їх для безпосереднього споживання, він поводитьсь як марнотратник, розтрачаючи на підтримання безділля те, що було призначене для утримання працьовитих людей. В цьому разі він уже не може ні повернути капітал, ні сплатити проценти, не відчужуючи або не зачіпаючи будь-якого іншого джерела доходу, як, наприклад, земельної власності або земельної ренти» (том II, книга II, розділ 4, стор. 127, видання Мак-Куллоха) [Російський переклад, том I, стор. 296].

[255] Отже, той, хто бере в позику гроші — тобто, в цьому контексті, позичає капітал, — той або сам вживає їх як капітал і дістає прибуток з нього. В цьому разі процент, який він сплачує позикодавцеві, є тільки частина прибутку, що дістала тут *особливу назву*. Або ж він розтрачує взяті в позику гроші. Тоді він збільшує багатство позикодавця, зменшуючи своє власне. Тут має місце тільки інший розподіл багатства, яке з рук марнотратника переходить в руки лихваря, але ми не маємо тут процесу створення додаткової вартості. Таким чином, оскільки процент взагалі становить додаткову вартість, він є

не чим іншим, як частиною прибутку, яка в свою чергу є не що інше, як певна форма додаткової вартості, тобто неоплаченої праці.

Нарешті, А. Сміт відмічає, що також і всі доходи осіб, які живуть за рахунок податків, або беруться з заробітної плати, тобто являють собою відрахування з самої заробітної плати, або ж мають своїм джерелом прибуток і земельну ренту, отже означають тільки право різних соціальних груп на участь у споживанні прибутку і земельної ренти, що самі є тільки різними формами додаткової вартості.

«Всі податки і всякий оснований на них доход — оклади, пенсії, щорічні різні рентні доходи — кінцєм кінцєм одержуються з того чи іншого із цих трьох первинних джерел доходу і виплачуються прямо чи посередньо із заробітної плати, із прибутку з капіталу або із ренти з землі» (переклад Гарньє, книга I, розділ 6, стор. 106) [Російський переклад, том I, стор. 49—50].

Отже, процент з грошей, як і податки або одержувані з податків доходи, — оскільки вони не є відрахуваннями з самої заробітної плати, — являють собою тільки пайки участі в прибутку і в земельній ренті, а ці останні, в свою чергу, зводяться до додаткової вартості, тобто до неоплаченого робочого часу.

Така загальна теорія додаткової вартості в А. Сміта.

А. Сміт ще раз резюмує свою концепцію в цілому. При цьому стає особливо ясным, як мало спроб робить він, щоб хоч як-небудь довести, що вартість, яку робітник додає до продукту (за відрахуванням витрат виробництва — вартості сировини і знарядь праці), вже не визначається, мовляв, зміщенням у продукті робочим часом, бо робітник не цілком привласнює собі цю вартість, а змушений ділити цю вартість — або продукт — з капіталістом і земельним власником. Той спосіб, яким вартість товару розподіляється між його виробниками, нітрохи, звичайно, не змінює ні природи цієї вартості, ні вартісного співвідношення між одним товаром і іншим.

«Як тільки земля стає приватною власністю, земельний власник вимагає певну частку майже з усякого продукту, що його робітник може виростити на цій землі або зібрати з неї. *Його рента становить перше відрахування з продукту тієї праці, що затрачена на обробіток землі.* Тільки в рідких випадках особа, що обробляє землю, має засоби для утримання себе до збору врожаю. Її утримання звичайно авансується їй з капіталу її хазяїна, фермера, який наймає її і в якого не було б ніякого інтересу наймати її, коли б він, фермер, не одержував частку продукту праці робітника, або коли б його капітал не повертався йому з деяким прибутком. *Цей прибуток становить друге відрахування [256] з продукту праці, затраченої на обробіток землі. Таке ж відрахування для оплати прибутку робиться з продукту майже всякої іншої праці.* В усіх ремеслах і мануфактурах більшість працівників потребує хазяїна, який авансував би їм

матеріали для їх роботи, а також заробітну плату і засоби існування до часу закінчення роботи. Цей хазяїн одержує частину продукту їх праці, або частину тієї вартості, яку їх праця додає до оброблюваного ними матеріалу: ця частина і становить прибуток хазяїна» (видання Мак-Куллоха, том I, книга I, розділ 8, стор. 109—110) [Російський переклад, том I, стор. 61].

Отже, А. Сміт прямо, не вагаючись, називає тут земельну ренту і прибуток на капітал просто *відрахуваннями* з продукту робітника або з вартості його продукту, що дорівнює кількості праці, доданої ним до сировини. Але це відрахування, як раніше доводив сам А. Сміт, може складатися тільки з тієї частини праці, яку робітник додає до сировини зверх тієї кількості праці, яка оплачує тільки його заробітну плату, або дає тільки еквівалент його заробітної плати; отже, це відрахування складається з додаткової праці, з неоплаченої частини праці робітника. (Так що, зауважимо мимохідь, прибуток і рента, або капітал і земельна власність, ніколи не можуть бути *«джерелом вартості»*.)

[3] ПОШИРЕННЯ СМІТОМ ПОНЯТТЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ НА ВСІ СФЕРИ СУСПІЛЬНОЇ ПРАЦІ]

Ми бачимо, який великий крок вперед зробив А. Сміт порівняно з фізіократами в аналізі додаткової вартості, отже й капіталу. У фізіократів додаткова вартість створюється тільки одним певним видом реальної праці — землеробською працею. Вони розглядають, таким чином, споживну вартість праці, а не робочий час, не загальну суспільну працю, це єдине джерело вартості. Але при цьому особливому виді праці, дійсно, *природа*, земля створює додаткову вартість в розумінні збільшення кількості (органічної) матерії, в розумінні надлишку виробленої речовини над спожитою. Вони розглядають предмет ще в зовсім обмеженій, і тому спотвореній фантастичними уявленнями, формі. Навпаки, в А. Сміта вартість створюється загальною суспільною працею, — в яких би споживних вартостях вона не була представлена, — створюється виключно кількістю необхідної праці. Додаткова вартість, — чи виступає вона у формі прибутку, земельної ренти чи в похідній формі процента, — є не що інше, як та частина цієї праці, яку власники речових умов праці привласнюють собі в процесі обміну з живою працею. Через те у фізіократів додаткова вартість виступає тільки у формі земельної ренти, тоді як в А. Сміта земельна рента, прибуток і процент — тільки різні форми додаткової вартості.

Коли я називаю додаткову вартість, віднесену до всієї суми авансованого капіталу, *прибутком на капітал*, то я роблю це тому, що капіталіст, який бере безпосередню участь у виробництві, *безпосередньо* привласнює собі додаткову працю, причому байдуже, під якими рубриками йому доводиться потім ділитися цією додатковою вартістю, чи то з земельним власником, чи то з позикодавцем капіталу. Так, орендар платить безпосередньо земельному власникові. Так, фабрикант з привласненої ним додаткової вартості сплачує земельну ренту власникові землі, на якій стоїть його фабрика, і процент — капіталістові, який дав йому в позику капітал.

[257] {Тепер ще треба розглянути: 1) змішання А. Смітом додаткової вартості і прибутку; 2) його погляди на продуктивну працю; 3) як рента і прибуток перетворюються у нього в *джерела вартості* і наскільки помилковий його аналіз «природної ціни» товарів, у якій, на його думку, вартість сировини і знярядь праці не існує — і не береться до рахунку — окремо від «ціни» трьох «джерел доходу».)

[4] НЕРОЗУМІННЯ СМІТОМ СПЕЦИФІЧНОГО ДІЯННЯ ЗАКОНУ ВАРТОСТІ В ОБМІНІ МІЖ КАПІТАЛОМ І НАЙМАНОЮ ПРАЦЕЮ]

Заробітною платою, — або тим еквівалентом, на який капіталіст купує на певний строк розпорядження робочою силою, — є не товар в його безпосередній формі, а товар, який зазнав уже метаморфози, є гроші — товар в його самостійній формі, властивій йому як міновій вартості, як безпосередній матеріалізації суспільної праці; загального робочого часу. На ці гроші робітник, звичайно, купує товари {тут повинні бути залишені осторонь такі окремі моменти, як, наприклад, той факт, що робітник купує за менш сприятливих для нього умов та обставин, і т. п.}, купує їх по тій же ціні, як і всякий інший власник грошей. Робітник — подібно всякому іншому власникові грошей — протистоїть продавцям товарів як покупець. В самому процесі товарного обігу він виступає не як робітник, а як полюс-гроші проти полюса-товару, як власник товару в його загальній, завжди готовій до обміну формі. Його гроші знову перетворюються в товари, що мають служити йому як споживні вартості, і в цьому процесі обміну він купує товари по тій ціні, по якій вони продаються на ринку, — загалом кажучи, по їх вартості. Він проробляє тут лише акт $G-T$, який означає зміну форми, але зовсім не зміну величини вартості, коли розглядати цей акт в його загальному вигляді. Проте оскільки

робітник своєю матеріалізованою в продукті працею додав не тільки ту кількість робочого часу, яка містилась в одержаних ним грошах, не тільки сплатив еквівалент, а й віддав безоплатно додаткову працю, яка саме і становить джерело прибутку, — то *фактично* (опосереднюючий рух, що міститься в продажі робочої сили, відпадає, коли ми маємо справу вже з результатом) він віддав вартість, яка перевищує вартість тієї суми грошей, що становить його заробітну плату. За допомогою більшої кількості робочого часу він купив ту кількість праці, яка уречевлена в грошах, що надходять до нього як заробітна плата. Отже, можна сказати, що так само всі ті товари, в які перетворюються зароблені ним гроші (що являють собою лише самостійний вираз певної кількості суспільного робочого часу), він купує — посередньо — за допомогою більшої кількості робочого часу, ніж та, яка в них міститься, хоч він і купує їх по тій же ціні, як і всякий інший покупець, або власник товару, що проробив своє перше перетворення. І навпаки: гроші, на які капіталіст купує працю, містять меншу кількість праці, менше робочого часу, ніж та кількість праці робітника або його робочого часу, яка міститься у виробленому ним товарі. Зверх тієї кількості праці, яка міститься в цій сумі грошей, що становить заробітну плату, капіталіст купує, не оплачуючи її, добавочну суму праці — надлишок над тією кількістю праці, яка міститься у сплачених ним грошах. І саме ця добавочна кількість праці і становить створену капіталом додаткову вартість.

Але оскільки гроші, [258] на які капіталіст купує працю (фактично, в результаті, тут купується праця, хоч це й опосереднено обміном на робочу силу, а не прямо на працю), являють собою не що інше, як перетворену форму *всіх інших товарів*, їх самостійне буття як мінової вартості, — то можна також сказати, що всі товари, при обміні їх на живу працю, купують більше праці, ніж міститься в них самих. Ця добавочна кількість і становить додаткову вартість.

Велика заслуга А. Сміта полягає в тому, що саме в тих розділах першої книги (розділи 6, 7, 8), у яких він від простого обміну товарів і від властивого цьому обмінному закону вартості переходить до обміну між уречевленою і живою працею, до обміну між капіталом і найманою працею, до розгляду прибутку і земельної ренти в їх загальному вигляді, одним словом до питання про походження додаткової вартості, — що в цих розділах він знаходить розрив, який стався; він почувася, що, — які б не були посередні ланки, що лишаються для нього незрозумілими, — закон, в породжуваних ним результатах,

фактично порушується: більша кількість праці обмінюється на меншу кількість праці (з боку робітника), менша кількість праці — на більшу (з боку капіталіста). Заслуга Сміта полягає в тому, що він підкреслює, — але саме це і збиває його з толку, — що з *нагромодженням капіталу* і з *виникненням власності на землю*, отже разом з відособленням умов праці, які протистоять тепер самій праці, відбувається поворот, позірне (і фактичне за своїм результатом) перетворення закону вартості в його протилежність. Коли теоретична сила А. Сміта полягає в тому, що він почуває і підкреслює цю суперечність, то його теоретична слабкість — в тому, що ця суперечність збиває його з толку навіть при розгляді загального закону в його застосуванні до простого обміну товарів; що він не розуміє, як виникає ця суперечність, зумовлена тим, що сама робоча сила стає товаром і що в цього специфічного товару сама його споживна вартість, яка не має, виходить, нічого спільного з його міноюю вартістю, являє собою енергію, що створює мінову вартість. Рікардо має ту перевагу над А. Смітом, що його не вводять в оману ці позірні — а за своїм результатом і дійсні — суперечності. Але він поступається перед А. Смітом у тому, що навіть не запідозрює тут наявності проблеми і що саме тому *специфічний* розвиток, якого зазнає закон вартості з часу виникнення капіталу, нітрохи не бентежить його та навіть і зовсім не цікавить. Далі ми побачимо, яким чином те, що геніально в А. Сміта, стає реакційним у Мальтуса, який виступає проти поглядів Рікардо ³⁴.

Але, звичайно, саме цей погляд А. Сміта робить його в той же час нестійким, невпевненим, позбавленим твердого ґрунту і — на протилежність Рікардо — не дає йому змоги досягти зв'язного теоретичного погляду, який охоплював би абстрактну загальну основу буржуазної системи.

[259] Наведене вище положення А. Сміта про те, що товар купує більше праці, ніж міститься в ньому самому, або що робітник сплачує за товар більшу вартість, ніж міститься в товарі, — це положення висловлене у Годскіна в його «Popular Political Economy» так:

«Природна ціна (або необхідна ціна) означає ту загальну кількість праці, якої природа вимагає від людини для вироблення будь-якого товару... Праця була першим і назавжди залишиться єдиним купівельним засобом в наших взаємовідносинах з природою. Яка б не була кількість праці, необхідна для вироблення будь-якого товару, робітник, — для того щоб придбати цей товар і мати його, — завжди мусить, за сучасного стану суспільства, віддавати значно більше праці, ніж це потрібно при безпосередній купівлі його у природи. Природна ціна, збільшена таким чином для робітника, є суспільна ціна. Треба завжди проводити різницю між

ними» (*Thomas Hodgskin. Popular Political Economy etc. London, 1827, стор. 219—220*) [Російський переклад: *Томас Годскін. Сочинения. Москва, 1938, стор. 184—185*].

Цей погляд Годскіна показує як те, що було правильного в концепції А. Сміта, так і те, що, будучи плутаним у нього, породжувало плутанину і в інших.

[5] ЗМІШАННЯ У СМІТА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ З ПРИБУТКОМ. ВУЛЬГАРНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ТЕОРІЇ СМІТА]

Ми бачили, як А. Сміт розглядає *додаткову вартість* взагалі, у відношенні до якої земельна рента і прибуток є тільки різні форми і складові частини. За його трактуванням, та частина капіталу, яка складається з сировини і засобів виробництва, не має ніякого безпосереднього відношення до створення додаткової вартості. Ця остання виникає тільки з додаткової кількості праці, яку робітник віддає *зверху* тієї частини його праці, яка становить лише еквівалент його заробітної плати. Отже, додаткова вартість виникає безпосередньо тільки з тієї частини капіталу, яка затрачена на заробітну плату, бо це єдина частина капіталу, яка не тільки відтворює себе, а й виробляє «надлишок». Навпаки, в прибутку додаткова вартість обчислюється на всю суму авансованого капіталу, і, крім того, до цієї видозміни долучаються ще й нові видозміни, зумовлені вирівнюванням прибутків у різних сферах капіталістичного виробництва.

Через те що Адам, хоч він по суті справи і розглядає додаткову вартість, не подає її виразно у формі певної категорії, відмінної від її особливих форм,— то далі він уже прямо змішує, не вводячи ніяких посередніх ланок, додаткову вартість з більш розвинутою формою, з прибутком. Ця помилка залишається у Рікардо і в усіх економістів пізнішого часу. Звідси (в різкішій формі це має місце у Рікардо, в якого основний закон вартості проводиться з більшою систематичною єдністю і послідовністю, а тому в нього різкіше виступають також непослідовності й суперечності) виникає ряд непослідовностей, нерозв'язаних суперечностей та нісенітниць, що їх рікардіанці (як ми побачимо далі у відділі про прибуток) намагаються розв'язати схоластично, з допомогою словесних хитросплетінь³⁵. Грубий емпіризм перетворюється у фальшиву метафізику, в схоластику, яка робить болісні зусилля, щоб вивести незаперечні емпіричні явища безпосередньо, шляхом простої формальної абстракції, із загального закону або ж щоб хитроумно підігнати їх під цей закон. Ми наведемо один приклад

цього вже тут, при аналізі поглядів Сміта на додаткову вартість, тому що починається плутанина у Сміта не там, де він *ex professo* * трактує про прибуток і земельну ренту, ці окремі форми додаткової вартості, а там, де він розглядає прибуток і земельну ренту тільки як форми додаткової вартості взагалі, як *відрахування* з праці, доданої робітником до матеріалів.

[260] Після того як А. Сміт у 6-му розділі першої книги сказав:

«Тому та вартість, яку робітники *додають* до матеріалу, розпадається тепер на дві частини, з яких одна оплачує їх заробітну плату, а друга оплачує прибуток підприємця на всю суму капіталу, авансованого у вигляді заробітної плати і матеріалу, що йде в обробку» [том I перекладу Гарньє, стор. 96—97] [Російський переклад, том I, стор. 46],—

він продовжує:

«У нього» (підприємця) «не було б ніякого інтересу наймати цих робітників, коли б він не розраховував одержати від продажу виготовлених ними виробів — зверх того, що необхідне для заміщення його капіталу, — ще деякий надлишок; так само у нього не було б ніякого інтересу затрачувати більшу суму капіталу, а не меншу, коли б його прибутки не перебували в певній відповідності з величиною застосованого в діло капіталу» [там же, стор. 97] [Російський переклад, том I, стор. 46].

Насамперед зауважимо таке. Додаткову вартість — той «надлишок», що його «підприємець» одержує зверх маси вартості, необхідної «для заміщення його капіталу», — А. Сміт зводить спочатку до тієї частини праці, яку робітники додають до матеріалу зверх праці, що заміщує їх заробітну плату; Сміт виводить цей надлишок, таким чином, виключно з тієї частини капіталу, яка затрачена на заробітну плату. Але відразу ж після цього він розглядає цей надлишок у формі прибутку, тобто відносить його не до тієї частини капіталу, з якої він виникає, а показує його як надлишок над сукупною вартістю авансованого капіталу, над «всією сумою капіталу, авансованого у вигляді заробітної плати і матеріалу, що йде в обробку» (через недогляд тут пропущено знаряддя виробництва). Отже, він розглядає додаткову вартість безпосередньо у формі прибутку. Звідси негайно ж виникають труднощі.

У капіталіста, говорить А. Сміт, «не було б ніякого інтересу наймати цих робітників, коли б він не розраховував одержати від продажу виготовлених ними виробів — зверх того, що необхідне для заміщення його капіталу, — *це деякий надлишок*». Раз припущено існування капіталістичних відносин, то це цілком правильно. Капіталіст виробляє не для того, щоб задо-

* — спеціально. Ред.

вольняти виробленням продуктом свої потреби, — споживання, взагалі, не є для нього безпосередньою метою виробництва. Він виробляє для того, щоб виробляти додаткову вартість. Але цією передпоилкою, яка має тільки той смисл, що при капіталістичному виробництві капіталіст виробляє заради додаткової вартості, А. Сміт не пояснює *додаткової вартості* — як це згодом робили багато хто з його бездарних наступників. Це значить: він не пояснює існування додаткової вартості інтересом капіталіста, його прагненням додаткової вартості. Навпаки, він уже вивів цю додаткову вартість з тієї вартості, яку робітники «додають до матеріалу зверх вартості, доданої ними взаїмні одержаної заробітної плати». Але слідом за цим він продовжує: у капіталіста не було б ніякого інтересу застосувати більший капітал замість меншого, коли б його прибутки не перебували в певному відношенні до величини авансованого капіталу. Тут прибуток пояснюється уже не природою додаткової вартості, а «інтересом» капіталіста. А це заляжена дурниця.

А. Сміт не почуває, що, змішуючи таким способом безпосередньо додаткову вартість з прибутком і прибуток з додатковою вартістю, він відкидає тільки що встановлений ним закон походження додаткової вартості. [261] Якщо додаткова вартість є лише та «частина вартості» (або кількості праці), «яку робітник додає зверх того, що він додає до матеріалу на заміщення своєї заробітної плати», — то чому ця друга частина повинна зростати безпосередньо від того, що вартість авансованого капіталу в одному випадку більша, ніж в другому? Ще ясніше виступає ця суперечність у тому прикладі, що його А. Сміт сам наводить зараз же після цього з метою спростувати думку, ніби прибуток є заробітною платою за так звану «працю по нагляду».

А саме, він говорить:

«Він» (прибуток на капітал) «докорінно відрізняється, однак, від заробітної плати; він встановлюється на зовсім інших началах і не перебуває ні в якій відповідності з кількістю і характером цієї припущеної праці по нагляду й управлінню. Він загалом визначається вартістю *вжитого в діло капіталу* і буває більшим чи меншим залежно від розміру цього капіталу. Припустимо, наприклад, що в якому-небудь місці, де *прибуток на капітал*, застосований у промисловості, становить звичайно десять процентів на рік, є дві різні мануфактури, в кожній з яких працюють по 20 робітників за плату по 15 ф. ст. на рік, так що кожна мануфактура витрачає на заробітну плату по 300 ф. ст. на рік. Припустимо далі, що на одній мануфактурі обробляється сировина нижчої якості, яка обходиться всього в 700 ф. ст. на рік, тоді як на другій мануфактурі обробляється матеріал вищої якості, що коштує 7 000 ф. ст. В такому разі капітал, щороку затрачуваний на першій мануфактурі, становитиме всього тільки 1 000 ф. ст., тоді як капітал, затрачуваний на

другій, досягне 7 300 ф. ст. При нормі в 10% власник першої мануфактури розраховуватиме на річний прибуток лише в розмірі коло 100 ф. ст., а власник другої — на прибуток в розмірі коло 730 ф. ст. Але хоч розмір їх прибутку такий різний, їх праця по нагляді й управлінню може бути однакою або майже однакою» [том I французького перекладу Гарнье, стор. 97—98] [Російський переклад, том I, стор. 46].

Від додаткової вартості в її загальній формі ми тут відразу ж переходимо до загальної норми прибутку, яка безпосередньо ніяк не стосується цього питання. Але підемо далі! На кожній з двох фабрик застосовується праця двадцяти робітників; їх заробітна плата в обох випадках одна й та сама — 300 ф. ст. Отже, справа стоїть не так, що на одній з цих фабрик застосовується праця вищої якості, ніж на другій, так що година праці, а значить і додаткової праці, на одній з них дорівнювала б кільком годинам додаткової праці на другій. Навпаки, в обох випадках припускається однакою середня праця, як це показує рівність заробітної плати на обох фабриках. Як же в такому разі на одній фабриці додаткова праця, що долучається робітниками зверх ціни їх заробітної плати, може бути в сім разів більшою, ніж на другій? Або чому на одній фабриці — тільки через те, що оброблюваний на ній матеріал в сім разів дорожчий, ніж на другій, — робітники повинні віддати в сім разів більше додаткової праці, хоч вони в обох випадках одержують однакою заробітну плату і, виходить, працюють однакою кількістю часу для того, щоб її [262] відтворити?

Те, що прибуток, одержаний на одній фабриці, в сім разів перевищує прибуток, одержаний на другій, — або, взагалі, закон пропорціональності прибутку величині авансованого капіталу — суперечить, таким чином, *prima facie* * законові додаткової вартості або прибутку (адже А. Сміт безпосередньо ототожнює їх), за яким додаткова вартість виражає лише неоплачену, додаткову працю робітників. А. Сміт викладає це з цілковитою наївністю і нітрохи над цим не задумуючись, не маючи навіть найменшого уявлення про суперечність, що тут виникає. Всі пізніші економісти, — оскільки ні один з них не розглядає додаткову вартість в її загальному вигляді, окремо від її певних форм, — залишилися вірні йому в цьому відношенні. У Рікардо, як уже відмічено вище, це виступає тільки в ще гострішій формі.

Оскільки А. Сміт зводить додаткову вартість не тільки до прибутку, а також і до земельної ренти, — до цих двох особливих видів додаткової вартості, рух яких визначається зовсім різними законами, — то вже сама ця обставина повинна була б на-

* — на перший погляд. *Ред.*

вести його на думку, що не можна змішувати, не вводячи ніяких посередніх ланок, загальну абстрактну форму з будь-якою з її окремих форм. Як у нього, так і в усіх пізніших буржуазних економістів недостатність теоретичного розуміння, необхідного для з'ясування різних форм економічних відносин, залишається правилом, — вони грубо хватаються за емпірично даний матеріал, який тільки й цікавить їх. Звідси також їх нездатність правильно зрозуміти суть грошей, де справа йде лише про різні перетворення форми мінової вартості при незмінній величині вартості.

(6) ПОМИЛКОВИЙ ПОГЛЯД СМІТА НА ПРИБУТОК, ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ І ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ ЯК НА ДЖЕРЕЛА ВАРТОСТІ

Лодердель в «Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique» (traduit par Lagetie de Lavaïsse. Paris, 1808) висуває проти смітвського розуміння додаткової вартості, — про яке він говорить, що воно відповідає поглядам, висловленим ще Локком, — той закид, що за цим розумінням капітал є не первинним джерелом багатства, хоч Сміт і видає його за таке джерело, а тільки похідним. Ось що Лодердель говорить з цього приводу:

«Більше століття тому Локк висловив майже такий самий погляд» (як і А. Сміт)... «Гроші, — говорить Локк, — безплідні і нічого не виробляють; вся користь, яка з них добувається, полягає в тому, що в силу взаємної угоди вони переносять той прибуток, який був винагородою за працю однієї людини, в кишеню іншої» (*Лодердель*, стор. 116). «Якби це розуміння прибутку з капіталу було строго правильним, то з нього випливало б, що прибуток є не первинним джерелом доходу, а тільки похідним, і капітал не можна було б розглядати як одне з джерел багатства, тому що прибуток, який він дає, був би тільки переміщенням доходу з кишені робітника в кишеню капіталіста» (там же, стор. 116—117).

Оскільки вартість капіталу знов появляється в продукті, капітал не може бути названий «джерелом багатства». Капітал додає тут до продукту свою власну вартість просто як нагороджену працю, як певну кількість уречевленої праці.

Капітал є виробником вартості лише як *відношення*, оскільки він, як примусова сила, що панує над найманою працею, примушує її до додаткової праці або ж підганяє продуктивну силу праці, змушуючи її створювати відносну додаткову вартість. В обох випадках капітал виробляє вартість тільки [263] як відчужена від праці і пануюча над нею сила її власних речових умов, взагалі тільки як одна з форм самбі найманої праці, як умова найманої праці. А в прийнятому в політико-економів розумінні, як нагороджена праця, що існує у формі

грошей або товарів, капітал — подібно до всіх умов праці, в тому числі і дарових сил природи, — діє продуктивно в процесі праці, при створенні споживних вартостей, але він ніколи не стає джерелом вартості. Капітал не створює ніякої нової вартості, і взагалі він додає до продукту мінову вартість лише остільки, оскільки сам має мінову вартість, тобто оскільки він сам зводиться до уречевленого робочого часу і остільки, значить, джерелом його вартості є праця.

Лодердель правий в тому відношенні, що А. Сміт, після того як він дослідив природу додаткової вартості і вартості, впадає в помилку, виставляючи капітал і землю як самостійні джерела мінової вартості. Вони — джерела доходу для їх власників, оскільки вони є підставою для одержання певної кількості додаткової праці, яку робітник змушений виконувати понад робочий час, необхідний для заміщення його заробітної плати. Так, наприклад, А. Сміт говорить:

«Заробітна плата, прибуток і рента являють собою три первинні джерела всякого доходу, так само як і всякої мінової вартості» (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Наскільки вірно те, що вони являють собою «три первинні джерела всякого доходу», настільки ж хибне те, що вони є «так само трьома первинними джерелами *всякої мінової вартості*», бо вартість товару визначається тільки вміщеним у ньому робочим часом. Адже А. Сміт тільки що виставив земельну ренту і прибуток як прості «відрахування» з вартості, або з праці, що подається робітником до сировини, — як же може він після цього називати їх «первинними джерелами мінової вартості»? (Вони можуть відігравати цю роль тільки в тому розумінні, що приводять в рух «первинне джерело», тобто змушують робітника виконувати додаткову працю.) Оскільки вони є підставами (умовами) для привласнення частини вартості, тобто уречевленої в товарі праці, вони являють собою джерела доходу для їх власників. Але ж розподіл вартості, або її привласнення, зовсім не є джерелом привласнюваної вартості. Коли б цього привласнення не було і робітник одержував у вигляді заробітної плати весь продукт своєї праці, то вартість виробленого товару залишилася б тією самою, хоч у її поділі не брали б участі земельний власник і капіталіст.

Земельна власність і капітал, що є джерелами доходу для своїх власників, тобто дають їм владу привласнювати частину створених працею вартостей, не стають через це джерелами тієї вартості, яку привласнюють їх власники. Але так само неправильно буде сказати, що заробітна плата становить

первинне джерело мінової вартості, хоч заробітна плата — або, вірніше, постійний продаж робочої сили — і становить джерело доходу для робітника. Праця, а не заробітна плата робітника, — от що створює вартість. Заробітна плата є не більше, як уже наявна вартість або, — коли розглядати виробництво в цілому, — та частина створеної робітником вартості, яка привласнюється ним самим. Але це привласнення не створює вартості. Заробітна плата робітника може через це підніматися або падати, не зачіпаючи цим вартості вироблюваного ним товару. [263]

[265] {До сказаного треба додати оцю цитату, яка підтверджує, що в А. Сміта ті рубрики, під якими привласнюється вартість товару, оголошуються джерелами цієї вартості. Після того як він спростував той погляд, за яким прибуток є тільки інша назва для заробітної плати капіталіста, або для «заробітної плати за працю по нагляду», він робить висновок:

«Отже, в ціні товарів *прибуток* на фонди, або на капітал, є *джерелом вартості*, зовсім *відмінним* від заробітної плати, і регулюється він зовсім іншими принципами» (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 47].

Тимчасом, тільки що Сміт довів, що та вартість, яку робітники додають до матеріалів, розподіляється між ними і капіталістами у формі заробітної плати і прибутку; праця є, таким чином, єдине *джерело вартості*, і з цього джерела вартості виникають «ціна заробітної плати» і «ціна прибутку». Але самі ці «ціни» — як заробітна плата, так і прибуток — зовсім не є *джерелами вартості*.} [265]

17) ДВОЇСТІТЬ У ПОГЛЯДАХ СМІТА НА СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ВАРТІСТЮ І ДОХОДАМИ. ПОРОЧНЕ КОЛО В СМІТІВСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ «ПРИРОДНОЇ ЦІНИ» ЯК СУМИ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ, ПРИБУТКУ І РЕНТИ

[263] Ми тут зовсім не будемо торкатися того, в якій мірі А. Сміт розглядає земельну ренту як конституюючий елемент ціни товарів. Це питання, в даному зв'язку, тим більше не має значення для нашого дослідження, що земельну ренту, цілком так само як і прибуток, Сміт вважає просто частиною додаткової вартості, «відрахуванням з праці, доданої робітником до сирового матеріалу». Отже, Сміт [264] розуміє її, по суті справи, і як «відрахування з прибутку», оскільки вся неоплачена, додаткова праця *безпосередньо* привласнюється капіталістом, що протистоїть праці, під якими б рубриками не доводилось останньому ділити потім цю додаткову вартість з власниками

умов виробництва, чи то буде власник землі чи позикодавець капіталу. Тому ми, для спрощення, будемо говорити тільки про заробітну плату і прибуток як про ті дві рубрики, за якими розподіляється новостворена вартість.

Припустимо, що в якому-небудь товарі матеріалізовано (*лишаючи осторонь* вартість спожитої в ньому сировини і знарядь праці) дванадцятигодинний робочий час. Вартість даного товару як таку ми можемо виразити тільки в грошах. Отже, припустимо, що в 5 шил. матеріалізовано теж дванадцятигодинний робочий час. В такому разі вартість товару дорівнює 5 шил. Під «природною ціною товарів» А. Сміт розуміє не що інше, як їх вартість, виражену в грошах. (Ринкова ціна товару, звичайно, буває вищою або нижчою від його вартості. Навіть і середня ціна [*der Durchschnittspreis*] товарів, як я покажу це далі, *завжди відрізняється* від їх вартості³⁶. Проте А. Сміту, при розгляді «природної ціни», немає до цього ніякого діла. Крім того, ні ринкову ціну, ні, тим більше, коливання середньої ціни товарів не можна зрозуміти доти, поки в основу не буде покладено правильний погляд на природу вартості.)

Коли додаткова вартість, що міститься в товарі, становить 20% всієї його вартості, або — що зводиться до того ж — 25% вміщеної в ньому необхідної праці, то ця вартість у 5 шил., «природна ціна» товару, може бути розкладена на 4 шил. заробітної плати і 1 шил. додаткової вартості (яку ми, йдучи за А. Смітом, назвемо тут прибутком). Правильно було б сказати, що величина вартості товару, яка визначена незалежно від заробітної плати і прибутку, — або «природна ціна» товару, — може бути розкладена на 4 шил. заробітної плати («ціна праці») і 1 шил. прибутку («ціна прибутку»). Але було б помилкою сказати, що вартість товару утворюється від складення або з'єднання ціни заробітної плати і ціни прибутку, регульованих незалежно від вартості товару. В останньому випадку не існувало б зовсім ніякої підстави, чому б уся вартість товару не становила 8, 10 і т. д. шил., — залежно від того, чи приймається заробітна плата рівною 5 шил., а прибуток рівним 3 шил. і т. д.

Що ж стало в А. Сміта провідною ниткою при дослідженні «природної норми» заробітної плати, або «природної ціни» заробітної плати? Природна ціна життєвих засобів, необхідних для відтворення робочої сили. А чим визначає він природну ціну цих життєвих засобів? Оскільки він взагалі визначає цю ціну, він знов вдається до правильного визначення вартості, а саме до визначення її робочим часом, необхідним для вироблення цих життєвих засобів. Але як тільки Сміт сходить з цього правильного шляху, він потрапляє в порочне коло. Чим визначає

він природну ціну життєвих засобів, які визначають природну ціну заробітної плати? Природною ціною «заробітної плати», «прибутку», «земельної ренти», які становлять природну ціну цих життєвих засобів, як і всіх товарів взагалі. І так in infinitum *. Базікання про закон попиту і пропозиції не допомагає, звичайно, вибратися з цього порочного кола. Адже «природна ціна», або ціна, що відповідає вартості товару, саме тоді й повинна мати місце, коли попит і пропозиція покривають одно одне, тобто коли ціна товару не відхиляється вгору або вниз від його вартості внаслідок коливань попиту і пропозиції, — коли, інакше кажучи, ціна витрат³⁷ товару (або вартість пропонованого продавцем товару) разом з тим є і тією ціною, яку платить попит.

[265] Але, як уже сказано, при дослідженні природної ціни заробітної плати А. Сміт знов звертається на ділі — принаймні місцями — до правильного визначення вартості товару. Навпаки, в розділі про природну норму прибутку, або природну ціну прибутку, він заплутується — оскільки йдеться про те завдання, яке власне треба розв'язати, — у беззмістовних загальних місцях і тавтологіях. Справді, спочатку заробітна плата, прибуток і земельна рента регулюються у нього вартістю товару. Але потім він підходить до справи з протилежного боку (що ближче до емпіричної видимості і до звичайного уявлення) і намагається визначити природну ціну товарів, складаючи природні ціни заробітної плати, прибутку і земельної ренти. Однією з головних заслуг Рікардо є те, що він поклав край цій плутанині. Коли ми будемо говорити про Рікардо, ми ще повернемося коротко до цього пункту³⁸.

Тут зауважимо ще тільки таке: дана величина вартості товару — того фонду, з якого виплачується заробітна плата і прибуток, — емпірично виступає перед промисловцем у тій формі, що певна ринкова ціна товару держиться якийсь час на одному рівні, незважаючи на всі коливання заробітної плати.

Отже, слід звернути увагу на дивний хід думок у книзі А. Сміта: спочатку він досліджує вартість товару і місцями визначає її правильно, до такої міри правильно, що перед ним в загальних рисах постає джерело додаткової вартості та її окремих форм, — з вартості товару він і виводить заробітну плату й прибуток. Але потім він стає на протилежний шлях і намагається, навпаки, вивести вартість товарів (з якої він уже вивів заробітну плату та прибуток) із складання природних цін заробітної плати, прибутку та земельної ренти. Ця

* — без кінця. Ред.

остання обставина і є виною того, що Сміт, у якого не було самої основи, ніде не дав правильного аналізу впливу коливань заробітної плати, прибутку і т. д. на ціни товарів. [VI—265]

* * *

[VIII—364] {А. Сміт. *Вартість і її складові частини*. Хибне уявлення Сміта,— дивись вище,— яке він розвиває всупереч його первісному правильному поглядові, проявляється також і в такому положенні:

«Рента утворює... складову частину ціни товарів, але зовсім інакше, ніж прибуток і заробітна плата. Високий чи низький прибуток і заробітна плата є причиною високої чи низької ціни хліба, а більший чи менший розмір ренти є результатом цієї ціни» («Wealth of Nations», книга I, розділ 11)³⁹ [Російський переклад, том I, стор. 131—132].} [VIII—364]

**(8) ПОМИЛКА СМІТА, ЯКИЙ ЗВОДИВ УСЮ ВАРТІСТЬ
СУСПІЛЬНОГО ПРОДУКТУ ДО ДОХОДІВ. СУПЕРЕЧНОСТІ
В ПОГЛЯДАХ СМІТА НА ВАЛОВИЙ І ЧИСТИЙ ДОХОДІ**

[VI—265] Ми переходимо тепер до другого пункту, що зв'язаний з розкладом ціни або вартості товару (та і друга тут ще припускаються тотожними). Допустимо, що А. Сміт правильно вів розрахунок, тобто припустимо, що, взявши за вихідний пункт вартість товару, він розклав її на ті складові частини, у вигляді яких ця вартість розподіляється між різними агентами виробництва. Припустимо, що Сміт не намагався, навпаки, вивести вартість з ціни цих складових частин,— залишмо це тут осторонь. Залишмо також осторонь той його однібічний спосіб викладу, в результаті якого заробітна плата і прибуток були взяті тільки як форми розподілу, а тому обоє вони в однаковому розумінні були зображені як доходи, споживані їх власниками. Абстрагуючись від усього цього, слід зауважити, що А. Сміт сам висловлює деякий сумнів [щодо можливості звести всю вартість продукту до доходів]; і тут його перевага над Рікардо полягає знов-таки не в тому, що він правильно розв'язує сумнів, який у нього з'явився, а в тому, що він взагалі висловлює його.

[266] А саме, А. Сміт говорить от що:

«Ці три частини» (заробітна плата, прибуток, рента земельного власника) «безпосередньо або в кінцевому рахунку становлять, очевидно, всю ціну хліба» (взагалі товару. А. Сміт бере тут хліб тому, що в ціну ряду товарів, на його думку, земельна рента не входить як конституююча складова частина). «Певна річ, можна було б думати, що до цих трьох частин слід додати ще й *четверту частину*, необхідну для заміщення капіталу фермера, тобто для заміщення зношування його робочої худоби та інших

знарядь землеробського господарства. Але треба взяти до уваги, що ціна всякого знаряддя в цьому господарстві, наприклад робочого коня, сама складається з тих же трьох частин: ренти з землі, на якій кінь був вигодуваний, праці, затраченої на догляд за ним та утримання його, і прибутку фермера, що авансував як цю ренту, так і заробітну плату за цю працю». {Тут прибуток виступає як первинна форма, до якої входить також і рента.} «Тому, хоч ціна хліба і повинна оплачувати ціну й утримання коня, проте *повна* ціна його розкладається, безпосередньо або в кінцевому рахунку, на ті ж самі три частини: ренту, працю і прибуток» (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 47—48]. (Цілковитим безглуздом тут є те, що замість «заробітної плати» Сміт раптом говорить «праця», в той час як у нього фігурують «рента» і «прибуток», а не «земельна власність» і «капітал».)

Але не менш очевидно, що тут треба було взяти до уваги таке: подібно до того як фермер включає ціну коня і плуга в ціну пшениці, так і кіннозаводчик і фабрикант плугів, у яких фермер купив коня і плуга, включили в ціну коня і плуга ціну знарядь виробництва (зокрема, кіннозаводчик включив, можливо, ціну іншого коня) і сировини (корму й заліза), тимчасом як той фонд, з якого кіннозаводчик і фабрикант плугів *виплачують* заробітну плату і прибуток (і ренту), складається тільки з нової праці, яку вони *добали* у своїй сфері виробництва до наявної суми вартості їх постійного капіталу. Отже, коли А. Сміт відносно фермера визнає, що в ціну його хліба, крім виплачених ним собі самому та іншим особам заробітної плати, прибутку і ренти, входить ще й *четверта і відмінна від них складова частина* — вартість спожитого ним постійного капіталу, як, наприклад, вартість коней, землеробських знарядь і т. д., — то це лишається в силі також і у відношенні до кіннозаводчика і до фабриканта землеробських знарядь, і зовсім даремно Сміт відсилає нас від Понтія до Пілата. До того ж, приклад з фермером вибрано надто невдало в розумінні відсилення від Понтія до Пілата, бо серед статей постійного капіталу є в цьому випадку така, яка зовсім не обов'язково повинна бути куплена у когось, а саме насіння, — і хіба ця складова частина вартості розпадається для когонебудь на заробітну плату, прибуток і ренту?

Але спочатку підемо далі і подивимось, чи проводить Сміт послідовно свій погляд, що вартість всякого товару може бути зведена до якого-небудь одного джерела доходу або ж до всіх їх разом: до заробітної плати, прибутку, земельної ренти, — отже, той погляд, що всі товари можуть бути спожиті як продукти, призначені для споживання, або, в усякому разі, так чи інакше можуть бути використані для особистих потреб (а не для виробничого споживання). Однак перед цим [267] ще одне зауваження. Можна припустити, що, наприклад, при збиранні ягід

і т. д. їх вартість зводиться тільки до заробітної плати, хоч і тут у більшості випадків потрібне, як засоби праці, деяке начиння, наприклад кошики і т. ін. Але в цьому зв'язку, коли йдеться про капіталістичне виробництво, подібні приклади взагалі не мають ніякого відношення до справи.

Спочатку йде знов повторення погляду, висловленого в 6-му розділі I книги.

У 2-му розділі II книги (том II перекладу *Гарньє*, стор. 212—213) говориться:

«Було показано... що ціна більшої частини товарів розпадається на три частини, з яких одна оплачує заробітну плату, друга — прибуток з капіталу, а третя — ренту з землі» [Російський переклад, том I, стор. 238].

Згідно з цим, уся вартість всякого товару розпадається на доходи і дістається, таким чином, як фонд споживання тому чи іншому класові, що живе на цей доход. Але оскільки сукупна продукція тієї або іншої країни, наприклад річна продукція, складається тільки з суми вартостей вироблених товарів, а вартість кожного з цих товарів, взятого окремо, розпадається на доходи, то виходить, що і сума їх — річний продукт праці, валовий доход — може бути за рік спожита в цій формі. І от Сміт відразу ж заперечує самому собі:

«Було висловлено таке зауваження: якщо так стоїть справа з кожним одиничним товаром, взятим окремо, то це неодмінно має стосуватися і всієї сукупності товарів, з яких складається вся маса продукту землі і праці даної країни. Сукупна ціна а б о жінкова вартість цього річного продукту повинна розпадатися на такі ж три частини і розподілятися між різними жителями країни як плата за їх працю, прибуток з їх капіталу або рента з їх землі» (там же, стор. 213) [Російський переклад, том I, стор. 238].

Це, дійсно, неминучий висновок. Що вірно для одного товару, неминуче залишається в силі і для всієї суми товарів. Але це не так, говорить Адам. Він продовжує:

«Хоч уся вартість річного продукту землі і праці даної країни розподіляється, таким чином, між різними жителями країни і становить їх доход, однак, подібно до того як в доході з приватного маєтку ми розрізняємо валовий доход і чистий доход, ми таке ж розрізнення можемо проводити так само і в доході усіх жителів великої країни» (там же, стор. 213) [Російський переклад, том I, стор. 238].

(Стривай! Вище він нам сказав прямо протилежне: в продукті окремого фермера — наприклад, в його пшениці — ми розрізняємо ще четверту частину серед тих частин, на які розпадається вартість цього продукту, а саме ту частину, яка лише заміщує використаний постійний капітал; це *безпосередньо* вірно для окремого фермера, але коли ми підемо далі, то

побачимо, що та частина, яка для фермера є постійним капіталом, розпадається на більш ранній стадії — в інших руках, до того як ця частина стала капіталом в руках фермера, — на заробітну плату, прибуток та ін., одним словом на доходи. Тому, коли й вірно, що товари, розглядувані як такі, що знаходяться в руках окремих виробників, містять таку частину вартості, яка не становить доходу, то це, мовляв, невірно у відношенні до «всіх жителів великої країни», бо те, що в руках одного є постійним капіталом, зобов'язане своєю вартістю тій обставині, що воно вийшло з рук другого як сукупна ціна заробітної плати, прибутку і ренти. Тепер він говорить прямо протилежне.)

А. Сміт продовжує:

[268] «Валовий дохід з приватного маєтку охоплює все, що сплачує фермер; *чистий дохід* — це все те, що залишається у власника землі за відрахуванням витрат на управління та на ремонт і всіх інших *необхідних витрат*, або, інакше кажучи, все те, що він може, не погіршуючи стану свого маєтку, додати у свій фонд, призначений для безпосереднього споживання, тобто затратити на своє харчування і т. д. Дійсне багатство земельного власника пропорціональне не *валовому*, а *чистому доходу*, одержуваному ним» [Російський переклад, том I, стор. 238—239].

(По-перше, Сміт говорить тут про речі, що не стосуються справи. Те, що фермер сплачує земельному власникові як ренту, — цілком так само, як і те, що він сплачує робітникам як заробітну плату, — являє собою, як і його власний прибуток, ту частину вартості або ціни товарів, яка розпадається на доходи. А питання полягає в тому, чи містить товар ще якунебудь іншу складову частину вартості. Тут Сміт допускає це, як він мусив це допустити щодо фермера, хоч таке припущення не перешкодило Смітові заявити, що вироблений фермером хліб (тобто ціна або мінова вартість його хліба) розпадається тільки на доходи. По-друге, зауважимо мимохідь ось що. Реальне багатство, що його має окремий фермер, як фермер, залежить від його прибутку. Але з другого боку, як товаро-власник, він може продати свою ділянку або, якщо земля не належить йому, весь наявний на ній постійний капітал, як-от: робочу худобу, землеробські знаряддя і т. д. Вартість, яку він може таким чином реалізувати, отже, багатство, яке він може мати, зумовлюється вартістю, а значить і розміром належного йому постійного капіталу. Однак він може продати це знов-таки тільки іншому фермерові, в руках якого це є не багатством, яким можна вільно розпоряджатись, а постійним капіталом. Отже, ми все ще не рушили з місця.)

«Валовий дохід усіх жителів великої країни охоплює всю масу річного продукту їх землі і їх праці»

(раніш ми чули, що вся ця маса — її вартість — розпадається на заробітну плату, прибуток і ренту, тобто тільки на різні форми чистого доходу);

«їх чистий дохід — це все те, що залишається в їх розпорядженні після відрахування видатків на підтримання, по-перше, їх *основного капіталу*, по-друге, їх *оборотного капіталу*»

(таким чином, Сміт відраховує тепер зняряддя праці та сировину),

«тобто чистий дохід — це все те, що вони можуть, не зачіпаючи свого капіталу, обернути у *фонд безпосереднього споживання...*» [Російський переклад, том I, стор. 239].

(Отже, тепер ми дізнаємось, що ціна або мінова вартість сукупної суми товарів містить у собі як в окремого капіталіста, так і для всієї країни, ще й четверту частину, яка ні для кого не становить доходу і не може бути зведена ні до заробітної плати, ні до прибутку, ні до ренти.)

«Очевидно, що всі видатки на підтримання *основного капіталу* мають відраховуватись з чистого доходу суспільства. Ні *матеріали*, необхідні для утримування в справності корисних машин, промислових знарядь, будівель, що дають дохід, та ін., ні *продукт праці*, необхідної для надання цим матеріалам належної форми, ніколи не можуть становити будь-яку частину *чистого доходу*. Правда, *ціна цієї праці* може становити частину чистого доходу, тому що зайняті цією працею робітники можуть обернути *свою вартість* [269] *своїй заробітній платі у фонд безпосереднього споживання*. Проте, на відміну від цього, в інших галузях праці *ціна праці і продукт її входять у фонд безпосереднього споживання*: а саме — ціна праці входить у фонд робітників, а продукт — у фонд інших осіб, у яких засоби існування, комфорт і розваги збільшуються завдяки праці цих робітників» (там же, стор. 214 — 215) * [Російський переклад, том I, стор. 239].

Тут А. Сміт знов кидається в бік від того питання, на яке він повинен відповісти, — від питання про четверту частину сукупної ціни товару, про ту частину, яка не зводиться ні до заробітної плати, ні до прибутку, ні до ренти. Насамперед відмітимо велику помилку. Адже у фабриканта машин, як і в усякого іншого промислового капіталіста, праця, що надає сировому матеріалові належну форму машин і т. д., розпадається на необхідну працю і на додаткову працю, отже не тільки на заробітну плату робітників, але й на прибуток капіталіста. А вартість матеріалів і вартість тих інструментів, з допомогою яких робітники надають матеріалам належну форму, не зводиться ні до того, ні до другого. Не має ніякого відношення

* До цього місця рукою Маркса зроблено приписку олівцем: «Це все-таки ближче до правильного погляду, ніж уявлення інших економістів». Ред.

до справи те, що продукти, за самою природою своєю призначені не для індивідуального, а для виробничого споживання, не входять у фонд безпосереднього споживання. Наприклад, насіння (та частина пшениці, яка йде на посів) за природою своєю могло б увійти також і в фонд споживання, але економічно воно повинно увійти в фонд виробництва. А потім зовсім невірно, начебто вся ціна продуктів, призначених для індивідуального споживання, разом з продуктом входить у фонд споживання. Наприклад, полотно, коли воно не йде на паруси і не використовується для якої-небудь іншої виробничої мети, входить як продукт цілком у споживання; але цього не можна сказати про його ціну, бо частина цієї ціни заміщує льняну пряжу, друга — ткацькі верстати і т. д., і тільки частина ціни полотна зводиться до того чи іншого доходу.

Адам тільки що сказав нам, що матеріали, необхідні для будування машин, будівель, що дають доход, і т. д., — так само, як і побудовані з цих матеріалів машини та ін., — «ніколи не можуть становити будь-якої частини чистого доходу»; значить, вони входять у валовий доход. Але незабаром після цього, в тому ж 2-му розділі II книги, на стор. 220, він говорить протилежне:

«Машини і робочі інструменти і т. д., що становлять основний капітал окремої особи або суспільства, не становлять ніякої частини ні їх валового доходу, ні їх чистого доходу, так само і гроші» і-т. д. [Російський переклад, том I, стор. 241].

Ці блукання Адама, його суперечності, його відхилення від предмета доводять, що він тут зовсім заплутався і що він неминуче мусив заплутатися, як тільки заробітна плата, прибуток і рента перетворились у нього в конститутивні складові частини мінової вартості або сукупної ціни продукту.

**[9] СЕЙ ЯК ВУЛЬГАРИЗАТОР ТЕОРІЇ СМІТА.
ОТОТОЖНЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ВАЛОВОГО ПРОДУКТУ
З СУСПІЛЬНИМ ДОХОДОМ У СЕЯ. СПРОБИ
ІХ РОЗРІЗНЕННЯ У ШТОРХА І РАМСЕЯ]**

У Сея, який намагається приховати свою вульгарну верхоглядність тим, що він непослідовності і промахи А. Сміта розчиняє в дуже загальних фразах, ми читаємо:

«Нація, взята в цілому, зовсім не має чистого продукту. Оскільки вартість продуктів дорівнює витратам їх виробництва, то, відраховуючи ці витрати, ми відраховуємо всю вартість продуктів... Річний доход є валовий доход» («Traité d'économie politique», 3-є видання, Париж, 1817, том II, стор. 469).

Вартість суми продуктів, вироблених за рік, дорівнює кількості матеріалізованого в них [270] робочого часу. Якщо відрахувати цю сукупну вартість із виробленого за рік продукту, то, дійсно, — оскільки мова йде про вартість, — ніякої вартості не залишається, і тим самим приходить кінець як чистому, так і валовому доходу. Проте Сей вважає, що вироблювані кожного року вартості кожного року і споживаються. Тому, мовляв, для нації в цілому не існує зовсім чистого продукту, а існує тільки валовий продукт. По-перше, невірно, що кожного року вироблювані вартості кожного року і споживаються. Із значною частиною основного капіталу справа стоїть не так. Значна частина вироблених за рік вартостей входить у процес праці, не входячи в процес утворення вартості; це значить: не вся сукупна вартість цих предметів споживається протягом року. А по-друге, певну частину щороку споживаних вартостей становлять ті вартості, які, не входячи у фонд споживання, споживаються як засоби виробництва, які повертаються — або в їх власній натуральній формі, або у вигляді еквівалентів — процесові виробництва, звідки вони і вийшли. Другу частину становлять ті вартості, які — після відрахування вказаної першої частини — можуть увійти в індивідуальне споживання. Вони становлять «чистий продукт».

Шторх говорить з приводу цієї сеївської нісенітниці:

«Ясно, що вартість річного продукту розпадається почасти на капітали і почасти на прибутки і що кожна з цих частин вартості річного продукту регулярно купує продукти, яких потребує нація як для підтримання і збереження свого капіталу, так і для відновлення свого фонду споживання» (Storch. Cours d'économie politique, том V: Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824, стор. 134—135). «Поставимо собі таке питання: чи дорівнює дохід сім'ї, яка задовольняє всі свої потреби своєю власною працею, чому багато прикладів ми маємо в Росії, ...чи дорівнює дохід такої сім'ї валовому продуктові її землі, її капіталу і її праці? Чи може вона жити в своїх амбарах і хлівах, проїдати свій насінний фонд і призначений для худоби корм, одягатися в шкури з своєї робочої худоби, користуватися своїми землеробськими знаряддями для розваг? Згідно з тезою пана Сея, довелося б відповісти позитивно на всі ці питання» (там же, стор. 135—136). «Сей розглядає валовий продукт як дохід суспільства і звідси робить висновок, що суспільство може спожити вартість, рівну цьому продуктові» (там же, стор. 145). «Чистий дохід нації складається не з надлишку вироблених вартостей над всією сумою спожитих вартостей, як це зображає Сей, а тільки з надлишку над вартостями, спожитими з метою виробництва. Тому, якщо нація протягом року споживає весь цей надлишок, то вона споживає весь свій чистий дохід» (там же, стор. 146). «Коли припустити, що дохід нації дорівнює її валовому продуктові, тобто що з цього продукту не треба вираховувати ніякого капіталу, то слід було б так само припустити, що нація може непродуктивно витратити всю вартість свого річного продукту, не завдаючи ні найменшої шкоди своєму майбутньому доходу» (там же, стор. 147). «Продукти, що

становлять капітал нації» (постійний капітал), «не можуть іти в споживання» (там же, стор. 150).

Рамсей (Джордж) в «An Essay on the Distribution of Wealth» (Edinburgh, 1836) робить таке зауваження про той же предмет, тобто про те, що А. Сміт називає «четвертою складовою частиною сукупної ціни», а я — постійним капіталом на відміну від капіталу, що затрачається на заробітну плату:

[271] «Рікардо», — говорить він, — «забуває, що весь продукт розпадається не тільки на заробітну плату і прибуток, а що одна частина необхідна ще й для заміщення основного капіталу» (стор. 174, примітка).

Під «основним капіталом» Рамсей розуміє не тільки знаряддя виробництва і т. ін., але також і сировину, коротше — те, що я називаю постійним капіталом у межах кожної сфери виробництва. Коли Рікардо говорить про поділ продукту на прибуток і заробітну плату, він весь час припускає, що авансований самому виробництву і спожитий в ньому капітал уже відраховано. І проте Рамсей в основному правий. Не піддаючи постійну частину капіталу будь-якому дальшому аналізу, нехтуючи нею, Рікардо робить грубі помилки і, зокрема, змішує прибуток і додаткову вартість, потім робить помилки при дослідженні коливань норми прибутку і т. д.

Але послухаймо, що говорить сам Рамсей:

«Яким чином можливе порівняння продукту з затраченим на нього капіталом?.. Коли мати на увазі націю в цілому.., то цілком ясно, що всі різні елементи затраченого капіталу повинні бути відтворені в тій чи іншій галузі господарства, тому що в протилежному разі виробництво країни не могло б далі провадитися в тих самих розмірах. Сировинний матеріал промисловості, знаряддя, застосовувані в ній, а також і в сільському господарстві, численні й складні машини в промисловості, будівлі, необхідні для виробництва або зберігання продуктів, — все це, як складові частини, повинно входити як в сукупний продукт країни, так і в усі аванси її капіталістичних підприємців. Тому кількість сукупного продукту може бути порівняна з кількістю авансів — завдяки тому, що кожний предмет можна собі уявити таким, що стоїть ніби поряд з іншим предметом того самого виду» (там же, стор. 137—139). «Що ж до кожного капіталіста зокрема, то — через те, що він не *заміщує* свої затрати в натурі, а більшу частину їх мусять одержати за допомогою обміну, для чого необхідна певна частка продукту, — через це кожний окремий капіталістичний підприємець змушений звертати значно більше уваги на мінову вартість свого продукту, ніж на його кількість» (там же, стор. 145—146). «Чим більше вартість його продукту перевищує вартість авансованого капіталу, тим більший буде його прибуток. Таким чином, капіталіст обчислюватиме прибуток, порівнюючи вартість з вартістю, а не кількість з кількістю... Прибуток повинен підвищуватися або знижуватися в такій самій мірі, в якій знижується або підвищується та частка валового продукту або його вартості, яка потрібна для заміщення необхідних авансів... Тому норма прибутку залежить від двох обставин: по-перше, від тієї частки всього продукту, яка дістається робітникам; по-друге, від тієї частки, яка по-

винна бути відкладена для заміщення основного капіталу в натурі або шляхом обміну» (там же, стор. 146—148).

{Те, що Рамсей говорить тут про норму прибутку, слід розглянути в розділі III (про прибуток)⁴⁰. Важливо те, що він правильно підкреслює цей елемент. З одного боку, правий Рікардо, коли він говорить, що здешевлення товарів, які становлять постійний капітал (саме його і має на увазі Рамсей, говорячи про «основний капітал»), завжди знижує вартість певної частини наявного капіталу. Це найбільше стосується основного капіталу у власному розумінні — машин і т. д. Для окремого капіталіста немає ніякої вигоди в тому, що додаткова вартість збільшується в порівнянні з усім його капіталом, якщо таке підвищення її рівня викликане зниженням сукупної вартості його постійного капіталу (яким капіталіст володів ще до зниження цієї вартості). Але це тільки в дуже незначній мірі може бути застосовано до тієї частини капіталу, яка складається з сировини або з готових товарів (що не входять в основний капітал). Ця наявна їх маса, що може зазнати подібного зменшення вартості, завжди становить лише дуже незначну величину порівняно з сукупною продукцією. У кожного окремого капіталіста це лише в незначній мірі має силу для тієї частини його капіталу, яка вкладена в оборотний капітал. З другого боку, ясно, що оскільки прибуток дорівнює відношенню додаткової вартості до сукупного авансованого капіталу і оскільки кількість праці, яка може бути поглинута, залежить не від вартості, а від маси сировини і від ефективності засобів виробництва, не від їх мінової вартості, а від їх споживної вартості,— то має місце таке: чим продуктивніша праця в тих галузях, продукт яких [272] бере участь в утворенні постійного капіталу, чим менші затрати на постійний капітал, необхідний для виробництва певної кількості додаткової вартості,— тим більшим є відношення цієї додаткової вартості до всього авансованого капіталу і, отже, тим вища, при даній масі додаткової вартості, норма прибутку.}

{Те, що Рамсей розглядає як два самостійні явища — заміщення продукту продуктом у процесі відтворення, коли мова йде про всю країну, і заміщення вартості вартістю, коли мова йде про окремого капіталіста,— зводиться до двох аспектів, які обидва, навіть у відношенні до окремого капіталу, повинні бути взяті до уваги при аналізі *процесу обігу капіталу, процесу, що є одночасно і процесом відтворення.*}

Рамсей не розв'язав тієї справжньої труднощі, яка цікавила А. Сміта і заплутала його у всіляких суперечностях. Щоб подати цю труднощість у найгострішій формі, сформулюємо

її так. Весь капітал (як вартість) зводиться до праці, він — не що інше, як певна кількість уречевленої праці. Але оплачена праця дорівнює заробітній платі робітників, неоплачена праця дорівнює прибуткові капіталістів. Отже, весь капітал може бути зведений, прямо чи посередньо, до заробітної плати і прибутку. Чи, можливо, де-небудь виконується така праця, яка не зводиться ні до заробітної плати, ні до прибутку і має на меті лише заміщення тих вартостей, які були спожиті в процесі виробництва і в той же час є умовами відтворення? Але хто ж виконує цю працю? Адже всяка праця робітника розпадається на дві частини, з яких одна іде на відновлення його власної робочої сили, а друга утворює прибуток на капітал.

**[10] ДОСЛІДЖЕННЯ ТОГО, ЯК ЦЕ МОЖЛИВО, ЩО РІЧНИЙ
ПРИБУТОК І РІЧНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА КУПУЮТЬ
ВИРОБЛЕНІ ЗА РІК ТОВАРИ, ЯКІ, КРІМ ПРИБУТКУ
І ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ, МІСТЯТЬ ЩЕ Й ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ ¹¹**

**[а] НЕМОЖЛИВІСТЬ ЗАМІЩЕННЯ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ
ВИРОБНИКІВ ПРЕДМЕТІВ СПОЖИВАННЯ ШЛЯХОМ
ОБМІНУ СЕРЕД ЦИХ ВИРОБНИКІВ]**

Для того щоб усунути з проблеми всяку облудну домішку, зауважимо попередю ще таке. Коли капіталіст перетворює частину свого прибутку, свого доходу, в капітал, в засоби праці і матеріал праці, то він оплачує те і друге тією частиною праці, яку робітник виконав для нього безплатно. Тут у наявності є певна нова кількість праці, що становить еквівалент для певної нової кількості товарів — саме таких товарів, які за своєю споживною вартістю являють собою засоби праці і матеріал праці. Цей випадок стосується, виходить, нагромадження капіталу і не містить в собі ніяких труднощів; ми маємо тут справу з ростом постійного капіталу за його попередні межі, або з утворенням нового постійного капіталу понад ту його масу, яка вже існує і має бути заміщена. Трудність стосується відтворення *вже існуючого* постійного капіталу, а не утворення нового постійного капіталу понад ту його масу, яка має бути відтворена. Новий постійний капітал явно веде своє походження з прибутку; він існував одну мить у формі доходу, що перетворився слідом за тим у капітал. Ця частина прибутку зводиться до *того додаткового робочого часу, який суспільство і без існування капіталу мусило б постійно затрачати, щоб мати в своєму розпорядженні, так би мовити, фонд дальшого розвитку — фонд, необхідність якого викликається вже зростанням населення.*

{Хороше пояснення щодо постійного капіталу, але тільки з боку його споживної вартості, ми знаходимо у Рамсея на стор. 166 його книги, де він говорить:

«Хоч би як змінювалась величина валового продукту» (наприклад, у фермера), «та кількість його, яка потрібна для заміщення всього того, що в різних формах було спожите в процесі виробництва, не підлягає ніякій зміні. Ця кількість повинна розглядатись як *постійна*, поки виробництво ведеться в тих самих розмірах».)

Отже, насамперед треба виходити з такого факту: новоутворення постійного капіталу, на відміну від відтворення вже існуючого постійного капіталу, має своїм джерелом прибуток; при цьому припускається, що, з одного боку, заробітної плати вистачає лише на відтворення робочої сили і що, з другого боку, вся додаткова вартість цілком входить у категорію «прибутку», тому що *безпосередньо привласнює* всю додаткову вартість не хто інший, як промисловий капіталіст, незалежно від того, кому і де йому доводиться згодом віддавати частину її.

{«Капіталістичний підприємець є загальним розподільцем багатства: він виплачує робітникам заробітну плату, капіталістові (грошовому) — позичковий процент, земельному власникові — ренту» (Рамсей, стор. 218—219).

Називаючи всю додаткову вартість прибутком, ми розглядаємо капіталіста як ту особу, яка 1) безпосередньо привласнює всю створену додаткову вартість і 2) розподіляє цю додаткову вартість так, що в цьому поділі беруть участь він сам, грошовий капіталіст і власник землі.}

[VII—273] Однак те, що цей новий постійний капітал виникає з прибутку, означає тільки, що він зобов'язаний своїм походженням певній частині додаткової праці робітників. Це аналогічне тому, як дикун — крім часу, затрачуваного на полювання, — повинен затрачувати ще якийсь час на виготовлення лука, а селянин, при патріархальному землеробстві, — крім часу, що йде на обробіток землі, — повинен затрачувати певну кількість робочого часу на виготовлення більшої частини своїх знарядь.

Але питання тут в тому, хто саме працює, щоб замістити еквівалент постійного, вже затраченого у виробництві, капіталу? Та частина праці, яку робітник виконує для самого себе, заміщує його заробітну плату або, коли розглядати все виробництво в цілому, створює його заробітну плату. Навпаки, його додаткова праця, що утворює прибуток, почасти становить фонд споживання для капіталіста, почасти обертається в додатко-

вий капітал. Але капіталіст не цією додатковою працею, або прибутком, замінює той капітал, який уже затрачено в його власному виробництві. {Коли б справа стояла так, то додаткова вартість була б фондом не для нового капіталоутворення, а фондом для збереження старого капіталу.} Проте необхідна праця, що утворює заробітну плату, і додаткова праця, що утворює прибуток, заповнюють собою весь робочий день, не залишаючи місця для будь-якої іншої праці. («Праця по нагляданню», виконувана — як припускається — капіталістом, включена в заробітну плату. З цього боку капіталіст є найманим робітником, хоч і не іншого капіталіста, а свого власного капіталу.) Звідки ж береться те джерело, та праця, яка замінює постійний капітал?

Та частина капіталу, яка витрачена на заробітну плату, замінюється (не кажучи вже про додаткову працю) новим виробництвом. Робітник споживає заробітну плату, але він додає стільки ж нової праці, скільки він знищив старої, а якщо ми будемо розглядати весь робітничий клас в цілому, не допускаючи того, щоб поділ праці збивав нас з толку, то побачимо, що робітник відтворює не тільки ту ж саму вартість, але й ті ж самі споживні вартості, так що — залежно від продуктивності його праці — одна й та сама вартість, одна й та сама кількість праці відтворює себе у вигляді більшої чи меншої маси тих же самих споживних вартостей.

В який би момент часу ми не взяли суспільство, ми побачимо, що одночасно в усіх сферах виробництва існує, хоч і в дуже різних співвідношеннях, певний постійний капітал, який передбачається як умова виробництва, раз назавжди належить виробництву і повинен бути повернений йому — подібно до того, як насіння повертається ґрунтові. *Вартість* цієї постійної частини може, правда, знижуватися чи підвищуватися залежно від того, дешевше чи дорожче обходиться відтворення тих товарів, з яких ця частина складається. Проте така зміна *вартості* ніколи не заважає тому, щоб постійна частина капіталу, яка входить у виробничий процес як умова виробництва, була в цьому процесі наперед даною вартістю, яка повинна знов явитись у вартості продукту. Цю зміну вартості самого постійного капіталу можна, виходить, залишити тут поза увагою. За всіх обставин він фігурує тут як певна кількість *минулої, уречевленої* праці, яка переходить у вартість продукту як один з визначаючих її факторів. Тому ми, — для того щоб ясніше окреслити проблему, — припустимо, що витрати виробництва⁴², або вартість, постійної частини капіталу теж не змінюються, лишаються постійними. Справа пітрохи не міняється також

і від того, що, наприклад, протягом одного року не вся вартість постійного капіталу переходить в продукти, що вона, — оскільки мова йде про вартість основного капіталу, — лише протягом ряду років переходить у вироблену за цей час масу продуктів. Бо йдеться тут тільки про ту частину постійного капіталу, яка дійсно споживається протягом року і, значить, повинна бути й заміщена протягом того ж року.

Цілком очевидно, що питання про відтворення постійного капіталу належить до відділу про процес відтворення або процес обігу капіталу, але це не заважає тому, щоб основна проблема була розглянута вже тут.

[274] Візьмемо насамперед заробітну плату робітника. Він одержує певну суму грошей, у якій матеріалізовано, припустимо, 10 годин праці, при робочому дні в 12 годин, які він віддає капіталістові. Ця заробітна плата перетворюється в життєві засоби. Всі ці життєві засоби є товарами. Припускається, що ціна цих товарів дорівнює їх вартості. Проте в їх вартості є така складова частина, яка покриває собою вартість вміщених в них сировини і зношених засобів виробництва. Але всі складові частини вартості цих товарів, взяті разом, містять в собі, як і витрачена робітником заробітна плата, тільки 10 годин праці. Припустимо, що $\frac{2}{3}$ вартості цих товарів складаються з вартості вміщеного в них постійного капіталу, а $\frac{1}{3}$, навпаки, з праці, яка завершила процес виробництва і перетворила продукт у предмет споживання. Таким чином, робітник своїми 10-а годинами живої праці заміщує $\frac{2}{3}$ постійного капіталу і $\frac{1}{3}$ живої (протягом року доданої до предмета) праці. Коли б у життєвих засобах — у товарах, купованих робітником, — зовсім не містилось постійного капіталу; коли б необхідна для їх вироблення сировина нічого не коштувала і ніяких знарядь праці при цьому не треба було б, — то можливе було б одно з двох. Або товари містили б у собі, як і раніше, 10 годин праці. В такому разі робітник замінив би 10 годин живої праці 10-а ж годинами живої праці. Або та сама маса споживних вартостей, в яку перетворюється його заробітна плата і яка необхідна йому для відтворення його робочої сили, коштувала б тільки $3\frac{1}{3}$ години праці (припускається відсутність знарядь праці і такої сировини, що сама була б уже продуктом праці). В останньому випадку необхідна праця робітника становила б тільки $3\frac{1}{3}$ години, і його заробітна плата знизилася б на ділі до $3\frac{1}{3}$ години уречевленого робочого часу.

Припустимо, що товаром є полотно — 12 арш. полотна (нас, звичайно, зовсім не цікавить тут, яка дійсна ціна) = 36 шил.,

або 1 ф. ст. 16 шил. Нехай $\frac{1}{3}$ цієї суми становить додана праця, а $\frac{2}{3}$ припадає на сировину (пряжу) і зношування машин. Припустимо, що необхідний робочий час дорівнює 10 годинам; отже, додаткова праця дорівнює 2 годинам. Нехай одна година праці, виражена в грошах, дорівнює 1 шил. В такому разі 12 годин праці = 12 шил., заробітна плата = 10 шил., прибуток = 2 шил. Припустимо, що всю заробітну плату і весь прибуток, що становлять разом 12 шил., інакше кажучи, всю вартість, додану до сировини і машин, всю кількість нового робочого часу, матеріалізовану в процесі перетворення пряжі в полотно, робітник і капіталіст витратили на купівлю цього самого полотна як предмета споживання. (Можливо, що згодом на купівлю продукту власного виробництва буде затрачено більше одного робочого дня.) Аршин полотна коштує 3 шил. На 12 шил., якщо скласти заробітну плату і прибуток, робітник і капіталіст разом можуть купити тільки 4 арш. полотна. В цих 4 арш. полотна міститься 12 годин праці, з яких, однак, тільки 4 являють собою знов додану працю, а 8 є праця, уречевлена в постійному капіталі. На 12 годин праці заробітна плата і прибуток разом купують тільки одну третину свого сукупного продукту, тому що дві третини цього сукупного продукту складаються з постійного капіталу. 12 годин праці розпадаються на 4 + 8, з яких 4 заміщують самі себе, а 8 заміщують ту працю, яка, незалежно від праці, доданої в процесі ткання, увійшла в цей процес у матеріалізованій уже формі, у вигляді пряжі та машини.

Отже, щодо тієї частини продукту, або товару, яка обмінюється чи купується на заробітну плату і прибуток як предмет споживання (або для якої-небудь мети, пов'язаної з самим відтворенням, бо мета, заради якої купується товар, нітрохи не змінює справи), — то ясно, що частина вартості цього продукту, відповідна постійному капіталові, оплачується з фонду новододаної праці, яка розпадається на заробітну плату і прибуток. Чи багато чи мало постійного капіталу, чи багато чи мало праці, доданої в останньому процесі виробництва, купується на заробітну плату і прибуток, разом узяті; в яких пропорціях оплачується праця, додана на останній стадії виробництва, і в яких пропорціях оплачується праця, уречевлена в постійному капіталі, — все це залежить від первісної пропорції, в якій вони, як складові частини вартості, увійшли в готовий товар. Заради спрощення ми припускаємо відношення двох третин праці, уречевленої в постійному капіталі, до однієї третини знов доданої праці.

[275] У зв'язку з цим виясняються такі два моменти:

По-перше. Відношення, припущене нами для полотна, тобто для того випадку, коли робітник і капіталіст реалізують заробітну плату і прибуток в товарі власного виробництва, коли вони викупувають частину свого власного продукту,— це відношення не змінюється, якщо вони ту ж саму суму вартості витрачають на інші продукти. За зробленим припущенням, що в кожному товарі міститься $\frac{2}{3}$ постійного капіталу і $\frac{1}{3}$ знов доданої праці, заробітна плата і прибуток, разом узяті, завжди можуть купити тільки $\frac{1}{3}$ продукту. 12 годин праці = = 4 арш. полотна. Якщо ці 4 арш. полотна обертаються в гроші, то вони існують у вигляді 12 шил. Якщо ці 12 шил. обертаються, в свою чергу, не в полотно, а в інший товар, то вони купують товар вартістю в 12 годин праці, з яких 4 години становлять новододану працю, а 8 — працю, уречевлену в постійному капіталі. Отже, це відношення є загальним при тому припущенні, що в інших товарах так само, як і в полотні, існує те саме первісне відношення між працею, доданою на останній стадії виробництва, і тією працею, яка уречевлена в постійному капіталі.

По-друге. Якщо знов додана за день праця дорівнює 12 годинам, то з цих 12 годин тільки 4 заміщують самі себе, тобто заміщують живу, знов додану працю, тоді як 8 оплачують працю, уречевлену в постійному капіталі. Але хто ж оплачує ці 8 годин живої праці, не заміщувані цією ж самою живою працею? Оплачують їх саме ті 8 годин уречевленої праці, які містяться в постійному капіталі і обмінюються на 8 годин живої праці.

Отже, не підлягає ніякому сумніву, що та частина готового товару, яка купується на всю суму заробітних плат і прибутків (взяті разом, вони являють собою не що інше, як сукупну кількість праці, знов доданої до постійного капіталу), заміщується в усіх своїх елементах. Заміщується знов додана праця, що міститься в цій частині, а так само і та кількість праці, яка міститься в постійному капіталі. Не підлягає, далі, ніякому сумніву, що вміщена в постійному капіталі праця дістала при цьому свій еквівалент з фонду живої, знов доданої до неї праці.

Але саме тут і починається трудність. *Сукупний продукт* 12-годинної ткацької праці,— а цей сукупний продукт дуже відрізняється від того, що виробила ткацька праця сама по собі,— дорівнює 12 арш. полотна вартістю в 36 годин праці або 36 шил. Але заробітна плата і прибуток, разом узяті, або сукупний робочий час в 12 годин, можуть з цих 36 годин праці викупити тільки 12; інакше кажучи, із сукупного продукту вони можуть викупити всього тільки 4 арш., ні на один аршин більше. Що ж буде з рештою — 8 арш.? (*Форкад, Прудон.*)⁴³.

Зауважимо насамперед, що 8 арш. являють собою не що інше, як затрачений постійний капітал. Але цей останній набув зміненої форми споживної вартості. Він існує у вигляді нового продукту, вже не у вигляді пряжі, ткацького верстата і т. д., а у вигляді полотна. Ці 8 арш. полотна, як і решта 4, куплені на заробітну плату і прибуток, складаються, за вартістю, на одну третину — з праці, доданої в процесі ткацтва, і на дві третини — з праці минулої, матеріалізованої в постійному капіталі. Але якщо раніше, при 4 арш., одна третина знов доданої праці покривала вміщену в 4 арш. ткацьку працю, тобто саму себе, а решта — дві третини ткацької праці покривали вміщений в 4 арш. полотно постійний капітал, то тепер, навпаки, вміщений у 8 арш. полотно постійний капітал покривається двома третинами постійного капіталу, а вміщена в них знов додана праця покривається однією третьою постійного капіталу.

Що ж буде тепер з цими 8 арш. полотна, які містять в собі, увібрали в себе вартість всього постійного капіталу, — вартість, яка протягом 12-годинної ткацької праці переносилась на продукт, входила в процес його виробництва, а тепер існує у формі продукту, призначеного для безпосереднього, індивідуального (не виробничого) споживання?

Ці 8 арш. належать капіталістові. Коли б він захотів їх сам спожити, — подібно до того, як він спожив ті $\frac{2}{3}$ арш., що становлять його прибуток, — [276] то він не міг би відтворити постійний капітал, який бере участь у 12-годинному процесі ткацтва; він взагалі не міг би — оскільки мова йде про капітал, який бере участь в цьому дванадцятигодинному процесі, — продовжувати функціонувати як капіталіст. Отже, він продає 8 арш. полотна, обертає їх у гроші на суму в 24 шил., або 24 години праці. Але саме тут ми й натрапляємо на трудність. Кому він продає їх? У чії гроші він обертає їх? До цього ми скоро повернемося. А поки що простежимо дальший хід процесу.

Як тільки капіталіст обернув у гроші, продав, перевів у форму мінової вартості 8 арш. полотна, — тобто ту частину вартості свого продукту, яка дорівнює авансованому ним постійному капіталові, — він на виручені гроші знов купує товари, однорідні (за своїми споживними вартостями) з тими товарами, з яких первісно був складений його постійний капітал: він купує пряжу, ткацький верстат і т. д. Він розподіляє 24 шил. на купівлю сировини та знарядь виробництва у такій пропорції, в якій вони потрібні для виготовлення нового полотна.

Таким чином, його постійний капітал, щодо споживної вартості, заміщено новими продуктами такої ж праці, як і ті продукти, що з них він складався первісно. Капіталіст відтворив постійний капітал. Але ця нова пряжа, новий ткацький верстат і т. д. складаються так само (за припущенням) на дві третини з постійного капіталу і на одну третину із знов доданої праці. Отже, якщо перші 4 арш. полотна (новододана праця і постійний капітал) були оплачені тільки новододаною працею, то ці 8 арш. полотна заміщуються необхідними для даного виробництва знов виробленими елементами, які складаються почасти з новододаної праці, почасти з постійного капіталу. Отже, принаймні частина постійного капіталу обмінюється, очевидно, на постійний же капітал в іншій формі. Заміщення продуктів є щось реальне, бо — одночасно з переробкою пряжі в полотно — льон переробляється в пряжу, а насіння льону — в льон; так само одночасно з зношуванням ткацького верстата виготовляється новий ткацький верстат, а під час виготовлення цього останнього добувається знов дерево і залізо. Одночасно з тим, як певні елементи виробляються в даній сфері виробництва, в другій сфері відбувається їх переробка. І хоч кожний з усіх цих *одночасних* процесів виробництва становить більш високу стадію виготовлення продукту, проте в усіх них одночасно споживається в різних пропорціях постійний капітал.

Отже, вартість готового продукту, полотна, розпадається на дві частини, з яких одна знов купує вироблені в цей самий час елементи постійного капіталу, а друга витрачається на предмети споживання. Для спрощення ми тут зовсім не беремо до уваги зворотне перетворення частини прибутку в капітал, тобто припускаємо — як і в усьому цьому дослідженні, — що заробітна плата плюс прибуток, тобто вся сума праці, доданої до постійного капіталу, споживається як доход.

Лишається тільки відповісти на питання: хто саме купує ту частину сукупного продукту, вартість якої затрачається на те, щоб знов купити вироблені за цей час елементи постійного капіталу? Хто купує 8 арш. полотна? Щоб відрізати шлях будь-яким викрутам, ми приймаємо, що це такий сорт полотна, який призначений спеціально для індивідуального споживання, а не — як, наприклад, парусне полотно — для споживання виробничого. Треба так само лишити тут осторонь суто проміжні торгові операції, оскільки вони є лише посередницькими. Наприклад, коли 8 арш. полотна продаються купцеві і проходять через руки не одного, а навіть двадцяти купців, двадцять раз купуються і знов продаються, то в двадцятий раз вони, кінець кінцем, мусять бути продані купцем дійсному спожив-

вачеві, — цей останній, таким чином, насправді платить або виробникові, або *останньому*, двадцятому купцеві, що є у відношенні до споживача *першим купцем*, тобто дійсним виробником. Ці проміжні операції відсувають або, коли хочете, опосередковують кінцеву операцію, але не пояснюють її. Питання залишається тим же самим, чи спитаємо ми: хто купує 8 арш. полотна у фабриканта полотна? — чи спитаємо: [277] хто купує їх у двадцятого купця, в руки якого вони потрапили шляхом цілого ряду мінових операцій?

Ці 8 арш. полотна цілком так само, як і перші 4 арш., повинні перейти у фонд споживання. Це значить, що вони можуть бути оплачені тільки із заробітної плати і прибутку, бо заробітна плата і прибуток становлять єдині джерела доходу для виробників, які одні тільки й фігурують тут як споживачі. 8 арш. полотна містять в собі 24 години праці. Припустимо (вважаючи 12 годин праці за загальноприйнятий нормальний робочий день), що робітник і капіталіст двох інших галузей витрачають всю свою заробітну плату і прибуток на полотно, подібно до того, як у ткацькій промисловості робітник і капіталіст витратили на полотно весь свій робочий день (робітник — свої 10 годин, капіталіст — одержані ним від робітника 2 години додаткової вартості, що припадають на ці 10 годин). В такому випадку фабрикант полотна продав би свої 8 арш.; тим самим була б заміщена *вартість* його постійного капіталу, яка припадає на 12 арш., і ця вартість могла б бути знов затрачена на ті певні товари, з яких складається постійний капітал, *тому що* ці товари — пряжа, ткацький верстат і ін., які знаходяться на ринку, — вироблялися в той самий час, коли пряжа і ткацький верстат перероблялися в полотно. Те, що *виробництво* пряжі і ткацького верстата як продуктів *відбувається одночасно* з тим процесом виробництва, в який вони входять як продукти, але з якого вони виходять уже не як самостійні продукти, — це дозволяє зрозуміти, чому та частина *вартості* полотна, яка дорівнює вартості переробленого в ньому матеріалу, ткацького верстата і ін., може бути знов перетворена в пряжу, ткацький верстат і ін. Якби це виробництво елементів полотна не відбувалось одночасно з виробництвом самого полотна, то 8 арш. полотна — навіть в тому разі, коли б вони були продані, перетворені в гроші, — не могли б бути знов перетворені з грошей у постійні елементи полотна *.

* Як це діється, наприклад, тепер, внаслідок Громадянської війни в Америці, з пряжею і ситцем бавовняних фабрикантів. Самий тільки продаж їх продукту не забезпечує їм вказаного зворотного перетворення, бо на ринку немає бавовни.

Але, з другого боку, хоч на ринку і є нова пряжа, новий ткацький верстат і т. д. і процес виробництва нової пряжі, нового ткацького верстата відбувався, отже, в той самий час, коли готова пряжа і готовий ткацький верстат перетворювалися в полотно; хоч пряжа і ткацький верстат вироблялись, таким чином, одночасно з полотном,— незважаючи на це, 8 арш. полотна не можуть бути знов перетворені в ці речові елементи постійного капіталу ткацького виробництва доти, поки вони не будуть продані, поки вони не будуть перетворені в гроші. Виходить, безперервне реальне виробництво елементів полотна, яке весь час відбувається паралельно з виробництвом самого полотна, ще не може пояснити нам відтворення постійного капіталу, поки ми не знаємо, звідки береться фонд, необхідний для того, щоб купити 8 арш. полотна, для того, щоб повернути їм форму грошей, самостійної мінової вартості.

Щоб розв'язати цю останню трудність, ми прийняли, що B і C ,— скажемо, швець і м'ясник,— цілком витрачають на полотно всю суму своєї заробітної плати і прибутку, тобто 24 години робочого часу, які вони мають. Щодо A , ткача полотна, то ми цим способом вийшли з трудності. Весь його продукт, 12 арш. полотна, в яких уречевлені 36 годин праці, заміщений тільки заробітною платою і прибутком, тобто всією сумою робочого часу, знов доданого до постійного капіталу у сферах виробництва A , B і C . Весь вміщений у полотні робочий час,— як втілений уже раніше в його постійному капіталі, так і знов доданий в процесі ткання,— тепер обмінено на робочий час, якого не було раніше, у вигляді постійного капіталу, в будь-якій сфері виробництва, а в один і той самий час він був доданий до постійного капіталу на *останній стадії виробництва* в трьох зазначених сферах — A , B і C .

Отже, коли, так само як і раніш, помилкою було б сказати, що первісна вартість полотна розпадається тільки на заробітну плату і прибуток,— бо вона в дійсності розпадається на вартість, рівну сумі заробітної плати і прибутку, тобто 12 годинам ткання, і на 24 години праці, які, незалежно від процесу ткання, містилися в пряжі, в ткацькому верстаті, одним словом у постійному капіталі,— то, навпаки, правильно було б сказати, що еквівалент 12 арш. полотна, тобто 36 шил., за які вони продані, розпадається тільки на заробітну плату і прибуток, що, таким чином, не тільки ткацька праця, але також і праця, вміщена в пряжі і ткацькому верстаті, замінюються тільки знов доданою працею, а саме: 12 годинами праці в A , 12 годинами в B і 12 годинами в C .

Вартість, яку має самий проданий товар, розпадається

[278] на знов додану працю (заробітну плату й прибуток) і на минулу працю (вартість постійного капіталу); така вартість товару для продавця (а це і є дійсна вартість товару). Навпаки, вартість, яка купує цей товар, — еквівалент, що його покупець дає продавцеві, — звелася в нашому прикладі тільки до знов доданої праці, до заробітної плати і прибутку. Але оскільки всякий товар до того, як його продали, є товар, що має бути проданий, а в гроші він перетворюється лише за допомогою простої зміни форми, то всякий товар, як продаваний товар, повинен був би в такому разі складатися з інших складових частин вартості, ніж ті, з яких він складається як товар купуючий (як гроші). А це — безглуздя. Далі: праця, виконана суспільством на протязі, наприклад, одного року, не тільки покривала б сама себе, — так що коли всю товарну масу поділити на дві рівні частини, одна половина річної праці становила б еквівалент для другої половини, — але та одна третина праці, яку в сукупній праці, вміщеній в річному продукті, становить праця поточного року, покривала б три третини праці, тобто дорівнювала б величині в три рази більшій, ніж вона сама. А це ще більше безглуздя.

У вищенаведеному прикладі ми перемістили трудність, пересунувши її від *A* до *B* і *C*. Але від цього вона тільки збільшилась, а зовсім не стала простішою. *По-перше*, поки ми мали справу тільки з *A*, у нас був той вихід, що 4 арш., які містять в собі стільки ж робочого часу, скільки його було додано до пряді, — а це становить суму прибутку і заробітної плати у сфері *A*, — що ці 4 арш. споживаються у вигляді самого ж полотна, в продукті власної праці. Інакше стоїть справа з *B* і *C*, бо суму доданого ними робочого часу — суму заробітної плати і прибутку — вони споживають в продукті сфери *A*, в полотні, отже не в продукті *B* і *C*. Вони, виходить, повинні продавати не тільки ту частину свого продукту, яка представляє 24 години праці, вміщені в постійному капіталі, але й ту частину свого продукту, яка представляє 12 годин робочого часу, знов доданого до постійного капіталу. Сфера *B* повинна продати 36 робочих годин, а не тільки 24, як це було у сфері *A*. Так само стоїть справа і з *C*. *По-друге*, для того, щоб продати постійний капітал сфери *A*, щоб збути його з рук, перетворити в гроші, потрібна вся новододана праця не тільки сфери *B*, але також і сфери *C*. *По-третє*, *B* і *C* не можуть продати сфери *A* ні одної частини свого продукту, тому що вся та частина продукту *A*, яка зводиться до доходу, вже витрачена в самій сфері *A* виробниками продукту *A*. *B* і *C* не можуть також замінити постійну частину *A* ні одною частиною свого власного

продукту, тому що, за припущенням, їх продукти являють собою не елементи виробництва A , а товари, що входять в індивідуальне споживання. З кожним дальшим кроком трудність все зростає.

Для того щоб 36 годин, вміщених у продукті A (а саме, $\frac{2}{3}$, або 24 години, вміщені в постійному капіталі, і $\frac{1}{3}$, або 12 годин, новододаної праці), можна було обміняти тільки на ту працю, яка додана до постійного капіталу, — для цього треба було, щоб заробітна плата і прибуток в A , тобто 12 годин праці, доданої в A , самі спожили $\frac{1}{3}$ продукту цієї ж сфери. Останні $\frac{2}{3}$ сукупного продукту, тобто 24 години, являли собою вартість, вміщену в постійному капіталі. Ця вартість була обмінена на всю суму заробітної плати і прибутку сфер B і C , тобто на новододану працю у сферах B і C . Але для того щоб B і C могли купити полотно на ті вміщені в їх продуктах 24 години, які зводяться до заробітної плати [і прибутку], вони повинні продати ці 24 години у вигляді своїх власних продуктів. Крім того, вони 48 годин у продуктах свого власного виробництва повинні продати для заміщення постійного капіталу. Таким чином, їм доводиться продати продукти B і C в розмірі 72 годин в обмін на сукупну суму прибутку і заробітної плати інших сфер виробництва — D , E і т. д.; при цьому (припускаючи нормальний робочий день рівним 12 годинам) на купівлю продуктів B і C повинні бути витрачені 12×6 , тобто 72 години, — тобто праця, знов додана в шести інших сферах виробництва; [279] отже, повинні бути витрачені прибуток і заробітна плата сфер D , E , F , G , H , I , інакше кажучи, — вся сума праці, доданої до відповідних постійних капіталів у цих сферах.

За цих умов вартість сукупного продукту $B + C$ була б оплачена самою тільки новододаною працею, тобто сумою заробітної плати і прибутку в шести сферах виробництва — D , E , F , G , H , I . Але в цих шести сферах увесь сукупний продукт знов-таки повинен бути проданий (тому що ні одна частина їх продуктів не споживається самими їх виробниками, які весь свій дохід вмістили вже в продукти B і C), і ні одна частина цього сукупного продукту не може бути реалізована всередині цих же сфер. Отже, мова йде про продукт 6×36 годин праці, тобто 216 годин праці, з яких 144 припадають на постійний капітал і 72 (тобто 6×12) — на знов додану працю. Для того щоб перетворити тепер у свою чергу продукти D і т. д. подібним же способом у заробітну плату і прибуток, тобто у знов додану працю, треба було б, щоб уся праця, знов додана в 18 сферах виробництва $K^1 - K^{18}$, тобто сукупна сума заро-

бітної плати і прибутку в цих 18 сферах, була цілком затрачена на продукти сфер D, E, F, G, H, I . Ці 18 сфер $K^1 - K^{18}$, які самі не спожили ні найменшої частки свого продукту, а навпаки, весь свій дохід затратили уже в шести сферах $D - I$, повинні, в свою чергу, продати 18×36 годин праці, тобто 648 годин праці, з яких 18×12 (216 годин) становили б знов додану працю, а 432 — працю, вміщену в постійному капіталі. Отже, для того щоб звести цей сукупний продукт $K^1 - K^{18}$ до знов доданої в інших сферах праці, інакше кажучи, до суми заробітної плати і прибутку, — для цього потрібна була б знов додана праця сфер $L^1 - L^{54}$, а саме $12 \times 54 = 648$ годин праці. Сфери $L^1 - L^{54}$, — для того щоб обміняти на знов додану працю свій сукупний продукт, рівний 1 944 годинам (з яких $648 = 12 \times 54$ дорівнюють знов доданій праці, а 1 296 годин праці дорівнюють вміщеній у постійному капіталі праці), — повинні були б поглинути знов додану працю сфер $M^1 - M^{162}$, бо $162 \times 12 = 1 944$; ці останні сфери повинні були б, у свою чергу, поглинути знов додану працю сфер $N^1 - N^{486}$, і т. д.

Такий той чудовий *progressus in infinitum* *, до якого нас приводить припущення, ніби вартість усіх продуктів зводиться до заробітної плати і прибутку, тобто до знов доданої праці, і ніби не тільки праця, знов додана до товару, але й постійний капітал, вміщений в цьому товарі, повинен бути оплачений працею, знов доданою в будь-якій іншій сфері виробництва.

Для того щоб звести вміщений в продукті A робочий час, 36 годин ($\frac{1}{3}$ — знов додана праця, $\frac{2}{3}$ — постійний капітал), до знов доданої праці, тобто щоб припустити, що він оплачується заробітною платою і прибутком, ми, передусім, прийняли, що $\frac{1}{3}$ продукту (вартість цієї третини дорівнює сумі заробітної плати і прибутку) споживається або, що те саме, купується самими виробниками сфери A . Дальший хід міркування був такий⁴⁴:

1) *Сфера виробництва A* . Продукт = 36 годинам праці. 24 години праці — постійний капітал. 12 годин — знов додана праця. $\frac{1}{3}$ продукту споживається сторонами, що беруть участь в розподілі цих 12 годин, — заробітною платою і прибутком, робітниками і капіталістами. Лишається ще продати $\frac{2}{3}$ продукту A , рівні 24 годинам праці, які містяться в постійному капіталі.

2) *Сфери виробництва $B^1 - B^2$* . Продукт = 72 годинам праці; з них 24 — додана праця, а 48 — постійний капітал. Доданою працею ці сфери купують ті дві третини продукту A , які заміщують вартість постійного капіталу A . Але в цілому сфери $B^1 - B^2$ повинні продати 72 години праці, з яких складається вартість їх сукупного продукту.

* — прогрес у безконечність. Ред.

3) *Сфери виробництва* $C^1 - C^6$. Продукт = 216 годинам праці, з них 72 — знов додана праця (заробітна плата і прибуток). Доданою працею вони купують весь продукт $B^1 - B^2$. Але продати вони повинні 216, з яких 144 — постійний капітал.

[280] 4) *Сфери виробництва* $D^1 - D^{18}$. Продукт = 648 годинам праці; 216 — додана праця і 432 — постійний капітал. Доданою працею вони купують сукупний продукт сфер виробництва $C^1 - C^6 = 216$. Але продати вони повинні 648.

5) *Сфери виробництва* $E^1 - E^{54}$. Продукт = 1 944 годинам праці; 648 — додана праця і 1 296 — постійний капітал. Вони купують сукупний продукт сфер виробництва $D^1 - D^{18}$, але повинні продати 1 944.

6) *Сфери виробництва* $F^1 - F^{162}$. Продукт = 5 832, з яких 1 944 — додана праця і 3 888 — постійний капітал. На 1 944 вони купують продукт $E^1 - E^{54}$. Продати вони повинні 5 832.

7) *Сфери виробництва* $G^1 - G^{486}$.

Заради спрощення, в кожній сфері виробництва припускається щоразу тільки один робочий день — у дванадцять годин, — який ділиться між капіталістом і робітником. Збільшення кількості цих робочих днів не вирішує питання, а без усякої потреби ускладнює його.

Отже, щоб ясніше уявити собі закон цього ряду:

1) *А*. Продукт = 36 годинам; постійний капітал = 24 годинам. Сума заробітної плати і прибутку, або знов додана праця = 12 годинам. Ці останні споживаються капіталом і працею у вигляді продукту самої сфери *A*.

Продукт *A*, що має бути проданий, = його постійному капіталові = 24 годинам.

2) $B^1 - B^2$. Нам потрібні тут 2 робочі дні, отже 2 сфери виробництва, для того щоб оплатити 24 години сфери *A*.

Продукт = $2 \times 36 = 72$ годинам, з яких 24 години — додана праця, а 48 — постійний капітал.

Продукт B^1 і B^2 , що має бути проданий, = 72 годинам праці; ні одна його частина не споживається в самих цих сферах.

6) $C^1 - C^6$. Нам потрібні тут 6 робочих днів, тому що $72 = 12 \times 6$ і весь продукт $B^1 - B^2$ повинен бути спожитий працею, доданою в $C^1 - C^6$. Продукт = $6 \times 36 = 216$ годинам праці, з яких 72 — знов додана праця, а 144 — постійний капітал.

18) $D^1 - D^{18}$. Нам потрібні тут 18 робочих днів, бо $216 = 12 \times 18$. А тому що на робочий день припадає $\frac{2}{3}$ постійного капіталу, то сукупний продукт = $18 \times 36 = 648$ (432 — постійний капітал).

І т. д.

Поставлені на початку абзаців цифри 1, 2 і т. д. означають кількість робочих днів або різних видів праці в різних сферах виробництва, тому що для кожної сфери ми приймаємо один робочий день.

Отже: 1) *A. Продукт* — 36 годин. Додана праця — 12 годин. *Продукт, що має бути проданий* (постійний капітал) = 24 годинам.

Або:

1) *A. Продукт, що має бути проданий, або постійний капітал* = 24 годинам. Сукупний продукт — 36 годин. Додана праця — 12 годин. *Останні спожиті в самій сфері A.*

2) $B^1 - B^2$. На додану працю цієї сфери купують 24 години *A. Постійний капітал* — 48 годин. *Сукупний продукт* — 72 години.

6) $C^1 - C^6$. На додану працю вони купують 72 години $B^1 - B^2$ ($= 12 \times 6$). *Постійний капітал* — 144, сукупний продукт — 216. І т. д.

[281] Отже:

1) *A. Продукт* = 3 робочим дням (36 годинам). 12 годин — знов додана праця. 24 години — постійний капітал.

2) B^{1-2} . *Продукт* = $2 \times 3 = 6$ робочим дням (72 годинам). Додана праця = $12 \times 2 = 24$ годинам. *Постійний капітал* = $= 48 = 2 \times 24$ годинам.

6) C^{1-6} . *Продукт* = 3×6 робочим дням = 3×72 годинам = 216 годинам праці. Додана праця = 6×12 годинам праці ($= 72$ годинам праці). *Постійний капітал* = $2 \times 72 = 144$.

18) D^{1-18} . *Продукт* = $3 \times 3 \times 6$ робочим дням = 3×18 робочим дням = 54 робочим дням = 648 годинам праці. Додана праця = $12 \times 18 = 216$. *Постійний капітал* = 432 годинам праці.

54) E^{1-54} . *Продукт* = 3×54 робочим дням = 162 робочим дням = 1 944 годинам праці. Додана праця = 54 робочим дням = 648 годинам праці; постійний капітал = 1 296 годинам праці.

162) $F^1 - F^{162}$. *Продукт* = 3×162 робочим дням = 486 робочим дням = 5 832 годинам праці, з яких 162 робочих дні, тобто 1 944 години праці, — додана праця, а 3 888 годин праці — постійний капітал.

486) G^{1-486} . *Продукт* = 3×486 робочим дням, з яких 486 робочих днів, тобто 5 832 години праці, — додана праця, а 11 664 години праці — постійний капітал.

І т. д.

Тут ми мали б уже чималу суму, що складається з $1 + 2 + + 6 + 18 + 54 + 162 + 486$ різних робочих днів у різних сфе-

рах виробництва, в 729 різних сферах, що передбачає вже значно розчленоване суспільство.

Для того щоб із сукупного продукту сфери A , — в якій до постійного капіталу в 2 робочих дні додаються тільки 12 годин праці, тобто 1 робочий день, а заробітна плата і прибуток споживають свій власний продукт, — продати тільки постійний капітал у 24 години, і до того ж знов тільки в обмін на новододану працю, на заробітну плату і прибуток, — для цього нам потрібні:

2 робочі дні в B^1 і B^2 . Але на ці 2 дні припадають 4 робочі дні постійного капіталу, так що сукупний продукт B^{1-2} дорівнює 6 робочим дням. Ці останні мають бути продані повністю, тому що починаючи звідси припускається, що кожна наступна сфера нічого не споживає із свого власного продукту, а свій прибуток і заробітну плату затрачає тільки на продукт попередньої сфери. Для того щоб замінити ці 6 робочих днів, вміщені в продукті B^{1-2} , потрібно 6 робочих днів, які, в свою чергу, передбачають постійний капітал у 12 робочих днів. Тому сукупний продукт C^{1-6} дорівнює 18 робочим дням. Для того щоб їх замінити новододаною працею, потрібно 18 робочих днів (D^{1-18}), які знов-таки передбачають постійний капітал у 36 робочих днів. Отже, припускається продукт у 54 робочі дні. Для заміщення цих останніх потрібні 54 робочі дні E^{1-54} , які передбачають постійний капітал у 108. Продукт дорівнює 162 робочим дням. Нарешті, для заміщення цих останніх потрібно 162 робочі дні, що передбачають, в свою чергу, постійний капітал у 324 робочі дні; отже, потрібний сукупний продукт у 486 робочих днів. Таким є продукт F^1-F^{162} . Нарешті, для того щоб замінити цей продукт F^{1-162} , потрібно 486 робочих днів (G^{1-486}), які передбачають постійний капітал у 972 робочі дні. Отже, сукупний продукт $G^{1-486} = 972 + 486 = 1\ 458$ робочим дням.

Але припустимо тепер, що з сферою G ми досягли межі, далі якої рухатися нікуди, — [282] адже в усякому суспільстві зображений вище перехід від однієї сфери до другої скоро мусить натрапити на межу. Як же стоїть справа в такому випадку? Ми маємо продукт, в якому містяться 1 458 робочих днів, причому з них 486 днів припадають на знов додану працю, а 972 — на працю, уречевлену в постійному капіталі. 486 днів знов доданої праці можуть бути обмінені в попередній сфері — F^{1-162} . Але на що можуть бути куплені 972 робочі дні, вміщені в постійному капіталі? За межами G^{486} нема вже ніякої нової сфери виробництва, отже і ніякої нової сфери обміну. А в попередніх сферах, за винятком F^{1-162} , нічого

обміняти не можна. Та й сама сфера G^{1-486} всю вміщену в ній заробітну плату і прибуток до останнього сантима витратила у сфері F^{1-162} . Таким чином, 972 робочі дні, уречевлені в продукті G^{1-486} і рівні вартості вміщеного в ньому постійного капіталу, не можуть бути продані. Отже, нам нітрохи не допомогло те, що трудність, на яку ми натрапили, — 8 арш. полотна у сфері A , або 24 години праці, 2 робочі дні, що становлять в продукті цієї сфери вартість постійного капіталу, — ми пересунули майже через 800 галузей виробництва.

Нітрохи не допоможе справі припущення, ніби розрахунок вийшов би інший, коли б, скажемо, сфера A затратила не весь свій прибуток і заробітну плату на полотно, а частину їх витратила б на продукти B і C . Межею для витрат є кількість годин доданої праці, що містяться в A , B , C , внаслідок чого ці сфери при всіх обставинах можуть розпоряджатися лише такою кількістю робочого часу, яка дорівнює доданій ними праці. Якщо одного якого-небудь продукту вони купують більше, то другого вони купують менше. Це тільки заплутало б розрахунок, але ніяк не змінило б результату.

Отже, що ж нам робити?

У наведеному вище розрахунку ми маємо:

	Продукт в робочих днях	Додана праця	Постійний капітал
A) =	3	1	2
B) =	6	2	4
C) =	18	6	12
D) =	54	18	36
E) =	162	54	108
F) =	486	162	324
Разом:	729	243	486

($\frac{1}{3}$ продукту A споживається в цій же сфері)

Коли б у цьому розрахунку останні 324 робочі дні (постійний капітал в F) були схожі з тим постійним капіталом, який землероб заміщує собі сам, вираховуючи його з свого продукту і повертаючи його землі, і який, значить, не повинен оплачуватися новою працею, — то розрахунок зійшовся б. Але загадка була б розгадана тільки завдяки тому, що частина постійного капіталу заміщує саму себе.

Отже, в нашому розрахунку, справді, на споживання пішло 243 робочі дні, що відповідають знов доданій праці. Вартість останнього продукту, рівна 486 робочим дням, дорівнює вартості сукупного постійного капіталу, вміщеного в $A - F$, яка теж дорівнює 486 робочим дням. Щоб знайти для них пояснення,

ми припускаємо, що в G є 486 днів нової праці. Але цим ми досягаємо тільки того, що замість розгляду питання, що стосується 486 днів постійного капіталу, [283] ми матимемо тепер втіху оперувати постійним капіталом в 972 робочі дні, вміщені у продукті G , рівному 1 458 робочим дням (972 постійного капіталу + 486 праці). Коли б ми захотіли виплутатися з труднощі, припустивши, що у сфері G процес праці здійснюється без постійного капіталу, так що продукт дорівнює тільки 486 дням знов доданої праці, то наш розрахунок, звичайно, був би зведений без остачі, але тоді питання про те, хто оплачує вміщену в продукті складову частину вартості, яка становить постійний капітал, було б розв'язане тільки тому, що ми припустили такий випадок, коли постійний капітал дорівнює нулю, отже коли він не становить ніякої складової частини вартості продукту.

Для того щоб весь продукт A міг бути цілком проданий в обмін на знов додану працю; для того щоб можна було звести його до прибутку і заробітної плати, — *вся додана в A , B і C праця*⁴⁵ повинна б бути витрачена у вигляді продукту праці сфери A . Цілком так само, для того щоб був проданий весь продукт $B + C$, в обмін на нього повинна бути віддана вся додана в $D^1 - D^{18}$ праця⁴⁶. Так само, для того щоб купити весь продукт $D^1 - D^{18}$, потрібна вся праця, додана в $E^1 - 5^4$. Для купівлі всього продукту $E^1 - 5^4$ потрібна вся праця, додана в $F^1 - 16^2$. І, нарешті, для того щоб купити весь продукт $F^1 - 16^2$, потрібен весь робочий час, доданий в $G^1 - 486$. Кінець кінцем, у цих 486 сферах виробництва, представлених сферою $G^1 - 486$, весь доданий робочий час дорівнює всьому продуктові 162 сфер F , причому весь цей продукт, заміщуваний працею, є рівновеликий постійному капіталові сфер A , B^{1-2} , C^{1-6} , D^{1-18} , $E^1 - 5^4$, $F^1 - 16^2$. Але постійний капітал сфери G , який удвоє більший від постійного капіталу, застосованого в $A - F^{162}$, залишився незаміщеним, та й не може бути заміщений.

Справді, ми встановили, — оскільки, за нашим припущенням, у кожній сфері виробництва відношення знов доданої праці до минулої праці дорівнює 1 : 2, — що, для того щоб купити продукт попередніх сфер, потрібна кожного разу вся знов додана праця нових сфер, кількість яких удвоє більша [кількості всіх попередніх сфер, разом узятих]⁴⁷: для купівлі сукупного продукту A потрібна додана праця A і B^{1-2} , для купівлі продукту C^{1-6} потрібна додана праця 18 D , або D^{1-18} (тобто 2×9) і т. д. Коротко кажучи, завжди потрібна [ще] подвійна кількість знов доданої праці в порівнянні з працею, що міститься в самому продукті, так що відносно останньої сфери

виробництва, G , справа стоїть так, що, для того щоб купити весь продукт цієї сфери, потрібна була б [ще] подвійна кількість знов доданої праці порівняно з тією, яка тут дана. Одним словом, в кінцевому пункті, в G , ми натрапляємо на ту саму обставину, яка вже мала місце у вихідному пункті A , — саме на ту обставину, що знов додана праця ніяк не може купити з свого власного продукту частку, більшу ніж величина самої цієї знов доданої праці, і що вона *не може* купити вміщену в постійному капіталі минулу працю.

Отже, неможливо, щоб вартість доходу покривала вартість всього продукту. Оскільки ж крім доходу *не існує ніякого фонду*, з якого міг би бути оплачений продукт, продаваний виробником (індивідуальному) споживачеві, то неможливо, щоб вартість всього продукту мінус вартість доходу була взагалі продана, оплачена або (індивідуально) спожита. Але, з другого боку, всякий продукт повинен бути проданий і оплачений по своїй ціні (за припущенням, ціна тут дорівнює вартості).

А втім, уже з самого початку можна було передбачити, що включення проміжних актів обміну — продажів і купівель різних товарів, або продуктів різних сфер виробництва, — не просуне нас ні на крок вперед. При розгляді сфери A , першого товару, полотна, ми мали $\frac{1}{3}$, або [283а] 12 годин, знов доданої праці і 2×12 (або 24) години вміщеної в [постійному] капіталі минулої праці. Заробітна плата і прибуток могли викупити тільки таку частку товару A , — отже, і його еквівалента в якому-небудь іншому продукті, — яка дорівнює 12 годинам праці. Вони не могли викупити свій власний постійний капітал, що містить 24 години, а значить, не могли викупити і еквівалент цього постійного капіталу в якому-небудь іншому товарі.

Можливо, що в товарі B ми маємо інше співвідношення між доданою працею і постійним капіталом. Але хоч би яке різне було в різних сферах виробництва співвідношення між постійним капіталом і знов доданою працею, ми завжди можемо обчислити середню величину цього співвідношення. Ми можемо сказати, що в продукті всього суспільства або всього класу капіталістів, в сукупному продукті капіталу, знов додана праця дорівнює a , а минула праця, що існує у вигляді постійного капіталу, дорівнює b ; інакше кажучи, відношення $1 : 2$, прийняте нами для A , тобто для полотна, є лише символічним виразом відношення $a : b$ і означає тільки те, що існує якийсь, так чи інакше визначене і таке, що піддається визначенню, співвідношення між цими двома елементами, між живою працею, доданою в поточному році або протягом будь-якого періоду часу, і минулою працею, що існує у вигляді постійного

капіталу. Якщо на додані до пряжі 12 годин купується не саме тільки полотно, якщо полотно купується, наприклад, лише на 4 години, то на решту 8 годин можна купити будь-який інший продукт; але загальна сума купленого ніколи не може бути більшою від 12 годин. І якщо на 8 годин праці буде куплено інший продукт, то *A* повинен буде продати полотна на 32 години праці. Таким чином, приклад, вибраний нами для *A*, має силу для сукупного капіталу всього суспільства, а введення проміжних актів обміну різних товарів може тільки заплутати проблему, але нітрохи не змінює суті справи.

Припустимо, що *A* є сукупний продукт суспільства; в такому разі одна третина цього сукупного продукту може бути куплена для власного споживання виробниками, які оплачують її сумою своїх заробітних плат і прибутків, рівною сумі знов доданої праці, сумі їх сукупного доходу. Але для оплати, купівлі і споживання решти двох третин у них немає потрібного фонду. Отже, подібно до того як знов додана праця,— що становить одну третину сукупної праці, яка розпадається цілком на прибуток і заробітну плату,— покриває сама себе своїм продуктом, або відтягує лише ту частину вартості продукту, в якій міститься $\frac{1}{3}$ сукупної праці, тобто знов додана праця або її еквівалент,— подібно до цього і ті дві третини, які припадають на минулу працю, повинні бути покриті власним продуктом цієї минулої праці. Інакше кажучи, постійний капітал залишається рівний самому собі і сам себе заміщує з тієї частини вартості, яка представляє його в сукупному продукті. Обмін між різними товарами, ряд купівель і продажів між різними сферами виробництва, лише в тому розумінні вносить деяку відмінність форми, що постійні капітали різних сфер виробництва взаємно покривають один одного в тій пропорції, в якій вони первісно містилися в цих сферах виробництва.

Це ми тепер і повинні розглянути докладніше. [283a]

(b) НЕМОЖЛИВІСТЬ ЗАМЩЕННЯ ВСЬОГО СУСПІЛЬНОГО
ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ ШЛЯХОМ ОБМІНУ
МІЖ ВИРОБНИКАМИ ПРЕДМЕТІВ СПОЖИВАННЯ
І ВИРОБНИКАМИ ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА]

[283b] Той самий погляд, що річний продукт країни розпадається на заробітну плату і прибуток (земельна рента, позичковий процент і т. д. включаються в прибуток), Адам Сміт висловлює в 2-му розділі II книги при розгляді грошового обігу

і кредитної системи (далі — зіставити з формулюванням *Тука*), де він говорить таке:

«Обіг кожної країни можна розглядати як поділений на дві різні сфери: обіг, що відбувається тільки між діловими людьми (dealers) (тут дається пояснення, що під dealers розуміються «всі купці, мануфактуристи, ремісники і т. д.— одним словом, всі агенти торгівлі і промисловості країни»), «і обіг, що відбувається між діловими людьми і споживачами. Хоч одні й ті самі грошові знаки, паперові чи металеві, можуть вживатися то в одній з цих двох сфер обігу, то в другій, все-таки, оскільки ці обидва процеси обігу відбуваються в один і той самий час, кожний з них потребує для свого здійснення певної суми грошей того чи іншого виду. *Вартість товарів, які обертаються між різними діловими людьми, ніколи не може перевищити вартість товарів, які обертаються між діловими людьми і споживачами, оскільки все, що купується першими, кінець кінцем призначається для продажу споживачам*» (том II, книга II, розділ 2, стор. 292—293)⁴⁸ [Російський переклад, том I, стор. 270—271].

До цього, а також до *Тука*, повернутися в дальшому викладі⁴⁹.

Повернемось до нашого прикладу. Денний продукт сфери А, що перетворює льняну пряжу в полотно, дорівнює 12 арш. або 36 шил., або 36 годинам праці. Із цих 36 годин 12 годин знов доданої праці розпадаються на заробітну плату і прибуток, а 24 години, або 2 дні, дорівнюють вартості постійного капіталу. Але останній існує тепер уже не в старій формі пряжі і ткацького верстата, а у формі полотна, і при цьому — в такій кількості полотна, яка дорівнює 24 годинам, або 24 шил. Ця кількість полотна містить в собі ту саму кількість праці, яка містилась у пряжі і в ткацькому верстаті, заміщених тепер полотном. В обмін на цю кількість полотна можна, таким чином, знов купити ту саму кількість пряжі і ткацьких верстатів (припускається, що вартість пряжі і ткацького верстата лишилась та сама, що продуктивність праці в цих галузях промисловості не змінилась). Прядильник і фабрикант ткацького верстата весь свій продукт — річний або денний (це тут, для нашої мети, не має значення) — повинні продати ткачеві, тому що тільки для ткача їх товар має споживну вартість. Ткач є єдиним споживачем цього товару.

Якщо постійний капітал ткача (щодня споживаний ним постійний капітал) дорівнює 2 робочим дням, то на один робочий день ткача припадають 2 робочі дні прядильника і фабриканта машин, — 2 робочі дні, які, в свою чергу, знов розпадаються, в дуже різних пропорціях, на новоодану працю і постійний капітал. Але сукупний денний продукт прядильника і фабриканта машин, їх обох разом (при тій умові, що фабрикант машин виробляє тільки ткацькі верстати), тобто постійний

капітал і додана праця, разом узяті, не можуть становити більше двох робочих днів, тоді як денний продукт ткача — внаслідок того, що ткач знов додав 12 годин праці, — становить 3 робочі дні. Можливо, що прядильник і фабрикант машин споживають стільки ж живого робочого часу, скільки і ткач. В такому разі вміщений в їх постійному капіталі робочий час повинен бути менший. Як би там не було, прядильник і фабрикант машин ні в якому разі не можуть застосовувати таку ж кількість праці, уречевленої і живої (*summa summarum* *), яку застосовує ткач. Можливо, що ткач застосовує відносно менше живого робочого часу, ніж прядильник (цей останній, наприклад, — напевно менше, ніж льонар); тим значнішою буде в такому разі перевага його постійного капіталу над змінною частиною капіталу.

[284] Отже, постійний капітал ткача заміщує весь капітал прядильника і фабриканта ткацьких верстатів, заміщує не тільки їх власний постійний капітал, але й працю, знов додану в процесі прядіння і виробництва машин. Таким чином, новий постійний капітал заміщує тут повністю інші постійні капітали і, крім того, всю знов додану до них працю. Продавши свої товари ткачеві, прядильник і фабрикант ткацьких верстатів не тільки замістили свій постійний капітал, але й дістали оплату своєї знов доданої праці. Постійний капітал ткача заміщує прядильникові і фабрикантові ткацьких верстатів їх власний постійний капітал і реалізує їх дохід (суму заробітної плати і прибутку). Оскільки постійний капітал ткача заміщує їм лише їх власний постійний капітал, який вони передали йому у формі пряжі і ткацького верстата, остільки відбувся лише обмін постійного капіталу в одній формі на постійний капітал в іншій формі. В дійсності ніякої зміни вартості постійного капіталу не сталося.

Але підемо ще далі назад. Продукт прядильника розпадається на дві частини: на льон, веретена, вугілля і т. п. — словом, на постійний капітал прядильника — і на знов додану працю. Так само стоїть справа і з сукупним продуктом фабриканта машин. Коли прядильник заміщує свій постійний капітал, він оплачує не тільки весь капітал фабриканта веретен та ін., але й весь капітал льонаря. Постійний капітал прядильника оплачує постійну частину їх капіталу плюс додана праця. Що ж до льонаря, то його постійний капітал — за відрахуванням землеробських знарядь та ін. — зводиться до насіння, добрив і т. д. Прийmemo, що ця частина постійного капіталу фермера — як

* — в цілому. Ред.

це, в більш чи менш опосередненому вигляді, завжди повинно відбуватися в землеробстві — становить щорічне відрахування з його власного продукту, відрахування, яке щороку з власного продукту фермера повертається землі, тобто самому виробництву. Тут ми виявляємо таку частину постійного капіталу, яка сама себе заміщує і ніколи не надходить у продаж, отже ніколи не оплачується, ніколи також не споживається, не входить в індивідуальне споживання. Насіння та ін. дорівнюють такій-то кількості робочого часу. Вартість насіння і т. д. входить у вартість сукушного продукту; але та сама вартість, — тому що мова йде про ту саму масу продуктів (при тому припущенні, що продуктивність праці не змінилась), — знов втраховується з сукушного продукту і повертається виробництву, не вступаючи в обіг.

Тут ми бачимо, що принаймні частина постійного капіталу, — те, що можна розглядати як сировину в землеробстві, — заміщує саму себе. Таким чином, тут перед нами значна — найзначніша розмірами і вкладеною в неї масою капіталу — галузь річного виробництва, в якій значна частина постійного капіталу, що складається з сировини (за винятком штучних добрив і т. д.), заміщує саму себе і не входить в обіг, а значить не заміщується ні одною з форм доходу. Таким чином, для заміщення цієї (самим льонарем заміщеної і сплаченої ним самому собі) частини постійного капіталу прядильник не повинен виплачувати її льонареві, так само як ткач не повинен виплачувати її прядильникові, а покупець полотна — ткачеві.

Припустимо, що всі, хто прямо чи посередньо бере участь у виробництві 12 арш. полотна (= 36 шил. = 3 робочим дням, тобто 36 годинам праці), дістають заміщення у вигляді самого ж полотна. Насамперед ясно, що виробники елементів полотна, постійного капіталу полотна, *не можуть спожити свій власний продукт*, бо цей продукт вироблений для дальшого виробництва і не входить в безпосереднє [285] споживання. Отже, вони повинні повернути свої заробітні плати і прибутки на купівлю полотна, того продукту, який входить, нарешті, в індивідуальне споживання. А все те, що вони споживають не у вигляді полотна, вони повинні спожити у вигляді іншого придатного для споживання продукту, одержаного в обмін на полотна. Отже, виробники інших продуктів споживають полотна рівно стільки, скільки (за вартістю) виробники елементів полотна споживають — замість нього — інших предметів споживання. Входить той самий результат, як коли б виробники елементів полотна самі спожили це у вигляді полотна, тому що стільки ж, скільки вони споживають в іншому продукті, виробники ін-

ших продуктів споживають в полотні. Отже, вся загадка повинна з'ясуватися без усякого звернення до обміну; вона повинна дістати своє розв'язання за допомогою розгляду того, як 12 арш. полотна розподіляються між усіма виробниками, що брали участь у виробництві самого полотна або ж його елементів.

У пряджі і ткацькому верстаті одну третину становить праця, додана прядильником і фабрикантом ткацького верстата, — нехай цей фабрикант буде одночасно і фабрикантом прядильної машини, — а дві третини становить їх постійний капітал. Отже, із 8 арш. полотна (тобто 24 годин) або з 24 шил., що заміщують весь їх продукт, вони можуть спожити $\frac{8}{3}$ арш. полотна ($2\frac{2}{3}$), тобто 8 годин праці або 8 шил. Залишається, виходить, дати відповідь щодо $5\frac{1}{3}$ арш. або 16 годин праці.

$5\frac{1}{3}$ арш. полотна або 16 годин праці представляють постійний капітал прядильника і фабриканта ткацького верстата. Коли ми припустимо, що в постійному капіталі прядильника сировина, яка складається тут з льону, становить $\frac{2}{3}$, то льонар може повністю спожити ці $\frac{2}{3}$ у вигляді полотна, тому що свій постійний капітал {але при цьому ми допускаємо, що зношування його знарядь праці і т. д. = 0} він взагалі не кидає в обіг; навпаки, свій постійний капітал він уже вирахував з продукту і зберіг для відтворення. Таким чином, він може купити $\frac{2}{3}$ із $5\frac{1}{3}$ арш. полотна ⁵⁰ або — що те саме — із 16 годин праці; це становить $3\frac{5}{9}$ арш. або $10\frac{2}{3}$ години праці. Таким чином, залишається дати відповідь тільки щодо $5\frac{1}{3}$ арш. мінус $3\frac{5}{9}$ арш. або 16 годин праці мінус $10\frac{2}{3}$ години, тобто щодо $1\frac{7}{9}$ арш. або $5\frac{1}{3}$ години праці. Ці $1\frac{7}{9}$ арш. або $5\frac{1}{3}$ години праці розпадаються на дві частини: на постійний капітал фабриканта ткацького верстата і на сукупний продукт фабриканта прядильної машини, причому припускається, що фабрикант верстата і фабрикант машини — одна й та сама особа.

[286] Отже, ще раз: (див. схему на стор. 102).

Таким чином, із 8 арш., які заміщують постійний капітал ткача, 2 арш. (= 6 шил. = 6 годинам) споживаються прядильником, а $\frac{2}{3}$ арш. (2 шил., 2 години праці) — фабрикантом ткацького верстата й інших знарядь виробництва.

Отже, залишається дати відповідь щодо 8 мінус $2\frac{2}{3}$, тобто про $5\frac{1}{3}$ арш. (= 16 шил. = 16 годинам праці). Ці останні $5\frac{1}{3}$ арш. (= 16 шил. = 16 годинам праці) розподіляються так. Припустимо, що в 4 арш., які представляють постійний капітал прядильника, — отже, представляють елементи його пряджі, — $\frac{3}{4}$ дорівнюють льону і $\frac{1}{4}$ дорівнює прядильній машині. Еле-

Ткач	{ Суккупний продукт 12 арш. полотна (36 шил.) (36 годин праці)	Постійний капітал 8 арш. (24 години) (24 шил.)	Додана ткацька праця 12 годин	Споживання 12 годин= =12 шил.= =4 арш.			
Припустимо, що в постійному капіталі ткача $\frac{3}{4}$ становить пряжа, а $\frac{1}{4}$ —ткацький верстат (знаряддя виробництва взагалі). Отже, ткач платить 6 арш. або 18 годин прядильникові і 2 арш. або 6 годин машинобудівникові та ін.							
Прядильник				Машинобудівник			
Суккупний продукт	Постійний капітал	Додана праця	Споживання	Суккупний продукт	Постійний капітал	Додана праця	Споживання
6 арш.	4 арш.	2 арш.	2 арш.	2 арш.	$\frac{1}{3}$ арш.	$\frac{2}{3}$ арш.	$\frac{2}{3}$ арш.
18 шил.	12 шил.	6 шил.	6 шил.	6 шил.			
18 годин	12 годин	6 годин		6 годин			

менти [287] прядильної машини ми будемо обчислювати пізніше, — саме тоді, коли перейдемо до розгляду постійного капіталу фабриканта ткацького верстата. Фабрикант прядильної машини і фабрикант ткацького верстата представлені в одній особі.

Із 4 арш., які заміщують постійний капітал прядильника, $\frac{3}{4}$, що становить 3 арш., припадають, виходить, на льон. Але значна частина постійного капіталу, що застосовується у виробництві льону, не підлягає заміщенню, бо вона повернена сільськогосподарському виробництву уже самим льонарем у формі насіння, добрив, корму для худоби, у формі худоби і т. д. Тому в ту частину продукту льонаря, яку він продає, ми повинні в нашому розрахунку занести як постійний капітал тільки зношування його знарядь праці і т. д. Додану працю ми повинні тут вважати рівною щонайменше двом третинам, а постійний капітал, що має бути заміщений, рівним — щонайбільше — одній третині.

Отже:

	Сукупний продукт	Постійний капітал	Праця, додана в землеробстві	Підлягає споживанню
Льон	3 арш.	1 арш.	2 арш.	2 арш.
	9 шил.	3 шил.	6 шил.	6 шил.
	9 годин праці	3 години праці	6 годин праці	6 годин праці

Отже, нам залишається ще врахувати:

1 арш. (3 шил., 3 години праці) = постійному капіталові льонаря;

$1\frac{1}{3}$ арш. (4 шил., 4 години праці) = постійному капіталові ткацького верстата;

нарешті, 1 арш. (3 шил., 3 години праці), що належить машинобудівникові за той його *сукупний продукт*, який міститься в прядильній машині.

Отже, насамперед треба відрахувати те, що може бути спожите машинобудівником в обмін за виготовлену ним прядильну машину:

	Сукупний продукт	Постійний капітал	Праця, додана в машинобудуванні	Підлягає споживанню
Прядильна машина	1 арш.	$\frac{2}{3}$ арш.	$\frac{1}{3}$ арш.	$\frac{1}{3}$ арш.
	3 шил.	2 шил.	1 шил.	1 шил.
	3 години праці	2 години праці	1 година праці	1 година праці

Далі розкладемо вартість *землеробської машини*, постійний капітал льонаря, на ту частину, яка підлягає споживанню, і на інші частини.

	Сукупний продукт	Постійний капітал	Праця, додана в машинобудуванні	Підлягає споживанню
Землеробська машина	1 арш.	$\frac{2}{3}$ арш.	$\frac{1}{3}$ арш.	$\frac{1}{3}$ арш.
	3 шил.	2 шил.	1 шил.	1 шил.
	3 години праці	2 години праці	1 година праці	1 година праці

Зводячи воедино ту частину сукупного продукту ткача, яка припадає на машину, ми дістанемо: 2 арш., що припадають на ткацький верстат, 1 арш., що припадає на прядильну машину,

і 1 арш. — на землеробську машину; разом 4 арш. (12 шил., 12 годин праці, або $\frac{1}{3}$ всього продукту, що дорівнює 12 арш. полотна). Із цих 4 арш. може бути спожито фабрикантом ткацького верстата $\frac{2}{3}$ арш., фабрикантом прядильної машини — $\frac{1}{3}$ і фабрикантом землеробської машини — теж $\frac{1}{3}$, разом $1\frac{1}{3}$ арш. Залишається $2\frac{2}{3}$ арш., а саме: $\frac{4}{3}$ арш. припадають на постійний капітал ткацького верстата, $\frac{2}{3}$ — на постійний капітал прядильної машини і $\frac{2}{3}$ — на постійний капітал землеробської машини; разом $\frac{8}{3} = 2\frac{2}{3}$ арш. (= 8 шил. = 8 годинам праці). Цей лишок становить, таким чином, постійний капітал машинобудівника, що підлягає заміщенню. На які ж частини розпадається цей постійний капітал? З одного боку, на сировину — залізо, дерево, паси і т. д. З другого боку, на зношену частину його робочої машини (її машинобудівник міг спорудити і сам), необхідної йому для виробництва машин. Припустимо, що сировина становить дві третини постійного капіталу, а зношування машинобудівної машини — одну третину (цю третину ми розглянемо пізніше). $\frac{2}{3}$, що йдуть на дерево і залізо, [288] являють собою дві третини від $2\frac{2}{3}$ арш. ($2\frac{2}{3} = \frac{8}{3} = \frac{24}{9}$). Одна третина від $2\frac{2}{3}$ становить $\frac{8}{9}$. Отже, дві третини становлять $\frac{16}{9}$ арш.

Припустимо, що тут [у виробництві дерева і заліза] на машини припадає одна третина, а на додану працю — дві третини (тому що на сировину тут нічого не припадає). В такому разі дві третини від $\frac{16}{9}$ арш. заміщують додану працю, а одна третина від них заміщує машини. На заміщення машин припадає, таким чином, $\frac{16}{27}$ арш. Постійний капітал виробника дерева і заліза, словом, добувної промисловості, складається не з сировини, а тільки із зварядь виробництва, які ми тут називаємо взагалі машинами.

Таким чином, $\frac{8}{9}$ арш. ідуть на заміщення машинобудівної машини, $\frac{16}{27}$ арш. — на заміщення машин, що використовуються виробником заліза і дерева. Отже, $\frac{24}{27} + \frac{16}{27} = \frac{40}{27} = 1\frac{13}{27}$ арш. Виходить, ця кількість полотна припадає знов-таки машинобудівникові.

Машини. $\frac{24}{27}$ арш. становлять заміщення машинобудівної машини. Але ця машина, в свою чергу, розпадається на сировину (залізо, дерево та ін.), на ту частину машинного устаткування, яка була зношена при виробництві машинобудівної машини, і на додану працю. Отже, коли припустити, що кожний з цих елементів дорівнює одній третині, то $\frac{8}{27}$ арш. припадають на додану працю, а $\frac{16}{27}$ арш. залишаються на заміщення постійного капіталу машинобудівної машини, — таким чином,

$\frac{8}{27}$ арш. припадають на сировину і $\frac{8}{27}$ арш. — на заміщення тієї складової частини вартості, яка становить зношування машин, вжитих при обробці цієї сировини (всього $\frac{16}{27}$ арш.).

З другого боку, ті $\frac{16}{27}$ арш., якими заміщуються машини виробників заліза й дерева, також розпадаються на сировину, машини і додану працю. Якщо додана праця становить $\frac{1}{3}$, то вона дорівнює $\frac{16}{27 \times 3} = \frac{16}{81}$ арш., а постійний капітал у цій частині машин виразиться в $\frac{32}{81}$ арш., з яких $\frac{16}{81}$ арш. припадають на сировину, а $\frac{16}{81}$ арш. заміщують зношування машин.

Таким чином, в руках машинобудівника — для заміщення зношування його машин — залишається як постійний капітал $\frac{8}{27}$ арш., якими він заміщує зношування своєї машинобудівної машини, і $\frac{16}{81}$ арш., що припадають на зношування тих машин, які повинні бути заміщені виробниками заліза і дерева.

З другого боку, машинобудівник повинен із свого постійного капіталу замінити: за допомогою $\frac{8}{27}$ арш. — сировину, що міститься в машинобудівній машині, за допомогою $\frac{16}{81}$ арш. — сировину, що міститься в машинах виробників заліза і дерева. З цієї кількості полотна $\frac{2}{3}$, в свою чергу, зводяться до доданої праці, а $\frac{1}{3}$ — до зношування машин. Таким чином, із $\frac{24}{81} + \frac{16}{81} (= \frac{40}{81})$ дві третини — отже, $\frac{26\frac{2}{3}}{81}$ — оплатять собою працю. Із цієї сировини залишається [289] знов-таки для заміщення машин $\frac{13\frac{1}{3}}{81}$ арш. Ці $\frac{13\frac{1}{3}}{81}$ арш. полотна повертаються, виходить, до машинобудівника.

Тепер в руках машинобудівника знов опиняються: $\frac{8}{27}$ арш. для заміщення зношування машинобудівної машини, $\frac{16}{81}$ арш. для заміщення зношування машин, що застосовуються виробниками заліза і дерева; $\frac{13\frac{1}{3}}{81}$ припадають на ту складову частину вартості, яка в сировині машинобудівника (в залізі і т. д.) йде на заміщення машин.

І ми могли б продовжувати так наш розрахунок без кінця, одержуючи все менші дробі, але ніколи наші 12 арш. полотна не будуть розміщені без остачі.

Резюмуємо коротко попередній хід нашого дослідження.

Спочатку ми сказали, що в різних сферах виробництва існують різне співвідношення між знов доданою працею (яка почасти заміщує змінний капітал, затрачений на заробітну плату, почасти утворює прибуток, неоплачену, додаткову працю) і постійним капіталом, до якого ця праця додається. Але ми можемо взяти середнє відношення між a — доданою працею — і b — постійним капіталом; можемо, наприклад, вважати, що

в середньому цей капітал відноситься до доданої праці як 2 : 1, як $\frac{2}{3}$: $\frac{1}{3}$. Якщо, сказали ми далі, таким є відношення в кожній сфері виробництва капіталу, то в якій-небудь певній сфері виробництва додана праця (заробітна плата і прибуток, разом узяті) може купити завжди тільки $\frac{1}{3}$ свого власного продукту, тому що заробітна плата і прибуток разом становлять лише $\frac{1}{3}$ сукупного робочого часу, уречевленого в продукті. Належать, звичайно, капіталістові також і ті $\frac{2}{3}$ продукту, які заміщують його постійний капітал. Але якщо капіталіст хоче продовжувати виробництво, то він повинен замінити свій постійний капітал, повинен, отже, перетворити $\frac{2}{3}$ свого продукту знов у постійний капітал. Для цього йому необхідно продати ці $\frac{2}{3}$.

Але кому продати? Та третина продукту, яка може бути куплена на суму прибутку і заробітної плати, вже відрахована нами. Якщо ця сума представляє 1 робочий день, або 12 годин, то та частина продукту, вартість якої дорівнює постійному капіталові, представляє 2 робочі дні, або 24 години. Через те ми прийняли, що [друга] третина продукту купується на суму прибутку і заробітної плати другою галуззю виробництва, а остання третина купується третьою галуззю виробництва, знов-таки на суму прибутку і заробітної плати. Але в такому разі ми обміняли постійний капітал продукту I тільки на заробітну плату і прибуток, тобто на знов додану працю, тим шляхом, що ми примусили всю додану працю, вміщену в продуктах II і III, споживати продукт I. Із 6 робочих днів, вміщених в продуктах II і III як у вигляді знов доданої праці, так і у вигляді минулої праці, ні один не був заміщений, не був куплений ні працею, що міститься в продукті I, ні працею, що міститься в продуктах II і III. Тому ми знов повинні були припустити, що виробники інших продуктів витрачають всю свою новододану працю на купівлю продуктів II і III, і т. д. Кінець кінцем ми повинні були спинитися на певному продукті X, в якому додана праця дорівнює сумі постійних капіталів усіх попередніх продуктів; але власний постійний капітал цього продукту, що становить в ньому дві третини його, продати було нікому. Таким чином, розв'язання проблеми ні на крок не рушило з місця. Для продукту X, як і для продукту I, залишається в силі те саме питання: кому продається та частина продукту, яка заміщує постійний капітал? Чи, може, додана нова праця, що становить в продукті одну його третину, заміщує одну третину нової праці, яка міститься в продукті, плюс дві третини минулої праці? Може, $\frac{1}{3} = \frac{2}{3}$?

Отже, тут виявилось, що відсування трудності від продукту I до продукту II і т. д., словом — введення посередньої ланки,

яка полягає в самому тільки обміні товарів, нічого не пояснює.

[290] Довелось поставити питання інакше.

Ми припустили, що 12 арш. полотна (= 36 шил. = 36 годинам праці) є таким продуктом, в якому містяться 12 годин праці ткача, або один його робочий день (необхідна і додаткова праця, разом узяті, тобто сума прибутку і заробітної плати), а $\frac{2}{3}$ становлять вартість вміщеного в полотні постійного капіталу: пряжі, машин і т. д. Далі, — щоб закрити всяку лавівку викрутам і посиленням на проміжні операції, — ми прийняли, що наше полотно саме такого сорту, що воно придатне тільки для індивідуального споживання і, значить, не може, наприклад, бути, в свою чергу, сировиною для якого-небудь нового продукту. Тим самим ми прийняли, що це такий продукт, який повинен оплачуватися заробітною платою і прибутком, повинен обмінюватися на доход. Нарешті, для спрощення ми припустили, що ні одна частина прибутку не обертається знов у капітал, а весь прибуток витрачається як доход.

Щодо перших 4 арш., першої третини продукту, рівної 12 годинам праці, які додав ткач, то з ними ми швидко покінчили. Вони розпадаються на заробітну плату і прибуток; їх вартість дорівнює вартості суми прибутку і заробітної плати ткача. Отже, вони споживаються самим власником ткацького підприємства і його робітниками. Для 4 арш. це рішення є остаточним. Справді, якщо прибуток і заробітна плата споживаються не у вигляді полотна, а у вигляді якого-небудь іншого продукту, то це тільки тому, що виробники цього іншого продукту ту частину його, яка призначена для їх власного споживання, споживають у вигляді полотна, а не у вигляді свого власного продукту. Якщо, наприклад, із 4 арш. полотна сам ткач споживає тільки 1 арш., а 3 арш. споживає він у вигляді м'яса, хліба, сукна, то вартість 4 арш. полотна все-таки спожита, як і раніш, самими ткачами, з тією тільки різницею, що вони спожили $\frac{3}{4}$ цієї вартості у вигляді інших товарів, тоді як виробники цих інших товарів спожили у вигляді полотна те м'ясо, той хліб і те сукно, які можуть бути спожиті ними як заробітна плата і прибуток. {Звичайно, тут, як і в усьому цьому дослідженні, завжди припускається, що товар вдається продати, і притому — по його вартості.}

Тепер ми й підійшли до справжньої проблеми. Постійний капітал ткача існує тепер у формі 8 арш. полотна (= 24 годинам праці = 24 шил.). Якщо ткач хоче продовжувати виробництво, то він повинен обернути ці 8 арш. полотна у гроші, в 24 шил., і на ці 24 шил. купити ті знов вироблені товари, які є на ринку

і з яких складається його постійний капітал. Заради спрощення питання припустимо, що ткач заміщує свої машини не за один раз, коли мине кілька років, а що він кожного дня, на гроші, які виручає від продажу свого продукту, повинен замінювати *in natura* * таку частину машин, яка дорівнює щодня знищеній частині вартості цих машин. Ту частину продукту, яка дорівнює вартості постійного капіталу, спожитого в процесі виробництва даного продукту, ткач повинен замінити елементами цього постійного капіталу, тобто речовими умовами виробництва, необхідними для ткацької праці. З другого боку, продукт ткача, полотно, не входить ні в яку іншу сферу виробництва як умова виробництва, а йде лише на індивідуальне споживання. Таким чином, ткач може замінити ту частину свого продукту, яка представляє його постійний капітал, лише обмінявши її на доход, тобто на ту частину вартості продукту інших виробників, яка зводиться до заробітної плати і прибутку, отже — до знов доданої праці. В такому вигляді проблема поставлена правильно. Постає тільки питання, за яких умов вона може бути розв'язана.

Одна трудність, що виникла при нашій першій постановці питання, тепер частково вже усунена. Хоч у кожній сфері виробництва додана праця дорівнює $\frac{1}{3}$, а постійний капітал, за припущенням, дорівнює $\frac{2}{3}$, однак ця третина, що складається з доданої праці, або сума вартості доходу (заробітної плати і прибутку; як уже відзначено вище, ми абстрагуємось тут від тієї частини прибутку, яка перетворюється знов у капітал), може бути спожита тільки в продуктах тих галузей виробництва, які працюють безпосередньо для індивідуального споживання. Продукти всіх інших галузей виробництва можуть споживатися тільки як капітал, можуть входити тільки у виробниче споживання.

[291] Постійний капітал, представлений 8 арш. (= 24 годинам = 24 шил.), складається з пряжі (сировини) і машин; він складається, скажемо, на $\frac{3}{4}$ із сировини і на $\frac{1}{4}$ з машин. (До сировини тут можуть бути зараховані, крім того, всі допоміжні матеріали, як мастило, вугілля і т. д.; але для спрощення краще зовсім лишити їх осторонь.) Пряжа коштувала б у цьому разі 18 шил. або 18 годин праці = 6 арш., а машини коштували б 6 шил. = 6 годинам праці = 2 арш.

Виходить, коли ткач на свої 8 арш. купує на 6 арш. — пряжу і на 2 арш. — машини, то своїм постійним капіталом у 8 арш. він оплачує не тільки постійний капітал прядильника і фабри-

* — в натурі, в натуральній формі. Ред.

канта ткацького верстата, але і знов додану ними працю. Таким чином, частина тієї вартості, яка виступає як постійний капітал ткача, на стороні прядильника і фабриканта ткацького верстата виступає як знов додана праця і тому зводиться для них не до капіталу, а до доходу.

Із 6 арш. полотна прядильник може спожити сам одну третину, тобто 2 арш. (= знов доданій праці — прибуткові і заробітній платі). А 4 арш. тільки заміщують йому льон і машини. Скажемо, 3 арш. припадають на льон і 1 арш. — на машини. Цими чотирма аршинами він повинен оплатити свої нові закупки. Із [одержаних від ткача] 2 арш. машинобудівник може сам спожити $\frac{2}{3}$ арш., а останні $\frac{4}{3}$ арш. тільки заміщують йому залізо і дерево, коротше сировину, а також машинне устаткування, використане при виробленні машини. Скажемо, з $\frac{4}{3}$ арш. на сировину припадає 1 арш., а на машини — $\frac{1}{3}$ арш.

З 12 арш. досі спожито: 1) 4 — ткачем, 2) 2 — прядильником і 3) $\frac{2}{3}$ — машинобудівником. Разом, $6\frac{2}{3}$ арш. Отже, залишаються ще $5\frac{1}{3}$ арш. Вони розподіляються так:

Прядильник повинен із вартості 4 арш. замінити трьома аршинами льон і одним — машини.

Машинобудівник повинен з вартості $\frac{4}{3}$ арш. замінити одним аршином залізо та ін., а однією третьою аршина — машини (ті, які він сам використав у машинобудуванні).

Таким чином, 3 арш. прядильник платить за льон льонареві. Але для льонаря характерна та особливість, що одна частина його постійного капіталу (а саме, насіння, добрива і т. д., словом, всі ті продукти землі, які льонар знов повертає землі) зовсім не вступає в обіг і, значить, не підлягає відрахуванню з продукту, що він продає; в останньому (за винятком тієї його частини, яка заміщує машини, штучні добрива і т. д.) представлена тільки додана праця, і тому цей продукт розпадається лише на заробітну плату і прибуток. Отже, якщо ми зробимо тут таке ж припущення, яке ми робили досі, а саме, що одну третину сукупного продукту становить додана праця, то до категорії доданої праці буде віднесений один аршин з трьох. Прийнемо щодо решти 2 арш., що — як і раніш — одна чверть їх припадає на машини; це становитиме $\frac{2}{4}$ арш. Останні $\frac{6}{4}$ арш., навпаки, припали б знов на додану працю, тому що в цій частині продукту льонаря не міститься постійного капіталу, — цей останній вже раніше був відрахований ним. Отже, у льонаря на заробітну плату і прибуток пішли $2\frac{2}{4}$ арш. На заміщення машин залишились $\frac{2}{4}$ арш. (Таким чином, з $5\frac{1}{3}$ арш., які за нашими розрахунками ще мали бути спожиті,

використано вже $2\frac{2}{4}$ ($5\frac{4}{12} - 2\frac{6}{12} = 2\frac{10}{12} = 2\frac{5}{6}$ арш.).} Ці останні $\frac{2}{4}$ арш. льонар повинен був би, виходить, повернути на купівлю машин.

Рахунок машинобудівника набрав би тепер такого вигляду: з постійного капіталу, що припадає на ткацький верстат, він затратив 1 арш. на залізо і т. д., $\frac{1}{3}$ арш. — на зношування машинобудівної машини в процесі вироблення ткацького верстата.

Але, далі, у машинобудівника прядильник купує на 1 арш. прядильну машину, а льонар — на $\frac{2}{4}$ арш. землеробські знаряддя. Із цих $\frac{6}{4}$ арш. машинобудівник повинен $\frac{1}{3}$ спожити на заміщення доданої ним праці, а $\frac{2}{3}$ витратити на заміщення постійного капіталу, вкладеного в прядильну машину і землеробські знаряддя. Але $\frac{6}{4} = \frac{18}{12}$. Таким чином, машинобудівник [292] знов має спожити $\frac{6}{12}$ арш., а $\frac{12}{12}$, або 1 арш., обернути в постійний капітал. (Отже, з $2\frac{5}{6}$ арш. ще не спожитого полотна вирахується $\frac{1}{2}$ арш.; залишається $\frac{14}{6}$ арш., тобто $2\frac{2}{6}$, або $2\frac{1}{3}$ арш.)

З одного аршина полотна, що лишився у машинобудівника для заміщення його постійного капіталу, машинобудівник повинен затратити $\frac{3}{4}$ на сировину — залізо, дерево та ін., — а $\frac{1}{4}$ силатити самому собі на заміщення машинобудівної машини.

Весь розрахунок має тепер такий вигляд:

<i>Постійний капітал машинобудівника</i>	}	На ткацький верстат припадає: 1 арш. на сировину, $\frac{1}{3}$ арш. на заміщення зношування його (машинобудівника) власних машин
		На прядильну машину і землеробські знаряддя припадає: $\frac{3}{4}$ арш. на сировину, $\frac{1}{4}$ арш. на заміщення зношування його власних машин

Отже: $1\frac{3}{4}$ арш. — на сировину, $\frac{1}{3} + \frac{1}{4}$ арш. — на заміщення зношування його власних машин

Таким чином, $1\frac{3}{4}$ арш. купують на суму цієї вартості у виробника заліза і лісопромисловця залізо і дерево. $\frac{7}{4} = \frac{21}{12}$. Але тут постає нове питання. У льонаря частина постійного капіталу — сировина — не входила в продаваний ним продукт, бо наперед була відрахована. У розглядуваному тепер випадку ми повинні весь продукт [залізо, дерево] розкласти на додану працю і машини. Навіть коли припустити, що додана праця становить тут дві третини продукту, а машини — одну третину, то споживанню підлягали б тільки $\frac{14}{12}$ арш., а $\frac{7}{12}$ арш. залишилися б, як постійний капітал, на машини. Ці $\frac{7}{12}$ арш. повернулися б до машинобудівника.

Отже, остача від 12 арш. складалася б з $\frac{1}{3} + \frac{1}{4}$ арш., які машинобудівник повинен був би сплатити самому собі за зношування своїх власних машин, і з $\frac{7}{12}$ арш., які повертають йому за машини виробник заліза і лісопромисловець. Отже, $\frac{1}{3} + \frac{1}{4} = \frac{4}{12} + \frac{3}{12} = \frac{7}{12}$. До цього треба додати $\frac{7}{12}$, що їх повертають виробник заліза і лісопромисловець. (В цілому $\frac{14}{12}$, що становить $1\frac{2}{12}$, або $1\frac{1}{6}$.)

Машини та робочі інструменти виробника заліза і лісопромисловця повинні бути куплені у машинобудівника — цілком так само, як у нього ж мають бути куплені машини і робочі інструменти ткача, прядильника і льонаря. Нехай в $\frac{7}{12}$ арш. одну третину — $\frac{2}{12}$ арш. — становить знов додана праця. Отже, ці $\frac{2}{12}$ арш. теж можуть бути спожиті. А в останніх $\frac{5}{12}$ (власне кажучи, в $\frac{4}{12}$ і $\frac{2}{12}$, але така точність в цьому випадку не потрібна) представлено постійний капітал, що міститься в сокирі дроворуба і в машині виробника заліза, причому $\frac{3}{4}$ припадають на чавун, дерево та ін. і $\frac{1}{4}$ — на заміщення зношування машин. (Із $\frac{14}{12}$ арш. залишається $\frac{12}{12}$ арш., або 1 арш. = 3 години праці = 3 шил.) Отже, з 1 арш. чверть аршина йде на заміщення машинобудівної машини і три чверті аршина — на дерево, залізо та ін.

Таким чином, на заміщення зношування машинобудівної машини припадають $\frac{7}{12}$ арш. + $\frac{1}{4}$ арш. = $\frac{7}{12} + \frac{3}{12} = \frac{10}{12}$ арш. З другого боку, було б цілком зайвим $\frac{3}{4}$ арш., що припадають на дерево і залізо, знов розкласти на їх складові частини і знов повертати одну з цих частин машинобудівникові, який, в свою чергу, повертає частину цієї частини виробникові заліза [293] і лісопромисловцеві. Завжди виходила б остача і *progressus in infinitum*.

[в] ОБМІН КАПІТАЛУ НА КАПІТАЛ СЕРЕД ВИРОБНИКІВ ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА. ВИРОБЛЕНИЙ ЗА РІК ПРОДУКТ ПРАЦІ І ПРОДУКТ ЗНОВ ДОДАНОЇ У ЦЬОМУ РОЦІ ПРАЦІ]

Отже, розглянемо питання в тому вигляді, в якому воно виступає тепер перед нами.

Вартість $\frac{10}{12}$ (або $\frac{5}{6}$) арш. машинобудівник залишає собі для заміщення зношування машин. В $\frac{3}{4}$ (або $\frac{9}{12}$) арш. представлена відповідна вартість дерева і заліза. Машинобудівник віддав їх виробникові заліза і лісопромисловцю, щоб замінити свою сировину. Загальна остача полотна [яка не підлягає дальшому

розкладанню на свої складові частини] становить у нас $19/12$ (або $17/12$) арш.

$5/6$ арш., які машинобудівник затримує у себе як остачу для заміщення зношування своїх машин, дорівнюють $15/6$ шил. = $15/6$ години праці; отже, вони дорівнюють $23/6 = 21/2$ шил. або $21/2$ годинам праці. Ця вартість не може бути заміщена машинобудівникові полотном; адже це полотно йому довелося б перепродати, для того щоб замінити цими $21/2$ шил. зношування своїх машин, одним словом, для того, щоб зробити нову машинобудівну машину. Але кому ж могло б бути продане це полотно? Виробникам інших продуктів (крім заліза і дерева)? Але ці виробники вже спожили у вигляді полотна все, що вони можуть в цьому вигляді спожити. Тільки ті 4 арш., які становлять заробітну плату і прибуток у ткацькому підприємстві, можуть бути обмінені на інші продукти (крім тих, які входять в постійний капітал ткацького виробництва, або крім тієї праці, до якої зводиться цей постійний капітал). А ці 4 арш. ми уже взяли в розрахунок. Чи, може, машинобудівник повинен оплачувати цим полотном робітників? Але ж ми вже вирахували з його продукту все те, що додане до продукту працюю, і все це, за нашим припущенням, спожите у вигляді полотна.

Покажемо справу в іншому вигляді:

Ткач повинен затратити на заміщення машин.....	2	арш.=6	шил.=6	годинам праці
Прядильник	1	» =3	» =3	» »
Льонар	$2/4$	» = $11/2$	» = $11/2$	» »
Виробник заліза і дерева	$7/12$	» = $13/4$	» = $13/4$	» »

Сума аршинів полотна, затрачених на машини, тобто та частина вартості полотна, в якій представлена вартість машин..... $41/12$ арш.= $121/4$ шил.= $121/4$ годинам праці

Для спрощення розрахунків прийємо: 4 арш. = 12 шил. = 12 годинам праці, з яких на працю (прибуток і заробітну плату) йде одна третина, тобто $4/3$ арш., або $11/3$ арш.

На долю постійного капіталу залишається $22/3$ арш., з яких $3/4$ йдуть на сировину, а $1/4$ — на заміщення зношування машин. $22/3 = 8/3 = 32/12$. Одна чверть цієї кількості дорівнює $8/12$ арш.

Ці $8/12$ арш., що йдуть на заміщення зношування машин, — все, що залишається в руках машинобудівника, бо $24/12$ арш. (2 арш.) він сплачує за сировину виробникам заліза і дерева.

[294] Було б помилкою примушувати виробників заліза і дерева знов платити за машини, бо все, що їм належить замістити в машинах, а саме $\frac{7}{12}$ арш., вже було занесено в рахунок машинобудівникові. В цю статтю вже занесено всі машини, потрібні їм для виробництва заліза і дерева, а тому ці машини не можуть бути удруге взяті на рахунок. Таким чином, останні 2 арш., що йдуть на оплату заліза і дерева (остача від $2\frac{8}{12}$), зводяться,—оскільки тут немає сировини,—цілком до праці і через те можуть бути спожиті у вигляді полотна.

Отже, вся остача виражається в $\frac{8}{12}$ арш. ($\frac{2}{3}$ арш.), які припадають на зношування машин, застосовуваних машинобудівником.

Проблема, взята в цілому, дістала почасти своє розв'язання тим шляхом, що та частина *постійного капіталу* землероба, яка не зводиться ні до знов доданої праці, ні до машин, зовсім не вступає в обіг, а наперед відраховується: ця частина сама себе замінює у своєму власному виробництві, отже, весь *вступаючий в обіг* продукт землероба, за винятком машин, розпадається на заробітну плату й прибуток і тому може бути спожитий у вигляді полотна. В цьому полягала одна частина розв'язання.

Друга частина розв'язання полягала ось у чому: те, що в одній сфері виробництва виступає як постійний капітал, в інших сферах виробництва виступає як нова праця, додана протягом того ж самого року. Те, що в руках ткача виступає як постійний капітал, зводиться в значній своїй частині до доходу прядильника, машинобудівника, льонаря, виробника заліза, лісопромисловця (вуглепромисловця і т. д.; але для спрощення ми останнього не вводимо в наш розрахунок). (Це з усією ясністю виявляється в тому, що коли, наприклад, один і той самий фабрикант пряде і тче, то його постійний капітал менший, ніж постійний капітал ткача, а додана ним праця, тобто та частина його продукту, яка зводиться до доданої праці, до доходу — до прибутку і заробітної плати,— більша, ніж у ткача. Так, у ткача доход дорівнював 4 арш. = 12 шил.; постійний капітал дорівнював 8 арш. = 24 шил. Коли ж він одночасно пряде і тче, то його доход = 6 арш., його постійний капітал = теж 6 арш., а саме: 2 арш. припадають на ткацький верстат, 3 арш.— на льон, 1 арш.— на прядильну машину.)

По-третє, знайдене досі розв'язання полягало в тому, що всі виробники сировини або знарядь праці, потрібних для виробництва того продукту, який входить, нарешті, в індивідуальне споживання, споживають свій доход — прибуток і заробітну плату, що становлять знов додану працю,— не у

вигляді свого власного продукту. Ту частину їх продукту, яка зводиться до доходу, вони можуть спожити лише у вигляді того придатного для безпосереднього споживання продукту, про який тут іде мова, або — що рівнозначне — у вигляді придатного для безпосереднього споживання продукту інших виробників, одержаного в обмін, продукту, що має ту саму вартість. Знов додана праця виробників сировини і знарядь праці входить як складова частина вартості в кінцевий продукт, у вигляді якого вона тільки й служить споживанню, в той час як за своєю споживною вартістю ця новододана праця міститься в кінцевому продукті як сировина або як спожиті машини.

Отже, та частина проблеми, яку лишається ще розв'язати, звелась до такого: що буде з $\frac{2}{3}$ арш., які припадають на зношування машинобудівної машини машинобудівника? (Мова йде тут про зношування саме цієї машини, а не про зношування застосованих ткачем, прядильником, льонарем, виробником заліза, лісопромисловцем робочих машин, бо ці машини зводяться до нової праці, а саме до нової праці, яка надає форму нових машин такій сировині, що як така сама вже не має своєї сировини, яка потребує витрат.) Або, інакше кажучи: за яких умов цей машинобудівник може спожити у вигляді полотна ці $\frac{2}{3}$ арш., що дорівнюють 2 шил. або 2 годинам праці, і в той же час замінити свої машини? В цьому суть питання. Цей факт дійсно має місце. Він існує як щось необхідне. Отже, завдання полягає в тому, щоб пояснити це явище.

[295] Ту частину прибутку, яка перетворюється в новий капітал (отже, як в оборотний капітал, так і в основний; як у змінний капітал, так і в постійний), ми тут залишаємо зовсім поза увагою. Вона не має ніякого відношення до нашої проблеми, бо в цьому випадку новий змінний капітал, як і новий постійний капітал, створюється і заміщується *новою* працею (тією чи іншою частиною додаткової праці).

Отже, якщо лишити цей випадок осторонь, то вся сума доданої (наприклад, за рік) нової праці, рівна сумі прибутку і заробітної плати, тобто сумі річного *доходу*, затрачається на продукти, що входять в індивідуальне споживання, — на предмети харчування, одяг, опалення, житло, меблі і т. д.

Сума цих продуктів, що входять у споживання, дорівнює за своєю вартістю сумі доданої за рік праці (сумі вартості доходу). Ця кількість праці повинна дорівнювати сумі вміщеної в цих продуктах праці, як знов доданої, так і минулої. При купівлі цих продуктів треба оплатити не тільки вміщену в них знов додану працю, але і вміщений в них постійний капітал.

Їх вартість дорівнює, як сказано, сумі прибутків і заробітних плат. Коли ми як приклад беремо полотно, то воно є для нас представником суми продуктів, що вступають протягом року в індивідуальне споживання. Це полотно не тільки має дорівнювати за своєю вартістю усім своїм вартісним елементам, але і вся його споживна вартість повинна бути придатна для споживання різними виробниками, які одержують в ньому свої частки. Треба, щоб уся його вартість розпадалась на прибуток і заробітну плату, тобто на складові частини знов доданої за рік праці, хоч складається це полотно з доданої праці і постійного капіталу.

Це, як сказано, пояснюється почасти ось чим:

По-перше: частина постійного капіталу, необхідного для виробництва полотна, не входить у полотно ні як споживна вартість, ні як мінова вартість. Це та частина льону, яка зводиться до насіння і т. д., та частина постійного капіталу землеробського продукту, яка не вступає в обіг, а прямо чи посередньо повертається виробництву, землі. Ця частина заміщує сама себе; вона, виходить, не потребує для свого відновлення оплати полотном. {Селянин може продати весь свій збір хліба, скажемо, 120 кварталів. Але в такому разі він повинен купити насіння (наприклад, 12 кварталів) в іншого селянина. Цей останній повинен, таким чином, із свого продукту (120 кварталів) обернути на насіння не 12 кварталів, а 24, не одну десяту частину, а одну п'яту. Отже, і в цьому разі із 240 кварталів повертаються землі як насіння 24 квартали. Але у сфері обігу тут дійсно є різниця. В першому випадку, коли кожний затримує одну десяту частину, в обіг вступають 216 кварталів. В другому випадку в обіг вступають 120 кварталів першого селянина і 108 другого, тобто 228 кварталів. На дійсних споживачів припадає, як і раніш, тільки 216 кварталів. Отже, тут ми вже маємо приклад того, що сума вартостей, які обертаються між одними «діловими людьми» і другими, може бути більшою від суми вартостей, які обертаються між «діловими людьми» і споживачами ⁵¹.} (Така ж різниця, далі, існує в усіх тих випадках, коли частина прибутку перетворюється в новий капітал; потім тоді, коли операції між одними «діловими людьми» і другими охоплюють цілий ряд років,— і т. д.)

Таким чином, значна частина постійного капіталу, потрібного для виробництва полотна, тобто продукту, придатного для індивідуального споживання, не потребує заміщення полотном.

По-друге: значна частина постійного капіталу, необхідного для полотна, тобто для виробленого за рік предмета споживання,

на одному ступені виступає як постійний капітал, а на другому — як знов додана праця і тому дійсно розпадається на прибуток і заробітну плату, які становлять дохід для одних, тоді як та ж сума вартості виступає для других як капітал. Так, частина постійного капіталу [ткача] зводиться до [знов доданої] праці прядильника і т. д.

[296] *По-третє:* на всіх проміжних стадіях виробництва, необхідних для виготовлення продукту, придатного для споживання, значна частина продуктів — за винятком сировини і деяких допоміжних матеріалів — ніколи не входить у споживну вартість предмета споживання, а входить в нього тільки як складова частина його вартості; це стосується машин, вугілля, мастила, сала, пасів і т. д. На кожній з цих стадій, які на ділі завжди виробляють лише постійний капітал для дальшого ступеня, — оскільки вони внаслідок поділу суспільної праці виступають як окремі галузі, — продукт кожного ступеня розпадається на дві частини: в одній представлена знов додана праця (ця частина зводиться до прибутку і заробітної плати, зводиться, при вказаній вище обмежувальній умові ⁵², до доходу), а в другій частині представлена вартість спожитого постійного капіталу. Таким чином, ясно, що в кожній із цих сфер виробництва своїм власним виробником може бути спожита теж тільки та частина продукту, яка розпадається на заробітну плату і прибуток, тільки та частина, що залишається після того, як відрахована маса продуктів, рівна вартості постійного капіталу, вміщеного в продукті даної сфери. Але ніхто з цих виробників не споживає ні найменшої частини продуктів попереднього ступеня, продуктів усіх тих ступенів, які на ділі виробляють тільки постійний капітал для дальшого ступеня.

Отже, хоч кінцевий продукт (полотно, яке відіграє тут роль представника всіх придатних для споживання продуктів) складається з знов доданої праці і постійного капіталу, так що останні виробники цього предмета споживання можуть спожити тільки ту його частину, яка зводиться до доданої на останній стадії праці, до суми заробітних плат і прибутків, до їх доходу, — проте всі виробники постійного капіталу також споживають, реалізують свою знов додану працю тільки в продукті, придатному для споживання. Незважаючи на те, що цей продукт складається з доданої праці і постійного капіталу, його купівельна ціна виражає, — крім тієї частини продукту, яка дорівнює кількості праці, знов доданої на останній стадії, — всю ту сукупну кількість праці, яка була додана в процесі виробництва постійного капіталу цього продукту. Вироб-

ники постійного капіталу реалізують всю додану ними працю не у своєму власному продукті, а в продукті, придатному для споживання,— і остільки виходить те саме, як коли б цей продукт складався тільки з заробітної плати і прибутку, з доданої праці.

З предмета споживання, з полотна, виробники полотна, що випускають його із своєї сфери виробництва в готовому вигляді, залишають собі ту частину продукту, яка дорівнює їх доходу, дорівнює праці, доданої на останній стадії виробництва, дорівнює сумі заробітних плат і прибутків (взаємний обмін предметів споживання і попереднє перетворення товарів у гроші нітрохи не змінюють стану справи). Другою частиною виробленого ними предмета споживання вони оплачують ту складову частину вартості, яка припадає на безпосередніх виробників застосовуваного ними постійного капіталу. Вся ця частина виробленого ними предмета споживання покриває, таким чином, вартість доходу і постійного капіталу безпосередніх виробників цього постійного капіталу. Але ці виробники залишають собі тільки ту частину придатного для споживання продукту, вартість якої дорівнює їх доходу. Другою частиною вони, в свою чергу, платять виробникам їх постійного капіталу, який знов-таки дорівнює доходу плюс постійний капітал. *Однак розрахунок може бути зведений без остачі лише в тому разі, коли останньою частиною полотна — продукту, придатного для споживання,— підлягає заміщенню тільки доход, знов додана праця, а не постійний капітал. Бо полотно, за припущенням, входить тільки у споживання і не становить, у свою чергу, постійного капіталу іншої фази виробництва.*

Для однієї частини землеробського продукту це вже доведено.

Взагалі, тільки про продукти, які входять у кінцевий продукт як сировина, можна сказати, що вони споживаються як продукти. Інші ж входять у придатний для споживання продукт тільки як складові частини вартості. Придатний для споживання продукт купується на доход, тобто на заробітну плату і прибуток. Отже, сума його вартості повинна цілком розпадатися на заробітну плату і прибуток, тобто на різні кількості праці, доданої на всіх пройдених цим продуктом ступенях. І от постає питання: чи існує, крім тієї частини землеробського продукту, яка повертається виробництву самим виробником [297] (насіння, худоба, гній і т. д.), ще і яка-небудь інша частина постійного капіталу, що не входить як складова частина вартості у придатний для споживання продукт, а заміщує себе in patria в самому процесі виробництва?

Тут, звичайно, про основний капітал в усіх його формах мова може йти лише остільки, оскільки його вартість сама входить у виробництво і споживається в ньому.

Не тільки у землеробстві (включаючи сюди скотарство, рибицтво, лісівництво, де процес відтворення здійснюється штучно),— отже, не тільки у виробництві всякої сировини для одягу, предметів харчування і значної частини таких продуктів, які входять у промисловий основний капітал, як, наприклад, паруси, канати, паси і т. п.,— але і в гірництві відбувається часткове заміщення постійного капіталу *in natura* з продукту власного виробництва, так що ця частина постійного капіталу не повинна бути заміщена тією частиною продукту, яка вступає в обіг. Так, наприклад, у кам'яновугільному виробництві частина вугілля вживається на те, щоб приводити в рух парову машину, яка викачує воду або піднімає вугілля на поверхню.

Вартість виробленого за рік продукту дорівнює, таким чином, почасти тій минулій праці, яка містилася у вугіллі, спожитому в процесі вуглевидобутку, а почасти — тій кількості праці, яка при цьому знов додана (зношування машин та ін. не береться до уваги). Але з цього сукупного продукту безпосередньо затримується і повертається виробництву та частина постійного капіталу, яка сама складається з вугілля. Ніхто не повинен заміщувати виробникові цю частину, бо він сам її собі заміщує. Якщо продуктивність праці не зазнала ні підвищення, ні зниження, то і частина вартості, представлена цією частиною продукту, залишається незмінною, дорівнюючи певній, відповідній їй, частині тієї кількості праці, яка існує в продукті як у вигляді минулої праці, так і в вигляді праці, знов доданої протягом року. Так само і в інших галузях гірничої промисловості відбувається часткове заміщення постійного капіталу *in natura*.

Відходи продуктів, як, наприклад, відходи бавовни і т. п., повертаються ґрунтові у вигляді добрив або використовуються як сировина в інших галузях виробництва; так, полотно, що перетворилося в ганчір'я, використовується у виробництві паперу. У першому з зазначених випадків частина постійного капіталу однієї галузі виробництва може безпосередньо обмінюватись на постійний капітал іншої. Наприклад: бавовна — на бавовняні відходи, що вживаються як добриво.

А взагалі головна відмінність існує між виробництвом машин і виробництвом сировини (вугілля, заліза, дерева), з одного боку, й іншими фазами виробництва, з другого. В цих останніх немає взаємодіяння. Полотно не може стати частиною

постійного капіталу прядильника; пряжа (як така) не може стати частиною постійного капіталу льонаря або фабриканта машин. Але сировим матеріалом для машини є не тільки такі одержані з сільськогосподарської сировини продукти, як паси, канати і т. д., але ще й дерево, залізо, вугілля; а з другого боку, машина, в свою чергу, входить як засіб виробництва у постійний капітал виробника дерева, заліза, вугілля і т. д. Таким чином, обидві ці галузі на ділі заміщують одна одній частину свого постійного капіталу in natura. Тут відбувається обмін постійного капіталу на постійний капітал.

Справа тут не зводиться до самих тільки бухгалтерських розрахунків. Виробник заліза ставить в рахунок машинобудівникові зношування використаних у виробництві заліза машин, а фабрикант машин ставить в рахунок виробникові заліза зношування своїх машин, використаних у машинобудуванні. Нехай виробник заліза і виробник вугілля — одна й та сама особа. По-перше, як ми вже бачили, він сам заміщує собі вугілля. По-друге, вартість його сукупного продукту — заліза і вугілля — дорівнює вартості, створеній знов доданою працею, плюс та вартість, що створена вміщеною в зношеній частині машин минулою працею. Після того як із цього сукупного продукту вираховано ту кількість заліза, яка заміщує вартість машин, залишається саме та кількість заліза, яка зводиться до доданої праці. Остання частина становить сировий матеріал для фабриканта машин, виробника інструментів і т. д. Цю останню частину фабрикант машин оплачує виробникові заліза полотном, а взамін першої частини постачає йому машину, яка заміщує зношування його устаткування.

З другого боку, ми маємо таку частину постійного капіталу машинобудівника, яка відповідає зношуванню його машинобудівної машини, інструментів та ін., яка, таким чином, не може бути зведена ні до сировини (ми лишаємо тут осторонь застосовану [у виробництві вугілля та заліза] машину [298] і ту частину вугілля, яка заміщує саму себе), ні до знов доданої праці, отже — ні до заробітної плати, ні до прибутку; це зношування заміщується фактично тим, що машинобудівник залишає для себе самого із своїх власних машин одну або декілька як машинобудівні машини. Щодо цієї частини його продукту справа зводиться просто до того, що для її виготовлення потрібна додаткова кількість сировини. В цій частині продукту не представлена знов додана праця, бо в сукупному продукті праці певна кількість машин дорівнює вартості, створеній доданою працею, друга кількість їх — вартості сировини, третя — тій складовій частині вартості, яка містилася в маши-

нобудівній машині. Правда, ця остання складова частина містить в собі на ділі і додану працю. Але з боку вартості ця праця дорівнює нулю, бо в тій частині машин, в якій представлена додана праця, не береться до уваги праця, вміщена в сировині і зношених машинах; в другій частині, що заміщує сировину, не взята до уваги та частина, яка заміщує нову працю і машини; отже, в третій частині, розглядуваній з боку вартості, не міститься ні доданої праці, ні сировини; в цій частині машин представлено тільки зношування машин.

Машини, потрібні самому фабрикантові машин, не йдуть у продаж. Він заміщує їх *in natura* із сукупного продукту. Таким чином, в машинах, які він продає, представлені лише сировий матеріал (який зводиться тільки до праці, бо на рахунок фабриканта машин вже віднесено зношування машин виробника сировини) і додана праця; отже, ці машини зводяться до полотна як для нього самого, так і для виробника сировини. Що ж до взаємовідношення спеціально між фабрикантом машин і виробником сировини, то цей останній для заміщення зношеної частини своїх машин залишив собі таку кількість заліза, яка відповідає вартості зношеної частини. Цією кількістю заліза він обмінюється з фабрикантом машин, так що обидва вони розплачуються один з одним *in natura*, і цей процес не має нічого спільного з розподілом доходу між ними.

Так стоїть справа з цим питанням, до якого ми ще повернемось, розглядаючи обіг капіталу⁵³.

Постійний капітал в дійсності заміщується тим способом, що він постійно знов виробляється і частково відтворює себе сам. Але та частина постійного капіталу, що входить у придатний для споживання продукт, оплачується тією живою працею, яка входить в продукти, що не є предметами споживання. Саме тому, що ця праця оплачується не своїми власними продуктами, весь придатний для споживання продукт може бути зведений до доходу. Одна частина постійного капіталу, що розглядається як частина річного продукту, є тільки уявний постійний капітал. Друга частина, хоч і вона входить в сукупний продукт, однак — ні як складова частина вартості, ні як споживна вартість — не входить у придатний для споживання продукт, а заміщується *in natura*, залишаючись весь час невід'ємним елементом виробництва.

Тут ми розглянули, як весь придатний для споживання продукт розподіляється і розпадається на всі складові частини вартості, що входять до нього, і умови виробництва.

Проте завжди існують одночасно, один поряд з одним: придатний для споживання продукт (який, — у тій мірі, в якій

одна із частин, що на них він розпадається, є заробітна плата, — дорівнює змінній частині капіталу), виробництво придатного для споживання продукту і виробництво усіх частин постійного капіталу, необхідного для виробництва цього продукту, незалежно від того, чи входить цей постійний капітал у придатний для споживання продукт, чи ні. Таким чином, всякий капітал завжди поділяється на постійний і змінний капітал, з яких він водночас складається, і, хоч постійна його частина, подібно до змінної, невпинно заміщується новими продуктами, вона завжди продовжує існувати в одній і тій самій формі, поки виробництво продовжується в тому ж вигляді.

[299] Відношення між фабрикантом машин і виробником сировини — виробником заліза, дерева і т. д. — таке, що кожний з них на ділі обмінюється з другим частиною свого постійного капіталу (що нічого спільного не має з перетворенням частини постійного капіталу одного в доход другого⁵⁴), і продукт кожного з цих двох взаємозв'язаних виробників, хоч один із зазначених продуктів і є попереднім ступенем для другого продукту, входить як засіб виробництва у постійний капітал кожного другого з цих двох виробників. Виробники заліза, дерева і т. д. дають машинобудівникові — в обмін на машини, яких вони потребують, — залізо, дерево і т. д. в розмірі вартості машини, що має бути заміщена. Ця частина постійного капіталу машинобудівника є для нього тим же, чим насіння є для селянина. Вона становить ту частину його річного продукту, яку він заміщує собі *in natura* і яка не є для нього доходом. З другого боку, шляхом цього обміну машинобудівникові заміщується у формі сирового матеріалу не тільки сировина, що міститься в машині виробника заліза, але й та частина вартості цієї машини, яка складається з доданої праці і зношування його власних машин. Таким чином, машинобудівникові заміщується не тільки те, що відповідає зношуванню його власних машин, а також і те, що може бути віднесене (як заміщення) на частину того зношування, яке міститься в другій машині.

Правда, так само і ця, продана виробникові заліза, машина містить в собі такі складові частини вартості, які дорівнюють сировині і доданій праці. Але зате в другій машині повинно бути зараховано відповідно менше на заміщення зношування. Отже, ця частина постійного капіталу виробників заліза і т. д., тобто ця частина продукту їх річної праці, яка заміщує тільки ту складову частину вартості постійного капіталу, в якій представлено зношування, не входить в машини, які машинобудівник продає іншим промисловцям. Що ж до зношування в цих

інших машинах, то воно, звичайно, заміщується машинобудівникові згаданими вище $\frac{2}{3}$ арш. полотна, що дорівнюють 2 годинам праці. Машинобудівник купує на них чавун, дерево і т. д. в розмірі тієї ж суми вартості і заміщує собі зношування в іншій формі свого постійного капіталу, у формі чавуну. Таким чином, машинобудівникові частина його сировини заміщує, крім вартості сировини, також і вартість зношування його машин. Але на боці виробника чавуну і т. д. ця сировина зводиться до самої тільки доданої праці, тому що машини цих виробників сировини (заліза, дерева, вугілля і т. д.) були зараховані вже раніше.

Таким чином, всі елементи полотна зводяться до такої суми певних кількостей праці, яка дорівнює сумі знов доданої праці, але аж ніяк не дорівнює сумі сукупної праці, яка вміщена в постійному капіталі і увічніюється відтворенням.

Крім того, тавтологією є твердження, що та кількість праці — почасти живої почасти минулої, — яка становить суму товарів, що входять на протязі року в індивідуальне споживання, і яка, таким чином, споживається як дохід, не може перевищувати додану протягом року працю. Бо дохід дорівнює сумі прибутку і заробітної плати, дорівнює сумі знов доданої праці, дорівнює сумі товарів, які містять в собі таку саму кількість праці.

Приклад з виробником заліза і машинобудівником є тільки окремий приклад. Так само і між іншими різними сферами виробництва, які постачають одна одній засоби виробництва у вигляді своїх продуктів, відбувається обмін їх постійних капіталів *in natura* (хоч би й прихований рядом грошових операцій). Оскільки це має місце, остільки споживачі кінцевого продукту, що входить у споживання, не повинні заміщувати цей постійний капітал, бо він уже заміщений. [299]

[304] {Наприклад, при виробництві паровозів щодня залишаються цілі вагони залізних стружок. Їх збирають і перепродують (або записують на рахунок) тому ж самому власникові залізничного заводу, який постачає власникові паровозобудівного заводу його головну сировину. Власник залізничного заводу знов надає цим стружкам компактної форми, додає до них нову працю. І в цій формі, в якій він відправляє їх знов власникові паровозобудівного заводу, ці металеві стружки становлять ту частину вартості продукту, яка заміщує сировину. Так подорожують вони між цими двома заводами, — звичайно, не ті ж самі стружки, але завжди певна кількість їх. Ця частина поперемінно служить сировиною для обох галузей промисловості і, розглядувана з боку вартості, зав-

жди тільки кочує з підприємства на підприємство. Тому вона не входить в остаточний продукт, а являє собою заміщення постійного капіталу *in natura*.

В дійсності кожна машина, яку постачає власник машинобудівного заводу, розпадається,— коли розглядати її вартість,— на сировину, додану працю і зношування машин. Але сукупна сума цих машин, які входять у виробництво інших сфер, може своєю вартістю дорівнювати лише сукупній вартості машин мінус та частина постійного капіталу, яка невпинно переміщується — то туди, то назад — між власником машинобудівного заводу і власником залізничного заводу.

Кожний квартал пшениці, що його продає селянин, коштує стільки ж, скільки і всякий інший. Проданий квартал пшениці нітрохи не дешевший від того квартера, який повернуто ґрунтові у вигляді насіння. Проте, якщо продукт дорівнює шести квартерам, а квартал трьом фунтам стерлінгів,— причому кожний квартал містить складові частини вартості, які припадають на додану працю, сировину і машини,— і якщо селянин повинен вжити один квартал на насіння, то продає він споживачам тільки 5 кварталів, одержуючи за них 15 ф. ст. Споживачам не доводиться, таким чином, платити за ту складову частину вартості, яка міститься в одному кварталі насіння. Саме в цьому і суть питання: як це можливо, що вартість проданого продукту дорівнює усім вміщеним в ньому елементам вартості — знов доданій праці і постійному капіталові,— а споживач, хоч він і не оплачує постійний капітал, все ж купує цей продукт?⁵⁵ [304]

[300] {Додаток до попереднього.

Як мало банальний Сей розумів навіть саме питання, показує така цитата:

«Для повного розуміння цього питання про доходи треба взяти до уваги, що вся вартість продукту поділяється на доходи різних осіб, бо сукупна вартість всякого продукту складається з прибутків тих земельних власників, капіталістів і вправних у праці людей, які сприяли його створенню. Внаслідок цього дохід суспільства дорівнює виробленій валовій вартості, а не тільки чистому продуктові землі, як вважала секта економістів⁵⁶... Коли б доходи нації зводилися тільки до надлишку вироблених вартостей над спожитими, то звідси впливав би той дійсно безглуздий висновок, що нація, яка споживає протягом року стільки ж вартостей, скільки вона виробляє, не має ніякого доходу» (цит. твір, том II, стор. 63—64).

Така нація мала б, в дійсності, той або інший дохід у минулому вже році, але в наступному році не мала б ніякого. Невірно, ніби вироблений за рік продукт праці, в якому продукт знов доданої в цьому році праці становить тільки частину, зво-

диться до доходу. Це вірно тільки щодо тієї частини продукту, яка входить в річне індивідуальне споживання. Доход, що складається тільки з доданої праці, може оплатити цей продукт, що становить почасти додану працю, а почасти минулу працю,— інакше кажучи: додана праця може оплатити в цих продуктах не тільки саму себе, але й минулу працю,— завдяки тому, що друга частина продукту, яка теж становить працю додану і працю минулу, заміщує тільки минулу працю, тільки постійний капітал.}

**[11) ДОДАТКИ: ПЛУТАНИНА У СМІТА В ПИТАННІ
ПРО МІРУ ВАРТОСТІ; ЗАГАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР
СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СМІТА]**

{До розглянутих тут пунктів теорії Адама Сміта слід ще додати, що до його вагань у визначенні вартості — крім явної суперечності в питанні про заробітну плату⁵⁷— долучається ще таке змішання понять: міра вартостей як іманентна міра, яка разом з тим становить субстанцію вартості, змішується з мірою вартостей в тому розумінні, в якому мірою вартостей називаються гроші. Звідси спроба — своєрідна квадратура круга — знайти для міри в другому розумінні товар незмінної вартості, який був би постійним вимірником інших товарів. Про те, як міра вартостей, в розумінні грошей, відноситься до визначення вартості робочим часом,— дивись першу частину мого твору⁵⁸. Це змішання місцями зустрічається також і в Рікардо.} [300]

* * *

[299] Суперечності А. Сміта важливі в тому розумінні, що вони містять в собі проблеми, яких він, правда, не розв'язує, але які він ставить уже тим, що сам собі суперечить. Цей його вірний інстинкт найкраще видно з того, що пізніші економісти, сперечаючись один з одним, сприймають від Сміта то одну, то другу сторону⁵⁹.

[РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ]
**ТЕОРІЇ ПРО ПРОДУКТИВНУ
І НЕПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ**

Ми переходимо тепер до останнього спірного пункту, який ми повинні розглянути при аналізі поглядів А. Сміта,— до [300] розрізнення між *продуктивною і непродуктивною працею*.

Таким же двоїстим, яким ми бачили досі А. Сміта в усьому, він залишається і при визначенні того, що він називає *продуктивною працею* на відміну від *непродуктивної*. Ми знаходимо у нього постійне змішання двох визначень того, що він називає продуктивною працею. Розглянемо спочатку перше, правильне визначення.

**[1) ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ ПРИ КАПІТАЛІЗМІ
ЯК ПРАЦЯ, ЩО СТВОРЮЄ ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ]**

Продуктивною працею, в розумінні капіталістичного виробництва, є та наймана праця, яка, будучи обмінена на змінну частину капіталу (на частину капіталу, затрачану на заробітну плату), не тільки відтворює цю частину капіталу (тобто вартість своєї власної робочої сили), але, крім того, виробляє додаткову вартість для капіталіста. Тільки завдяки цьому товари або гроші перетворюються в капітал, виробляються як капітал. Продуктивною є тільки та наймана праця, яка виробляє капітал. (Це значить, що витрачену на цю працю суму вартостей вона відтворює у збільшеному розмірі, інакше кажучи — повертає більше праці, ніж дістає у формі заробітної плати. Отже, продуктивна лише та робоча сила, застосування якої дає більшу вартість, ніж та, яку має вона сама.)

Саме існування класу капіталістів, а значить і капіталу, ґрунтується на продуктивності праці, але не на абсолютній, а на відносній її продуктивності. Коли б робочого дня вистачало тільки на підтримання життя робітника, тобто тільки на відтворення його робочої сили, [301] то, точно кажучи, праця була б продуктивна, бо вона відтворювала б, тобто постійно заміщувала б, спожиті нею вартості (сума яких дорівнює вартості її власної робочої сили). Але вона не була б продуктивна в капіталістичному розумінні, бо не виробляла б ніякої додаткової вартості. (Вона не виробляла б на ділі ніякої нової вартості, а тільки заміщувала б стару; вона споживала б вартість в одній формі, щоб відтворювати її в іншій. В цьому розумінні і була висловлена думка, що продуктивний той працівник, чия продукція дорівнює його власному споживанню, і непродуктивний той, який споживає більше, ніж відтворює.)

Ця продуктивність ґрунтується на відносній продуктивності, на тому, що робітник не тільки заміщує стару вартість, але створює ще й нову; на тому, що він уречевлює в своєму продукті більше робочого часу, ніж уречевлено в тому продукті, який підтримує його існування як робітника. Цей вид продуктивної найманої праці і є основою існування капіталу.

{Але припустимо, що ніякого капіталу не існує і що робітник сам привласнює собі свою додаткову працю, надлишок створених ним вартостей над вартостями, спожитими ним. Лише за цього стану речей можна було б сказати, що праця такого робітника дійсно продуктивна, тобто створює нові вартості.}

[2) ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО ПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ У ФІЗІОКРАТИВ І В МЕРКАНТИЛІСТИВ]

Це розуміння продуктивної праці впливає само собою з уявлення А. Сміта про походження додаткової вартості, отже і — з його уявлення про суть капіталу. Оскільки він проводить цей погляд на продуктивну працю, він рухається в одному із взятих фізіократами і навіть меркантилістами напрямків, звільняючи його лише від хибного способу зображення і, таким чином, виявляючи його внутрішнє ядро. Фізіократи, які неправильно вважали продуктивною тільки землеробську працю, проводили, однак, правильний погляд, що з капіталістичної точки зору продуктивна тільки та праця, яка створює додаткову вартість, і до того ж не для себе самої, а для власника умов виробництва; тільки та праця, яка створює «чистий продукт», не для себе самої, а для земельного власника. Бо додаткова вартість, або додатковий робочий час, уречевлюється в додатковому продукті, або в «чистому продукті».

(Цей продукт фізіократи знов-таки розуміють неправильно. Вони вважають його чистим продуктом тому, що, наприклад, пшениці одержується більше, ніж з'їдають робітник і фермер; але ж і сукна так само виробляється більше, ніж його треба на одяг виробникам сукна — робітникові та підприємцю.) Саму додаткову вартість вони розуміють неправильно, тому що мають неправильне уявлення про вартість, яку вони зводять до споживної вартості праці, а не до робочого часу, не до суспільної, якісно однакової праці. Проте у них після вилучення всього цього лишається правильне визначення, що тільки та наймана праця продуктивна, яка створює більше вартості, ніж коштує сама. А. Сміт звільняє це визначення від неправильного уявлення, з яким воно пов'язане у фізіократів.

Якщо від фізіократів ми підемо ще далі назад — до меркантилістів, то і в них, як одну із сторін їх поглядів, ми знайдемо ту саму точку зору на продуктивну працю, хоч це й лишилось у них неусвідомленим. В основі поглядів меркантилістів лежало уявлення про те, що праця продуктивна лише в тих галузях виробництва, продукти яких, будучи відправлені за кордон, приносять країні більше грошей, ніж вони коштували (або ніж треба було в обмін на них вивезти за кордон), — отже, які дають країні можливість брати посилену участь у привласненні продуктів тоді недавно відкритих золотих і срібних рудників. Вони бачили, що в таких країнах швидко зростало багатство і середнього класу. Чим же насправді зумовлювався цей вплив золота? Зростання заробітної плати відставало від зростання товарних цін; отже, заробітна плата знижувалась, а від цього зростала відносна додаткова праця, підвищувалась норма прибутку, але не тому, що робітник став більш продуктивним, а тому, що абсолютна заробітна плата (тобто сума життєвих засобів, одержуваних робітником) знизилась, словом — тому, що погіршало становище робітників. Таким чином, в цих країнах праця дійсно стала продуктивнішою для підприємців, що застосовують цю працю. Цей факт був пов'язаний з припливом благородних металів, що і стало мотивом, — хоч тільки неясно неусвідомлюваним, — який спонукав меркантилістів оголосити єдино продуктивною працею ту працю, яка застосовується саме в таких галузях виробництва.

[302] «Надзвичайне зростання населення, що мало місце майже в усій Європі протягом останніх 50 чи 60 років, викликається, можливо, головним чином зростанням продуктивності американських рудників. Збільшення надміру коштовних металів» (звичайно, внаслідок зниження їх реальної вартості) «підвищує ціну товарів у більшій мірі, ніж ціну праці; він погіршує становище робітника і в той же час збільшує прибутки його наймача, який в результаті цього застосовує більше оборотного капіталу

для наймання робочих рук, а це сприяє зростанню населення... Мальтус зауважує, що відкриття американських рудників, підвищивши хлібні ціни в три-чотири рази, підняло ціну праці тільки вдвоє... Ціна товарів, призначених для споживання всередині країни (наприклад, ціна хліба), підвищується в результаті припливу грошей не відразу; а через те що внаслідок цього норма прибутку в землеробстві знижується в порівнянні з нормою прибутку в промисловості, то капітал переходить із землеробства у промисловість. І таким чином всі капітали починають, кінець кінцем, давати вищі прибутки, ніж раніше, а підвищення прибутків завжди рівнозначне зниженню заробітної плати» (*John Barton. Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of the Society. London, 1817, стор. 29 і далі*).

Отже, по-перше, за Бартоном, у другій половині XVIII століття повторилося те саме явище, яке в останній третині XVI століття і в XVII столітті дало поштовх меркантилістській системі. По-друге, оскільки за зниженою вартістю золота і срібла вимірюються тільки експортовані товари, в той час як товари, призначені для споживання всередині країни, продовжують ще вимірюватися за старою вартістю золота і срібла (доти, поки конкуренція між капіталістами не усуне цього виміру двома різними мірами), то в галузях виробництва, що працюють на експорт, праця виступає як безпосередньо продуктивна, тобто як праця, що створює додаткову вартість, завдяки тому, що заробітна плата знижується порівняно з її попереднім рівнем.

[3] ДВОЇСТІТЬ СМІТІВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ. ПЕРШЕ ТРАКТУВАННЯ ПИТАННЯ: ПОГЛЯД НА ПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ ЯК НА ПРАЦЮ, ЩО ОБМІНЮЄТЬСЯ НА КАПІТАЛІ

Другий, неправильний погляд на продуктивну працю, який розвиває Сміт, до такої міри переплітається з правильним, що обидва ці погляди крок за кроком ідуть один за одним на протязі того самого уривка. Тому для ілюстрації першого погляду нам доведеться іноді розривати цитати на частини.

«Один вид праці збільшує вартість предмета, до якого прикладається праця, другий вид праці не має такої дії. Перший, оскільки він виробляє вартість, може бути названий *продуктивною працею*, другий — *непродуктивною*. Так, праця мануфактурного робітника звичайно додає до вартості матеріалу, який він обробляє, *вартість свого власного утримання і прибуток свого хазяїна*. Праця домашнього слуги, навпаки, не дає ніякого збільшення вартості. Хоч хазяїн і *авансує* мануфактурному робітникові його заробітну плату, останній *в дійсності не коштує йому ніяких витрат*, тому що вартість цієї заробітної плати звичайно повертається до хазяїна *разом з прибутком* у збільшеній вартості того предмета, до якого була прикладена праця робітника. Навпаки, *видаток на утримання домашнього слуги ніколи не повертається*. Людина *багатіє*, наймаючи

багато мануфактурних робітників; вона бідніє, коли тримає багато домашніх слуг» (книга II, розділ 3, стор. 93 і 94 у II томі видання Мак-Куллоха) [Російський переклад, том I, стор. 278].

В цьому місці, — а в його продовженні, яке ми процитуємо далі, суперечні одне одному визначення ще більше переплітаються одне з одним, — під продуктивною працею розуміється переважно така праця, яка виробляє додаткову вартість — «прибуток свого хазяїна» — понад відтворення вартості «свого власного» (тобто найманого робітника) «утримання». Адже промисловець не міг би *збагачуватись*, «наймаючи багато мануфактурних робітників», коли б вони, крім вартості свого власного утримання, не створювали ще й додаткової вартості.

Але, по-друге, А. Сміт розуміє тут під продуктивною працею таку працю, яка взагалі «виробляє вартість». Лишаючи поки що осторонь це [303] останнє трактування, процитуємо спочатку інші місця, де перший погляд Сміта почасти повторюється, почасти гостріше формулюється, а головним чином дістає разом з тим дальший розвиток.

«Коли б та кількість їжі й одягу, яка... спожита непродуктивними працівниками, була розподілена між продуктивними працівниками, останні відтворили б з тим чи іншим прибутком повну вартість того, що вони спожили» (цит. твір, стор. 109; книга II, розділ 3) [Російський переклад, том I, стор. 286].

Тут продуктивним цілком виразно названо такого працівника, який не тільки відтворює капіталістові повну вартість вміщених в заробітній платі життєвих засобів, але й відтворює йому цю вартість «з тим чи іншим прибутком».

Тільки праця, що виробляє капітал, є продуктивна праця. Але капіталом товари чи гроші стають завдяки тому, що вони безпосередньо обмінюються на робочу силу, і притому обмінюються тільки для того, щоб бути заміщеними більшою кількістю праці, ніж міститься в них самих. Бо споживна вартість робочої сили для капіталіста як такого полягає не в її *дійсній* споживній вартості, не в корисності даного виду конкретної праці, не в тому, що це праця прядильника, ткача і т. д., — цілком так само, як не цікавить капіталіста споживна вартість продукту цієї праці як така, оскільки продукт для нього є товаром (і притому, до першої своєї метаморфози), а не предметом споживання. Капіталіста цікавить в товарі тільки те, що товар має більшу мінову вартість, ніж капіталіст за нього заплатив, і таким чином споживна вартість праці для нього полягає в тому, що він дістає взамін більшу кількість робочого часу, ніж та, яку він оплатив у формі заробітної плати. До

числа цих продуктивних працівників належать, розуміється, всі ті, хто так чи інакше бере участь у виробництві товару, починаючи з робітника у власному значенні слова і кінчаючи директором, інженером (на відміну від капіталіста). Тим-то і останній англійський офіційний фабричний звіт «*цілком виразно*» залічує до категорії найманих працівників усіх осіб, зайнятих на фабриках і в фабричних конторах, за винятком самих фабрикантів (див. слова звіту перед заключною частиною цієї погані).

Продуктивна праця визначається тут з погляду капіталістичного виробництва, і А. Сміт в даному разі проник в саму суть справи, попав прямо в точку. Одна з його найбільших наукових заслуг (як слушно відмітив Мальтус⁶⁰, це смітівське розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею залишається основою всієї політичної економії буржуазного суспільства) полягає в тому, що він визначає продуктивну працю як таку працю, яка *обмінюється безпосередньо на капітал*, тобто визначає її тим обміном, за допомогою якого виробничі умови праці і вартість взагалі, гроші або товари, вперше тільки і перетворюються в капітал (а праця — в найману працю в науковому розумінні цього слова).

Цим самим абсолютно встановлено також, що таке *непродуктивна праця*. Це — така праця, яка обмінюється не на капітал, а *безпосередньо на доход*, тобто на заробітну плату або прибуток (а також, звичайно, і на ті різні рубрики, які існують за рахунок прибутку капіталіста, як-от процент і рента). Там, де всяка праця почасти ще сама себе оплачує (як, наприклад, землеробська праця панщинного селянина), почасти ж обмінюється безпосередньо на доход (як мануфактурна праця в містах Азії), там не існує капіталу і найманої праці в розумінні політичної економії буржуазного суспільства. Отже, ці визначення взято не з речової характеристики праці (не з природи її продукту і не з певних властивостей, притаманних праці як конкретній праці), а з певної суспільної форми, з тих суспільних виробничих відносин, в яких ця праця здійснюється. Актор, наприклад, і навіть клоун, с, у відповідності з цим, продуктивним працівником, коли він працює по найму у капіталіста (антрепренера), якому він повертає більше праці, ніж одержує від нього у формі заробітної плати; тимчасом дрібний кравець, який приходить до капіталіста додому і лагодить йому штани, створюючи для нього тільки споживну вартість, є непродуктивним працівником. Праця першого обмінюється на капітал, праця другого — на доход. Перший рід праці створює додаткову вартість; при другому споживається доход.

Продуктивна і непродуктивна праця тут розрізняються завжди з боку власника грошей, капіталіста, а не з боку працівника, і звідси недоладності у Ганіля та інших, які настільки далекі від розуміння суті справи, що зводять її до питання, чи дає гроші робота — чи послуга, чи функція — проститутки, лакея і т. д. [303]

[304] Письменник є продуктивним працівником не тому, що він виробляє ідеї, а тому, що він збагачує книгаря, який видає його твори, тобто він продуктивний остільки, оскільки є найманим працівником якого-небудь капіталіста.

Споживна вартість товару, в якому втілюється праця продуктивного робітника, може бути зовсім мізерною. Ця характеристика праці з її речового боку нітрохи не пов'язана з її властивістю бути продуктивною працею, властивістю, яка, навпаки, виражає тільки певне суспільне виробниче відношення. Тут ми маємо таку характеристику праці, яка походить не з її змісту або її результату, а з її певної суспільної форми.

З другого боку, коли припустити, що капітал заводів усім виробництвом, що, отже, *товар* (який треба відрізнити від простої споживної вартості) вже не виробляється працівником, що володіє умовами виробництва цього товару, що, виходить, тільки капіталіст є виробником *товарів* (за винятком одного-єдиного товару — робочої сили), то в такому разі дохід повинен обмінюватись або на товари, що виробляються і продаються тільки капіталом, або на такі види праці, які так само, як і ці товари, купуються для споживання, тобто тільки заради притаманних їм певних речових властивостей, заради їх споживної вартості, заради тих *послуг*, що їх вони за своєю речовою особливістю роблять своїм покупцям і споживачам. Для виробника цих послуг вони — товари. Вони мають певну споживну вартість (уявну чи дійсну) і певну мінову вартість. Але для покупця ці послуги — лише споживні вартості, предмети, у вигляді яких [305] він споживає свій дохід. Ці непродуктивні працівники не безоплатно дістають свою частку доходу (заробітної плати і прибутку), свою частку в товарах, створених продуктивною працею, — вони мусять її купити, — але до виробництва цих товарів вони не мають ніякого відношення.

Однак за всіх обставин ясно: чим більше доходу (заробітної плати і прибутку) витрачається на товари, вироблені капіталом, тим менше може бути затрачено на купівлю послуг непродуктивних працівників, і навпаки.

Речовий характер тієї чи іншої праці, отже і її продукту, сам по собі не має нічого спільного з цим розрізненням між

продуктивною і непродуктивною працею. Наприклад, кухарі й офіціанти в ресторані є продуктивними працівниками, оскільки їх праця перетворюється в капітал для власника ресторану. Ці самі особи є непродуктивними працівниками як домашні слуги, оскільки я не створюю собі капіталу з їх послуг, а витрачаю на них свій дохід. Але фактично ті ж самі особи і в ресторані є для мене, як споживача, непродуктивними працівниками.

«Та частина річного продукту землі і праці якої-небудь країни, яка заміщує капітал, завжди безпосередньо вживається на утримання тільки продуктивних працівників. Вона оплачує заробітну плату тільки продуктивної праці. Та ж частина, яка безпосередньо призначається на утворення доходу, чи то у вигляді прибутку чи ренти, може однаково йти на утримання як продуктивних, так і непродуктивних працівників. Яку б частину своїх фондів людина не затрачала як капітал, вона завжди сподівається, що ця частина буде заміщена їй з прибутком. Тому вона витрачає її тільки на утримання продуктивних працівників; виконавши для неї свою функцію капіталу, дана частина становить дохід для цих останніх. А щоразу, коли людина витрачає частину своїх фондів на утримання всяких непродуктивних працівників, ця частина з цього моменту вилучається з її капіталу і надходить в ті її фонди, які призначені для безпосереднього споживання» (цит. твір [видання Мак-Куллоха, том II], стор. 98) [Російський переклад, том I, стор. 280].

Ясно, що в міру того, як капітал заволодіває всім виробництвом, як зникає через це домашня і дрібна форма промисловості, словом та промисловість, яка виробляє для власного споживання і продукти якої не є товарами, — непродуктивні працівники, тобто ті працівники, послуги яких безпосередньо обмінюються на дохід, здебільшого виконують уже тільки особисті послуги, і тільки зовсім незначна частина їх (наприклад, кухар, швачка, кравець, що займається лагодженням, і т. д.) виробляє речові споживні вартості. Що вони не виробляють товарів, впливає з самої суті справи. Бо товар як такий ніколи не є безпосередньо предметом споживання, а є носієм мінової вартості. Тому тільки дуже незначна частина цих непродуктивних працівників може при розвинутому капіталістичному способі виробництва безпосередньо брати участь у матеріальному виробництві. Вона бере участь в ньому тільки шляхом обміну своїх послуг на дохід. Це, як відзначає А. Сміт, не перешкоджає тому, щоб вартість послуг цих непродуктивних працівників визначалась — і могла визначатися — тим же (або аналогічним) способом, яким визначається вартість продуктивних робітників. А саме — витратами виробництва, необхідними для їх утримання або для їх виробництва. До цього тут долучаються ще й інші обставини, розгляд яких сюди не стосується.

[306] Робоча сила продуктивного працівника є товаром для нього самого. Так само стоїть справа і з робочою силою непродуктивного працівника. Але продуктивний працівник виробляє для покупця його робочої сили товар; непродуктивний виробляє для нього просто споживну вартість, уявну чи дійсну, а зовсім не товар. Для непродуктивного працівника характерне те, що він для свого покупця не виробляє товару, хоч і одержує від нього товар.

«Праця деяких найбільш шанованих станів суспільства, подібно до праці домашніх слуг, не виробляє ніякої вартості... Наприклад, монарх з усіма своїми судовими чиновниками і офіцерами, вся армія і флот є непродуктивними працівниками. Вони — слуги суспільства і утримуються на частину річного продукту праці інших людей... До цього ж класу слід віднести... священників, юристів, лікарів, всіляких письменників; акторів, паяців, музикантів, оперних співаків, танцюристів і т. д.» (там же, стор. 94—95) [Російський переклад, том I, стор. 279].

Само по собі це розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею, як уже сказано, не має нічого спільного ні з тією чи іншою окремою спеціальністю праці, ні з окремою споживною вартістю, в якій цей спеціальний вид праці втілюється. В одному випадку праця обмінюється на капітал, в другому — на доход. В одному випадку праця обертається в капітал і створює капіталістові прибуток; в другому випадку вона є видатком, одним з тих об'єктів, на які витрачається доход. Наприклад, робітник фортепіанного фабриканта є продуктивним працівником. Його праця не тільки заміщує спожиту ним заробітну плату, а в його продукті, у фортепіано, в товарі, який продає фабрикант, зверх вартості заробітної плати міститься ще й додаткова вартість. Припустимо, навпаки, що я купую весь матеріал, потрібний для виготовлення фортепіано (або нехай навіть сам робітник має цей матеріал), і, замість того щоб купити фортепіано в магазині, доручаю зробити його у мене дома. В цьому випадку фортепіанний майстер є непродуктивним працівником, бо його праця обмінюється безпосередньо на мій доход.

[4] ДРУГЕ ТРАКТУВАННЯ ПИТАННЯ У СМІТА: ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ ЯК ПРАЦЯ, ЩО УРЕЧЕВЛЮЄТЬСЯ В ТОВАРІ]

Ясно, однак, що в тій же мірі, в якій капітал підпорядковує собі все виробництво, — так що всі товари виробляються на продаж, а не для безпосереднього споживання, і відповідно до цього зростає продуктивність праці, — появляється і все

більш посилюється також і речова відмінність між продуктивними і непродуктивними працівниками, тому що перші, за незначними винятками, будуть виробляти тільки *товари*, а другі, теж за незначними винятками, виконуватимуть тільки особисті послуги. Тому клас перших вироблятиме безпосереднє, матеріальне багатство, що складається з *товарів*, всі товари, оскільки вони складаються не з самої робочої сили. І в цьому полягає одно з міркувань, яке спонукало А. Сміта до першої *differentia specifica**, що є основним визначенням, додати ще й інші.

Так, в результаті сплетення різних рядів думок у Сміта виходить ось що:

«Праця домашнього слуги» (на відміну від праці мануфактурного робітника) «...не дає ніякого збільшення вартості... Видаток на утримання домашнього слуги ніколи не повертається. Людина багатіє, наймаючи багато мануфактурних робітників; вона бідніє, коли тримає багато домашніх слуг. Проте праця останніх має свою вартість і заслуговує на винагороду так само, як і праця перших. Але праця мануфактурного робітника фіксується й уречевлюється в будь-якому окремому предметі, або товарі, який можна продати і який існує, принаймні, деякий час після того, як сама ця праця вже припинилась. Це є, так би мовити, певна кількість праці, яка нагромаджена в процесі її уречевлення і зберігається в резерві, щоб бути використаною, коли стане потрібно, в будь-якому іншому випадку. Цей предмет, або, що те саме, ціна цього предмета, може згодом, коли стане потрібно, привести в рух кількість праці, рівну тій, яка первісно була затрачена на його вироблення. Праця домашнього [307] слуги, навпаки, не фіксується або не уречевлюється в якому-небудь окремому предметі, чи придатному для продажу товарі. Його послуги звичайно зникають в самий момент їх виконання і рідко залишають після себе який-небудь слід або яку-небудь вартість, за яку можна було б згодом дістати рівну кількість послуг. Праця деяких найбільш шанованих станів суспільства, подібно до праці домашніх слуг, не виробляє ніякої вартості і не фіксується або не уречевлюється ні в якому тривалому існуючому предметі, чи придатному для продажу товарі» (там же, стор. 93—94) [Російський переклад, том I, стор. 278—279].

Для характеристики непродуктивного працівника ми тут маємо такі визначення, в яких разом з тим виявляються ланки внутрішнього ходу думок А. Сміта:

Праця непродуктивного працівника «не виробляє ніякої вартості», «не дає ніякого збільшення вартості», «видаток на утримання» (непродуктивного працівника) «ніколи не повертається», «вона не фіксується або не уречевлюється в якому-небудь окремому предметі, чи придатному для продажу товарі». Навпаки, «його послуги звичайно зникають в самий момент їх виконання і рідко залишають після себе будь-який слід

* — специфічна відмінна риса, специфічна відмінність. Ред.

або яку-небудь вартість, за яку можна було б згодом дістати рівну кількість послуг». Нарешті, «вона не фіксується або не уречевлюється ні в якому *тривало існуючому предметі, чи придатному для продажу товарі*».

Тут терміни «продуктивний» і «непродуктивний» беруться в іншому розумінні, ніж те, яке вони мали спочатку. Мова йде вже не про виробництво додаткової вартості, яке само по собі має на увазі відтворення еквівалента спожитої вартості. Праця працівника вважається тут продуктивною остільки, оскільки працівник замість спожитої вартості дає еквівалент, додаючи своєю працею до якого-небудь матеріалу таку ж кількість вартості, яка містилась в його заробітній платі. Тут ми виходимо за межі того визначення, яке стосується суспільної форми, за межі визначення продуктивних і непродуктивних працівників їх відношенням до капіталістичного виробництва. З 9-го розділу IV книги (де А. Сміт критикує вчення фізіократів) видно, що він прийшов до цієї аберації, розвиваючи свої погляди почасти на противагу фізіократам, почасти під їх впливом. Якщо робітник на протязі року тільки заміщує еквівалент своєї заробітної плати, то він не є продуктивним працівником для капіталіста. Правда, він заміщує капіталістові свою заробітну плату, купівельну ціну своєї праці. Але це цілком така ж операція, як коли б капіталіст купив товар, вироблений цим робітником. Капіталіст оплачує працю, вміщену в постійному капіталі, застосованому для виробництва даного товару, і в заробітній платі. Він тепер володіє такою ж кількістю праці у формі товару, якою володів раніш у формі грошей. Його гроші від цього не обертаються в капітал. В даному випадку виходить те саме, як коли б робітник сам був власником своїх умов виробництва. З вартості свого річного продукту він повинен щороку відраховувати вартість умов виробництва, щоб заміщувати їх. Протягом року він спожив чи міг би спожити ту частину вартості свого продукту, яка дорівнює новій праці, доданій ним за рік до свого постійного капіталу. В цьому випадку ми, виходить, не мали б капіталістичного виробництва.

Перша підстава, в силу якої А. Сміт називає цей вид праці «продуктивним», полягає в тому, що фізіократи називають його «безплідним» і «непродуктивним».

Так, Сміт говорить нам в зазначеному розділі:

«По-перше, [фізіократи] визнають, що цей клас (а саме, промислові класи, які не займаються землеробством) *відтворює щороку вартість свого власного річного споживання і зберігає, що найменше, той фонд, або капітал, який надає йому заняття і*

дає йому можливість існувати... Правда, фермери і сільськогосподарські робітники зверх капіталу, який надає їм роботу і засоби існування, відтворюють щороку ще *чистий продукт*, чисту ренту для земельного власника... Праця фермерів і сільськогосподарських робітників, безперечно, продуктивніша від праці купців, ремісників і мануфактуристів. Але те, що продукт одного класу перевищує продукт другого класу, не робить ще другий клас *безплідним і непродуктивним*» (цит. твір, том III, стор. 530 [французького перекладу Гарньє]) [Російський переклад, том II, стор. 220—221].

Отже, тут А. Сміт повертається до фізіократичного [308] погляду. Власне «продуктивною працею», працею, що виробляє додаткову вартість, а тому і «чистий продукт», виявляється праця землеробська. Сміт відмовляється від свого власного погляду на додаткову вартість і приймає погляд фізіократів. В той же час він висуває проти фізіократів те положення, що мануфактурна (у нього також і торгова) праця все-таки теж продуктивна, хоч і не в цьому вищому значенні слова. Таким чином, Сміт виходить за межі того визначення, яке стосується суспільної форми, за межі визначення того, що являє собою «продуктивний працівник» з погляду капіталістичного виробництва; він висуває проти фізіократів ту тезу, що неземлеробський, промисловий клас відтворює свою власну роботу плати, отже все-таки виробляє вартість, рівну тій, яку він споживає, і тим самим «зберігає, щонайменше, той фонд, або капітал, який надає йому заняття». Так під впливом фізіократів і на противагу їм виникає його друге визначення «продуктивної праці».

«По-друге», — говорить А. Сміт, — «зважаючи на це, взагалі неправильно розглядати ремісників, мануфактуристів і купців в такому ж світлі, як і домашніх слуг. *Праця домашнього слуги не зберігає того фонду, який надає йому заняття і засоби існування. Цей слуга дістає заняття і утримується цілком за рахунок витрат свого хазяїна, і робота, яку він виконує, не така, щоб замінити ці витрати.* Ця робота є не що інше як послуги, які звичайно зникають в самий момент їх виконання; вона не фіксується і не уречевлюється в якому-небудь додатному для продажу товарі, який міг би замінити вартість їх заробітної плати й утримання. На протилежність цьому, праця ремісників, мануфактуристів і купців природно фіксується і уречевлюється в такому предметі, який може бути проданий або обмінений. Ось чому в розділі про продуктивну і непродуктивну працю я відніс ремісників, мануфактуристів і купців до продуктивних працівників, а домашніх слуг — до безплідних і непродуктивних» (там же, стор. 531) [Російський переклад, том II, стор. 221].

Як тільки капітал заволодіває всім виробництвом, доход, оскільки він взагалі обмінюється на працю, обмінюється не безпосередньо на працю, що виробляє *товари*, а на самі тільки *послуги*. Він обмінюється почасти на такі *товари*, які служать

йому як споживні вартості, почасти на *послуги*, що, як такі, споживаються як споживні вартості.

Товар, на відміну від самої робочої сили, є предмет, який протистоїть людині в речовій формі, має певну корисність для людини і в якому фіксована, матеріалізована певна кількість праці.

Таким чином, ми приходимо до визначення, яке по суті вже було в пункті першому: продуктивним є той робітник, праця якого *виробляє товари*, причому цей робітник споживає товарів не більше, ніж виробляє, не більше, ніж коштує його праця. Його праця фіксується й уречевлюється «*є такому предметі, який може бути проданий або обмінений, є будь-якому придатному для продажу товарі, який міг би замінити вартість їх*» (тобто робітників, що виготовили ці товари) «*заробітної плати й утримання*». Виробляючи товари, продуктивний робітник тим самим невпинно відтворює змінний капітал, що його він невпинно споживає у формі заробітної плати. Він постійно виробляє той фонд, який його оплачує, «який надає йому заняття і засоби існування».

По-перше, до праці, що «фіксується й уречевлюється в такому товарі, який може бути проданий або обмінений», А. Сміт, природно, відносить усі види розумової праці, які безпосередньо споживаються у матеріальному виробництві. Сміт має тут на увазі не тільки працю робітника, що працює безпосередньо руками або ж працює коло машин, але і працю наглядача, інженера, директора, прикажчика і т. д., словом, працю всього персоналу, потрібного у певній сфері матеріального виробництва для виробництва певного товару, — персоналу, спільна праця (кооперація) якого необхідна для виготовлення товарів. Справді, вони додають до постійного капіталу свою сукупну працю і підвищують вартість продукту на цю величину. (В якій мірі це вірно в застосуванні до банкірів⁶¹ і т. д.?)

[309] *По-друге*, А. Сміт говорить, що *звичайно* цього не буває з працею непродуктивних працівників. А. Сміт дуже добре знає, що навіть і в тому випадку, коли капітал заволодів матеріальним виробництвом, отже, коли в основному зникла домашня промисловість, зникла праця дрібного ремісника, який безпосередньо дома у споживача створює йому споживні вартості, — навіть у цьому випадку швачка, яку я запрошую додому шити сорочки, або робітники, які ремонтують меблі, або слуга, що миє, прибирає дім і т. д., або куховарка, що надає м'ясу і т. д. придатної для споживання форми, фіксують свою працю в тій чи іншій речі і дійсно збільшують вартість

цих речей цілком так само, як і швачка, яка шиє на фабриці, як і механік, що ремонтує машину, як і робітники, що чистять машину, як і куховарка, що готує в ресторані як наймана робітниця капіталіста. Вироблені ними споживні вартості потенціально також є товарами: сорочки можуть бути заставлені в ломбарді, дім може бути проданий, меблі можуть піти з молотка і т. д. Таким чином, перелічені особи потенціально теж виробили товари і додали вартість до предметів своєї праці. Але вони становлять дуже незначну категорію серед непродуктивних працівників, і того, що сказано про них, не можна сказати про масу домашніх слуг, понів, урядових чиновників, солдатів, музикантів і т. д.

Проте хоч би яка велика чи мала була кількість цих «непродуктивних працівників», в усякому разі ясно те, — і Сміт визнає це своїм обмежувальним висловом: «ці послуги *звичайно* зникають в самий момент їх виконання» і т. д., — що не обов'язково той чи інший спеціальний вид праці і не та чи інша форма прояву її продукту роблять її «продуктивною» чи «непродуктивною». Одна і та сама праця може бути продуктивною, коли я купую її як капіталіст, як виробник, для того щоб застосування її дало мені збільшену вартість, і непродуктивною, коли я купую її як споживач, коли я витрачаю свій дохід з метою споживання її (праці) споживної вартості, незалежно від того, чи зникає ця споживна вартість разом з припиненням самого функціонування робочої сили чи вона матеріалізується, фіксується в якій-небудь речі.

Для того, хто як капіталіст купив працю куховарки, для власника ресторану, куховарка виробляє в ресторані товар. Споживач баранячих котлет повинен оплатити її працю, і ця праця заміщує власникові ресторану (крім прибутку) той фонд, з якого він і далі платить куховарці. Навпаки, якщо праця куховарки, яка варить мені м'ясо та ін., купується мною не для того, щоб застосовувати цю працю як працю взагалі заради одержання додаткової вартості, а для користування нею як саме цією певною конкретною працею, то в цьому випадку її праця непродуктивна, хоч вона й фіксується в матеріальному продукті і з таким же успіхом могла б стати (у своєму результаті) придатним для продажу товаром, яким вона і справді є для власника ресторану. Лишається, однак, велика відмінність (відмінність за самою суттю справи): мені (приватній особі) куховарка не заміщує того фонду, з якого я їй плачу. Бо я купую її працю не як утворюючий вартість елемент, а тільки заради її споживної вартості. Її праця так само не заміщує мені того фонду, з якого я їй плачу, тобто не заміщує мені її

заробітної плати, як, наприклад, обід, що я з'їдаю в ресторані, не дає, як такий, мені можливості ще раз купити і з'їсти такий же обід. Але ця сама відмінність існує і між товарами. Товар, що його капіталіст купує для заміщення свого постійного капіталу (наприклад, бавовняна тканина, коли він має ситцевививну фабрику), заміщує йому свою вартість у вибивному ситці. Навпаки, коли капіталіст купує цей же товар, щоб споживати самий ситець, то товар не заміщує йому його видатку.

Найбільша частина суспільства, — тобто робітничий клас, — змушена, зрештою, сама для себе виконувати цю непродуктивну працю; але вона може взятися за неї лише при умові, коли вона попереду попрацювала «продуктивно». Робітник може варити собі м'ясо тільки в тому разі, коли він виробив заробітну плату, якою можна заплатити за м'ясо; він може утримувати в чистоті свої меблі і своє житло, очистити своє взуття тільки при тій умові, коли він попереду виробив вартість меблів, квартирної плати, взуття. Таким чином, у самого цього класу продуктивних робітників «непродуктивною працею» виявляється та праця, яку вони виконують для самих себе. Ця непродуктивна праця ніколи не дає їм можливості [310] знов повторити ту саму непродуктивну працю, коли вони попереду не попрацювали продуктивно.

По-третьє. З другого боку: антрепренер театрів, організатор концертів, хазяїн домів розпусти і т. д. купують тимчасове розпорядження робочою силою акторів, музикантів, проститутток і т. д. (в дійсності — кружним шляхом, що становить інтерес лише з точки зору економічної форми і не впливає на результати процесу); вони купують цю так звану «непродуктивну працю», що її «послуги зникають в самий момент їх виконання» і не фіксуються або не уречевлюються в будь-якому «тривало існуючому» (або, інакше, в «окремому») «предметі, чи придатному для продажу товарі» (крім самих цих послуг). Продаж цих послуг публіці заміщує антрепренерові заробітну плату і дає прибуток. І ці послуги, куплені ним таким чином, дають йому можливість купити їх знову, тобто самі відновлюють той фонд, з якого вони оплачуються. Те саме стосується, наприклад, до праці писарів, що працюють у конторі в адвоката, з тією тільки різницею, що послуги писарів здебільшого ще втілюються в досить великих «окремих предметах», у формі величезних куп документів.

Вірно, що самому антрепренерові ці послуги оплачуються з доходів публіки. Але не менш вірно, що так само стоїть справа і з усіма продуктами, оскільки вони йдуть в індивідуальне споживання. Країна, правда, не може експортувати ці

послуги як такі; але вона може експортувати їх виконавців. Так, Франція експортує танцмейстерів, кухарів і т. д., а Німеччина — шкільних учителів. Звичайно, разом з експортом танцмейстера і шкільного вчителя експортується також і їх дохід, тимчасом як експорт танцювального взуття і книжок дає країні вартість, що їх заміщує.

Таким чином, якщо, з одного боку, частина так званої непродуктивної праці втілюється в матеріальних споживних вартостях, які з таким же успіхом могли б бути товарами («придатними для продажу товарами»), то, з другого боку, частина послуг, які існують в чистому вигляді, не прибирають предметної форми, не дістають у вигляді речі самостійного буття окремо від виконавця цих послуг і не входять складовою частиною в вартість якого-небудь товару, — може бути куплена на капітал (*безпосереднім* покупцем праці), може заміщувати свою власну заробітну плату і давати прибуток. Словом, виробництво цих послуг може у певній своїй частині бути підпорядковане капіталові, — так само, як, з другого боку, частина тієї праці, яка втілюється в корисних предметах, купується безпосередньо на дохід і не підпорядковується капіталістичному виробництву.

По-четверте. Увесь світ «товарів» може бути поділений на дві великі частини. По-перше, робоча сила; по-друге, товари, відмінні від самої робочої сили. А купівля таких послуг, що являють собою навчання робочої сили, які зберігають її, видозмінюють і т. д., словом, дають їй спеціальність або ж тільки служать їй збереженню, отже, наприклад, послуг шкільного вчителя, оскільки він «промислово-необхідний» або корисний, послуг лікаря, оскільки він підтримує здоров'я, тобто зберігає джерело всіх вартостей — саму робочу силу, — все це є купівля таких послуг, які дають взамін себе «придатний для продажу товар і т. д.», отже саму робочу силу, у витрати виробництва або відтворення якої ці послуги входять. А втім, А. Сміт знав, яку незначну роль у витратах виробництва маси робітників відіграють витрати на «освіту». І за всіх обставин послуги лікаря належать до *faux frais* * виробництва. Їх можна віднести до витрат на ремонт робочої сили. Припустимо, що з тієї чи іншої причини одночасно зменшуються заробітна плата і прибуток, як за своєю сукупною вартістю, — наприклад, внаслідок того, що нація стала більш лінивою, — так і за своєю споживною вартістю, якщо праця стала менш продуктивна

* — побічні витрати, що не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва, але за даних умов є необхідними. *Ред.*

в результаті поганого врожаю і т. д.; словом, припустимо, що та частина продукту, вартість якої дорівнює доходу, зменшується з тієї причини, що за останній рік додано менше нової праці і що додана праця менш продуктивна. Якби капіталіст і робітник захотіли тепер споживати у формі речових продуктів ту ж суму вартостей, що й раніше, то їм довелося б купувати менше послуг лікаря, учителя і т. д. Коли ж вони були б змушені витратити на лікаря і вчителя стільки, скільки й раніше, то їм довелося б скоротити споживання інших речей. Отже ясно, що праця лікаря і вчителя не створює безпосередньо фонду, з якого вони оплачуються, хоч їх праця входить у витрати виробництва того фонду, який взагалі створює всі вартості, а саме у витрати виробництва робочої сили.

[311] А. Сміт продовжує:

«По-третє, здається з усіх поглядів неправильним твердження, що праця ремісників, мануфактуристів і кушців не збільшує дійсного доходу суспільства. Навіть коли припустити, наприклад, як це допускає розглядувана тут теорія, що вартість денного, місячного і річного споживання цього класу точно дорівнює вартості того, що він виробляє протягом даного дня, місяця і року, то все ж звідси аж ніяк не випливає, що його праця нічого не додає до дійсного доходу суспільства, до дійсної вартості річного продукту землі і праці суспільства. Так, наприклад, ремісник, який у перші шість місяців після живих виконувє роботу на 10 ф. ст., навіть якщо він і споживає за цей час хліба та інших засобів існування на 10 ф. ст., на ділі додає до річного продукту землі і праці суспільства вартість у 10 ф. ст. Споживаючи хліб та інші засоби існування на суму піврічного доходу вартістю в 10 ф. ст., він у той же час виробив своєю роботою рівновелику вартість, на яку можна купити для нього самого або для кого-небудь іншого точно такий самий піврічний дохід. Отже вартість того, що спожите і вироблене протягом цих шести місяців, дорівнює не 10, а 20 ф. ст. Звичайно, цілком можливо, що в кожний даний момент було в наявності не більше 10 ф. ст. цієї вартості. Але якщо хліб та інші засоби існування вартістю в 10 ф. ст., спожиті ремісником, були спожиті солдатом або домашнім слугою, то вартість тієї частини річного продукту, яка існувала б в кінці шести місяців, була б на 10 ф. ст. менша порівняно з тим, що є насправді в результаті праці ремісника. Таким чином, навіть коли припустити, що вартість того, що виробляє ремісник, ніколи не перевищує тієї вартості, яку він споживає, все ж у кожний даний момент сукупна вартість товарів, які є на ринку, буде в результаті його праці більша від тієї, якою вона була б, коли б він не працював» (цит. твір, книга IV, розділ 9, стор. 531—533 [III тома французького перекладу Гарньє]) [Російський переклад, том II, стор. 221—222].

А хліба в кожний даний момент [сукупна] вартість товарів, що є на ринку, не буде в результаті «непродуктивної праці» більша, ніж та, що була б без наявності цієї праці? Хліба в кожний момент, поряд з пшеницею, м'ясом і т. д., нема на ринку також проститутток, адвокатів, проповідей, концертів, театрів, солдатів, політичних діячів і т. д.? Ця братія одержує хліб

та інші засоби існування або розваг не даром. За це вона віддає або нав'язує свої послуги, що, як такі, мають споживну вартість, а в результаті їх витрат виробництва—також і мінову вартість. В кожний даний момент серед предметів споживання, поряд з предметами споживання, що існують у вигляді товарів, є певна кількість предметів споживання у вигляді послуг. Таким чином, загальна сума предметів споживання завжди виявляється більшою, ніж та, якою вона була при відсутності придатних для споживання послуг. А по-друге, більшою виявляється також і вартість, бо вона дорівнює вартості товарів, що підтримують ці послуги, і вартості самих послуг. Адже тут, як і при всякому обміні товару на товар, еквівалент дається за еквівалент, отже одна й та сама вартість є в наявності подвійно: один раз на стороні покупця і один раз — на стороні продавця.

{А. Сміт продовжує про фізіократів:

«Коли прихильники цієї системи твердять, що *споживання ремісників, мануфактуристів і купців дорівнює вартості того, що вони виробляють*, вони, мабуть, мають на увазі тільки те, що *доход цих працівників, або фонд, призначений для їх споживання, дорівнює цій вартості*» (тобто вартості того, що вони виробляють) (там же, стор. 533) [Російський переклад, том II, стор. 222].

В цьому фізіократи були праві, коли мати на увазі робітників і підприємців, разом узятих; у прибуток цих останніх входить рента просто як його окрема рубрика.}

[312] {В тому самому зв'язку, тобто у зв'язку з своєю критикою фізіократів, А. Сміт — книга IV, розділ 9 (переклад Гарньє, том III) — зауважує:

«Річний продукт землі і праці будь-якого суспільства може бути збільшений тільки двома способами: або, *по-перше*, шляхом удосконалення продуктивної здатності корисної праці, що діє в даний час в даному суспільстві; або, *по-друге*, шляхом збільшення кількості цієї праці. Для того щоб сталося яке-небудь удосконалення або зростання продуктивної здатності корисної праці, необхідне або удосконалення *вправності робітника* або удосконалення машин, за допомогою яких він працює... Збільшення кількості корисної праці, вживаної в даний час в суспільстві, залежить тільки від збільшення того капіталу, який приводить її в дію, а збільшення цього капіталу, в свою чергу, повинно точно дорівнювати сумі заощаджень, що їх роблять із свого доходу особи, які розпоряджаються цим капіталом, або ж будь-які інші особи, що позичають його їм» (стор. 534—535) [Російський переклад, том II, стор. 222].

Тут виходить подвійне порочне коло. *По-перше*: річний продукт збільшується внаслідок збільшення продуктивності праці. Всі засоби збільшення цієї продуктивності (оскільки це збільшення не викликається випадковостями природи,

наприклад, особливо сприятливою погодою і т. д.) вимагають збільшення капіталу. Але щоб збільшити капітал, треба збільшити річний продукт праці. Перше порочне коло. *По-друге*, річний продукт може бути збільшений шляхом збільшення кількості застосовуваної праці. Але кількість застосовуваної праці може бути збільшена тільки внаслідок попереднього збільшення того капіталу, який «приводить її (працю) в дію». Друге порочне коло. Сміт намагається виплутатися з обох цих порочних кіл за допомогою «заощаджень». Під цим висловом він розуміє перетворення доходу в капітал.

Вже само по собі неправильно розглядати весь прибуток як «дохід» капіталіста. Закон капіталістичного виробництва, навпаки, вимагає, щоб частина додаткової, неоплаченої праці, виконуваної робітником, перетворювалася в капітал. Коли окремий капіталіст діє як капіталіст, тобто як виконавець функцій капіталу, то це перетворення прибутку в капітал, звичайно, може йому самому здатися заощадженням, але навіть і для нього самого воно виступає як необхідність мати резервний фонд. Проте збільшення кількості праці залежить не тільки від кількості робітників, а й від тривалості робочого дня. Кількість праці, таким чином, може бути збільшена без збільшення тієї частини капіталу, яка перетворюється в заробітну плату. При цій умові немає також потреби у збільшенні кількості машин і т. д. (хоч зношуватись вони будуть швидше; але це справи не міняє). Необхідно було б тільки збільшити ту частину сировини, яка йде на насіння і т. д. При цьому залишається правильним, що в кожній даній країні (коли абстрагуватися від зовнішньої торгівлі) додаткова праця спочатку повинна мати місце в землеробстві, щоб вона стала можливою в тих галузях промисловості, які дістають від землеробства сировину. Частина сировини, — вугілля, залізо, дерево, риба і т. д. (остання, наприклад, як добриво), всі нетваринні добрива, — може бути одержана в результаті простого збільшення праці (при тій самій кількості робітників). Отже, за цим діло не стане. З другого боку, раніш уже було показано, що збільшення продуктивності спочатку передбачає завжди тільки концентрацію капіталу, а не нагромадження його ⁶². Проте далі обидва ці процеси доповнюють один одного. }

{Причина, що спонукала фізіократів проповідувати *laissez faire, laissez passer* *, тобто вільну конкуренцію, правильно вказана Смітом в такому уривку:

* — вимогу повної свободи дій (буквально: «дайте справі йти своїм порядком»). *Ред.*

«Торгівля, що ведеться між цими двома різними групами населення (містом і селом), «полягає, кінець кінцем, в обміні певної кількості сирових продуктів на певну кількість мануфактурних виробів. Тому, чим дорожчі останні, тим дешевші перші, і все те, що в якій-небудь країні веде до підвищення ціни мануфактурних виробів, тим самим веде до зниження ціни сирового продукту землі і цим уповільнює розвиток землеробства». Але всі обмеження, що накладаються на мануфактури і зовнішню торгівлю, роблять мануфактурні вироби дорожчими і т. д. Отже, і т. д. (Сміт, цит. твір [III том французького перекладу Гарньє], стор. 554—556) [Російський переклад, том II, стор. 230].»

* * *

[313] Таким чином, другий (або, вірніше, переплетений з вищевикладеним іншим його поглядом) погляд Сміта на «продуктивну» і «непродуктивну працю» зводиться до того, що продуктивною є праця, яка виробляє *товар*, а непродуктивною — праця, яка не виробляє «ніякого товару». Сміт не заперечує того, що і той і другий вид праці є *товаром*. Див. вище *: «Праця останніх має свою вартість і заслуговує на винагороду так само, як і праця перших» (а саме, економічно. Про моральний і т. п. погляд немає мови ні щодо першого, ні щодо другого виду праці). А поняття товару включає в себе, що праця втілюється, матеріалізується, уречевлюється у своєму продукті. Сама праця в її безпосередньому бутті, в її живому існуванні не може розглядатися безпосередньо як товар, — як товар може розглядатися тільки робоча сила, тимчасовим проявом якої є сама праця. Тільки такий погляд з'ясовує нам як поняття найманої праці у власному розумінні, так і поняття «непродуктивної праці», яку А. Сміт всюди визначає витратами виробництва, необхідними для виробництва «непродуктивного працівника». Таким чином, *товар* повинен розглядатися як щось таке, що має відмінне від самої праці існування. Але тоді світ товарів розпадається на дві великі категорії:

На одному боці — робочі сили.

На другому боці — самі товари.

Однак матеріалізацію і т. д. праці не слід розуміти так по-шотландському, як її розуміє А. Сміт. Якщо ми говоримо про товар як про матеріалізований вираз праці — в розумінні мінової вартості товару, — то мова йде тільки про уявний, тобто тільки соціальний спосіб існування товару, який не має нічого спільного з його тілесною реальністю; товар уявляється як певна кількість суспільної праці або грошей. Можливо, що конкретна праця, результатом якої він є, не залишає на ньому ніякого сліду. У мануфактурному товарі

* Див. цей том, частина I, стор. 134. Ред.

цей слід зберігається в такій формі, яка залишається зовнішньою для сировини. В землеробстві ж і т. д., — хоч форма, яку дістав товар, наприклад пшениця, віл і т. д., також є продуктом людської праці, і до того ж праці, що успадковується і доповнюється від покоління до покоління, — цього на продукті не видно. Є і така сфера промислової праці, де метою праці є зовсім не зміна форми речі, а тільки переміщення її. Наприклад, якщо товар доставляється з Китаю в Англію і т. д., то на самій речі ніхто не помітить ніяких слідів праці, затраченої на перевезення (хіба тільки хто-небудь згадає, що дана річ — не англійського походження). Отже, вищевказаним способом розуміти матеріалізацію праці в товарі не можна. (Тут вводить в оману те, що суспільне відношення виступає у формі речі.)

Проте лишається вірним, що товар виступає як минула, уречевлена праця і, значить, якщо він виступає не у формі речі, то він може виступати тільки у формі самої робочої сили, а жива праця як така ніколи не може бути товаром безпосередньо (а може стати ним тільки на тому чи іншому кружкому шляху, який на практиці начебто не має ваги, але виявляє своє значення при встановленні різних заробітних плат). Таким чином, продуктивною працею Сміт повинен був би визнати таку працю, яка або виробляє товари або безпосередньо виробляє, формує, розвиває, зберігає, відтворює саму робочу силу. Цей останній вид праці А. Сміт виключає із своєї рубрики продуктивної праці; він робить це довільно, але керується при цьому певним вірним інстинктом, який підказує йому, що коли він включить сюди і цю працю, то навстіж відчинить двері для всяких необгрунтованих претензій на звання продуктивної праці.

Таким чином, оскільки ми абстрагуємось від самої робочої сили, продуктивна праця зводиться до такої праці, яка виробляє товари, матеріальні продукти, виготовлення яких коштувало певної кількості праці або робочого часу. В число цих матеріальних продуктів включено всі твори мистецтва і науки, книги, картини, статуї і т. ін., оскільки вони існують як речі. Але, далі, продукт праці повинен бути *товаром* в розумінні «придатного для продажу товару», тобто в розумінні товару в його першій формі, якому ще треба проробити свою метаморфозу. (Припустимо, що фабрикант, не маючи можливості купити готову машину, будує її сам, не на продаж, а для користування нею як споживною вартістю. Але в такому разі він вживає її як частину свого постійного капіталу, отже продає її частинами у формі того продукту, виготовленню якого вона сприяла.)

[314] Отже, хоч певні види праці домашньої прислуги так само можуть бути представлені в *товарах* (*potentia* *) і навіть, коли розглядати їх з речового боку, в тих же самих споживних вартостях, але це не є продуктивна праця, тому що в дійсності вони виробляють не «товар», а безпосередньо «*споживні вартості*». А щодо тих видів праці, які продуктивні для їх покушця або наймача, як, наприклад, праця актора для театрального антрепренера, то вони тому виявилися б непродуктивними видами праці, що їх покупець може продавати їх публіці не у формі товару, а тільки у формі самої діяльності.

Якщо лишити це осторонь, то продуктивною працею [за другим визначенням Сміта] є праця, яка виробляє *товари*, а *непродуктивною працею* — праця, яка виробляє особисті послуги. Перший вид праці представлений в якій-небудь придатній для продажу речі; другий вид праці повинен бути спожитий під час свого виконання. Перший вид праці (за винятком праці, що створює саму робочу силу) охоплює все існуюче в речовій формі матеріальне й інтелектуальне багатство — м'ясо так само, як і книжки; другий охоплює всі види праці, які задовольняють яку-небудь уявну чи дійсну потребу індивіда або навіть нав'язуються індивідові проти його волі.

Товар є найелементарніша форма буржуазного багатства. Тому і трактування «продуктивної праці» як праці, що виробляє «товар», відповідає значно більше елементарному поглядові, ніж визначення продуктивної праці як праці, що виробляє капітал.

Противники А. Сміта лишили поза увагою його перше трактування, що відповідає суті справи, і вхопилися за друге, підкреслюючи неминучі тут суперечності й непослідовності. Але й тут вони полегшили собі полеміку тим, що зосередили свою увагу на речовому змісті праці, особливо на тому визначенні, що праця повинна фіксуватися в якому-небудь більш-менш *довговічному* продукті. Ми зараз побачимо, що саме відкидало найбільшу полеміку.

Перед цим же одне зауваження. А. Сміт вважає великою заслугою фізіократичної системи те її положення, що

«багатство народів становлять не непридатні для споживання золото і срібло, а придатні для споживання блага, щороку відтворювані працею суспільства» (том III [французького перекладу Гарньє], книга IV, розділ 9, стор. 538) [Російський переклад, том II, стор. 223—224].

Тут перед нами родовід його другого визначення продуктивної праці. Визначення додаткової вартості залежало, природно,

* — у можливості. Ред.

від тієї форми, в якій розумілась сама вартість. Тому в монетарній і меркантилістській системі додаткова вартість виступає як *гроші*; у фізіократів — як продукт землі, як землеробський продукт; нарешті, в А. Сміта — як *товар* взагалі. У фізіократів, у тій мірі, в якій вони торкаються субстанції вартості, вартість зводиться просто до споживної вартості (до матерії, до речовини), так само, як у меркантилістів вона зводиться просто до форми вартості,— до тієї форми, в якій продукт *проявляється* як загальна суспільна праця, як гроші. В А. Сміта обидві умови товару, споживна вартість і мінова вартість, взяті разом, і тому продуктивною у нього є всяка праця, що представлена в будь-якій споживній вартості, в корисному продукті. Та обставина, що в цьому продукті представлена саме продуктивна праця, вже містить в собі те, що цей продукт разом з тим дорівнює певній кількості загальної суспільної праці. На протилежність фізіократам А. Сміт відновлює вартість продукту як те, що становить суть буржуазного багатства; але з другого боку, він звільняє її від тієї чисто фантастичної форми — форми золота і срібла,— в якій вартість уявляється меркантилістам. Всякий товар є *an sich* * гроші. Не можна не визнати, що А. Сміт тут разом з тим в більшій чи меншій мірі повертається також і до уявлення меркантилістів про «довговічність» (фактично — «непридатність для безпосереднього споживання») тих чи інших продуктів праці. Тут слід згадати те місце у Петті (див. мій випуск I, стор. 109⁶³, де цитується «Political Arithmetick» Петті), де багатство оцінюється відповідно до того, наскільки воно є сталим, більш-менш довговічним, і де, кінець кінцем, над усе ставляться золото і срібло як «нетлінне багатство».

«Обмеживши сферу *багатства*,— говорить А. Бланкі,— тільки тими цінностями, які фіксовані в матеріальних субстанціях, Сміт викреслив з книги виробництва всю безліч нематеріальних цінностей, дочок *духовного капіталу* цивілізованих націй» і т. д. («Histoire de l'économie politique», Bruxelles, 1839, стор. 152).

І5) ПРОЦЕС ВУЛЬГАРИЗАЦІЇ БУРЖУАЗНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ В ПИТАННІ ПРО ПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ

Полеміку проти висунутого А. Смітом розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею вели переважно дії *minorum gentium* ** (серед яких Шторх ще найвидатніший);

* — «в собі», в можливості, потенціально. *Ред.*

** — боги нижчого розряду. *Ред.*

цієї полеміки ми не знаходимо ні в одного із значних економістів, [315] ні в кого, про кого можна було б сказати, що він зробив яке-небудь відкриття в політичній економії; але зате вона є коньком для другорозрядної братії, особливо ж для пройнятих менторським духом компіляторів та упорядників компендіумів, а також для дилетантів, що пишуть на белетристичний манір, і вульгаризаторів у цій галузі. Ця полеміка проти Адама Сміта була викликана головним чином такими обставинами.

Величезній масі так званих «вищих» працівників, — державних чиновників, військових, віртуозів, лікарів, попів, суддів, адвокатів і т. д., праця яких почасти не тільки не продуктивна, а по суті руйнівна і які все ж таки вміють привласнювати собі досить велику частку «матеріального» багатства або продажем своїх «нематеріальних» товарів, або насильним нав'язуванням їх, — усій цій масі зовсім не було приємно бути заліченою в економічному відношенні до одного класу з скоморохами та домашньою прислугою і виглядати просто нахлібниками, паразитами, що живуть за рахунок справжніх виробників (або, точніше, за рахунок агентів виробництва). Це було своєрідним розвінчанням саме тих функцій, які до того були оточені ореолом святості і користувались суевірною пошаною. У свій класичний період політична економія так само, як і буржуазія того періоду, коли їй ще доводилось вибиватися в люди, суворо і критично ставилає до державної машини і т. д. Згодом вона зрозуміла, — і це виявляється також в її практиці, — переконалась на досвіді, що з її власної організації виростає необхідність в успадкованій суспільній комбінації всіх цих почасти зовсім непродуктивних класів.

Якщо вищезгадані «непродуктивні працівники» не виробляють насолод і тому попит на їх послуги не залежить цілком від того, як має намір витратити свою заробітну плату або свій прибуток той чи інший агент виробництва; якщо вони, навпаки, стають необхідними або самі роблять себе необхідними почасти з причини існування фізичних хвороб (як лікарі) або духовної недуги (як попи) або з причини зіткнення інтересів приватних осіб і зіткнення національних інтересів (як політичні діячі, всі юристи, поліцейські, солдати), — то вони для А. Сміта, як і для самого промислового капіталіста і для робітничого класу, виступають як *faux frais* виробництва, що їх, отже, треба по можливості звести до найнеобхіднішого мінімуму і наскільки можливо здешевити. Буржуазне суспільство знов відтворює у властивій йому формі все те, проти чого воно боролось, коли це було прибране у феодальну чи абсолютист-

ську форму. І тому сикофанти * цього суспільства, особливо його вищих станів, головним своїм заняттям роблять насамперед теоретичну реставрацію навіть чисто паразитичної частини цих «непродуктивних працівників» або ж обгрунтування непомірних претензій їх необхідної частини. На ділі це було проголошенням *залежності* ідеологічного і подібних класів від *капіталістів*.

Але, *по-друге*, то тими, то іншими економістами оголошувалась «непродуктивною» та чи інша частина агентів виробництва (самого матеріального виробництва). Так, наприклад, та частина економістів, яка представляє інтереси промислового капіталу (Рікардо), оголосила «непродуктивним» земельного власника. Інші (наприклад, Кері) оголошують «непродуктивним працівником торговця. Потім появились навіть такі, які оголосили непродуктивним уже самого «капіталіста» або принаймні намагалися звести його претензії на матеріальне багатство до «заробітної плати», тобто до плати, одержуваної «продуктивним працівником». Багато з працівників розумової праці, як видно, схилилось до цього скептичного погляду на продуктивність капіталіста. Через те пора вже було піти на компроміс і визнати «продуктивність» усіх класів, які не входять прямо в категорію агентів матеріального виробництва. Рука руку мие, і, як у «Байці про бджіл»⁶⁴, треба було довести, що і з «продуктивної», економічної точки зору буржуазний світ з усіма його «непродуктивними працівниками» є найкращий із світів; тим більше, що самі «непродуктивні працівники» з свого боку висунули критичні міркування щодо продуктивності тих класів, які взагалі «*fruges consumere nati*»**, або ж відносно таких агентів виробництва, які, як, наприклад, землевласники, зовсім нічого не роблять, і т. д. Як *нероби*, так і їх *паразити* повинні були знайти своє місце в цьому найкращому із світів.

По-третє. В міру того як розвивалось панування капіталу, в міру того як все більш і більш залежними від нього ставали на ділі також і ті сфери виробництва, які безпосередньо не відносяться до створення матеріального багатства,— особливо ж коли на службу матеріальному виробництву були поставлені позитивні (природничі) науки,— [316] сикофантствующі дрібні чиновники від політичної економії почали вважати своїм обов'язком звеличувати і виправдовувати будь-яку сферу діяльності, вказуючи на те, що вона «пов'язана» з виробництвом матеріального багатства, що вона є засобом для нього; і кож-

* — підлабузники, прислужники. *Ред.*

** — «народжені, щоб споживати плоди» (Горацій, «Послання»). *Ред.*

ному вони віддавали шану тим, що оголошували його «продуктивним працівником» у «першому» значенні, тобто працівником, що працює на службі у капіталу, корисним в тому чи іншому відношенні для збагачення капіталіста, і т. д.

Тут уже слід віддати перевагу таким людям, як Мальтус, які прямо захищають необхідність і корисність «непродуктивних працівників» і явних паразитів.

(б) ПРИХИЛЬНИКИ ПОГЛЯДІВ СМІТА В ПИТАННІ ПРО ПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ. ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

(а) ПРИХИЛЬНИКИ ПЕРШОГО ТРАКТУВАННЯ: РІКАРДО, СІСМОНДІ

Не варто витрачати час на докладний розгляд банальностей Ж. Гарньє (перекладача Сміта), графа Лодерделя, Брума, Сея, Шторха, а пізніше Сеніора, Россі і т. д. з приводу цього пункту. Досить буде навести кілька характерних місць.

Перед цим ще відмітимо одно місце з *Рікардо*, де він доводить, що для «продуктивних робітників» далеко корисніше, коли власники додаткової вартості (прибутку, земельної ренти) споживають її на «непродуктивних працівників» (наприклад, на домашню прислугу), ніж коли вони витрачають її на створювані «продуктивними робітниками» предмети розкоші.

(*Сісмонді* в «*Nouveaux Principes*» (том I, стор. 148) приймає правильне трактування смітівського розрізнення (як це само собою розуміється і в *Рікардо*): дійсна різниця між продуктивним і непродуктивним класом полягає в тому, що

«перший завжди обмінює свою працю на капітал нації, а другий завжди обмінює її на частину національного доходу» [Російський переклад: *Сісмонді, Ж. Сімонд де. Новые начала политической экономии. М., 1937, том I, стор. 212—213*].

Додаткову вартість *Сісмонді* розглядає також за А. Смітом:

«Хоч робітник своєю денною працею створює далеко більше, ніж становить його денний видаток, все ж після дільби з землевласником і капіталістом йому рідко дістається така частка, яка значно перевищила б найнеобхідніше для існування» (*Sismondi. Nouveaux Principes* і т. д., том I, стор. 87) [Російський переклад, том I, стор. 184.]

Рікардо говорить:

«Коли землевласник або капіталіст витрачає свій дохід, за прикладом барона старих часів, на утримання численного почту або домашніх слуг, то він дає заняття далеко більшій кількості людей, ніж в тому разі, коли він витрачає свій дохід на розкішний одяг або дорогі меблі, карети, коней або інші предмети розкоші. В обох випадках чистий дохід, а також валовий, буде той самий, але в кожному з цих випадків чистий дохід

реалізується в різних товарах. Якщо мій дохід становить 10 000 ф. ст., то застосовується приблизно така ж кількість продуктивної праці як в тому випадку, коли я реалізую його в розкішному одязі, дорогих меблях і т. д., так і в тому випадку, коли я реалізую його в певній кількості продовольства і звичайного одягу такої ж вартості. Але якщо я реалізую свій дохід в товарах першого виду, то *наслідком цього* не буде новий попит на працю: я користуватимуся своїми меблями й одягом, і цим справа буде вичерпана; коли ж, навпаки, я реалізую свій дохід у продовольстві і звичайному одязі і наймаю домашніх слуг, то в цьому випадку *до попереднього попиту на робітників додається ще* попит на всіх тих, кому я спроможний дати заняття за мій дохід в 10 000 ф. ст., чи за допомогою купованої на нього кількості продовольства і звичайного одягу, і таке збільшення попиту сталося б тільки тому, що я вибрав цей другий спосіб витрачання мого доходу. А через те що робітники зацікавлені в *попиті на працю*, то вони, природно, повинні бажати, щоб якнайбільше доходу відтягалось від придбання предметів розкоші і спрямовувалось на утримання домашніх слуг» (Ricardo. Principles, 3rd edition, 1821, стор. 475—476) [Російський переклад, том I, стор. 323—324].

[6] РАННІ СПРОБИ РОЗРІЗНЯТИ
ПРОДУКТИВНУ І НЕПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ
(ДАВЕНАНТ, ПЕТТІ)]

Давенант наводить таблицю одного старого статистика, Грегорі Кінга, що має заголовок «Таблиця доходів і видатків різних сімейств в Англії у 1688 році». Учений муж Кінг поділяє в ній весь народ на два головні класи: на клас, що *збільшує* багатство королівства», — він налічує 2 675 520 душ, і клас, що *зменшує* багатство королівства», який становить 2 825 000 душ; отже, перший клас «продуктивний», другий — «непродуктивний». «*Продуктивний*» клас складається з лордів, баронетів, рицарів, есквайрів, дворян, вищих і нижчих чиновників, купців, що ведуть морську торгівлю, юристів, священиків, землевласників, фермерів, людей вільних професій, дрібних і великих торговців, ремісників, морських і армійських офіцерів. Навпаки, до «*непродуктивного*» класу входять: матроси (common seamen), землеробські робітники і поденщики мануфактур (labouring people and out servants), селяни [cottagers] (що становили в часи Давенанта ще $\frac{1}{5}$ всього населення Англії), [317] рядові солдати, паупери, цигани, злодії, старці і взагалі бродяги. Давенант так пояснює цей табель рангів вельми вченого Кінга:

«Він цим хоче сказати, що перший з двох класів народу сам себе утримує з допомогою землі, вмілості й старання і кожного року дещо додає до національного капіталу та крім цього уділяє кожного року певну суму із своїх надлишків на утримання інших. З тих, хто належить до другого класу, деякі часті самі себе утримують своєю працею, але решта, а також їх жінки і діти, утримуються за рахунок інших; це —

тягар для суспільства, бо вони щороку споживають те, що в противному разі було б додане до сукупного капіталу нації» (*D'Avenant. An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade.* London, 1699, стор. 23 і 50).

Крім того, для уявлень меркантилістів про додаткову вартість характерним є таке місце з Давенанта:

«Вивіз нашого власного продукту повинен збагатити Англію; щоб мати сприятливий торговий баланс, ми повинні вивозити наш власний продукт, в обмін на який ми будемо купувати вироблені за кордоном предмети, потрібні для нашого власного споживання, причому в нас повинен залишатися надлишок або у вигляді благородного металу або у вигляді товарів, що їх ми могли б продати в інші країни; цей надлишок становить той прибуток, який нація здобуває з торгівлі. Величина його залежить від природної бережливості народу, що вивозить» (бережливості, якою відзначаються голландці, але не англійці — див. стор. 46 і 47 цитованого твору) «і від низької ціни його праці і його мануфактурних виробів, яка дозволяє йому дешевше від усіх своїх конкурентів продавати ці вироби на іноземних ринках» (Давенант, цит. твір, стор. 45—46).

{«Коли продукти споживаються всередині країни, один виграє тільки те, що втрачає другий, і нація в цілому нітрохи не стає багатшою; але все, що споживається за кордоном, становить явний і напевний прибуток» (*An Essay on the East-India Trade* etc., London, 1697, [стор. 31].)}

{Ця праця, надрукована як додаток до іншого твору Давенанта, написаного на її захист⁶⁵, не та сама, що «*Considerations on the East-India Trade*», 1701 року, які наводить Мак-Куллох.}

А втім, не слід уявляти собі цих меркантилістів такими дурнями, якими їх зображали згодом вульгарні прихильники вільної торгівлі. У другому томі своїх «*Discourses on the Publick Revenues and on the Trade of England*» etc., London, 1698, Давенант між іншим говорить:

«Золото і срібло дійсно стали мірилом торгівлі, але першоджерелом її в усіх народів є природні або штучні продукти країни, тобто те, що виробляють її земля або праця і старання людей, які її населяють. І це до такої міри вірно, що той чи інший народ через яку-небудь обставину може навіть зовсім залишитися без всяких грошей, але якщо це — народ численний, працьовитий, досвідчений в торгівлі, вправний у мореплавстві, має хороші гавані, володіє такою землею, яка родить багато різноманітних продуктів, то він все-таки буде спроможний вести торгівлю і незабаром стане власником великої кількості срібла і золота. Отже істинне і справжнє багатство країни — це її власні продукти» (стор. 15). «Золото і срібло такі далекі від того, щоб бути єдиними речами, вартими назви скарбу або багатства даної нації, що гроші є дійсно не більше, як рахункові марки, за допомогою яких люди звикли вести рахунок у своїх ділових зносинах» (стор. 16). «Ми розуміємо під багатством те, що дає монархові і його народові достаток, благополуччя і безпеку; скарбом є так само і те, що для потреб людей, в обмін на золото і срібло, перетворено в будівлі і в поліпшення ґрунту, а також і в інші предмети, які можуть бути обмінені на ці метали, як, наприклад, плоди землі і продукти промисловості чи іноземні товари і торгові кораблі... Навіть недодаткові блага

можуть вважатися багатством нації, коли їх можна обміняти, — хоч би вони й залишалися *необмінними*, — на золото і срібло; і вони, на нашу думку, є багатством не тільки у взаємовідносинах між одним індивідом і другим, але й у взаємовідносинах між однією країною і другою» (стор. 60—61). «Простий народ* — це шлунок державного тіла. В Іспанії цей шлунок не приймав грошей належним чином, [318] не перетравлював їх... Торгівля і промисловість є єдиними засобами, що можуть забезпечити таке перетравлювання і такий розподіл золота і срібла, які постачатимуть державному тілу необхідні поживні речовини» (стор. 62—63).

А втім, уже і в Петті теж є поняття *продуктивних працівників* (тільки він відносить до них ще й солдатів):

«Землероби, моряки, солдати, ремісники і купці є дійсною основою всякого суспільства; всі інші значні професії *породжуються слабостями і невдачами цих людей*; моряк же один з'єднує у своїй особі грюх із цієї четвірки» (мореплавця, купця і солдата) («Political Arithmetick», London, 1699, стор. 177) [Російський переклад: *Петті, Вільям*. Экономические и статистические работы. М., 1940, стор. 164]. «Праця моряка і корабельний фрахт завжди є за своєю природою товаром, що вивозиться, і *надлишок його над ввозом дає країні гроші і т. д.*» (цит. твір, стор. 179) [Російський переклад, стор. 165].

З цього приводу Петті знов доводить вигоди поділу праці:

«Ті, хто панує в морській торгівлі, можуть і при дешевшому фрахті працювати з більшим прибутком, ніж інші при більшому» (дорожчому фрахту); «бо подібно до того, як одяг обходиться дешевше, коли один виконує одну операцію, другий — другу, і т. д., так і ті, хто панує в морській торгівлі, можуть будувати різні види суден, що мають різні призначення: морські судна, річкові, торгові, військові і т. д., — і це є однією з головних причин того, що голландці можуть перевозити вантажі по дешевшій ціні, ніж їх сусіди, бо вони спроможні для кожної окремої галузі торгівлі надавати окремий вид суден» (цит. твір, стор. 179—180) [Російський переклад, стор. 165—166].

До того ж у Петті тут, у його дальших міркуваннях, відчуються зовсім смітівські нотки:

«Коли податок береться з промисловців і т. д. для забезпечення грішми тих, хто взагалі за родом своїх занять *не виробляє матеріальних предметів*, або *предметів*, дійсно корисних і цінних для суспільства, то в цьому разі багатство суспільства зменшується. Інакше слід дивитися на ті види розваг і освіження духу, які, за помірного користування ними, роблять людину здатною і схильною до речей, які мають самі по собі важливіше значення» (цит. твір, стор. 198) [Російський переклад, стор. 173—174]. «Коли підраховано, скільки людей потрібно для праці у виробництві, всі інші можуть бути спокійно і без шкоди для суспільства використані в мистецтвах і заняттях, які служать розвагам і прикрашанню і *серед яких найбільшим є удосконалення природознавства*» (цит. твір, стор. 199) [Російський переклад, стор. 174]. «Більше можна здобути від

* Вислів «простий народ» («common people») означає тут те, що в дореволюційній Франції називалось «третім станом», тобто все населення, що протиставилось духовенству й дворянству. *Ред.*

промисловості, ніж від сільського господарства, і більше від торгівлі, ніж від промисловості» (стор. 172) [Російський переклад, стор. 162]. «Один моряк рівноцінний трьом селянам» (стор. 178) [Російський переклад, стор. 164]. [VII—318]

* * *

[VIII—346] *Петті. Додаткова вартість.* В одному місці у Петті можна побачити догадку про природу *додаткової вартості*, хоч він розглядає її тільки у формі земельної ренти. Особливо, коли це місце зіставити з таким-от місцем, де він відносну вартість срібла і хліба визначає тими відносними кількостями їх, на виробництво яких потрібен один і той самий робочий час:

«Якщо одну унцію срібла можна добути і доставити в Лондон з пуанських рудників з такою ж затратаю часу, яка необхідна для виробництва одного бушеля хліба, то перший із цих продуктів становитиме природну ціну другого; і якщо внаслідок відкриття нових, багатших рудників дві унції срібла можна буде добувати так само легко, як тепер одну, то *caeteris paribus* * хліб буде такий же дешевий при ціні в 10 шил. за бушель, як тепер при ціні в 5 шил.»

«Припустимо, що сто чоловік виробляють протягом десяти років хліб і що така ж кількість людей стільки ж часу затрачає на добування срібла; я говорю, що чистий видобуток срібла буде ціною всього чистого збору хліба і однакові частини першого становитимуть ціну однакових частин другого». «Хліб буде вдвоє дорожчий там, де 200 землеробів виконують таку саму роботу, яку могли б виконати 100 чоловік» («On Taxes and Contributions», 1662) (у виданні 1679 року стор. 32, 24, 67) [Російський переклад, стор. 40, 34, 73].

У тому місці [про природу додаткової вартості], яке я мав на увазі вище, говориться:

«Якщо торгівля, промисловість і красні мистецтва зростають, то землеробство повинно іти на спад,— або ж заробітки землеробів повинні підвищитися, а земельна рента, *внаслідок цього*, знизитися... Якщо торгівля і промисловість в Англії зросли, тобто якщо ними займається значно більша частина населення, ніж це було раніш, і якщо ціна зернового хліба тепер не вища, ніж вона була в той час, коли більше людей займалось землеробством і менше — промисловістю і торгівлею, то вже тільки через це... земельна рента повинна впасти. Припустимо, наприклад, що пшениця продається по 5 шил., або по 60 пенсів, за бушель; якщо ренти з землі, на якій росте ця пшениця, становить кожний третій шніп» (тобто третя частина врожаю, третя частка в ньому), «то з 60 пенсів 20 припадає на землю і 40 на землероба; але якщо його заробіток підніметься на $\frac{1}{3}$, або з 8 до 9 пенсів на день, то частка землероба у бушелі пшениці підніметься з 40 до 45 пенсів, і внаслідок цього земельна рента повинна буде впасти з 20 до 15 пенсів. Бо ми припускаємо, що *ціна пшениці весь час лишається незмінною*; це ми припускаємо з тим більшим правом, що ми не можемо її підвищити, бо коли б ми спробували це зробити, до нас [347] (як це має місце в Голландії) стали б ввозити хліб з-за кордону, де стано-

* — за інших рівних умов. *Ред.*

вище сільського господарства не змінилось» («Political Arithmetick» etc., London, 1699, стор. 193—194) [Російський переклад, стор. 171—172]. [VIII—347]

* * *

[VIII—364] (*Петті*. З наведеним вище місцем із Петті треба зіставити таке, де рента виступає як додаткова вартість взагалі, як «чистий продукт»:

«Припустимо, що хто-небудь своїми власними руками обробляє під зерновий хліб певну ділянку землі, тобто зорює її, засіває, боронує, збирає врожай, звозить снопи на тік, обмолочує їх, одним словом робить все те, чого вимагає землеробство. Я тверджу, що коли він вирахує з одержаного ним урожаю своє насіння, а також все те, що він сам з'їв і що віддав іншим в обмін на одяг та інші предмети, необхідні для задоволення насущних потреб, то остача хліба становитиме справжню земельну ренту цього року; а *середнє* за сім років або, вірніше, за той ряд років, протягом якого недороди чергуються з добрими врожаєми, дає звичайну ренту з землі, що обробляється під зерновий хліб. Але тут може виникнути дальше, хоч і побічне, питання: якої суми грошей коштує цей хліб, або ця рента? Я відповідаю: такої суми грошей, яка залишиться у другого індивіда, який *весь свій час* використовує на те, щоб відправитися в країну срібла, добути там цей метал, очистити його, накарбувати з нього монети і доставити їх туди, де перший індивід сів і збирав свій хліб. Сума, що залишається у другого індивіда після відрахування всіх його витрат, точно дорівнюватиме за вартістю тому хлібові, який залишиться у землероба» («Traité des taxes»⁶⁶, стор. 23) [Російський переклад, стор. 34.] [VIII—364]

(в) ПРИХИЛЬНИК ДРУГОГО СМІТІВСЬКОГО ТРАКТУВАННЯ
ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ — ДЖОН СТЮАРТ МІЛЛЬ]

[VII—318] Пан *Джон Стюарт Мілль*, в «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, теж б'ється над проблемою продуктивної і непродуктивної праці; але на ділі він нічого не додає до смітівського (другого) визначення, крім твердження, що продуктивні також і ті види праці, які виробляють саму робочу силу.

«Нагромаджувати і відкладати про запас можна *джерела насолоди*, але не саму насолоду. Багатство країни складається із сукупної суми наявних в ній тривало існуючих джерел насолоди, однаково, чи матеріальні вони, чи ні; а працю або витрату, що має на меті примноження чи збереження цих тривало існуючих джерел, слід називати *продуктивною*» (назв. твір, стор. 82). «Те, що споживають механік або прядильник, навчаючись свого ремесла, споживається продуктивно, інакше кажучи, їх споживання має на меті не зменшити, а збільшити в країні число тривало існуючих джерел насолоди шляхом нового створення цих джерел в такій кількості, яка перебільшує суму спожитого» (там же, стор. 83).

* * *

Тепер ми коротко розглянемо спрямовану проти А. Сміта пісенітницю про продуктивну і непродуктивну працю.

[7] ЖЕРМЕН ГАРНЬЄ [ВУЛЬГАРИЗАЦІЯ ТЕОРІЙ СМІТА
І ФІЗІОКРАТИВ]

[319] У V томі виконаного Жерменом Гарньє перекладу «Багатства народів» Сміта (Париж, 1802) надруковані примітки перекладача до цього твору.

В питанні про «продуктивну працю» — в розумінні суцього продуктивної праці — Гарньє поділяє погляд фізіократів, лише трохи ослабляючи його. Він заперечує погляд Сміта, за яким

«продуктивна та праця, яка, уречевлюючись в якому-небудь предметі, залишає після себе сліди своєї діяльності і продукт якої може бути проданий або обмінений» (цит. твір, том V, стор. 169)⁶⁷. [VII—319]

[а] ЗМІШАННЯ ПРАЦІ, ЩО ОБМІНЮЄТЬСЯ НА КАПІТАЛ,
З ПРАЦЕЮ, ЩО ОБМІНЮЄТЬСЯ НА ДՔХОД. ХИБНА КОНЦЕПЦІЯ
ЗАМІЩЕННЯ ВСЬОГО КАПІТАЛУ ДОХОДАМИ СПОЖИВАЧІВ]

[VIII—347] Гарньє висуває проти А. Сміта різні доводи (почасти повторені пізнішими авторами).

По-перше, такий довід:

«Це розрізнення помилкове, бо воно ґрунтується на неіснуючій різниці. *Всяка праця продуктивна* в тому значенні, в якому автор розуміє слово *продуктивний*. Праця як одного, так і другого виду однаково продуктивна в розумінні створення будь-якої насолоди, якої-небудь вигоди або якої-небудь користі для тієї особи, яка оплачує цю працю. Без цього ніяка праця не оплачувалася б».

{Отже, праця продуктивна тому, що виробляє яку-небудь споживну вартість і продається, має мінову вартість, тобто сама є товаром.}

Але розвиваючи цю думку, Гарньє для її ілюстрації наводить такі приклади, в яких «непродуктивні працівники» роблять *те саме*, виробляють ту саму або таку ж виду споживну вартість, що й «продуктивні». Наприклад,

«лакей, який, служачи у мене, топить мої печі, завиває мені волосся, чистить і тримає в порядку мій одяг і мої меблі, готує мені їжу і т. д., — цей лакей робить *послуги цілком такого ж виду*, як прачка або швачка, що перуть і тримають у справності білизну своїх клієнтів, .. як трактирник або хазяїн харчевні, що спеціально займається готуванням їжі для тих, кому зручніше столуватись у нього, ніж у себе дома; як циркульник, перукар і т. д.»

(але більшість цих осіб в А. Сміта так само не відноситься до категорії продуктивних працівників, як і домашня прислуга),

«які роблять безпосередні послуги; нарешті, як муляр, покрівельник, столяр, скляр, пічник і т. д. і т. д. і вся та величезна кількість робітни-

ків-будівельників, яких запрошують для лагодження й ремонту і річний дохід яких одержується в такій же мірі від ремонтних робіт і простого лагодження, як і від нового будування».

(А. Сміт ніде не говорить, що праця по ремонту не може фіксуватися в більш-менш тривало існуючому предметі цілком так само, як в ньому фіксується праця виробництва нової речі.)

«Цей вид праці полягає не стільки у виробництві речей, скільки в їх зберіганні; його мета — не стільки у збільшенні вартості тих предметів, до яких він прикладається, скільки у відверненні їх руйнування. Всі ці працівники, включаючи домашню прислугу, *зберігають тому, хто їх оплачує, працю по догляду за його власним майном*».

(Отже, їх можна розглядати як машини для зберігання вартості або, точніше, споживних вартостей. Цей самий погляд «зберігання» праці розвиває далі *Дестют де Трасі*. Про це пізніше. Непродуктивна праця одного не стає продуктивною через те, що вона звільняє другого від *непродуктивної праці*. Вона виконується одним з них. Частина смітівської непродуктивної праці стає необхідною внаслідок поділу праці, — проте тільки та частина її, яка абсолютно необхідна для споживання речей і належить, так би мовити, до *витрат споживання*, та й то вона стає необхідною тільки тоді, коли зберігає цей час продуктивному працівникові. Проте А. Сміт не заперечує цього «поділу праці». Якби кожна людина була змушена виконувати як продуктивну працю, так і непродуктивну, а при поділі цих видів праці між двома особами і той і другий вид праці виконувався б більш успішно, то, за Смітом, це нітрохи не змінило б того, що один з цих видів праці продуктивний, а другий непродуктивний.)

«У величезній більшості випадків їх для цього — і тільки для цього — і наймають»

(оригінальний спосіб «зберігати» працю: для того, щоб один зберігав працю по обслуговуванню самого себе, його повинні обслуговувати десять чоловік; крім того, такою «непродуктивною працею» користуються здебільшого якраз ті, хто нічого не робить);

«отже, або всі вони *продуктивні* або ніхто з них не продуктивний» (цит. твір, стор. 171—172).

[348] *По-друге*. Француз не може забути «*ponts et chaussées*»*. Чому, каже він, слід називати продуктивною

* — бумвально: «мости і шосейні шляхи». Так називалось у Франції відомство шляхів сполучення. *Ред.*

«працю інспектора або директора приватного торгового чи промислового підприємства, а *непродуктивною* — працю урядового чиновника, який наглядає за утриманням в належному порядку громадських шляхів, судноплавних каналів, гаваней, грошової системи та інших важливих знарядь поживлення торгівлі; який стежить за безпекою транспорту і комунікацій та за виконанням договорів і т. д. і якого з повним правом можна вважати ніби *інспектором великої суспільної мануфактури*? Це — праця цілком такого ж виду, тільки виконувана у більшому масштабі» (стор. 172—173).

Оскільки такий хлопець бере участь у виробництві (або в зберіганні і відтворенні) матеріальних речей, які *могли б бути продані*, коли б не знаходилися в руках держави, Сміт міг би назвати його працю «продуктивною». «Інспектори великої суспільної мануфактури» — суто французькі витвори.

По-третьє. Тут Гарньє вдається до «моралі». Чому «парфюмер, який тішить мене пахощами», повинен вважатися продуктивним працівником, а музикант, який «чарує мій слух», — непродуктивним? (стор. 173). Тому, відповів би Сміт, що один дає матеріальний продукт, а другий — ні. Мораль, як і «заслуга» того і другого, не має ніякого відношення до цього розрізнення.

По-четверте. Хіба це не суперечність, що «скрипковий і органний майстер, торговець музичними інструментами, механік і т. д.» продуктивні, а професії, у відношенні до яких їх праця є лише «підготовчою стадією», непродуктивні?

«І ті і другі мають кінцевою метою *своїї праці один і той самий вид споживання*. Якщо кінцевий результат праці одних не заслуговує на те, щоб віднести його до категорії *продуктів* праці суспільства, то чому така перевага віддається тому, що є тільки засобом для досягнення цього *результату?*» (цит. твір, стор. 173).

Міркуючи так, доведеться зробити висновок, що той, хто їсть хліб, так само продуктивний, як і той, хто його виробляє. Бо для чого виробляється хліб? Для їди. Отже, коли їда — непродуктивна праця, то чому ж продуктивне хліборобство, яке є лише засобом для досягнення цієї мети? Крім того, той, хто їсть, виробляє мозок, мускули і т. д., а хіба це не такі ж благородні продукти, як ячмінь або пшениця? — міг би запитати А. Сміта який-небудь обурений друг людства.

По-перше, А. Сміт не заперечує, що непродуктивний працівник виробляє який-небудь продукт. В протилежному разі він взагалі не був би працівником. По-друге, нехай і здається дивним, що лікар, який приписує пілюлі, не є продуктивним працівником, а аптекар, який виготовляє їх, — продуктивний працівник. Так само продуктивним працівником є інструментальний майстер, що робить скрипку, але не скринач, що грає

на ній. Це могло б бути доказом тільки того, що деякі «продуктивні працівники» виготовляють такі продукти, єдине призначення яких — бути засобом виробництва для непродуктивних працівників. Але це не більш дивне, ніж те, що, кінець кінцем, усі продуктивні працівники, по-перше, постачають засоби для оплати непродуктивних працівників, а по-друге, постачають продукти, які споживаються тими, хто *не виконує ніякої праці*.

З цих критичних зауважень другий пункт цілком в дусі французів, які ніяк не можуть забути свої «*ponts et chaussées*»; третій зводиться до моралі; четвертий — або містить в собі безглуздя, що споживання настільки ж продуктивне, як і виробництво (що невірно для буржуазного суспільства, де один виробляє, а другий споживає), або ж означає, що частина продуктивної праці лише постачає матеріал для непродуктивних видів праці, чого А. Сміт ніде не заперечує. Тільки перший пункт містить ту правильну думку, що А. Сміт у другому свосму визначенні називає продуктивними і непродуктивними *одні й ті самі* види праці, [349] або, точніше, що він у відповідності з своїм власним визначенням повинен був би назвати *продуктивною* деяку, порівняно незначну, частину своєї «непродуктивної» праці, — але це говорить не проти самого розрізнення, а проти *підведення* тих чи інших видів праці під це розрізнення, або проти *застосування* цього розрізнення.

Після всіх цих зауважень вельми вчений Гарньє підходить, нарешті, до справи:

«Єдина загальна відмінність, яку, очевидно, можна знайти між двома вигаданими Смітом класами, полягає в тому, що в того класу, який він називає *продуктивним*, існує або *завжди може існувати посередник між виготовлювачем речі і її споживачем*; тоді як у того класу, який він називає *непродуктивним*, *не може бути ніякого посередника*, і відношення між працівником і споживачем тут з *необхідності пряме і безпосереднє*. Ясно, що той, хто користується досвідченістю лікаря, мистецтвом хірурга, знаннями адвоката, талантом музиканта чи актора або, нарешті, послугами домашньої прислуги, з *необхідності* стає в *пряме і безпосереднє* відношення до кожного з цих різних працівників у момент виконання ними своєї праці; навпаки, у професіях, що становлять другий клас, *призначена для споживання річ матеріальна і відчутна і тому може стати предметом цілого ряду посередницьких актів обміну*, перш ніж вона від свого виготовлювача потрапить до споживача» (стор. 174).

Цими останніми словами Гарньє, сам того не помічаючи, показує, який прихований зв'язок ідей існує між першим смітівським розрізненням (праця, що обмінюється на капітал, і праця, що обмінюється на доход) і другим (праця, що фіксується в матеріальному, придатному для продажу товарі, і праця, що в такому товарі не фіксується). Ті види праці, які не фіксуються в товарі, за природою своєю в більшості випадків

не можуть бути підпорядковані капіталістичному способу виробництва; інші ж види праці можуть бути підпорядковані йому. Ми не говоримо вже про те, що на основі капіталістичного виробництва, при якому більша частина матеріальних товарів — «матеріальних і відчутних речей» — виробляється під владою капіталу найманими робітниками, [непродуктивні] види праці (або послуги, хай то будуть послуги проститутки чи римського папи) можуть оплачуватись тільки із заробітної плати продуктивних робітників або з прибутків їх наймачів (і співучасників у поділі цих прибутків); не говоримо ми також і про те, що ці продуктивні робітники створюють матеріальний базис для прожитку непродуктивних працівників і, значить, для існування цих останніх. Але характерним для цього балакучого французького пса є те, що він, вважаючи себе політико-економом, отже, дослідником капіталістичного виробництва, вважає *неістотним* те, що робить це виробництво капіталістичним, а саме обмін капіталу на найману працю замість прямого обміну доходу на найману працю чи прямої виплати доходу працівником самому собі. Тим самим саме капіталістичне виробництво виявляється у Гарньє неістотною формою, замість того щоб бути необхідною, хоч тільки історично необхідною, тобто минуше необхідною формою для розвитку суспільної продуктивної сили праці і для перетворення праці в суспільну працю.

«З його *продуктивного* класу слід було б, крім того, виключити усіх тих робітників, праця яких полягає тільки в тому, що вони чистять, зберігають або лагодять готові предмети, не вводячи в обіг ніякого нового продукту» (стор. 175).

(Сміт ніде не твердить, що праця або її продукт неодмінно повинні входити в оборотний капітал. Вона може входити прямо в основний капітал, як, наприклад, праця механіка, що ремонтує на фабриці машини. Але в цьому випадку *вартість* такого виду праці входить в обіг продукту, товару. Коли ж працівники, що роблять ремонт і т. д., виконують цю роботу дома у замовця, то вони обмінюють [350] свою працю не на капітал, а на дохід.)

«Саме внаслідок цієї різниці *непродуктивний* клас існує, як це зауважив Сміт, тільки за рахунок доходів. Справді, оскільки в цього класу не може бути посередника між ним і споживачем його продуктів, тобто тим, хто користується його працею, то він оплачується безпосередньо споживачем, а цей останній платить тільки із свого доходу. Навпаки, працівники *продуктивного* класу звичайно оплачуються *посередником*, що має на меті здобувати з їх праці прибуток; тому вони найчастіше *оплачуються з капіталу*. Але цей капітал кінець кінцем завжди заміщується доходом споживача; інакше він не обертався б і тому не давав би прибутку своєму власникові» [стор. 175].

Це останнє «але» зовсім дитяче. По-перше, частина капіталу заміщується самим капіталом, а не доходом — однаково, чи вступає ця частина в обіг чи не вступає (останнє може мати місце, наприклад, при заміщенні насіння).

[б) ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАМІЩЕННЯ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ
В ПРОЦЕСІ ОБМІНУ КАПІТАЛУ НА КАПІТАЛ]

Коли кам'яновугільна шахта постачає вугілля залізоробному заводі і одержує від нього залізо, що як засіб виробництва входить у виробничий процес кам'яновугільної шахти, то вугілля обмінюється на капітал у розмірі вартості цього заліза і, навпаки, залізо, в розмірі своєї власної вартості, обмінюється як капітал на вугілля. І вугілля і залізо (як споживні вартості) є продуктами нової праці, хоч ця праця виконувалася з допомогою вже існуючих засобів виробництва. Але вартість виробленого за рік продукту праці не є те ж саме, що продукт знов доданої в цьому році праці. Вона заміщує ще й вартість минулої праці, яка була уречевлена в засобах виробництва. Отже, та частина сукупного продукту, яка дорівнює цій вартості, не є частина продукту праці даного року, а є відтворенням минулої праці.

Візьмемо для прикладу продукт денної праці кам'яновугільної шахти, залізоробного заводу, лісопромислового підприємства і машинобудівного заводу. Припустимо, що постійний капітал в усіх цих підприємствах дорівнює одній третині всіх складових частин вартості продукту, тобто що відношення минулої праці до живої дорівнює 1 : 2. Нехай одноденний продукт цих підприємств буде x, x', x'', x''' . Ці продукти являють собою певні кількості вугілля, заліза, дерева і машин. Як такі вони є продуктами одноденної праці (але також і продуктами спожитих протягом дня сирових матеріалів, палива, машинного устаткування і т. д., що сприяли денному виробництву). Нехай їх вартості будуть z, z', z'', z''' . Ці вартості не є продуктом праці даного дня, тому що $\frac{z}{3}, \frac{z'}{3}, \frac{z''}{3}, \frac{z'''}{3}$ просто дорівнюють тій вартості, яку мали постійні елементи цих z, z', z'', z''' , перш ніж вони увійшли в процес праці цього дня. Отже, так само і $\frac{x}{3}, \frac{x'}{3}, \frac{x''}{3}, \frac{x'''}{3}$, або третина вироблених споживних вартостей, становлять лише вартість минулої праці і постійно заміщують її. {Обмін, що відбувається тут між минулою працею і продуктом живої праці, за самою природою своєю цілком відмінний від обміну між робочою силою і існуючими як капітал умовами праці.}

$x = z$; однак цей z є вартість всього x ,⁶⁸ а $\frac{1}{3}z$ є вартість вміщеної в усьому x сировини і т. д. Таким чином, $\frac{x}{3}$ є та частина денного продукту праці {але аж ніяк не продукт денної праці, а, навпаки, продукт пов'язаної з нею праці попереднього дня, взагалі минулої праці}, в якій знов виступає і заміщується пов'язана з денною працею минула праця. Правда, всяка дана частка цього x , який означає лише кількість дійсних продуктів (заліза, вугілля і т. д.), є за вартістю на одну третину минулою працею і на дві третини — працею, виконаною і доданою протягом цього дня. Минула праця і праця цього дня входять в однаковій пропорції як в суму продуктів, так і в кожний окремий продукт, який становить складову частину цієї суми. Але якщо x поділю весь продукт на дві частини, помістивши на один бік $\frac{1}{3}$ його, а на другий — $\frac{2}{3}$, то вийде те саме, як коли б перша $\frac{1}{3}$ становила тільки минулу працю, а останні $\frac{2}{3}$ — тільки працю цього дня. Справді, перша $\frac{1}{3}$ становить всю минулу працю, що увійшла в сукупний продукт, всю вартість спожитих засобів виробництва. Отже, після відрахування цієї $\frac{1}{3}$, останні $\frac{2}{3}$ можуть становити тільки продукт денної праці. Вони і справді становлять всю ту кількість праці, яка за день була додана до засобів виробництва.

Таким чином, останні $\frac{2}{3}$ дорівнюють доходу виробника (заробітній платі і прибуткові). Виробник може спожити їх, тобто затратити на предмети свого індивідуального споживання. Припустимо, що ці $\frac{2}{3}$ добуваного за день кам'яного вугілля купуються споживачами, або покупцями, не на гроші, а в обмін на ті товари, що їх вони попередю обертають у гроші, щоб купити вугілля. Частина вугілля з цих $\frac{2}{3}$ увійде в індивідуальне споживання самих виробників вугілля — для домашнього опалення і т. п. Отже, ця частина не вступає в обіг або, якщо вона вже увійшла в обіг, вона вилучається з нього назад [351] її власними виробниками. За відрахуванням із $\frac{2}{3}$ вугілля цієї частини, споживаної самими виробниками вугілля, решта вугілля (коли вони хочуть спожити її) повинна бути обмінена ними на предмети індивідуального споживання.

При цьому обміні для виробників вугілля цілком однаково, що саме обмінюють на вугілля продавці предметів споживання: свій капітал чи свій дохід; інакше кажучи, чи обмінює, наприклад, фабрикант сукна своє сукно на вугілля, щоб оплачувати своє житло (в цьому випадку вугілля, в свою чергу, є для нього предметом споживання, і він оплачує його доходом, певною кількістю сукна, що становить прибуток), чи Джеймс,

лакей фабриканта сукна, обмінює на вугілля сукно, одержане ним як заробітна плата (в цьому випадку вугілля знов є предметом споживання і обмінюється на дохід фабриканта сукна, який, в свою чергу, обмінює свій дохід на непродуктивну працю лакея), чи, нарешті, фабрикант сукна обмінює сукно на вугілля з метою замістити необхідне для його фабрики, але вже спожите вугілля. (В цьому останньому випадку сукно, що дається в обмін фабрикантом сукна, становить для нього постійний капітал, вартість одного з його засобів виробництва; а вугілля є для нього не тільки вартістю, але і певним засобом виробництва *in natura* *. А для вуглепромисловця сукно є предмет споживання, причому як сукно, так і вугілля становлять для нього дохід: вугілля — дохід в його нереалізованій формі, сукно — дохід в його реалізованій формі.)

Що ж до останньої $\frac{1}{3}$ вугілля, то вуглепромисловець не може затратити її на предмети свого індивідуального споживання, не може затратити її як дохід. Вона належить процесові виробництва (або процесові відтворення) і повинна бути перетворена в залізо, дерево, машини, в ті предмети, які становлять складові частини його постійного капіталу і без яких не може бути відновлене або продовжене виробництво вугілля. Звичайно, він міг би і цю $\frac{1}{3}$ обмінити на предмети споживання (або, що те саме, на гроші виробників цих предметів), однак лише з тим, щоб ці предмети споживання обмінити знов на залізо, дерево, машини, так що вони не ввійдуть ні в його власне споживання, ні у витрачання його доходу, а ввійдуть у споживання і витрачання доходу виробників дерева, заліза, машин, причому всі ці виробники дерева, заліза і т. д., в свою чергу, самі перебувають в такому становищі, що $\frac{1}{3}$ свого продукту вони не можуть затратити на предмети індивідуального споживання.

Але припустимо тепер, що вугілля входить в постійний капітал виробника заліза, виробника дерева, машинобудівника. З другого боку, залізо, дерево, машини входять у постійний капітал вуглепромисловця. Оскільки, таким чином, ці їх продукти взаємно входять однаковою сумою вартості [в їх постійні капітали], остільки вони заміщують один одного *in natura*, і одному з контрагентів лишається тільки сплатити другому балансову різницю в розмірі надлишку того, що куплено, над тим, що продано. І дійсно, гроші виступають тут на практиці (за допомогою векселів і т. д.) лише як *засіб платежу*, а не як монета, не як засіб обігу, і служать тільки для сплати

* — в натурі, у своїй натуральній формі. *Ред.*

балансової різниці. Деяка частина цієї $\frac{1}{3}$ вугілля потрібна буде виробникові вугілля для його власного відтворення, цілком так само, як деяка частина від $\frac{2}{3}$ була залишена ним для свого власного споживання.

Вся ця кількість вугілля, заліза, дерева і машин, які таким шляхом взаємно заміщують одне одного за допомогою обміну постійного капіталу на постійний капітал, постійного капіталу в одній натуральній формі на постійний капітал в іншій натуральній формі, не має абсолютно нічого спільного ні з обміном доходу на постійний капітал, ні з обміном доходу на доход. Ця частина продукту відіграє цілком таку саму роль, як насіння у землеробстві або основний фонд худоби у тваринництві. Це та частина *виробленого за рік продукту праці*, — мова йде не про продукт знов доданої в даному році праці, а про продукт як цієї праці, так і минулої праці, — яка (при незмінних умовах виробництва) щороку заміщує саму себе як засіб виробництва, як постійний капітал, — заміщує, не входячи ні в який інший обіг, крім обігу між одними «діловими людьми» і другими, і не впливаючи на *вартість* тієї частини продукту, яка входить в обіг між «діловими людьми» і «споживачами»*.

Припустимо, що вся ця $\frac{1}{3}$ вугілля обмінюється зазначеним способом *in natura* на свої власні елементи виробництва, на залізо, дерево, машини. {Могло б бути і так, що вона безпосередньо обмінюється, наприклад, тільки на машини, але машинобудівник, в свою чергу, обмінює її як постійний капітал не тільки на свій власний постійний капітал, але й на постійний капітал виробника заліза і лісопромисловця.} В такому разі кожний центнер кам'яного вугілля з тих двох третин продукту вуглепромисловця, [352] які він обмінює на предмети споживання, тобто обмінює як доход, складався б, правда, за своєю вартістю — як і весь продукт — з двох частин: $\frac{1}{3}$ центн. була б рівна вартості засобів виробництва, спожитих на виробництво одного центнера вугілля, а $\frac{2}{3}$ центн. були б рівні праці, знов доданої до цієї $\frac{1}{3}$ виробниками вугілля. Проте коли весь продукт вуглепромисловця становить, наприклад, 30 000 центн., то як доход вуглепромисловець обмінює тільки 20 000 центн. Решта 10 000 центн., за припущенням, заміщується залізом, деревом, машинами і т. д. і т. д.; словом, уся вартість засобів виробництва, що ввійшли в 30 000 центн., заміщується *in natura* засобами виробництва того ж виду і тієї ж вартості.

* Див. цей том, частина I, стор. 97—98, 115—116. *Ред.*

Таким чином, покупці 20 000 центн. на ділі не платять ні одного фартинга за вартість минулої праці, вміщеної в 20 000 центн.; бо 20 000 центн. становлять лише ті $\frac{2}{3}$ вартості сукупного продукту, в яких уречевлюється знов додана праця. Виходить те саме, як коли б ці 20 000 центн. становили лише знов додану (наприклад, протягом року) працю і зовсім не становили б минулої праці. Покупець оплачує, таким чином, всю вартість кожного центнера: минулу працю плюс знов додану працю, і проте він оплачує тільки знов додану працю; і це саме тому, що він купує тільки 20 000 центн., тобто тільки ту частину всього продукту, яка дорівнює вартості всієї знов доданої праці. Так само покупець не оплачує насіння землероба зверх тієї пшениці, яку він їсть. Виробники заліза, дерева, машин і т. д. замістили один одному цю частину продукту; отже, їм не треба заміщувати її вдруге. Вони замістили її тією частиною свого власного продукту, яка, будучи річним продуктом їх праці, зовсім не є продуктом праці, долученої ними в даному році, а, навпаки, є тією частиною їх річного продукту, яка становить минулу працю. Без нової праці не було б продукту; але його не було б і без тієї праці, яка уречевлена в засобах виробництва. Коли б він був продуктом тільки нової праці, то його вартість була б менша, ніж тепер, і тоді ні одної частини продукту не треба було б повертати виробництву. Однак якби другий спосіб праці [тобто той спосіб, який ґрунтується на застосуванні засобів виробництва] не був продуктивніший і не давав більшої кількості продукту, — незважаючи на те, що частина продукту повинна бути повернута виробництву, — то ним ніхто б і не користувався.

Хоч ні одна складова частина вартості цієї $\frac{1}{3}$ вугілля не входить в 20 000 центн. вугілля, що продаються як доход, проте всяка зміна вартості постійного капіталу, представленого цією третиною, або 10 000 центн., викликала б зміну вартості останніх $\frac{2}{3}$, що продаються як доход. Припустимо, що виробництво заліза, дерева, машин і т. д., словом, тих елементів виробництва, до яких зводиться вказана $\frac{1}{3}$ продукту, стає дорожчим. А продуктивність праці у видобутку вугілля залишається тією самою. При затраті тієї ж самої кількості заліза, дерева, вугілля, машин і праці виробляється, як і раніш, 30 000 центн. вугілля. Але оскільки залізо, дерево і машини стали дорожчі, коштують більше робочого часу, ніж раніш, то за них доводиться віддавати більше вугілля, ніж раніш.

[353] Нехай, як і раніш, продукт становить 30 000 центн. вугілля. Продуктивність праці в вугільній шахті залишилась

такою ж, якою вона була раніш. З тією ж кількістю живої праці і з тією ж кількістю дерева, заліза, машин і т. д. виробляється так само 30 000 центн. вугілля. Жива праця, як і раніш, представлена в тій же вартості, скажемо — в 20 000 ф. ст. (у грошовому виразі). Навпаки, дерево, залізо і т. д., коротше постійний капітал, коштують тепер 16 000 ф. ст. замість 10 000, тобто вміщений в них робочий час збільшився на $\frac{6}{10}$, або на 60%.

Таким чином, вартість всього продукту дорівнює тепер 36 000 ф. ст. замість колишніх 30 000 ф. ст.; отже вона збільшилась на $\frac{1}{5}$, або на 20%. Виходить, і кожна дана частина продукту коштує тепер на $\frac{1}{5}$, або на 20%, більше, ніж раніше. Якщо раніш центнер вугілля коштував 1 ф. ст., то тепер він коштує 1 ф. ст. + $\frac{1}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 4 шил. Раніш із сукупного продукту одна третина, або $\frac{3}{9}$, дорівнювала постійному капіталові, а дві третини дорівнювали доданій праці. Тепер постійний капітал відноситься до вартості сукупного продукту як 16 000 : 36 000 = $\frac{4}{9}$. Виходить, постійний капітал становить тепер на $\frac{1}{9}$ [вартості сукупного продукту] більше, ніж раніш. Та частина продукту, яка дорівнює вартості доданої праці, раніш становила $\frac{2}{3}$, або $\frac{6}{9}$, продукту, тепер — $\frac{5}{9}$.

Таким чином, ми маємо:

	Постійний капітал	Додана праця
Вартість = 36 000 ф. ст.	16 000 ф. ст. ($\frac{4}{9}$ продукту)	20 000 ф. ст. (та сама вартість, що й раніше; $\frac{5}{9}$ продукту)
Продукт = 30 000 центн.	13 333 $\frac{1}{3}$ центн.	16 666 $\frac{2}{3}$ центн.

Праця вуглекопів не зробилась менш продуктивною, але сукупна праця, затрачена на вуглевидобуток (праця вуглекопів плюс минула праця), стала менш продуктивною; а саме, для заміщення тієї складової частини вартості, яка припадає на [354] постійний капітал, тепер потрібно на $\frac{1}{9}$ сукупного продукту більше, а вартість знов доданої праці становить на $\frac{1}{9}$ продукту менше. Виробники заліза, дерева і т. д. тепер по-старому оплачуватимуть тільки 10 000 центн. вугілля. Раніш ця кількість вугілля коштувала їм 10 000 ф. ст. Тепер вона коштуватиме їм 12 000 ф. ст. Частина витрат постійного капіталу замістилася б, таким чином, в результаті того, що за ту частину вугілля, яку вони одержують взамін заліза і т. д., їм довелося б виплачувати підвищену ціну. Але виробник вугілля повинен купити у них на 16 000 ф. ст. сировини і т. д. Отже, він повинен сплатити балансову різницю в розмірі 4 000 ф. ст., тобто 3 333 $\frac{1}{3}$ центн. вугілля. Отже, він, як і раніш, постачає споживачам 16 666 $\frac{2}{3}$ + 3 333 $\frac{1}{3}$ = 20 000 центн.

вугілля, тобто $\frac{2}{3}$ продукту; але споживачі повинні тепер заплатити за них замість 20 000 ф. ст. 24 000 ф. ст. Цією сумою вони повинні замінити йому не тільки знов додану працю, а й частину постійного капіталу.

Щодо споживачів справа стоятиме дуже просто. Якщо вони захочуть споживати ту саму кількість вугілля, то їм доведеться сплатити за нього на $\frac{1}{5}$ більше, і, виходить, вони повинні будуть в розмірі цієї $\frac{1}{5}$ затратити менше із свого доходу на купівлю інших продуктів, коли припустити, що для кожної галузі виробництва витрати виробництва лишилися без зміни. Трудність полягає лише ось у чому: яким чином виробник вугілля сплачує 4 000 ф. ст. за те залізо, те дерево і т. д., в обмін на які виробникам цих продуктів не потрібне вугілля? Свої 3 333 $\frac{1}{3}$ центн. вугілля, що дорівнюють цим 4 000 ф. ст., він продав споживачам вугілля і одержав за них всілякі товари. Але вони не можуть увійти ні в його особисте споживання, ні в споживання його робітників, а повинні бути спожиті виробниками заліза, дерева і т. д., бо саме цими предметами він повинен замінити вартість своїх 3 333 $\frac{1}{3}$ центн. вугілля. Скажуть: справа дуже проста. Тепер усі споживачі вугілля повинні спожити всіх інших товарів на $\frac{1}{5}$ менше або ж повинні з кожного свого товару віддати за вугілля на $\frac{1}{5}$ більше. Саме ця $\frac{1}{5}$ іде на збільшення споживання виробників дерева, заліза і т. д. Однак незрозуміло ргіна facie *, яким чином зменшення продуктивності на залізоробному заводі, в машинобудуванні, в лісовій промисловості і т. д. дає виробникам заліза, машин, лісу можливість споживати більший в порівнянні з попереднім доход; адже ми припускаємо, що ціна їх продуктів дорівнює вартості цих останніх і, значить, підвищується тільки пропорціонально зменшенню продуктивності їх праці.

Ми припустили, що вартість заліза, дерева, машин підвищилась на $\frac{3}{5}$, на 60%. Це може бути викликано тільки двома причинами. Або виробництво заліза, дерева і т. д. стало менш продуктивним тому, що зменшилась продуктивність застосовуваної в цих галузях виробництва живої праці, так що потрібне застосування більшої кількості праці для виробництва того ж продукту. В цьому випадку виробникам заліза, дерева, машин довелося б застосовувати на $\frac{3}{5}$ більше праці, ніж раніш. Норма заробітної плати залишилась та сама, тому що зниження продуктивності праці тільки тимчасово зачепило окремі продукти. Отже, лишилась незмінною і норма додаткової вартості. Виробникові потрібно тепер 24 робочі дні там, де раніш йому

* — на перший погляд. Ред.

потрібно було 15, але робітникам він по-старому платить тільки за 10 робочих годин кожного з цих 24 робочих днів і по-старому примушує їх безплатно працювати по 2 години подня. Таким чином, якщо раніше 15 робітників працювали 150 годин на себе і 30 годин на підприємця, то тепер 24 робітники працюють 240 годин на себе і 48 годин на підприємця. (Норма прибутку нас тут не цікавить.) Заробітна плата знизилася б лише остільки, оскільки вона витрачалася б на залізо, дерево, машинне устаткування і т. д., щб не має місця. 24 робітники споживають тепер на $\frac{2}{5}$ більше, ніж раніш споживали 15. Отже, виробники вугілля можуть тепер збути їм (це значить — їх хазяїнові, який виплачує їм заробітну плату) відповідно більшу частину вартості $3\ 333\ \frac{1}{3}$ центн.

Або ж зменшення продуктивності в залізобудівній промисловості, в лісовій справі і т. д. зумовлюється тим, що подорожчали частини їх постійного капіталу, їх засобів виробництва. Тоді [перед іншими галузями виробництва] виступає знов та сама альтернатива, і кінець кінцем зменшення продуктивності повинно звестися до збільшення кількості застосовуваної живої праці, отже і до збільшення заробітної плати, яку споживачі вугілля частково сплатили вуглепромисловцю у вигляді вищезгаданих 4 000 ф. ст.

У тих галузях виробництва, де застосовується додаткова кількість праці, зростає і маса додаткової вартості, тому що зросла кількість зайнятих робітників. З другого боку, норма прибутку знизиться відповідно [збільшенню вартості] всіх тих елементів їх постійного капіталу, до яких входить їх власний продукт, як в тому випадку, коли вони частину свого власного продукту самі вживають як засіб виробництва, так і в тому випадку — як, наприклад, з вугіллям, — коли їх продукт входить, як засіб виробництва, до їх власних засобів виробництва. Але якщо їх оборотний капітал, затрачений на заробітну плату, зріс більше, ніж частина постійного капіталу, що підлягає заміщенню, то підвищиться також і їх норма прибутку, і вони [355] братимуть участь у споживанні певної частини вищезгаданих 4 000 ф. ст.

Підвищення вартості постійного капіталу (внаслідок зменшення продуктивності в галузях праці, що постачають цей постійний капітал) підвищує вартість продукту, до якого входить цей постійний капітал, і зменшує ту частину продукту (*in natura*), яка заміщує знов додану працю, — отже воно робить цю працю менш продуктивною, коли її виражати в її власному продукті. Для тієї частини постійного капіталу, яка обмінюється *in natura*, все залишається без зміни. Як і

раніш, та сама кількість заліза, дерева, вугілля обмінюється *in natura* для заміщення використаного заліза, дерева, вугілля, і підвищення цін тут взаємно урівноважуються. Але той надлишок вугілля, який тепер становить для вуглепромисловця частину його постійного капіталу і в цей натуральний обмін не входить, обмінюється, як і раніш, на доход (у вищезгаданому випадку частина його обмінюється не тільки на заробітну плату, а й на прибуток), з тією тільки різницею, що доход цей належить уже не старим споживачам, а тим виробникам, які працюють у сферах виробництва, де була застосована більша кількість праці, тобто зросла кількість робітників.

Коли яка-небудь галузь виробництва виробляє продукти, які входять тільки в індивідуальне споживання, але не входять як засоби виробництва ні в будь-яку іншу галузь виробництва (під засобами виробництва тут завжди треба розуміти постійний капітал), ні у своє власне відтворення (що буває, наприклад, у землеробстві, скотарстві, вугільній промисловості, де саме вугілля входить у виробництво як допоміжний матеріал), то річний продукт цієї галузі {можливий надлишок понад річний продукт не має значення для цього питання} завжди повинен бути оплачений з доходу, тобто із заробітної плати або прибутку.

Візьмемо наведений вище * приклад з полотном. 3 арш. полотна складаються на $\frac{2}{3}$ з постійного капіталу і на $\frac{1}{3}$ з доданої праці. Отже, 1 арш. полотна представляє додану працю. Якщо додаткова вартість становить 25%, то $\frac{1}{5}$ від 1 арш. є прибуток. Решта $\frac{4}{5}$ арш. становлять відтворену заробітну плату. $\frac{1}{5}$ споживає фабрикант сам або, що зводиться до того ж, її споживають інші, оплачуючи йому її вартість, яку він споживає в їх власних або в яких-небудь інших товарах. {Для спрощення тут весь прибуток неправильно розглядається як доход.} А решту $\frac{4}{5}$ арш. він знов виплачує у вигляді заробітної плати; його робітники споживають їх як свій доход — або безпосередньо, або ж в обмін на інші предмети споживання, власники яких споживають полотно.

Обидві ці частини разом становлять всю ту частку в трьох аршинах полотна, — 1 арш. полотна, — яку самі виробники полотна можуть спожити як доход. Останні 2 арш. являють собою постійний капітал фабриканта; вони повинні бути знов перетворені в умови виробництва полотна — в пряжу, машини і т. д. З його точки зору обмін 2 арш. полотна є обмін постій-

* Див. цей том, частина 1, стор. 82 і далі. *Ред.*

ного капіталу, але він може їх обміняти тільки на дохід інших осіб. Отже, він платить за пряжу, скажемо, $\frac{4}{5}$ від 2 арш., або $\frac{8}{5}$ арш., а за машини — $\frac{2}{5}$ арш. Прядильник і машинобудівник можуть, в свою чергу, спожити з цих кількостей полотна по $\frac{1}{3}$ кожний, тобто один із $\frac{8}{5}$ арш. може спожити $\frac{8}{15}$ арш., а другий із $\frac{2}{5}$ — $\frac{2}{15}$. Разом — $\frac{10}{15}$, або $\frac{2}{3}$, арш. А решта $\frac{20}{15}$, або $\frac{4}{3}$, арш. повинні замінити їм сировину — льон, залізо, вугілля і т. д., і кожний з цих предметів, в свою чергу, сам розпадається на частину, що становить дохід (знов додану працю), і на другу частину, що становить постійний капітал (сировину й основний капітал і т. д.).

Але ця решта $\frac{4}{3}$ арш. полотна може бути спожита тільки як дохід. Отже, те, що кінець кінцем виступає в пряжі і в машині як постійний капітал і чим прядильник і машинобудівник заміщують льон, залізо, вугілля і т. д. (ми абстрагуємось від тієї частини заліза, вугілля і т. д., яку машинобудівник заміщує машинами), може становити лише ту частину льону, заліза, вугілля, яка є доходом виробників льону, заліза, вугілля і за яку, значить, не доводиться замінювати постійний капітал; інакше кажучи, те, що в пряжі і в машині виступає як постійний капітал, повинно належати до тієї частини продукту виробників льону, заліза, вугілля і т. д., яка не містить, як ми показали вище, ні одної частки постійного капіталу. Але свій дохід, представлений в залізі, вугіллі, льоні і т. д., виробники заліза, вугілля і т. д. споживають у вигляді полотна або інших предметів споживання, бо їх власні продукти як такі зовсім не входять або ж входять тільки незначною частиною в їх індивідуальне споживання. Таким чином, частина заліза, льону і т. д. може обмінюватись на продукт, що входить тільки в індивідуальне споживання, — на полотно — і в обмін на цей продукт замінювати прядильникові повністю, а машинобудівникові частково їх постійний капітал, в той час як прядильник і машинобудівник, в свою чергу, споживають полотно, віддаючи в обмін за нього ту частину своєї пряжі і своїх машин, в якій представлений їх дохід, і тим самим замінюють постійний капітал ткача.

Отже, в дійсності все полотно зводиться до прибутку і заробітної плати ткача, прядильника, машинобудівника, льонаря, виробника вугілля і заліза; в той же час вони заміщують фабрикантові полотна і прядильникові весь їх постійний капітал. Розрахунок не зійшовся б без остачі, коли б останні виробники сировини повинні були замінювати свій власний постійний капітал шляхом обміну на полотно, бо це предмет індивідуального споживання, який ні в одну сферу виробни-

цтва не входить як засіб виробництва, як [356] частина постійного капіталу. Розрахунок зводиться без остачі тому, що полотно, куплене льонарем, вуглепромисловцем, виробником заліза, машинобудівником і т. д. в обмін на їх продукт, заміщує їм лише ту частину їх продукту, яка для них становить дохід, а для їх покупців — постійний капітал. Це можливо тільки тому, що ту частину їх продуктів, яка не зводиться до доходу і яка, виходить, не може бути обмінена на предмети споживання, вони заміщують *in natura*, тобто обмінюючи постійний капітал на постійний капітал.

У наведеному вище прикладі може здатися дивним припущення, що продуктивність праці в даній галузі виробництва залишилась незмінною і що все-таки вона знизилась, коли продуктивність застосовуваної в цій галузі виробництва живої праці виражати в її власному продукті. Але справа пояснюється дуже просто.

Припустимо, що продукт праці прядильника становить 5 фунтів пряжі. Нехай для його вироблення прядильникові потрібно тільки 5 фунтів бавовни (значить, зовсім немає відходів); нехай фунт пряжі коштує один шилінг (ми абстрагуємось від машинного устаткування, тобто припускаємо, що його вартість не знизилась і не підвищилась; отже, для розглядуваного випадку воно дорівнює нулю). Фунт бавовни коштує 8 пенсів. Із 5 шил., що виражають вартість 5 фунтів пряжі, 40 пенсів (5×8 пенсів), або 3 шил. 4 пенси, припадають на бавовну, а 5×4 пенсів, тобто 20 пенсів, або 1 шил. 8 пенсів, — на знов додану працю. З усього продукту $3\frac{1}{3}$ фунта пряжі (вартістю в 3 шил. 4 пенси) припадають, таким чином, на постійний капітал, а $1\frac{2}{3}$ фунта пряжі — на працю. Виходить, $\frac{2}{3}$ від 5 фунтів пряжі заміщують постійний капітал, а $\frac{1}{3}$ від 5 фунтів пряжі, або $1\frac{2}{3}$ фунта, становить ту частину продукту, яка оплачує працю.

Припустимо тепер, що ціна фунта бавовни піднялась на 50%, з 8 пенсів до 12 пенсів, тобто до одного шилінга. Тоді 5 фунтів пряжі коштують: 5 шил. за 5 фунтів бавовни і 1 шил. 8 пенсів за додану працю, кількість якої, а тому і вартість, виражена в грошах, залишаються ті самі. Таким чином, 5 фунтів пряжі коштують тепер 5 шил. + 1 шил. 8 пенсів = 6 шил. 8 пенсам. Із цих 6 шил. 8 пенсів на сировину тепер припадають 5 шил., а на працю — 1 шил. 8 пенсів.

6 шил. 8 пенсів = 80 пенсам, з яких 60 пенсів припадають на сировину, а 20 пенсів — на працю. Праця становить тепер тільки 20 пенсів в загальній вартості 5 фунтів пряжі (80 пенсів), або $\frac{1}{4}$, тобто 25%; раніш — $33\frac{1}{3}\%$. З другого боку,

сировина становить 60 пенсів, тобто $\frac{3}{4}$, або 75%, а раніш вона становила тільки $66\frac{2}{3}\%$. Оскільки 5 фунтів пряжі коштують тепер 80 пенсів, то 1 фунт коштує $\frac{80}{5}$, тобто 16 пенсів. Із 5 фунтів пряжі на 20 пенсів, що виражають вартість, створену [знов доданою] працею, припадає, таким чином, $\frac{11}{4}$ фунта пряжі; решта $\frac{3}{4}$ фунта пряжі припадають на сировину. Раніш на [знов додану] працю (прибуток і заробітну плату) припадало $1\frac{2}{3}$ фунта, а на постійний капітал — $\frac{3}{3}$ фунта. Оцінювана в її власному продукті, праця стала, виходить, менш продуктивною, хоч продуктивність її не змінилась, а подорожчала тільки сировина. Праця зберегла свою попередню продуктивність, тому що та сама праця протягом того ж часу перетворює 5 фунтів бавовни в 5 фунтів пряжі і тому що справжнім продуктом цієї праці (за споживною вартістю) є тільки надана бавовні *форма пряжі*. 5 фунтів бавовни, як і раніш, прибрали форму пряжі в результаті тієї ж самої праці. Однак дійсний продукт складається не тільки з цієї форми пряжі, а також і з бавовняного волокна — з тієї речовини, якій надана ця форма, а вартість цієї речовини становить тепер у відношенні до праці, що надає цю форму, більшу, ніж раніш, частину сукупного продукту. Тому та сама кількість праці прядильника оплачується тепер меншою кількістю пряжі, інакше кажучи — зменшується частка продукту, яка заміщує цю працю. Ось як стоїть справа з цим питанням.

[в] ВУЛЬГАРНІ ПЕРЕДПОСИЛКИ ПОЛЕМІКИ ГАРНЬЄ
ПРОТИ СМІТА. ПОВЕРНЕННЯ ГАРНЬЄ ДО ФІЗІОКРАТИЧНИХ
УЯВЛЕНЬ. КРОК НАЗАД В ПОРІВНЯННІ З ФІЗІОКРАТАМИ:
ПОГЛЯД НА СПОЖИВАННЯ НЕПРОДУКТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЯК НА ДЖЕРЕЛО ВИРОБНИЦТВА]

Отже, по-перше, хибним є твердження Гарньє, що весь капітал кінець кінцем завжди заміщується доходом споживача; бо частина капіталу може бути заміщена тільки капіталом, а не доходом. По-друге, це і само по собі безглуздя, тому що самий доход, оскільки він не є заробітною платою (або ж заробітною платою, виплачуваною із заробітної плати, тобто похідним від неї доходом), являє собою прибуток на капітал (або доход, похідний від прибутку на капітал). Нарешті, безглуздя є твердження Гарньє*, що та частина капіталу, яка не обертається (в тому розумінні, що вона не заміщується доходом споживача), «не давала б прибутку своєму влас-

* Див. цей том, частина I, стор. 160. Ред.

никові». Ця частина — при незмінних умовах виробництва — на ділі не дає прибутку (точніше — додаткової вартості). Але без цієї частини капітал взагалі не міг би виробляти свій прибуток.

[357] «Із цієї відмінності можна зробити лише той висновок, що для наймання *продуктивних* працівників потрібен не тільки *доход того, хто користується їх працею*, але ще й *капітал, який дає прибуток посередникам*, тоді як для наймання *непродуктивних* працівників здебільшого досить доходу особи, що оплачує їх» (цит. твір, стор. 175).

Вже сама ця фраза являє собою таке сплетення безглуздя, що з неї ясно: Гарньє, перекладач А. Сміта, по суті справи нічого не зрозумів в А. Сміта і навіть не має ніякого уявлення про найістотніше в «Багатстві народів», а саме, про погляд на капіталістичний спосіб виробництва як на найпродуктивніший (яким він безумовно і є порівняно з попередніми формами).

Насамперед, це найбільше безглуздя, коли проти Сміта, що визнає непродуктивною ту працю, яка оплачується безпосередньо доходом, висувається те заперечення, що «для наймання *непродуктивних* працівників здебільшого досить доходу особи, що оплачує їх». А потім — антитеза: «для наймання *продуктивних* працівників потрібен не тільки *доход того, хто користується їх працею*, але ще й *капітал, який дає прибуток посередникам!*» (Яка ж продуктивна в такому разі у пана Гарньє землеробська праця, для якої, крім доходу споживачів продукту землі, потрібен ще й капітал, який дає не тільки прибуток посередникам, а й земельну ренту землевласникові!)

Невірно, що «для наймання продуктивних працівників» потрібен, по-перше, капітал, який застосовує їх, і, по-друге, доход, який споживає їх працю; для цього потрібен тільки капітал, який створює доход, що споживає плоди їх праці. Коли я як кравець-капіталіст затрачаю 100 ф. ст. на заробітну плату, то ці 100 ф. ст. дають мені, скажемо, 120 ф. ст. Вони створюють мені доход у 20 ф. ст., на який я при бажанні можу тепер спожити також і працю кравця, який надає матеріалові форму «сюртука». Коли ж я, навпаки, купую на 20 ф. ст. різного одягу, щоб носити його, то цілком очевидно, що не цей одяг створив для мене затрачені на його купівлю 20 ф. ст. І те саме було б, коли б я покликав до себе кравця додому і звелів йому пошити мені одяг за 20 ф. ст. У першому випадку я одержав на 20 ф. ст. більше, ніж мав до того, а в другому випадку в мене після цієї операції — на 20 ф. ст. менше, ніж було до неї. Крім того, я скоро помітив би, що кра-

вель, якого я оплачую прямо з свого доходу, до того ж виготовляє сюртук не по такій дешевій ціні, яку я заплатив би, коли б купив сюртук у «посередника».

Гарньє уявляє, що прибуток оплачується споживачем. Споживач оплачує «вартість» товару; і хоч товар включає в себе прибуток капіталіста, однак цей товар для нього, споживача, обходиться дешевше, ніж коли б він затратив свій дохід безпосередньо на купівлю праці з тим, щоб примусити найнятого працівника виробляти в карликовому масштабі ті або інші речі для задоволення особистих потреб наймача. Тут відразу виявляється, що Гарньє не має навіть найменшого уявлення про те, що таке капітал.

Він продовжує:

«Далі, хіба багато *непродуктивних* працівників, як-от актори, музиканти і т. д., не одержують свою заробітну плату здебільшого через директора, який здобуває прибуток з капіталу, вкладеного в подібне підприємство?» (цит. твір, стор. 175—176).

Це зауваження правильне. Але воно показує тільки те, що частина працівників, яких А. Сміт згідно з своїм другим визначенням називає *непродуктивними*, є за його першим визначенням *продуктивними* працівниками.

«Зважаючи на це, слід припустити, що в суспільстві з дуже численним *продуктивним* класом існує велике нагромадження капіталів в руках посередників або підприємців» (цит. твір, стор. 176).

Дійсно: масова наявність найманої праці є лише інший вираз для масової наявності капіталу.

«Отже, не відношення між масою капіталів і масою доходів, як гадає Сміт, визначає відношення між *продуктивним* класом і *непродуктивним* класом. Це останнє відношення далеко більшою мірою залежить, очевидно, від правів і звичок народу, від більш чи менш високого рівня розвитку його промисловості» (стор. 177).

Якщо *продуктивними* є працівники, які оплачуються капіталом, а *непродуктивними* — ті, які оплачуються доходом, то цілком очевидно, що *продуктивний* клас відноситься до *непродуктивного*, як капітал до доходу. Але пропорціональне зростання обох класів залежатиме не тільки від існуючого відношення між масою капіталів і масою доходів. Воно залежатиме від того, в якій пропорції зростаючий дохід (прибуток) перетворюється в капітал і в якій він витрачається як дохід. Хоч спочатку буржуазія дуже ощадлива, однак з зростанням *продуктивності* капіталу, тобто *продуктивності* праці, вона починає наслідувати [358] феодалів і заводить собі цілі почти. За останнім (1861 або 1862 рік) фабричним звітом, загальна

кількість осіб (включаючи адміністративний персонал), зайнятих на фабриках у власному значенні слова, становила у З'єднаному Королівстві лише 775 534 *, тоді як кількість жіночої прислуги в самій тільки Англії становила 1 мільйон чоловік. Гарний, нічого сказати, той порядок речей, який примушує молоду дівчину по 12 годин на день до знемоги працювати на фабриці для того, щоб на частину її неоплаченої праці фабрикант міг взяти собі на службу, для своїх особистих послуг, її сестру покоївкою, її брата грумом, а її двоюрідного брата солдатом або поліцейським!

Останній додаток Гарньє — банальна тавтологія. Відношення між продуктивним класом і непродуктивним класом залежить, мовляв, не від відношення між капіталом і доходом, або, висловлюючись точніше, між масою наявних товарів, що витрачаються у формі капіталу, і масою товарів, що витрачаються у формі доходу, — а (!?) від нравів і звичок народу, від рівня розвитку його промисловості. Справді, капіталістичне виробництво появляється тільки на певному ступені розвитку промисловості.

Як бонапартистський сенатор, Гарньє мріє, звичайно, про лакеїв і взагалі про слуг:

«При однаковій кількості людей ні один клас не сприяє такою мірою, як домашня прислуга, перетворенню в капітали сум, що одержуються від *доходу*» (стор. 181).

На ділі ж ні один клас не постачає більш негідних елементів у дрібну буржуазію. Гарньє не розуміє, як це Сміт, «людина, що відзначається такою проникливістю», не дає більш високої оцінки

«цьому посередникові, приставленому до багача, щоб *підбирати* рештки доходу, який так безтурботно ним марнується» і т. д. (цит. твір, стор. 183).

Але сам же Гарньє говорить тут, що посередник тільки «підбирає» рештки «доходу». З чого ж складається цей доход? З неоплаченої праці продуктивних робітників.

Після всієї цієї вікчемної полеміки проти Сміта Гарньє, відкочуючись назад до фізіократії, оголошує землеробську працю єдино продуктивною працею! І чому? Тому, що вона

«створює ще нову вартість, вартість, яка *не існувала* в суспільстві — навіть як еквівалент — у той момент, коли почала діяти вказана праця, і саме ця вартість дає земельному власникові ренту» (цит. твір, стор. 184).

* «Return to an Address of the House of Commons» від 24 квітня 1861 року (надруковано 11 лютого 1862 року).

Отже, що таке продуктивна праця? Це — праця, яка створює додаткову вартість, нову вартість понад той еквівалент, який вона одержує як заробітну плату. І не Сміт винен, коли Гарньє не розуміє, що обмін *капіталу на працю* означає *тільки те*, що товар даної вартості, який дорівнює даній кількості праці, обмінюється на кількість праці більшу, ніж та, що міститься в цьому товарі, і таким способом «створюється нова вартість, яка не існувала в суспільстві — навіть як еквівалент — у той момент, коли почала діяти ця праця». [VIII—358]

* * *

[IX—400] *Пан Ж. Гарньє* видав у 1796 році в Парижі «Abrégé élémentaire des Principes de l'Économie Politique». Поряд з фізіократичним поглядом, що тільки землеробство продуктивне, ми зустрічаємо тут і інший (який добре пояснює його полеміку проти А. Сміта), а саме, що споживання (пишно представлене «непродуктивними працівниками») є джерелом виробництва і що величина останнього вимірюється величиною першого. Непродуктивні працівники задовольняють «штучні потреби» і споживають матеріальні продукти, — таким чином, вони, мовляв, в усіх відношеннях корисні. Тому він полемізує також проти економії (ощадливості). На стор. XIII його передмови ми читасмо:

«Багатство окремої особи збільшується шляхом заощаджень; суспільне багатство, *навпаки*, зростає в результаті збільшення споживання».

А на стор. 240, в розділі про державні борги, Гарньє заявляє:

«Поліпшення і розширення землеробства, отже й прогрес промисловості і торгівлі не мають *іншої причини* крім розширення штучних потреб».

Він виводить звідси, що державні борги — хороша річ, бо вони збільшують ці потреби⁶⁹. [IX—400]

* * *

[IX—421] *Шмальц*. У своїй критиці розрізнення, яке проводить Сміт між продуктивною і непродуктивною працею, цей німецький вишкребок фізіократії говорить (німецьке видання його книги вийшло в 1818 році):

«Я тільки зауважу... що розрізнення, яке проводить Сміт між *продуктивною* працею і *непродуктивною* працею, не слід розглядати як істотне і дуже точне, коли взяти до уваги, що взагалі праця інших людей дає нам завжди тільки економію часу і що ця економія часу є все, що становить *вартість праці і її ціну*».

{Тут у нього плутанина: справа стоїть не так, що економія часу, викликана поділом праці, визначає вартість і ціну речі, а так, що за ту ж вартість я одержую більше споживної вартості, праця стає продуктивнішою, бо в один і той же час створюється більша кількість продукту; але, будучи відгомоном фізіократів, він, звичайно, не може знайти вартість в самому робочому часі.}

«Наприклад, столяр, що виготовляє для мене стіл, і слуга, який відносить мої листи на пошту, чистить мій одяг і дістає потрібні мені речі, — обидва вони роблять мені послуги, зовсім однакові за своєю природою: і той і другий зберігають мені як той час, що його я повинен був би сам витратити на ці заняття, так і той час, що його я витратив би на здобуття навички і здатностей до таких справ» (*Schmalz. Economie Politique, traduit par Henri Jouffroy etc., 1826, том I, стор. 304*).

У цього ж писака Шмальца * ми знаходимо ще й таке зауваження, важливе для розуміння того, як — наприклад, у Гарньє — його система споживання (і економічної корисності марнотратства) пов'язується з фізіократією:

«Ця система» (система Кене) «ставить в заслугу ремісникам і навіть тим, хто тільки споживає, їх споживання на тій підставі, що воно сприяє, хоч і посередньо, збільшенню національного доходу, бо без цього споживання спожиті предмети не були б вироблені землею і не могли б бути додані до доходу земельного власника» (там же, стор. 321) ⁷⁰. [IX—421]

**[8] ШАРЛЬ ГАНІЛЬ [МЕРКАНТИЛІСТСЬКИЙ ПОГЛЯД
НА ОБМІН І МІНОВУ ВАРТІСТЬ. ПІДВЕДЕННЯ ВСЯКОЇ
ПРАЦІ, ЩО ДІСТАЄ ОПЛАТУ, ПІД ПОНЯТТЯ
ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ]**

[VIII—358] Дуже слабкою і поверховою писаниною є твір Ш. Ганіля «Des Systèmes d'économie politique». Перше видання вийшло в Парижі в 1809 році; друге — в 1821 році (цитую за цим останнім). Його нісенітні розглагольствування безпосередньо примикають до Гарньє, проти якого він полемізує.

{Канар в «Principes d'économie politique» визначає «багатство як нагромадження надлишкової праці» ⁷¹. Коли б він сказав, що багатство є праця, яка становить надлишок над тим, що потрібне для підтримання існування робітника як робітника, то це визначення було б правильним.}

Вихідною точкою стало панові Ганілю те елементарне положення, що товар є елементом буржуазного багатства, тобто що для того, щоб виробляти багатство, праця повинна виробляти товар, повинна продавати саму себе або свій продукт:

* В оригіналі неперекладний каламбур з прізвиськом Шмальц: Schmalzschmier-topf (Schmalz — сало, Schmier-topf — мазій, партач, писака). *Ред.*

«За сучасного стану цивілізації праця відома нам тільки через обмін» (назв. твір, том I, стор. 79). «Без обміну праця не може виробляти ніякого багатства» (стор. 81).

Звідси пан Ганіль зараз же перескакує в меркантилістську систему. Оскільки праця без обміну не створює буржуазного багатства, то «багатство походить тільки з торгівлі» (стор. 84). Або, як він говорить далі:

«Тільки обмін, або торгівля, надає речам вартість» (стор. 98). На цьому «принципі тотожності вартості і багатства... ґрунтується вчення про плідотворність загальної праці» (цит. твір, стор. 93).

Ганіль сам заявляє, що

[359] «торгова система», яку він називає простою «видозміною» монетарної системи, «выводить приватне і загальне багатство з мінових вартостей праці, незалежно від того, чи фіксовані ці вартості в довговічних і незмінних матеріальних предметах, чи ні» (стор. 95).

Таким чином, він повертається до уявлень меркантилістської системи, подібно до того як Гарньє повертається до уявлень фізіократичної системи. Його ні на що інше не придатне базікання дуже придатне через це для характеристики меркантилістської системи та її поглядів на «додаткову вартість», особливо тому, що він висуває ці погляди проти Сміта, Рікардо і т. д.

Багатство є мінова вартість; тому всяка праця, що виробляє мінову вартість або сама має мінову вартість, виробляє багатство. Єдине слово, яке показує, що Ганіль дивиться трохи глибше, ніж інші меркантилісти, це термін «загальна праця» [*travail général*]. Праця окремої особи, або, вірніше, продукт її праці повинен прибрати форму загальної праці. Тільки таким шляхом продукт праці стає міноюю вартістю, *грошима*. Фактично Ганіль повертається до того погляду, що багатство, це — гроші; однак для Ганіля багатством є вже не тільки золото і срібло, але й самий товар, оскільки він являє собою *гроші*. Ганіль говорить:

«торгова система, або обмін вартостей загальної праці» (стор. 98).

Останній вираз—безглуздя: продукт є вартість як наявне буття загальної праці, як втілення цієї праці, а не як «вартість загальної праці», що означало б: вартість вартості. Але припустимо, що товар конституційований як вартість, нехай він набрав навіть, коли хочете, форми грошей, проробив свою метаморфозу. Тепер він — мінова вартість. Але яка величина вартості даного товару? Міновими вартостями є всі товари. Цим

вони не відрізняються один від одного. Але що́ визначає мінову вартість даного товару? Тут Ганіель не йде далі найгрубішої зовнішньої форми явищ. Товар *A* є велика мінова вартість, коли він обмінюється на велику кількість товарів *B, C, D* і т. д.

Цілком вірним є спрямоване проти Рікардо і більшості політико-економів зауваження Ганієля, що вони, розглядаючи працю, залишають поза увагою обмін, хоч їх система, як і вся буржуазна система, ґрунтується на міновій вартості. Але чинили вони так тільки тому, що товарна *форма* продукту уявлялась їм чимсь само собою зрозумілим і вони через те розглядали тільки *величину вартості*. В обміні продукти окремих індивідів виявляють себе як продукти загальної праці лише завдяки тому, що вони дістають свій вираз у формі *грошей*. А ця відносність корениться уже в тому, що вони повинні проявляти себе як наявне буття загальної праці і можуть бути зведені до неї лише як відносні, тільки кількісно різні вирази суспільної праці. Проте самий обмін не дає їм *величини вартості*. В обміні вони представлені як загальна суспільна праця, а наскільки вони можуть проявляти себе як така, це залежить від того, в якій мірі вони можуть проявляти себе як суспільна праця, тобто залежить від кількості тих товарів, на які вони можуть обмінюватись, отже від розмірів ринку, торгівлі, від того ряду товарів, в якому вони виражають себе як мінова вартість. Коли б, наприклад, існувало тільки чотири різних галузі виробництва, то кожний з чотирьох виробників значну частину своїх продуктів виробляв би для самого себе. А коли існують тисячі галузей виробництва, то кожний може виробляти весь свій продукт як товар. Весь його продукт може повністю йти в обмін.

Але Ганіель разом з меркантилістами уявляє, що *сама величина вартості є продукт обміну*, тимчасом як в дійсності продукти через обмін дістають лише форму вартості, або форму *товару*.

«Обмін дає *речам* вартість, якої вони без нього не мали б» (стор. 102).

Якщо це повинно означати: *речі*, споживні вартості, стають вартістю, дістають цю форму тільки як відносні вирази суспільної праці, то це тавтологія. Коли ж це повинно означати, що вони дістають за допомогою обміну більшу вартість, ніж мали б без нього, то це явна нісенітниця, тому що обмін може підвищити величину вартості товару *A*, лише знизивши величину вартості товару *B*. Наскільки він збільшує вартість товару *A* порівняно з тим, якою вона була до обміну, настільки ж він зменшує вартість товару *B*. Отже, *A + B мають, як до обміну, так і після нього, одну й ту саму вартість*.

«Найкорисніші продукти можуть не мати ніякої вартості, якщо обмін не дає їм...»

(Насамперед, якщо ці речі — «продукти», то вони з самого початку продукти праці, а не загальні дари природи, як повітря і т. ін. Якщо вони — «найкорисніші», то вони являють собою споживні вартості в найвищому значенні слова, такі споживні вартості, які потрібні всім. Якщо обмін не дає їм *ніякої* вартості, то це можливо тільки при тій умові, що кожний виробляє їх сам для себе; але це суперечить [360] передпосилці, що вони виробляються для обміну; таким чином, вся передпосилка—безглуздя.)

...«а зовсім некорисні продукти можуть мати дуже велику вартість, коли їм сприяє обмін» (стор. 104).

«Обмін» здається панові Ганілю якоюсь містичною особою. Коли «зовсім некорисні продукти» ні до чого не придатні, коли вони не мають ніякої споживної вартості, то хто їх купуватиме? Для покупця вони, виходить, повинні в усякому разі мати яку-небудь, хоч би тільки уявну, «корисність». І коли він не дурень, то з якої речі він буде за них платити дорожче? Отже, їх дорожнеча повинна викликатися такою обставиною, яка впливає в усякому разі не з їх «некорисності». Чи не викликається вона їх «рідкістю»? Але Ганіль називає їх «зовсім некорисними *продуктами*». А якщо вони — продукти, то чому ж їх не виробляють в більш масовому масштабі, незважаючи на їх велику «мінову вартість»? Якщо раніш дурнем був покупець, який давав багато грошей за щось, що не має для нього самого ні дійсної, ні уявної споживної вартості, то тепер дурнем виявляється продавець, який не виробляє цих дрібничок, мінова вартість яких велика, замість корисних речей, що мають незначну мінову вартість. Таким чином, якщо їх мінова вартість така велика незважаючи на незначність їх споживної вартості (за припущенням, що споживна вартість визначається природними потребами людей), то це повинно зумовлюватися обставиною, яка виходить не від пана обміна, а від самого продукту. *Значить, його висока мінова вартість не є продукт обміну, а лише проявляється в обміні.*

«Та вартість, по якій речі вже обмінені [valeur échangée], а не та, по якій вони ще тільки можуть бути обмінені [valeur échangeable], становить *справжню вартість*, ту, яка тотожна з багатством» (цит. твір, стор. 104).

Але valeur échangeable є відношенням даної речі до інших речей, на які вона може бути обмінена. {Те правильне, що лежить тут в основі, це ось що: перетворення товару в гроші зу-

мовлюється тим, що товар вступає в обмін як *valeur échangeable*, як мінова вартість, але нею він є тільки в результаті існування обміну.} Навпаки, та вартість, по якій *A* вже обмінено, є певна кількість продуктів *B, C, D* і т. д. Отже, це вже (за паном Ганілем) не вартість, а «речі без обміну». *B, C, D* і т. д. до обміну їх на *A* не були «вартостями». *A* стало вартістю завдяки тому, що його місце (як обміненої вартості) зайняли ці не-вартості. Виходить, що ці «речі» раптом стали вартостями в результаті простої зміни місця, після якої вони виходять з обміну і опиняються в тому ж становищі, що й раніше.

«Отже, не дійсна корисність речей і не їх *внутрішня* вартість роблять їх багатством: це обмін фіксує і визначає їх вартість, і саме ця вартість робить їх тотожними з багатством» (цит. твір, стор. 105).

Пан обмін фіксує і визначає або щось таке, що вже існувало, або ж щось таке, що не існувало. Коли він уперше створює вартість речей, то ця вартість, цей продукт обміну, зникає, як тільки припиняється самий обмін. Отже, те, що він створює, він в такій же мірі і знищує. Я обмінюю *A* на $B + C + D$. В акті цього обміну *A* набуває вартість. Як тільки цей акт закінчився, $B + C + D$ стоять на стороні *A*, а *A* стоїть на стороні $B + C + D$. І стоять вони, кожна сторона сама по собі, поза паном обміном, який полягав тільки в цій зміні місць. $B + C + D$ є тепер «речі», але не вартість. Так само й *A*. Або ж обмін «фіксує і визначає» у власному значенні цих слів,— в тому значенні, в якому силомір визначає і фіксує, але не створює, силу моїх мускулів. Але в такому разі вартість створюється не обміном.

«Для окремих осіб і для народів багатство існує на ділі тільки тоді, коли кожний працює на всіх» —

(тобто коли праця кожного виступає як загальна суспільна праця. При іншому тлумаченні ця фраза—безглуздя, бо коли абстрагуватись від цієї форми загальної суспільної праці, то треба буде сказати, що виробник заліза працює не на всіх, а тільки на споживачів заліза) —

«і всі працюють на кожного»

(це знов-таки безглуздя, коли мова йде про споживну вартість, бо продукти усіх являють собою виключно тільки окремі продукти і кожному потрібні лише певні окремі продукти; отже, суть цього знов-таки лише та, що кожний окремий продукт набирає такої форми, в якій він існує для кожного, а в цій формі він існує не оскільки він як окремий продукт відріз-

няється від продукту «кожного», а лише оскільки він тотожний з ним; тут перед нами знов та форма суспільної праці, яка виступає на основі товарного виробництва) (цит. твір, стор. 108).

[361] Від цього визначення: мінова вартість є вираз праці ізольованого індивіда як загальної суспільної праці,— Ганінь знов скочується до найгрубішого уявлення: мінова вартість є те відношення, в якому товар *A* обмінюється на товари *B, C, D* і т. д. Мінова вартість товару *A* велика, коли за нього дають багато *B, C, D*; але в такому разі дають мало *A* за *B, C, D*. Багатство складається з мінової вартості. Мінова вартість є те відношення, в якому продукти обмінюються один на один. Загальна сума всіх продуктів не має, таким чином, ніякої мінової вартості, тому що вона ні на що не обмінюється. Виходить, що суспільство, багатство якого складається з мінових вартостей, не має ніякого багатства. А звідси випливає не тільки той висновок, що,— як говорить сам Ганінь,— «національне багатство, яке складається з мінових вартостей праці» (стор. 108), ніколи не може ні збільшуватись, ні зменшуватись у своїй міновій вартості (отже, *нема ніякої додаткової вартості*), але також і той висновок, що це багатство взагалі не має мінової вартості, а значить і не є багатством, тому що багатство складається лише з мінових вартостей.

«Якщо внаслідок надміру хліба *знизиться його вартість*, то зменшиться багатство землеробів, тому що у них буде тепер менше мінових вартостей для придбання таких речей, які необхідні, корисні або приємні для життя; але споживачі хліба рівно стільки ж виграють, скільки землероби втратять; втрата одних буде компенсована виграшем других, і загальне багатство не зазнає ніякої зміни» (стор. 108—109).

Пробачте, будь ласка! Споживачі хліба споживають хліб, а не мінову вартість хліба. Вони стали багатші на предмети харчування, але не на мінову вартість. Вони обміняли на хліб невелику кількість своїх продуктів, що мають високу мінову вартість внаслідок того, що їх відносно мало в порівнянні з тією масою хліба, на яку вони обмінюються. Землероби дістали тепер *високу мінову вартість*, а споживачі — багато хліба меншої мінової вартості, так що тепер вони бідняки, а землероби багаті.

Далі, виходить, що сума (суспільна сума мінових вартостей) втрачає свою властивість бути міновою вартістю в тій же мірі, в якій вона стає сумою мінових вартостей. *A, B, C, D, E, F* мають мінову вартість, оскільки вони обмінюються один на одного. Раз вони вже обмінені, всі вони є продуктами для своїх споживачів, покушців. В результаті переходу з одних рук в інші вони перестали бути міновими вартостями. Від цього багатство

суспільства, що «складається з мінових вартостей», зникло. Вартість товару A відносна; вона є його мінове відношення до B, C і т. д. $A + B$ мають менше мінової вартості, бо їх мінова вартість полягає вже тільки в їх відношенні до C, D, E, F . А сума A, B, C, D, E, F не має зовсім ніякої мінової вартості, бо вона не виражає ніякого відношення. Сума товарів не обмінюється на інший товар. Отже, багатство суспільства, що складається з мінових вартостей, не має ніякої мінової вартості і тому не є багатство.

«Звідси виходить, що важко і, може, навіть неможливо для країни збагачуватися з допомогою внутрішньої торгівлі. В трохи іншому становищі перебувають народи, які ведуть торгівлю з закордоном» (цит. твір, стор. 109).

Це — старий меркантилізм. Вартість полягає, мовляв, у тому, що я дістаю не просто еквівалент, а більше ніж еквівалент. Але в той же час для Ганіля не існує ніякого еквівалента, — адже еквівалент передбачає, що вартість товару A і вартість товару B визначаються не відношенням A до B або B до A , а чимсь таким третім, в чому A і B тождяні. Коли ж немає еквівалента, то немає і надлишку над еквівалентом. Я одержую менше золота за залізо, ніж заліза за золото. Тепер у мене більше заліза, за яке я одержую менше золота. Отже, коли я спочатку вигравав внаслідок того, що менша кількість золота привінюється до більшої кількості заліза, то тепер я стільки ж втрачаю, бо більша кількість заліза привінюється до меншої кількості золота.

* * *

«Всяка праця, яка б не була її природа, є продуктивною працею, працею, що виробляє багатство, коли тільки вона має мінову вартість» (цит. твір, стор. 119). «Обмін не рахується ні з кількістю продуктів, ні з їх матеріальністю, ні з їх довговічністю» (цит. твір, стор. 121). «Всі (види праці) *«однаково продуктивні* в тому розумінні, що вони виробляють ту суму, на яку вони були обмінені» (стор. 121—122).

Спочатку вони оголошуються однаково продуктивними в розумінні заміщення згаданої суми, тобто тієї ціни, яку за них заплатили (вартості їх заробітної плати). Проте Ганіль зараз же робить ще один крок далі. Нематеріальна праця, заявляє він, виробляє той матеріальний продукт, на який вона обмінюється, так що здається, що матеріальна праця виробила продукт нематеріальної праці.

[362] «Нема ніякої різниці між працею робітника, що виготовляє шафу і одержує в обмін на неї четверик хліба, і працею мандрівного музиканта, який одержує четверик хліба за свою працю. В одному випадку є четверик хліба, вироблений для оплати шафи, а в другому — четверик хліба, вироблений для оплати розваги, що її дав мандрівний музи-

кант. Правда, після споживання четверика хліба столяром залишається шафа, а після того як музикант спожив свій четверик хліба, не залишається нічого. Але скільки видів праці, які вважаються продуктивними, перебувають в такому ж становищі!.. Про продуктивність або безплідність тієї чи іншої праці можна судити не по тому, що залишається після споживання, а по обміну або по тому виробництву, яке викликається до життя цією працею. А через те що праця музиканта в такій же мірі, як і праця столяра, є причиною вироблення четверика хліба, то продуктивність праці їх обох однаково вимірюється одним четвериком хліба, хоч праця одного з них, після того як вона закінчена, не фіксується і не уречевлюється в якому-небудь довговічному предметі, а праця другого фіксується і уречевлюється в ньому» (цит. твір, стор. 122—123).

«А. Сміт хотів би зменшити кількість працівників, праця яких не дає користі, для того щоб збільшити кількість працівників, зайнятих корисною працею; але прихильники таких поглядів випустили з уваги, що коли б це бажання могло здійснитися, то стало б неможливим будь-яке багатство, бо виробникам не вистачило б споживачів і неспожиті лишки не могли б бути відтворені знов. Продуктивні класи не безплатно віддають продукти своєї праці тим класам, праця яких не створює матеріальних продуктів».

(Таким чином, тут він все-таки сам розрізняє види праці, які виробляють матеріальні продукти, і види праці, які не виробляють їх.)

«Вони віддають їм свої продукти в обмін на одержувані від них вигоди, розваги, насолоди, а для того щоб мати можливість віддавати їм свої продукти, вони змушені виробляти їх. Якби матеріальні продукти праці не йшли на оплату тих видів праці, які не створюють матеріальних продуктів, то вони не знаходили б собі споживачів, і їх відтворення припинилося б. Тому ті види праці, які виробляють розваги, так само беруть діяльну участь у виробництві, як і праця, що вважається найбільш продуктивною» (цит. твір, стор. 123—124).

«Вигоди, розваги або насолоди, яких вони» (народи) «прагнуть, майже завжди йдуть слідом за продуктами, необхідними для їх оплати, а не передують їм» (цит. твір, стор. 125).

(Отже, вони, як видно, є скоріше наслідком, ніж причиною продуктів, «необхідних для їх оплати».)

«Інакше стоїть справа, коли ті види праці, які служать розвагам, розкоші або пишноті, не викликаються попитом з боку продуктивних класів» (отже, тут Ганіель сам проводить це розрізнення), «але ці класи все ж таки змушені оплачувати ці види праці і на відповідну суму зменшувати свої потреби. В цьому випадку може статися, що такий вимушений платіж не викликає ніякого збільшення кількості продуктів» (стор. 125). «За винятком цього випадку... всяка праця з необхідності продуктивна і сприяє в більшій чи меншій мірі утворенню і зростанню загального багатства, тому що вона неодмінно викликає виробництво продуктів, якими вона оплачується» (цит. твір, стор. 126).

{Таким чином, «непродуктивні види праці», згідно з цим, продуктивні не тому, що вони чого-небудь коштують, тобто не внаслідок їх мінової вартості, і не тому, що вони виробляють

певну розвагу, тобто не внаслідок їх споживної вартості, а тому, що вони виробляють продуктивну працю.}

{Якщо, за А. Смітом, продуктивна та праця, яка обмінюється безпосередньо на капітал, то при цьому, крім форми, мають значення також і речові складові частини капіталу, що обмінюється на працю. Цей капітал зводиться до необхідних засобів існування — отже, здебільшого до товарів, до матеріальних речей. Те, що робітникові доводиться з цієї заробітної плати сплачувати державі і церкві, становить відрахування за нав'язані йому послуги; те, що він затрачає на виховання, зовсім мізерне; в тих випадках, коли він робить ці затрати, вони продуктивні, бо виховання виробляє робочу силу; те, що він витрачає на послуги лікарів, адвокатів, попів,— це його біда; лишаються ще деякі інші види непродуктивної праці або послуг, на які витрачається заробітна плата робітника, але їх дуже мало, особливо тому, що роботи, пов'язані з споживанням (готування їжі, тримання в чистоті житла, здебільшого навіть всілякий ремонт), робітник виконує сам.}

Надзвичайно характерне таке місце у Ганілія:

«Якщо обмін надає праці слуги вартість у 1 000 франків, тимчасом як праці землероба чи промислового робітника він надає вартість лише в 500 франків, то звідси треба зробити висновок, що праця слуги сприяє *виробництву багатства* вдвоє більше, ніж праця землероба чи промислового робітника; інакше й бути не може, поки праця слуги дістає в оплату вдвоє більше матеріальних продуктів, ніж праця землероба чи промислового робітника. Як же можна говорити, що багатство походить від праці, яка має найменшу мінову вартість і тому найнижче оплачується!» (цит. твір, стор. 293—294).

[363] Якщо заробітна плата промислового або землеробського робітника дорівнює 500 франків, а створювана ним додаткова вартість (прибуток і рента) становить 40%, то «чистий продукт» такого робітника дорівнюватиме 200 франків, і потрібна праця 5 таких робітників, щоб виробити заробітну плату слуги в 1 000 франків. Коли б панові обміну заманулося замість слуги купити собі утриманку за 10 000 франків на рік, то для цього потрібний був би «чистий продукт» 50 таких продуктивних робітників. Але через те що утриманці її непродуктивна праця дає мінову вартість, плату, в двадцять разів більшу, ніж заробітна плата продуктивних робітників, то, на думку Ганілія, ця особа в двадцять разів більше сприяє «виробництву багатства», і країна виробляє тим більше багатства, чим вище вона оплачує своїх слуг і утриманок. Пан Ганілія забуває, що тільки продуктивність промислової і землеробської праці, що взагалі тільки той надлишок, який створюють продуктивні робітники, але за який їм не платять, постачає фонд для оп-

лати непродуктивних працівників. Але розрахунок Гаїлія такий: 1 000 франків заробітної плати і її еквівалент у формі праці слуги або утриманки становлять разом 2 000 франків. В дійсності ж вартість слуг і утриманок, тобто витрати їх виробництва, цілком залежать від «чистого продукту» продуктивних робітників. Від нього залежить саме існування слуг і утриманок як особливої категорії людей. Між їх ціною і їх цінністю дуже мало спільного.

Але припустимо навіть, що вартість (витрати виробництва) слуги вдвоє більша, ніж вартість, або витрати виробництва, продуктивного робітника. Тоді слід зауважити, що продуктивність робітника (як і продуктивність машини) і його вартість — зовсім різні речі, що перебувають навіть у зворотному відношенні одна до одної. Вартість, в яку обходиться та чи інша машина, завжди є мінусом у відношенні до її продуктивності.

«Даремно тут висувають таке заперечення: якщо праця слуг така ж продуктивна, як і праця землеробів і промислових робітників, то незрозуміло, чому не можна було б ужити загальні заощадження країни на утримання слуг, не тільки не розтрачаючи ці заощадження, а й весь час збільшуючи їх вартість. Це заперечення тільки тому здається правильним, що воно ґрунтується на припущенні, ніби плодотворність всякої праці є результатом її співучасті у виробництві матеріальних предметів, ніби матеріальне виробництво створює багатство і ніби виробництво і багатство зовсім тотожні. Забувають, що *всьяке виробництво будь-яких продуктів є багатством тільки в тій мірі, в якій ці продукти споживаються*», * «і що обмін визначає, в якій мірі виробництво сприяє утворенню багатства. Коли згадати, що в усякій країні всі види праці прямо чи посередньо сприяють всьому виробництву в цілому, що обмін, встановлюючи вартість кожного виду праці, визначає міру її участі у виробництві, що *споживання продукту* реалізує вартість, дану йому обміном, і що надлишок або недостача виробництва в порівнянні з споживанням визначає ступінь багатства чи бідності народів,— то тоді стане ясно, як непослідовно брати окремо кожний вид праці і вимірювати її продуктивність і плодотворність ступенем її участі в матеріальному виробництві, не звертаючи уваги на [364] споживання цієї праці, яке одно тільки й надає їй вартість, ту вартість, без якої не може існувати багатство» (цит. твір, стор. 294—295).

З одного боку, у нашого молодця багатство залежить від надлишку виробництва над споживанням, а з другого — одно тільки споживання надає вартість. І слуга, що споживає 1 000 франків, за цим поглядом, вдвоє більше сприяє створенню вартості, ніж селянин, що споживає 500 франків.

* (Тому той самі молодець сторінкою далі говорить: «Всяка праця виробляє багатство пропорціонально своїй міновій вартості, яка визначається пропорцією і попитом» (виходить, що праця виробляє багатство пропорціонально не тому, скільки міновій вартості вона виробляє, а тому, скільки становить її власна мінова вартість, тобто пропорціонально не тому, скільки вона виробляє, а тому, скільки вона коштує). «І її вартість може сприяти нагромадженню капіталів тільки шляхом заощадження і утримання від споживання тих продуктів, які ця її вартість дає право взяти із загальної суми продукту»);

Ганіль, з одного боку, визнає, що ці непродуктивні види праці безпосередньо не беруть участі в утворенні матеріального багатства. Більшого не твердить і Сміт. З другого боку, він намагається довести, що вони, навпаки, створюють матеріальне багатство, — в такій же мірі, в якій вони, за його власним визнанням, не роблять цього.

В усіх цих полемістів, які виступали проти А. Сміта, ми бачимо, з одного боку, погордливе ставлення до матеріального виробництва, а з другого, спробу виправдати нематеріальне виробництво — або навіть зовсім не виробництво, як, наприклад, праця лакея, — під виглядом матеріального виробництва. Чи витрачає власник «чистого доходу» цей доход на лакеїв, утриманок чи на паштети, — це зовсім однаково. Але смішно уявляти, ніби надлишок неодмінно повинен споживатися слугами і не може бути спожитий самим продуктивним робітником без того, щоб вартість продукту не пішла к чорту. Мальтус так само проголошує необхідність існування непродуктивних споживачів, яка дійсно має місце, раз надлишок перебуває в руках «дармоїдів». [364]

**[9] ГАНІЛЬ І РІКАРДО ПРО «ЧИСТИЙ ДОХОД». ГАНІЛЬ
ЯК ПРИХИЛЬНИК ЗМЕНШЕННЯ ПРОДУКТИВНОГО
НАСЕЛЕННЯ; РІКАРДО ЯК ПРИХИЛЬНИК НАГРОМАДЖЕННЯ
КАПІТАЛУ І ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ**

[364] Ганіль заявляє, що у своїй «Théorie de l'économie politique» (книзі, мені невідомій) він висунув теорію, яку слідом за ним відтворив Рікардо ⁷². Ця теорія полягає в тому, що багатство залежить не від валового, а від чистого продукту, тобто від висоти прибутку і ренти. (Це безумовно не відкриття Ганіля; однак та манера, як він висловлює це, справді виділяє його серед інших економістів.)

Додаткова вартість представлена (має своє реальне існування) у додатковому продукті, в надлишку продукту над тією масою його, яка заміщує тільки його первісні елементи і, значить, входить у витрати його виробництва; якщо скласти постійний і змінний капітал, то ця частина продукту дорівнює взагалі тому капіталові, який був авансований виробництву. Мета капіталістичного виробництва — додаткова вартість, а не продукт. Необхідний робочий час робітника — і разом з тим той еквівалент у продукті, яким цей час оплачується, — є необхідним лише остільки, оскільки він постачає додаткову працю. В протилежному разі він *непродуктивний* для капіталіста.

Додаткова вартість дорівнює нормі додаткової вартості $\frac{m}{v}$,

помноженій на число одночасних робочих днів або на число зайнятих робітників, n . Отже, $M = \frac{m}{v} \times n$. Ця додаткова вартість може, таким чином, збільшуватися або зменшуватися двояко. Наприклад: $\frac{m}{v} \times n$ дорівнює $\frac{2m}{v} \times n$, тобто $2M$. Тут

M збільшилось [365] удвоє тому, що удвоє збільшилась норма додаткової вартості, бо $\frac{m}{v}$ становить $\frac{2m}{v}$, а це вдвоє більше,

ніж $\frac{m}{v}$. З другого боку, $\frac{m}{v} \times 2n$ так само дорівнювало б $\frac{2mn}{v}$, отже теж $2M$. Змінний капітал, V , дорівнює ціні окремого робочого дня, помноженій на число зайнятих робітників. Якщо зайнято 800 робітників, з яких кожний обходиться в 1 ф. ст., то $V = 800$ ф. ст., тобто 1 ф. ст. \times 800, де $n = 800$. Якщо додаткова вартість становить 160, то її норма $= \frac{160}{1 \text{ ф. ст.} \times 800} = \frac{160}{800} = \frac{16}{80} = \frac{1}{5} = 20\%$. Але сама додаткова вартість становить $\frac{160}{1 \text{ ф. ст.} \times 800} \times 800$, тобто $\frac{M \text{ ф. ст.}}{1 \text{ ф. ст.} \times n} \times n$.

Ця додаткова вартість може збільшитись, при даній довжині робочого дня, тільки шляхом збільшення продуктивності або ж, при даній продуктивності, тільки шляхом подовження робочого часу.

Але тут важливим є ось що: $2M = \frac{m}{v} \times n$, і $2M = \frac{m}{v} \times$

$\times 2n$. Додаткова вартість (її валова сума) лишається тією ж, коли кількість робітників зменшується вдвоє,— замість $2n$ становить n ,— але їх щоденна додаткова праця вдвоє більша, ніж раніш. При цьому припущенні залишилися б без зміни дві речі: по-перше, вся маса вироблених продуктів; по-друге, вся маса додаткового продукту, або «чистого продукту». Але змінилося б ось що: по-перше, сума змінного капіталу, або витрачувана на заробітну плату частина оборотного капіталу, зменшилася б наполовину. Та частина постійного капіталу, яка складається з сировини, залишилася б теж незмінною, бо, як і раніш, переробляється та сама маса сировини, хоч і вдвоє меншою кількістю робітників. Навпаки, частина, що складається з основного капіталу, збільшилася б.

Якщо капітал, витрачений на заробітну плату, становив 300 ф. ст. (1 ф. ст. на 1 робітника), то тепер він становитиме

150 ф. ст. Якщо капітал, витрачений на сировину, становив 310 ф. ст., то і тепер він становитиме 310 ф. ст. Коли припустити, що вартість машин в чотири рази більша від решти капіталу, то вона становить тепер 1 600 ф. ст.⁷³ Отже, якщо машини зношуються за 10 років, то вартість машин, яка щороку входить у продукт, становить 160 ф. ст. Припустимо, що раніш на знаряддя виробництва кожного року затрачався капітал у 40 ф. ст., тобто тільки $\frac{1}{4}$ теперішнього.

При цих умовах розрахунок вийде такий:

	Попередній капітал	Новий капітал
Машини	40	160
Сировина	310	310
Заробітна плата	300	150
Сума	650	620
Додаткова вартість	150, або 50%	150, або 100%
Норма прибутку	$23\frac{1}{13}\%$	$24\frac{6}{31}\%$
Весь продукт	800	770

В цьому випадку норма прибутку збільшилась тому, що весь капітал в цілому зменшився: в той час як капітал, витрачений на заробітну плату, зменшився на 150, сума вартості основного капіталу збільшилась тільки на 120, тобто всього було витрачено на 30 ф. ст. менше проти попереднього.

Коли останні 30 ф. ст. будуть витрачені таким же способом, а саме $\frac{31}{62}$ цієї суми (або $\frac{1}{2}$) на сировину, $\frac{16}{62}$ на машини і $\frac{15}{62}$ на заробітну плату, то вийде:

Машини	7 ф. ст.	14 шил.	6 пенсів
Сировина	15 » »		
Заробітна плата	7 » »	5 шил.	6 пенсів
Додаткова вартість	7 » »	5 »	6 »

Отже, разом:

Новий капітал:

Машини	167 ф. ст.	14 шил.	6 пенсів
Сировина	325 » »		
Заробітна плата	157 » »	5 шил.	6 пенсів
Додаткова вартість	157 » »	5 »	6 »
Норма прибутку	$24\frac{6}{31}\%$		

Вся сума затраченого капіталу: 650 ф. ст., як і раніше.
Весь продукт — 807 ф. ст. 5 шил. 6 пенсів.

Сукупна вартість продукту збільшилась, сукупна вартість витраченого капіталу лишилась та сама; при цьому збільшилась не тільки вартість, а й маса всього продукту, бо сировини перетворено в продукт на 15 ф. ст. більше проти попереднього.

[366] У Ганілія ми читаємо:

«Коли країна позбавлена допомоги машин і праця її виконується тільки силою рук, то трудящі класи споживають майже всю масу своїх продуктів. В міру того як промисловість робить успіхи, удосконалюючись внаслідок поділу праці, підвищення кваліфікації робітників і винайдення машин, витрати виробництва зменшуються, або, інакше кажучи, потрібна менша кількість робітників для одержання більшої кількості продукції» (цит. твір [«Des systèmes d'économie politique», 2-е вид., 1821], том I, стор. 211—212).

Отже, це означає, що в міру того як праця стає продуктивнішою, витрати виробництва, що припадають на заробітну плату, зменшуються. Кількість робітників у відношенні до продукту зменшується; значить, вони і з'їдають менше цього продукту.

Якщо одному робітникові для вироблення своїх власних життєвих засобів потрібно 10 годин при роботі без машини і тільки 6 годин—при роботі з допомогою машини, то у першому випадку він (при дванадцятигодинному робочому дні) працює 10 годин на себе і 2 години на капіталіста, і цей останній з усього продукту дванадцятигодинної праці одержує $\frac{1}{6}$. В першому випадку 10 робітників працюватимуть 100 годин на себе (виробляючи продукт для 10 робітників) і 20 годин на капіталіста. Із вартості в 120 одиниць капіталіст одержує шосту частину, тобто 20. У другому випадку 5 робітників працюватимуть 30 годин на себе (виробляючи продукт для 5 робітників) і 30 годин на капіталіста. Тепер із 60 годин капіталіст одержить 30, тобто $\frac{1}{2}$, втрое більше ніж раніш. Збільшиться також і маса додаткової вартості, а саме з 20 до 30, на $\frac{1}{3}$. 60 днів, з яких я привласнюю $\frac{1}{2}$, дають додаткової вартості на одну третину більше, ніж 120 днів, з яких я привласнюю $\frac{1}{6}$.

Далі, одержувана капіталістом половина сукупного продукту також і кількісно зросте порівняно з тим, що він одержував раніше. Бо 6 годин дають тепер стільки ж продукту, скільки раніш давали 10 годин; отже, одна година дає $\frac{10}{6}$ попереднього, або $1\frac{4}{6} = 1\frac{2}{3}$. Таким чином, 30 додаткових годин виражаються тепер в такій же кількості продукту, в якій раніш виражались 30 $(1 + \frac{2}{3}) = 30 + \frac{60}{3} = 50$ годин. 6 годин дають стільки ж продукту, скільки раніш 10 годин; отже, 30 (або 5×6) — стільки, скільки раніш 5×10

Таким чином, зростає додаткова вартість капіталіста і його додатковий продукт (коли він сам споживає цей продукт *in natura*, або в тій мірі, в якій він його споживає *in natura*). Додаткова вартість може зрости навіть і без збільшення кількості сукупного продукту. Справді, зростання додаткової вартості означає, що робітник здатний виробляти свої життєві засоби за менше часу, ніж раніш; що, значить, вартість спожив-

ваних ним товарів зменшується, представляє менше робочого часу і що, таким чином, певна вартість, рівна, наприклад, 6 годинам, становить більшу кількість споживних вартостей, ніж раніше. Робітник одержує ту саму кількість продукту, що й раніше, але ця кількість становить меншу частину сукупного продукту, а вартість цієї кількості виражає меншу частину продукту робочого дня. Незважаючи на те, що ніяке збільшення продуктивних сил у тих галузях виробництва, продукти яких ні прямо, ні посередньо не входять у виробництво предметів споживання робітника, не могло б мати такого результату, тому що збільшення або зменшення продуктивності в цих галузях не змінює співвідношення між необхідною і додатковою працею, — проте для цих галузей виробництва результат вийшов би такий самий, хоч він і походив би не від зміни їх власної продуктивності. Відносна вартість їх продуктів (якщо їх власна продуктивність лишилась незмінною) зросла б у точно такій же мірі, в якій знизилася б відносна вартість інших товарів; отже, пропорціонально менша частина цих продуктів, або матеріалізована в них менша частина робочого часу, затраченого робітником, давала б йому ту саму кількість життєвих засобів. Значить, додаткова вартість підвищилася б у цих галузях цілком так само, як і в інших.

Але що станеться тепер з п'ятьма звільненими робітниками? Скажуть, що звільнився також і капітал, а саме той, яким оплачувались 5 звільнених робітників, що одержували плату кожний в розмірі 10 годин, за яку вони працювали по 12 годин на день, тобто звільнився капітал в розмірі 50 годин; це раніш давало можливість оплачувати 5 робітників, а тепер, коли заробітна плата знизилась до 6 годин, це дозволяє оплатити $50/6$, тобто $8\frac{1}{3}$ робочих днів. Таким чином, на звільнений капітал в 50 робочих годин тепер можна дати роботу більшій кількості робітників, ніж їх звільнено.

Проте звільнився капітал не всіх 50 робочих годин. Бо навіть коли припустити, що матеріал подешевшав у стільки ж разів, у скільки разів більше переробляється його тепер протягом того ж самого робочого часу, тобто що і в цій галузі виробництва сталося таке ж збільшення продуктивної сили, то все ж лишається затрата на нові машини. Припустимо, що вони коштують рівно 50 робочих годин; тоді їх вироблення ніяк не могло дати роботу такій же кількості робітників, яку було звільнено. Адже ці 50 робочих годин цілком витрачались на заробітну плату, на наймання 5 робітників. А в вартості машини, рівній 50 робочим годинам, містяться прибуток і заробітна плата, оплачений і неоплачений робочий час. Крім того, у

вартість машини входить постійний капітал. До того ж ті з машинобудівних робітників, які зайняті виготовленням нової машини і кількість яких менша від кількості звільнених, — це не ті ж самі робітники, [367] які були звільнені. Збільшення попиту на робітників у машинобудуванні може в кращому разі вплинути на подальший розподіл робітничої маси в тому напрямі, що до цієї галузі звернеться більш значна частина покоління, яке починає працювати, — більш значна, ніж раніше. Це не відіб'ється на звільнених робітниках. Та до того ж збільшення річного попиту на машинобудівних робітників зовсім не дорівнює новому капіталові, що затрачається на машини. Машина служить, наприклад, 10 років. Значить, створений нею постійний попит дорівнює щороку $\frac{1}{10}$ вміщеної в ній заробітної плати. До цієї $\frac{1}{10}$ треба ще додати працю на ремонт протягом усіх цих 10 років і повсякденне споживання вугілля, мастила, взагалі допоміжних матеріалів; все це, разом узятє, становитиме, може, ще $\frac{2}{10}$.

{Якби звільнений капітал дорівнював 60 годинам, то ці останні становили б тепер 10 годин додаткової праці і тільки 50 годин необхідної. Отже, якщо раніше ці 60 годин витрачались на заробітну плату і на них було найнято 6 робітників, то тепер — тільки 5.}

{Переміщення праці і капіталу, що викликається збільшенням продуктивності в якій-небудь окремій галузі виробництва внаслідок запровадження машин і т. д., можливе завжди тільки згодом. Це значить, що по-іншому розподілятиметься *приріст, знов припливаюча робітнича маса*, яка складатиметься, можливо, з дітей тих, що викинуті на вулицю, але не з них самих. Самі ж вони довгий час нидіють у своїй старій професії, якою продовжують займатися в найнесприятливіших умовах, тому що їх необхідний робочий час більший від суспільно-необхідного; вони стають пауперами або знаходять собі роботу в таких галузях, де застосовується праця нижчої якості.}

{Паупер, цілком так само як і капіталіст (рантьє), живе на доход країни і не входить у витрати виробництва продукту. Тому пан Ганіль повинен був би оголосити його представником мінової вартості, так само як і злочинця, якого годують у тюрмі. Значна частина «непродуктивних працівників» — ті, що мають державні синекури, і т. д. — є не більше ніж пихаті паупери.}

{Припустимо, що продуктивність праці підвищилась настільки, що коли раніш у матеріальному виробництві безпосередньо брало участь $\frac{2}{3}$ населення, то тепер бере участь тільки $\frac{1}{3}$. Раніш $\frac{2}{3}$ населення постачали життєві засоби

для $\frac{3}{3}$ населення; тепер $\frac{1}{3}$ — для $\frac{3}{3}$. Раніш «чистий дохід» (на відміну від доходу працівника) становив $\frac{1}{3}$; тепер — $\frac{2}{3}$. Тепер нація — коли абстрагуватися від [класової] протилежності — повинна була б вживати на безпосереднє виробництво $\frac{1}{3}$ свого часу замість колишніх $\frac{2}{3}$. При рівномірному розподілі всі мали б більше часу — $\frac{2}{3}$ — для непродуктивної праці і дозвілля. Але при капіталістичному виробництві все здається антагоністичним і насправді є таким. Наше припущення не означає, що населення лишається застійним. Бо коли зростають $\frac{3}{3}$, то зростає і $\frac{1}{3}$, і таким чином по своїй *вагомості* кількість людей, зайнятих продуктивною працею, могла б невпинно збільшуватись. Але відносно, в пропорції до всього населення, вона все ж була б на 50% меншою, ніж раніш. Тепер $\frac{2}{3}$ населення складаються почасти з власників прибутку і ренти, почасти з непродуктивних працівників (внаслідок конкуренції теж погано оплачуваних), які допомагають їм проїдати дохід і дають або, — коли мова йде, наприклад, про політичних непродуктивних працівників, — нав'язують їм взамін цього еквівалент у вигляді послуг. Можна припустити, що, за винятком домашньої прислуги, солдатів, матросів, поліцейських, нижчих чиновників і т. ін., утриманок, конюхів, клоунів і блазнів, ці непродуктивні працівники будуть загалом стояти на вищому ступені освіти, ніж раніш, і що дуже збільшиться кількість погано оплачуваних художників, музикантів, адвокатів, лікарів, учених, учителів, винахідників і т. д.

Всередині самого продуктивного класу збільшиться кількість торгових посередників, а особливо кількість осіб, зайнятих у машинобудуванні, на будівництві залізниць, в гірничій промисловості; потім — кількість робітників, зайнятих у сільському господарстві скотарством, зайнятих видобутком хімічних, мінеральних добрив і т. д. Далі, кількість землеробів, що виробляють сировину для промисловості, зросте порівняно з кількістю тих землеробів, що виробляють предмети харчування; а кількість тих, хто виробляє корм для худоби, збільшиться порівняно з тими, хто виробляє продовольство для людей. *При зростанні постійного капіталу збільшується і відносна маса сукупної праці, зайнятої його відтворенням.* Проте та частина робітників, яка безпосередньо виробляє життєві засоби, виробляє тепер [368] більше продуктів, ніж раніш, хоч кількість цих робітників зменшилась. Їх праця стала продуктивнішою. *Подібно до того як в окремому капіталі зменшення його змінної частини у відношенні до постійної виступає безпосередньо як зменшення тієї частини капіталу, яка затрачається на заробітну плату, так і для сукупної маси*

капіталу — при його *відтворенні* — зменшення частки змінного капіталу повинно виражатися в тому, що відносно більша частина застосовуваної маси робітників зайнята відтворенням засобів виробництва, а не відтворенням самих продуктів, тобто зайнята відтворенням машинного устаткування (включаючи сюди засоби сполучення і транспорту, а також і будівлі), допоміжних матеріалів (вугілля, газу, мастила, пасів і т. д.) і рослин, що є сировиною для промислових продуктів. Кількість сільськогосподарських робітників зменшиться порівняно з кількістю промислових робітників. Нарешті, зросте кількість робітників, зайнятих виробництвом предметів розкоші, тому що підвищений дохід споживає тепер більшу кількість предметів розкоші.}

* * *

{Змінний капітал перетворюється в дохід: по-перше — в заробітну плату, по-друге — в прибуток. Тому коли брати капітал в його протилежності до доходу, то постійний капітал виступає як капітал *у власному значенні слова*, як та частина сукупного продукту, яка належить виробництву і входить у витрати виробництва, не будучи ніким індивідуально споживана (виняток становить робоча худоба). Нехай в окремих випадках ця частина і виникає цілком з прибутку і заробітної плати. Кінець кінцем вона ніколи не може походити з одного цього джерела; вона являє собою продукт праці, але такої праці, яка своїм доходом вважає, як дикун свій лук, самі знаряддя виробництва. Проте раз перетворившись у постійний капітал, ця частина продукту вже не зводиться до заробітної плати і прибутку, хоч її відтворення і дає заробітну плату і прибуток. Цій частині належить певна частка продукту. Всякий подальший продукт є продуктом цієї минулої праці і праці теперішньої. Остання може тривати лише остільки, оскільки вона повертає виробництву деяку частину сукупного продукту. Вона повинна замінити постійний капітал *in natura*. Якщо праця стає більш продуктивною, то вона замінює відповідний продукт, але не його вартість, яка в результаті цього зменшується. Якщо вона стає менш продуктивною, то вартість продукту підвищується. У першому випадку зменшується та процентна частка сукупного продукту, якої минула праця потребує для свого заміщення; в другому випадку ця частка збільшується. У першому випадку жива праця стає більш продуктивною, в другому — менш продуктивною.}

{До обставин, які знижують витрати на *постійний капітал*, належить також і поліпшення сировини. Так, наприклад,

протягом даного часу неможливо виробити одну і ту саму кількість пряжі як із хорошої, так і з поганій бавовни, не кажучи вже про відносну масу відходів і т. д. Таке саме значення має і якість насіння і т. д.}

{Приклади *комбінації*, де фабрикант сам виробляє частину свого попереднього постійного капіталу або сам надає дальшої форми тому сировому продуктові, який раніш переходив як постійний капітал з його сфери виробництва в іншу (все це завжди зводиться тільки до концентрації прибутків, як уже було показано вище *). *Приклад першого*: об'єднання прядіння і ткацтва. *Приклад другого*: власники рудників в околицях Бірмінгема, що взяли на себе *весь* процес виробництва заліза, який раніш був поділений між різними підприємцями і власниками}.

* * *

Ганіль продовжує:

«Поки поділ праці запроваджений не в усіх галузях, поки всі класи трудящого, вправного в ремеслах населення не досягли повного розвитку, доти винайдення і застосування машин в деяких галузях промисловості викликає тільки відплив звільнених машиною капіталів і робітників в інші галузі праці, де вони можуть знайти корисне застосування. Але цілком очевидно, що коли всі галузі праці мають потрібний для них капітал і необхідних робітників, всяке дальше удосконалення, всякі нові машини, що скорочують працю, неминуче зменшують трудяще населення; а через те що його зменшення зовсім не скорочує виробництва, то та частина продукту, яка в результаті цього залишається в розпорядженні суспільства, збільшує собою або прибутки з капіталів, або ренту з землі; тому запровадження машин має своїм природним і неминучим наслідком зменшення чисельності тих класів найманих людей, які живуть за рахунок валового продукту, і збільшення чисельності тих класів, які живуть за рахунок чистого продукту» (цит. твір, стор. 212).

[369] «*Зміна складу населення країни, що неминуче викликається прогресом промисловості, є справжньою причиною процвітання, сили і цивілізації сучасних народів. Чим більше зменшуються кількісно нижчі класи суспільства, тим менше доводиться суспільству турбуватися небезпеками, яким його постійно піддають нужда, нецтво, легковір'я і суетвір'я цих злополучних класів; чим численнішими стають вищі класи, тим значніша кількість тих підданих, якими може розпоряджатися держава, тим сильніша і могутніша держава, тим більше освіти, розуму і цивілізації поширено в усьому населенні*» (цит. твір, стор. 213).

{Сей от як зводить до доходу сукупну вартість продукту. У своїй примітці до 26-го розділу «Начал» Рікардо (французький переклад Констансію) Сей говорить:

«Чистий дохід приватної особи складається з *вартості продукту*, у виробленні якого вона брала участь,.. мінус її витрати. Але оскільки

* Див. цей том, частина I, стор. 113—114, а також частина III, розділ XX, § 7 (стор. 332—334 рукопису Маркса). *Ред.*

всі її витрати являють собою частини доходу, які вона сплатила іншим особам, то вся сума вартості продукту йде на сплату доходів. Сукупний дохід нації складається з її валового продукту, тобто з валової вартості всіх її продуктів, які розподіляються між виробниками»⁷⁴.

Останнє положення було б правильним, коли б воно було висловлене так: сукупний дохід нації складається з тієї частини її валового продукту, — тобто з валової вартості тієї частини всіх продуктів, — яка розподіляється між виробниками як дохід, інакше кажучи, він дорівнює валовому продуктові за відрахуванням тієї частини всіх продуктів, яка в кожній галузі виробництва замістила собою засоби виробництва. Але формульоване так, сейське положення знищує само себе.

Сей продовжує:

«Ця вартість, після ряду актів обміну, може бути цілком спожита протягом року після свого виникнення, не перестаючи все ж становити дохід нації, подібно до того як приватна особа, що має річний дохід у 20 000 франків, не перестає мати 20 000 франків річного доходу, навіть коли б вона цілком з'їдала весь цей дохід протягом року. Її дохід не складається з самих тільки її заощаджень».

Її дохід ніколи не складається з її заощаджень, хоч ці заощадження завжди складаються з її доходів. Щоб довести, що нація може протягом року з'їдати як свій капітал, так і свій дохід, Сей порівнює її з приватною особою, яка залишає недоторканим свій капітал і протягом року споживає тільки свій дохід. Коли б ця приватна особа за один рік з'їдала як свій капітал в 200 000 франків, так і свій дохід в 20 000 франків, то в наступному році їй нічого було б їсти. Коли б весь капітал нації, отже і вся валова вартість її продуктів розпадались на доходи, то Сей був би правий. Приватна особа з'їдає свої 20 000 франків доходу. Її капітал в 200 000 франків, який вона не з'їдає, складався б з доходів інших приватних осіб, з яких кожна з'їдає свою частину, так що на кінець року весь цей капітал був би з'їдений. Сей міг би заперечити: а хіба цей капітал не відтворювався б одночасно з тим, як його споживають, і не був би таким способом заміщений? Але ж наша приватна особа тому відтворює щороку свій дохід у 20 000 франків, що не з'їдає свого капіталу в 200 000 франків. Якщо цей капітал спожили інші особи, то вони вже не мають капіталу для відтворення доходу.}

«Тільки чистий продукт», — говорить Ганіль, — «і ті, хто його споживає, становлять її» (держави) «багатство і силу і сприяють її процвітання, її славі і її величчю» (цит. твір, стор. 218).

Далі Ганіль цитує примітки Сея до 26-го розділу «Начал» Рікардо в перекладі Констансіо, де Рікардо говорить, що коли

населення країни налічує 12 мільйонів, то для її збагачення вигідніше, коли на ці 12 мільйонів працюють 5 мільйонів продуктивних робітників, ніж коли працюють 7 мільйонів. У першому випадку «чистий продукт» складається з додаткового продукту, за рахунок якого живуть 7 мільйонів непродуктивного населення, а в другому випадку — з додаткового продукту для 5 мільйонів. Сей зауважує з цього приводу:

«Це дуже нагадує вчення економістів XVIII століття⁷⁵, які твердили, що мануфактури нітрохи не сприяють збагаченню держави, бо клас, який дістає платню і споживає [370] стільки ж вартості, скільки він виробляє, нічого не додає до їх (економістів) знаменитого *чистого продукту*».

Ганіль зауважує з цього приводу (стор. 219—220):

«Нелегко виявити зв'язок між твердженням економістів, що *промисловий клас споживає стільки ж вартості, скільки він виробляє*, і теорією пана Рікардо, за якою *заробітна плата робітників не може бути зарезанна до доходу держави*».

Ганіль і тут не попав у точку. Економісти помиляються в тому, що працівників промисловості вони розглядають тільки як *«клас, який дістає платню»*. Це відрізняє їх від Рікардо. Далі, вони помиляються, коли гадають, ніби *«ті, що дістають платню»*, виробляють стільки, скільки споживають. На протилежність їм Рікардо правильно вказує, що *«чистий продукт»* виробляють саме наймані робітники, але виробляють його якраз тому, що їх споживання (тобто їх заробітна плата) дорівнює не всьому їх робочому часу, а тільки тому робочому часу, який вони затратили для вироблення своєї заробітної плати; або, інакше кажучи, тому, що з свого продукту вони дістають тільки частину, рівну їх необхідному споживанню, тобто із свого власного продукту дістають лише еквівалент свого власного необхідного споживання. Економісти гадали, що у вказаному ними становищі перебуває весь промисловий клас (хазяї і робітники). Одну тільки земельну ренту розглядали вони як надлишок виробленого продукту над заробітною платою. Тому вона їм уявлялась як єдине багатство. І коли Рікардо говорить, що прибутки і ренти становлять цей надлишок, а тому і єдине багатство, то, незважаючи на своє розходження з фізіократами, він поділяє з ними той погляд, що тільки *«чистий продукт»*, той продукт, в якому втілена додаткова вартість, становить національне багатство (хоч Рікардо краще від фізіократів розуміє природу цієї додаткової вартості). Так само і в нього багатством є тільки та частина доходу, що являє собою надлишок над заробітною платою. Від економістів його відрізняє не пояснення *«чистого продукту»*, а пояснення заробітної плати, тієї

категорії, під яку економісти неправильно підводили також і прибуток.

Сей далі заперечує Рікардо:

«У 7 мільйонів повністю зайнятих робітників збиралося б більше заощаджень, ніж у 5 мільйонів».

Проти цього Ганіль слушно зауважує:

«Це значить припускати, що заощадження з заробітної плати мають перевагу над заощадженнями, які виникають від припинення виплати заробітної плати... «Було б великим безглуздом виплачувати 400 мільйонів франків заробітної плати робітникам, які не виробляють ніякого чистого продукту, тільки заради того, щоб дати їм можливість і засоби робити заощадження з своєї заробітної плати» (цит. твір, стор. 221).

«З кожним кроком цивілізації вперед праця стає менш тяжкою і більш продуктивною; класи, приречені на те, щоб виробляти і споживати, зменшуються у своїй чисельності, а ті класи, які управляють працею, які дають всьому населенню полегкість (!), утіху (!) й освіту, збільшуються, стають численнішими і привласнюють собі всі вигоди, що походять від зменшення витрат праці, від достатку продуктів і дешевизи споживання. В цьому напрямі удосконалюється рід людський. ...Завдяки цьому безперервному зменшенню чисельності нижчих класів суспільства і зростанню вищих... громадянське суспільство стає щасливішим, могутнішим і т. д. (цит. твір, стор. 224). «Якщо... кількість зайнятих робітників становить 7 мільйонів, то їх заробітна плата становитиме 1 400 мільйонів франків; але якщо ці 1 400 мільйонів франків... дають не більший чистий продукт, ніж мільярд франків, одержуваний 5 мільйонами робітників, то дійсне заощадження полягатиме в припиненні виплати 400 мільйонів франків заробітної плати тим двома мільйонам робітників, які не дають ніякого чистого продукту, а зовсім не в тих заощадженнях, що їх ці два мільйони робітників можуть зробити із своєї заробітної плати, яка становить 400 мільйонів франків» (стор. 221).

У розділі 26-му Рікардо зауважує:

«Адам Сміт весь час перебільшує вигоди, які країна здобуває із великого валового доходу, порівняно з вигодами, що даються великим чистим доходом... В чому ж полягають вигоди, що походять для країни від застосування великої кількості продуктивної праці, коли її чиста рента і прибуток, разом узяті, залишаються тими ж самими незалежно від того, чи застосовує країна цю кількість праці чи меншу?... Чи застосовує нація 5 чи 7 мільйонів продуктивних робітників [371] для виробництва чистого доходу, на який живе решта — 5 мільйонів... їжа і одяг для цих 5 мільйонів чоловік, як і раніш, становитимуть чистий дохід. Застосування більшої кількості людей не дало б нам можливості ні збільшити хоч би на одного чоловіка нашу армію і наш флот, ні внести хоч би одну додаткову гінею як податок» (цит. твір, стор. 215)⁷⁶.

Це нагадує стародавніх германців, у яких поперемінно одна частина населення ходила на війну, а друга обробляла поля.

Чим меншою була частина населення, яку треба було залишити для обробітку землі, тим більшою була та частина, яка могла йти воювати. Вони нічого не виграли б від зростання населення на $\frac{1}{3}$, скажемо з 1 000 до 1 500, коли б при цьому для обробітку землі стало потрібно 1 000 чоловік замість колишніх 500. Військо, яке вони могли б мати, складалося б по-старому тільки з 500 чоловік. Навпаки, коли б зросла продуктивна сила їх праці, так що для хліборобства було б досить 250 чоловік, то на війну могли б іти 750 чоловік з 1 000, тоді як при зменшенні продуктивності праці з 1 500 чоловік могли б воювати тільки 500.

Тут, по-перше, слід зауважити, що під «чистим доходом», або «чистим продуктом», Рікардо розуміє не надлишок всього продукту над тією його частиною, яка повинна бути повернута виробництву як засоби виробництва — сировина чи знаряддя. Він, навпаки, додержується того помилкового погляду, що валовий продукт зводиться до валового доходу. Під «чистим продуктом», або «чистим доходом», він розуміє додаткову вартість, надлишок сукупного доходу над тією його частиною, яка складається з заробітної плати, з доходу робітника. А цей дохід робітника дорівнює змінному капіталові, тій частині оборотного капіталу, яку робітник постійно споживає і постійно відтворює як споживану ним самим частину його продукції.

Якщо Рікардо не вважає капіталістів цілком некорисними, тобто якщо він відносить і їх самих до агентів виробництва і тому частину їх прибутку зводить до заробітної плати, то з «чистого доходу» він повинен відрахувати частину їх доходу і заявити, що і всі ці особи сприяють збільшенню багатства лише остільки, оскільки їх заробітна плата становить якомога меншу частину їх прибутку. Але як би там не було, принаймні частина часу цих людей, як агентів виробництва, належить як невід'ємна деталь самому виробництву. І в тій мірі, в якій їх час належить виробництву, вони не можуть бути використані для інших цілей суспільства або держави. Чим більше вільного часу залишається у них від їх занять як керівників виробництва, тим в більшій мірі їх прибуток не залежить від їх заробітної плати. На протилежність їм ті капіталісти, які живуть тільки на одержувані ними проценти, а також люди, що живуть на земельну ренту, цілком можуть бути використані для цілей суспільства і держави, і ні одна частина їх доходу не входить у витрати виробництва, крім тієї частини, яка йде на відтворення їх власних дорогоцінних осіб. Таким чином, в інтересах держави Рікардо повинен був би так само бажати зростання ренти (чистісінького «чистого доходу») за рахунок прибутку; але він був дуже далекий від цього. А чому? Тому, що це шкодить нагромадженню капіталів, або,

що почасти те саме, тому, що це збільшує кількість непродуктивних працівників за рахунок продуктивних.

Рікардо цілком поділяє розрізнення Сміта між продуктивною і непродуктивною працею в тому розумінні, що перша обмінюється безпосередньо на капітал, [а друга] безпосередньо на доход. Але в нього вже немає смітівських ніжності до продуктивних робітників і смітівських ілюзій щодо них. Бути продуктивним робітником — це нещастя. Продуктивний робітник — це робітник, що виробляє *чуже* багатство. Його існування має рацію лише остільки, оскільки він служить таким знаряддям виробництва чужого багатства. Тому, якщо та сама кількість чужого багатства може бути створена меншою кількістю продуктивних робітників, то цілком до речі буде усунути зайвих продуктивних робітників. Vos, non vobis⁷⁷. А втім, Рікардо розуміє це *усунення* не так, як Ганіль; не в тому розумінні, що саме тільки усунення їх збільшує доход і дозволяє споживати *у вигляді доходу те, що раніш споживалось як змінний капітал* (тобто у формі заробітної плати). Із зменшенням кількості продуктивних робітників відпадає і та кількість продукту, яку самі споживали і самі виробляли ці витіснені робітники, відпадає еквівалент для цієї кількості робітників. Рікардо не припускає, як Ганіль, що по-старому виробляється та сама маса продукту. Але незмінною залишиться маса «чистого продукту». Якщо робітники споживали 200, а вироблюваний ними додатковий продукт становив 100, то сукупний продукт становив 300, а додатковий продукт дорівнював одній третині сукупного продукту. Коли ж робітники споживають 100, а додатковий продукт, що ними виробляється, як і раніш, дорівнює 100, то сукупний продукт становитиме 200, а додатковий продукт дорівнюватиме одній половині сукупного продукту. Сукупний продукт при цьому зменшується на $\frac{1}{3}$, на ту кількість продуктів, яку раніше споживала сотня звільнених робітників, а «чистий [372] продукт» залишається *незмінним*, через те що $\frac{200}{2}$ дорівнюють $\frac{300}{3}$. Тому Рікардо ставиться байдуже до маси валового продукту, аби тільки та частина валового продукту, яка становить «чистий продукт», залишалась незмінною або ж збільшувалась, але в усякому разі не зменшувалась.

Так, він говорить⁷⁸:

«Людині, що має капітал в 20 000 ф. ст., який дає їй щороку 2 000 ф. ст. прибутку, цілком однаково, чи дає її капітал заняття для 100 чи для 1 000 чоловік, чи продається вироблений товар за 10 000 чи за 20 000 ф. ст., якщо тільки в усіх цих випадках одержуваний нею прибуток не падає нижче 2 000 ф. ст. Чи не такий також і реальний інтерес цілої нації?»⁷⁹ [VIII—372]

* * *

[IX—377] Цитоване вище місце з 26-го розділу «Начал» Рікардо звучить так:

«Адам Сміт постійно перебільшує вигоди, які країна одержує від великого валового доходу, в порівнянні з вигодами, що їх дає великий чистий дохід» (тому що, говорять Адам, «тим більшою буде кількість продуктивної праці, яка приводиться в рух капіталом»)... «В чому ж полягають вигоди, що походять для країни від застосування великої кількості продуктивної праці, якщо її чиста рента і прибуток, разом узяті, залишаються тими самими незалежно від того, чи застосовує країна цю кількість праці чи меншу?»...

{Отже, це означає лише те, що додаткова вартість, вироблена більшою кількістю праці, залишається такою ж, як і додаткова вартість, вироблена меншою її кількістю. А це знов-таки означає тільки те, що для країни однаково, чи застосовує вона велику кількість робітників при меншій нормі додаткової вартості чи меншу кількість робітників при більшій її нормі. $n \times \frac{1}{2}$ дорівнює $2n \times \frac{1}{4}$, де n означає кількість робітників, а $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ — додаткову працю. «Продуктивний робітник» сам по собі є лише знаряддям виробництва для створення додаткової вартості, і при однаковому результаті більша кількість цих «продуктивних робітників» була б тільки тягарем.}

...«Людині, що має капітал в 20 000 ф. ст., який дає їй щороку 2 000 ф. ст. прибутку, цілком однаково, чи дає її капітал заняття для 100 чи для 1 000 чоловік, чи продається вироблений товар за 10 000 чи за 20 000 ф. ст., якщо тільки в усіх цих випадках одержуваний нею прибуток не падає нижче 2 000 ф. ст.».

{Це, як видно з одного пізнішого місця, має цілком банальний зміст. Наприклад, виноторговець, який, вклавши в діло 20 000 ф. ст., щороку залишає в льоху вина на 12 000 ф. ст., а на 8 000 продає, одержуючи за цю кількість вина 10 000 ф. ст., — такий виноторговець застосовує мало людей і одержує 10% прибутку. І т. д. А коли взяти ще банкірів!}

«Чи не такий також і реальний інтерес цілої нації? Якщо тільки її чистий реальний дохід, її рента і прибуток, не змінюється, то не має ніякого значення, чи складається ця нація з 10 чи з 12 мільйонів жителів. Її здатність утримувати флот та армію і всі види непродуктивної праці»

(це місце показує між іншим, що Рікардо поділяв погляд А. Сміта на продуктивну і непродуктивну працю, хоч і не поділяв уже його, основаної на ілюзіях, ніжності до продуктивного робітника)

«повинна бути пропорціональна її чистому, а не її валовому доходу. Якщо 5 мільйонів чоловік можуть виробляти стільки їжі й одягу, скільки потрібно для 10 мільйонів чоловік, то їжа й одяг для 5 мільйонів є чистим доходом. Хіба країна дістала б яку-небудь вигоду від того, що для вироб-

лення того самого чистого доходу треба було б 7 мільйонів чоловік, або, інакше кажучи, що праця 7 мільйонів чоловік була б застосована для вироблення їжі й одягу в кількості, достатній для 12 мільйонів? І яка та одяг для 5 мільйонів чоловік, як і раніше, становитимуть чистий дохід. Застосування більшої кількості людей не дало б нам можливості ні збільшити хоч би на одного чоловіка нашу армію і наш флот, ні внести хоч би одну додаткову гінею як податок» (*Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стор. 415—417*) [Російський переклад, том I, стор. 284—285].

Країна тим багатша, чим менше її продуктивне населення *у відношенні* до сукупного продукту; цілком так само, як і для окремого капіталіста тим краще, чим менше треба йому робітників для того, щоб виробити ту саму додаткову вартість. Країна тим багатша, чим менше, при одній і тій самій кількості продуктів, продуктивне населення *у відношенні* до непродуктивного. Адже відносна нечисленність продуктивного населення була б тільки іншим виразом відносної висоти продуктивності праці.

З одного боку, тенденція капіталу полягає в тому, щоб зводити до все меншого мінімуму робочий час, необхідний для виробництва товару, а значить, також і кількість продуктивного населення *у відношенні* до маси продукту. Але, з другого боку, тенденція капіталістичного способу виробництва полягає, навпаки, в тому, щоб нагромаджувати, перетворювати прибуток у капітал, привласнювати якнайбільшу кількість чужої праці. Капіталістичний спосіб виробництва намагається знижувати норму необхідної праці, але при даній нормі застосовувати якомога більшу кількість продуктивної праці. Відношення продуктів до населення при цьому не має значення. Хліб і бавовна можуть обмінюватись на вино, брильянти і т. ін. [378] або ж робітники можуть застосовуватись для такої продуктивної праці, яка безпосередньо нічого не додає до предметів споживання (як, наприклад, будування залізниць і т. ін.).

Коли б внаслідок якого-небудь винаходу капіталіст зміг би вкладати в своє підприємство замість колишніх 20 000 ф. ст. тільки 10 000 ф. ст., тому що цих 10 000 ф. ст. було б досить, і коли б вони давали 20 процентів замість колишніх 10, отже стільки ж, скільки раніш давали 20 000 ф. ст., то це не могло б бути для нього підставою витратити 10 000 ф. ст. як дохід, замість того щоб вживати їх, як і до цього, як капітал. (Про пряме перетворення капіталу в дохід можна говорити власне тільки при державних позиках.) Він вклав би їх в яке-небудь інше підприємство; крім того, він капіталізував би ще й частину свого прибутку.

У політико-економів (почасти і в Рікардо в тому числі) ми бачимо ту ж антиномію, яка має місце в самій дійсності. Машини витісняють працю і збільшують «чистий дохід» (особливо вони збільшують завжди те, що Рікардо називає тут «чистим доходом», тобто масу тих продуктів, у вигляді яких споживається дохід); вони зменшують кількість робітників і збільшують кількість продуктів (які тепер частково споживаються непродуктивними працівниками, частково обмінюються за межами країни і т. д.). Так начебто це і було бажано. Але ж ні. Адже треба довести, що вони, машини, не позбавляють робітників шматка хліба. А чим це доводиться? Тим, що машини після деякого потрясіння (якому, можливо, саме потерпіла верства населення не спроможна вчинити опір) знов дають заняття більшій кількості людей, ніж було зайнято до їх запровадження, так що маса «продуктивних робітників» знов збільшується і стара диспропорція знов відновлюється.

Так це й буває на ділі. І таким чином, незважаючи на зростаючу продуктивність праці, робітниче населення могло б постійно зростати, не у відношенні до продукту, який зростає разом з ним і швидше від нього, а відносно всього населення, якщо, наприклад, водночас відбувається концентрація капіталу і, таким чином, колишні складові частини продуктивних класів потрапляють в ряди пролетаріату. Невелика частина пролетаріату переходить в ряди середнього класу. Але непродуктивні класи турбуються про те, щоб на долю пролетаріату припадало не надто багато засобів існування. Постійне зворотне перетворення прибутку в капітал незмінно відновлює той самий кругообіг на ширшій основі.

А в Рікардо турбота про нагромадження ще сильніша, ніж турбота про чистий прибуток, яким він ревно захоплюється як засобом для нагромадження. Звідси також і суперечливі увіщання і втішання на адресу робітників. Вони, мовляв, найбільше зацікавлені в нагромадженні капіталу, бо від цього залежить попит на них. Якщо зростає попит, то зростає і ціна праці. Отже, вони самі повинні бажати зниження заробітної плати, щоб відібрана у них додаткова вартість, профільтована знов через капітал, належала їм за нову працю і підвищувала їх заробітну плату. Але це підвищення заробітної плати шкідливе, бо воно затримує нагромадження. З одного боку, вони не повинні плодити дітей. Тим самим зменшиться пропозиція праці і, значить, підвищиться її ціна. Але підвищення ціни праці зменшує норму нагромадження, скорочує, таким чином, попит на робітників і знижує ціну праці. Ще швидше, ніж зменшується пропозиція праці, зменшиться разом з нею і [на-

громадження] капіталу. Якщо ж робітники будуть плодити дітей, то цим вони збільшать пропозицію праці і зменшать ціну праці, в результаті чого зросте норма прибутку і разом з нею нагромадження капіталу. Але робітниче населення повинно йти *pari passu* * з нагромадженням капіталу; тобто робітничому населенню вказується, щоб його було якраз стільки, скільки це потрібно капіталістові,— щоб і без того відбувається в дійсності.

Пан Ганіль не зовсім послідовний у своєму схильнні перед «чистим продуктом». Він цитує Сея:

«Я нітрохи не сумніваюся в тому, що при рабській праці надлишок продуктів над споживанням більший, ніж при праці вільної людини... Праця раба не має іншої межі, крім виснаження його робочої сили... Раб» (і вільний робітник теж) «працює для задоволення безмежної потреби свого пана — його зажерливості» (Сея, 1-е видання, стор. 215—216).

[379] З цього приводу Ганіль зауважує:

«Вільний робітник не може витратити більше, а виробляти менше, ніж раб... Всякий видаток передбачає еквівалент, вироблений для оплати цього видатку. Якщо вільний робітник витрачає більше, ніж раб, то й продукти його праці повинні бути значнішими, ніж продукти рабської праці» (Ганіль, том I, стор. 234).

Начебто величина заробітної плати залежить тільки від продуктивності працівника, а не від розподілу продукту — при даній продуктивності — між працівником і хазяїном.

«Я знаю»,— продовжує Ганіль,— «що з деякою підставою можна сказати, що та економія, яку хазяїн проводить щодо витрат свого раба» (отже тут все ж «економія щодо винагороди раба»), «служить для збільшення його особистих витрат» і т. д. ...«Але для загального багатства вигідніше, щоб в усіх класах суспільства панував добробут, ніж щоб невелика кількість індивідів мала надмірний достаток» (стор. 234—235).

Як погодити це з «чистим продуктом»? А втім, пан Ганіль зараз же бере назад свої ліберальні тиради (там же, стор. 236—237). Він — прихильник рабства темношкірих в колоніях. Він ліберальний лише настільки, що не висловлюється за відновлення рабства в Європі, зрозумівши, що вільні робітники є тут рабами, які існують тільки для того, щоб виробляти «чистий продукт» для капіталістів, земельних власників та їх слуг.

«Він» (Кене) «рішуче заперечує, що заощадження класів, які дістають платню, мають здатність збільшувати капітали; і він обгрунтовує це тим, що ці класи не повинні мати можливості робити заощадження і що коли вони мають надлишок, надмір, то він може виникати тільки внаслідок помилки чи безладдя в суспільному господарстві» (там же, стор. 274).

* — в нгу. Ред.

На підтвердження цього Ганіль цитує таке місце з Кене:

«Якщо безплідний клас робить заощадження з метою збільшення кількості своєї готівки... то в тій же пропорції зменшуються його робота і його заробітки, і він занепадає» («Physiocratie», стор. 321).

Осел! Він не зрозумів Кене.

Пан Ганіль кладе останню цеглину такою фразою:

«Чим вони» (заробітні плати) «значніші, тим менший дохід суспільства»

(фундаментом, на якому стоїть «суспільство», є наймані робітники, але вони не належать до «суспільства»),

«і всі старання урядів повинні бути спрямовані на зменшення суми заробітної плати... *Завдання... гідне освіченого віку, в якому ми живемо*» (цит. твір, том II, стор. 24).

* * *

В питанні про продуктивну і непродуктивну працю слід ще коротко розглянути *Лодерделя* (банальні жарти Брума після цього не варто розбирати), (Фер'є?), *Токвіля*, *Шторха*, *Сеніора* і *Россі*.

**[10] ОБМІН ДОХОДУ І КАПІТАЛУ [ЗАМІЩЕННЯ ВСІЄЇ МАСИ РІЧНОГО ПРОДУКТУ ПРИ ПРОСТОМУ ВІДТВОРЕННІ:
а) ОБМІН ДОХОДУ НА ДОХОД; б) ОБМІН ДОХОДУ
НА КАПІТАЛ; в) ОБМІН КАПІТАЛУ НА КАПІТАЛ]**

{Слід розрізняти: 1) Ту частину *доходу*, яка *перетворюється в новий капітал*; отже, ту частину прибутку, яка сама знов капіталізується. Цю частину ми тут лишаємо цілком поза увагою. Це стосується відділу про нагромадження. 2) Доход, який обмінюється на капітал, спожитий у виробництві; так що за допомогою цього обміну відбувається не утворення нового капіталу, а заміщення старого капіталу, одним словом — збереження старого капіталу. Таким чином, ту частину доходу, яка перетворюється в новий капітал, ми можемо для даного дослідження прирівняти до нуля і розглядати справу так, як коли б всякий дохід покривав або дохід, або спожитий капітал.

Вся маса річного продукту розпадається, таким чином, на дві частини: одна частина споживається як дохід, друга замищує *in natura** спожитий постійний капітал.

Дохід обмінюється на дохід, коли, наприклад, виробники полотна з тієї частини свого продукту, полотна, в якій пред-

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

ставлені їх прибутки і заробітні плати, їх доход, обмінюють ту чи іншу частину на хліб, в якому представлена частина прибутків і [380] заробітних плат землероба. Отже тут наявний обмін полотна на хліб, обмін двох товарів, з яких кожний входить в індивідуальне споживання, обмін доходу в формі полотна на доход у формі хліба. Тут немає ніякої трудності. Якщо продукти, придатні для індивідуального споживання, вироблені в пропорціях, відповідних до потреб, якщо, таким чином, пропорціонально розподілені і відповідні маси суспільної праці, необхідні для їх виробництва {чого, звичайно, ніколи в точності не буває; завжди мають місце відхилення, диспропорції, що як такі вирівнюються, але так, що постійний рух вирівнювання сам передбачає постійну диспропорцію}, — то доход, наприклад у формі полотна, існує в такій точно кількості, в якій він потрібний як предмет споживання, тобто в якій він заміщується предметами споживання інших виробників. Те, що виробник полотна споживає у вигляді хліба і т. д., селянин і т. д. споживає у вигляді полотна. Отже, та частина його продукту, якою представлений доход і яку він обмінює на інші товари (предмети споживання), приймається в обмін виробниками цих інших товарів як предмет споживання. Те, що він споживає у вигляді іншого продукту, інші споживають у вигляді його продукту.

Зауважимо мимохідь таке: та обставина, що на одиницю продукту витрачається не більше робочого часу, ніж це суспільно необхідно, тобто не більше часу, ніж потрібно в середньому для вироблення цього товару, — є результатом капіталістичного виробництва, яке постійно навіть знижує мінімум необхідного робочого часу. Але для цього воно повинно виробляти в усе зростаючому масштабі.

Якщо вартість одного аршина полотна дорівнює тільки одній годині і якщо це становить необхідний робочий час, який повинно затратити суспільство, щоб задовольнити свою потребу в одному аршині полотна, то звідси аж ніяк ще не випливає, що коли вироблено 12 мільйонів аршин, тобто затрачено 12 мільйонів робочих годин, або, що те саме, 1 мільйон робочих днів, застосовано 1 мільйон робітників як ткачів полотна, то суспільству «необхідно» затратити на тканина полотна саме таку частину свого робочого часу. Якщо дано необхідний робочий час, тобто дано, що певна кількість полотна може бути вироблена протягом одного дня, то постає питання, скільки таких днів треба затратити на виробництво полотна. Робочий час, затрачений на всю суму певних продуктів протягом, наприклад одного року, дорівнює певній кількості цієї споживної вартості, наприклад одному ар-

шинові полотна (нехай ця кількість = 1 робочому дню), помноженому на число затрачених взагалі робочих днів. Процентне відношення сукупної кількості робочого часу, затраченої в певній галузі виробництва, до всього робочого часу, який знаходиться в розпорядженні суспільства, може бути нижчим або вищим від належного відношення незважаючи на те, що кожна частка продукту містить в собі лише необхідний для її виготовлення робочий час, або незважаючи на те, що кожна частка затраченого робочого часу була необхідна для створення відповідної їй частки сукупного продукту.

З цього погляду необхідний робочий час набирає іншого значення. Постає питання, в яких кількостях самий необхідний робочий час розподіляється по різних сферах виробництва. Конкуренція постійно регулює цей розподіл, так само, як вона постійно його порушує. Якщо в якій-небудь галузі затрачена надто велика кількість суспільного робочого часу, то еквівалент може бути сплачений тільки в такому розмірі, як коли б була затрачена відповідна кількість. Сукупний продукт — тобто вартість сукупного продукту — дорівнює тоді вже, виходить, не тому робочому часові, який міститься в ньому, а тому, який був би пропорціонально затрачений, коли б сукупний продукт даної сфери перебував у належному відношенні до продукції інших сфер. Але в тій мірі, в якій ціна сукупного продукту даної сфери падає нижче його вартості, падає і ціна кожної окремої його частини. Якщо вироблено 6 000 арш. полотна замість 4 000 і якщо 12 000 шил. становлять вартість 6 000 арш., то вони будуть продані за 8 000 шил. Ціна кожного аршина буде $1\frac{1}{3}$ шил. замість 2, тобто на $\frac{1}{3}$ нижче його вартості. Виходить, це те саме, як коли б на вироблення одного аршина було затрачено на $\frac{1}{3}$ робочого часу більше, ніж необхідно. При наявності у товару споживної вартості падіння його ціни нижче його вартості свідчить, таким чином, про те, що, хоч на кожну частину продукту був затрачений лише суспільно необхідний робочий час {тут припускається, що умови виробництва лишаються незмінними}, але на всю цю галузь виробництва в цілому затрачено зайву, вищу від необхідної, сукупну масу суспільної праці.

Щось зовсім інше являє собою зниження відносної вартості товару внаслідок зміни [381] умов виробництва. Даний кусок полотна, що знаходиться на ринку, коштував 2 шил., що дорівнює, припустимо, 1 робочому дню. Але він в усякий день може бути відтворений за 1 шил. Оскільки вартість визначається суспільно необхідним робочим часом, а не тим робочим часом, що потрібний окремому виробникові, то день, що став потрібним виробникові для вироблення 1 арш., дорівнює лише

половині суспільно визначеного дня. Зниження ціни аршина його полотна з 2 шил. до 1 шил., тобто падіння ціни аршина полотна нижче тієї вартості, в яку він йому *обійшовся*, вказує лише на зміну умов виробництва, тобто вказує на те, що самий необхідний робочий час змінився. Якщо, з другого боку, витрати виробництва полотна лишаються без зміни, а підвищуються витрати виробництва всіх інших предметів за винятком золота, тобто грошового матеріалу, або ж витрати виробництва тільки певних предметів, наприклад пшениці, міді і т. д., одним словом предметів, що не входять у складові частини полотна, то 1 арш. полотна, як і раніш, дорівнюватиме 2 шил. Його ціна не знизилася б, але знизилася б його відносна вартість, виражена в пшениці, міді і т. д.

* * *

Щодо тієї частини доходу (в будь-якій галузі виробництва, що виробляє товари, придатні для індивідуального споживання), яка споживається у вигляді доходу якої-небудь іншої галузі виробництва, можна твердити, що попит дорівнює її власній пропозиції (оскільки виробництво ведеться в належній *пропорціональності*). Це те ж саме, як коли б кожна з даних галузей виробництва сама споживала цю частину свого доходу. Тут наявна тільки формальна метаморфоза товару: $T-G-T'$. Полотно — гроші — пшениця.

В обох товарах, обмінюваних один на один, тут представлена тільки частина доданої за рік нової праці. Але ясно, поперше, що цей обмін, при якому кожний з двох виробників споживає в товарі другого частину свого продукту, якою представлений доход, має місце тільки в тих галузях виробництва, де виробляються предмети споживання, тобто такі предмети, які безпосередньо входять в індивідуальне споживання і на які через це доход може затрачатися як доход. По-друге, так само ясно і таке: тільки для *цієї частини* обміну продуктів правильно, що пропозиція з боку виробника дорівнює його попитові на інші продукти, які він хоче спожити. Тут в дійсності справа йде лише про простий товарообмін. Замість того щоб самому виробляти свої життєві засоби, він виробляє життєві засоби для іншого, а цей інший виробляє життєві засоби для нього. Тут нема ніякого відношення доходу до капіталу. Доход в одній формі предметів споживання обмінюється на доход в іншій формі предметів споживання, тобто на ділі предмети споживання обмінюються на предмети споживання. Процес їх обміну визначається не тим, що вони обидва — доход, а тим, що вони обидва — предмети споживання. Те, що з боку своєї

форми вони є доходом, тут зовсім не відіграє ролі. Правда, це виявляється у споживній вартості взаємно обмінюваних товарів, в тому, що вони обидва входять в індивідуальне споживання, але це, знов-таки, означає тільки те, що одна частина предметів споживання обмінюється на другу частину предметів споживання.

Форма доходу може проявити себе або виступити на передній план тільки там, де їй протистоїть форма капіталу. Але навіть і в розглядуваному нами випадку невірно те, що твердять Сей⁸⁰ та інші вульгарні економісти, а саме, що коли *A* не може продати своє полотно, тобто ту частину свого полотна, яку він сам хоче спожити як доход, або коли він може продати його тільки нижче його ціни, то це пояснюється тим, що *B*, *C* і т. д. виробили надто мало пшениці, м'яса і т. д. Це може статися тому, що вони їх виробили в недостатній кількості. Але це може статися і тому, що *A* виробив надто багато полотна; бо навіть коли припустити, що *B*, *C* і т. д. мають досить пшениці і т. д., щоб купити в *A* все його полотно, то все ж вони не купують його з тієї причини, що вони *споживають* тільки певну кількість полотна. Або ж це може статися ще й тому, що *A* виробив полотно в кількості, більшій від тієї частини їх доходу, яка взагалі може бути витрачена на матеріали для одягу, отже тому взагалі, що кожний може витрачати як доход тільки певну кількість свого продукту, а виробництво полотна в *A* передбачає більший доход, ніж той, який взагалі є в наявності. Але там, де справа йде тільки про обмін доходу на доход, смішно припускати, що предметом попиту є не споживна вартість продукту, а кількість цієї споживної вартості, тобто знов забувати, що в цьому обміні справа йде лише про задоволення потреб, а не про кількість, яка мається на увазі, коли йдеться про мінову вартість.

Проте кожний воліє мати більше якого-небудь продукту, а не менше! Якщо це міркування повинно розв'язати трудність, то [382] абсолютно незрозуміло, чому виробник полотна, замість того щоб обмінювати своє полотно на інші предмети споживання і накопичувати ці останні en masse*, не вдається до простішого процесу — до споживання частини свого доходу в надлишковому полотні. Чому він взагалі перетворює свій доход з форми полотна в інші форми? Тому, що крім потреби в полотні він має задовольнити й інші потреби. Чому він споживає сам тільки певну частину полотна? Тому, що тільки кількісно визначена частина полотна має для нього споживну вартість. Але те ж саме стосується також *B*, *C* і т. д.

* — у великих кількостях. Ред.

Якщо *B* продає вино, *C* — книжки, а *D* — дзеркала, то кожний з них, можливо, воліє спожити надлишок свого доходу у своєму власному продукті, у вині, книжках, дзеркалах, а не в полотні. Отже, не можна сказати, що коли *A* свій дохід, який складається з полотна, зовсім не може перетворити (або не може перетворити відповідно до його вартості) у вино, книжки, дзеркала, то це з абсолютною необхідністю означає, що вироблено надто мало вина, книжок, дзеркал. Але ще більш смішно зображати цей обмін доходу на дохід — що одну тільки частину товарного обміну — як весь товарний обмін в цілому.

Отже, одну частину продукту ми розмістили. Одна частина предметів споживання переходить з рук в руки серед самих виробників цих предметів споживання. Кожний з цих виробників споживає частину свого доходу (прибутку і заробітної плати) не у своєму власному продукті, а в продукті іншого, і він може це робити лише остільки, оскільки інший теж споживає замість свого власного продукту чужий придатний для споживання продукт. Це те ж саме, як коли б кожний спожив ту частину свого придатного для споживання продукту, в якій представлений його власний дохід.

Але щодо всіх інших продуктів, то тут вступають в дію складніші відношення, і тільки тут обмінювані товари протистоять один одному як дохід і капітал — отже, не тільки як дохід.

Насамперед треба розрізнити таке. В усіх галузях виробництва частина сукупного продукту становить дохід, тобто додану (протягом року) працю: прибуток і заробітну плату. {Рента, процент і т. д.— це частини прибутку; дохід негідника-чинуші становить частину прибутку і заробітної плати; дохід інших непродуктивних працівників є тією частиною прибутку і заробітної плати, яку вони купують на свою непродуктивну працю; виходить, він не збільшує продукту, що існує у вигляді прибутку і заробітної плати, а тільки визначає, яку частку цього продукту споживають ці непродуктивні працівники і яку — самі робітники і капіталісти.} Але тільки в деяких сферах виробництва частка продукту, що становить дохід, може безпосередньо *in natura* стати складовою частиною доходу, тобто може по своїй *споживній вартості* бути спожита як дохід. Всі продукти, якими представлені *тільки* засоби виробництва, можуть бути спожиті як дохід не *in natura*, не в своїй безпосередній формі, а тільки по своїй *вартості*. Але ця вартість повинна бути спожита в тих галузях виробництва, які виробляють предмети безпосереднього споживання. Частина засобів виробництва може бути тим чи іншим предметом

безпосереднього споживання залежно від застосування: наприклад, кінь, віз і т. д. Частина предметів безпосереднього споживання може бути засобами виробництва, наприклад, хліб для виробництва горілки, пшениця як насіння і т. д. Майже всі предмети споживання самі можуть знову входити в процес виробництва у вигляді відходів споживання, як, наприклад, зношені і напівзогнілі полотняні ганчірки, що використовуються у виробництві паперу. Але ніхто не виробляє полотно для того, щоб воно у вигляді ганчірок було сировиною для паперу. Цієї форми воно набирає тільки після того, як продукт ткацтва увійшов як такий у споживання. Лише у вигляді відходів цього споживання, у вигляді залишку і продукту процесу споживання воно може потім знов увійти в іншу сферу виробництва як засіб виробництва. Отже, цей випадок сюди не відноситься.

Значить, існують такі продукти, які у своїй частині, якою представлений доход, можуть бути спожиті своїми власними виробниками тільки по своїй вартості, а не по своїй споживній вартості, так що ці виробники, для того щоб спожити ту частину своїх продуктів, наприклад машин, в якій представлена заробітна плата і прибуток, повинні її продати, оскільки цими машинами як такими вони не можуть безпосередньо задовольнити ні одної індивідуальної потреби. Ці продукти так само не можуть бути спожиті виробниками інших продуктів, не можуть увійти в їх індивідуальне споживання, отже не можуть належати до тих продуктів, на які вони витрачають свій доход, тому що це суперечить споживній вартості цих товарів, яка по самій природі своїй *не може* індивідуально споживатися. Таким чином, виробники цих непридатних для безпосереднього споживання продуктів можуть споживати тільки їх *мінову вартість*; тобто вони повинні попередю перетворити їх у гроші, щоб потім знов перетворити ці гроші в товари, придатні для безпосереднього споживання. Але кому ж вони повинні [383] продати ці продукти? Виробникам інших непридатних для індивідуального споживання продуктів? В такому разі вони тільки одержать один непридатний для безпосереднього споживання продукт замість іншого. Але ж ми припустили, що ця частина продуктів становить їх доход, що вони продають їх для того, щоб спожити їх вартість у вигляді предметів споживання. Отже, вони можуть продати ці продукти тільки виробникам продуктів, придатних для індивідуального споживання.

Ця частина товарного обміну становить обмін капіталу однієї особи на доход іншої або доходу однієї особи на капітал

іншої. Тільки одна частина сукупного продукту виробника предметів споживання становить дохід; друга частина становить постійний капітал. Цю останню частину він не може ні сам спожити, ні обміняти на придатні для безпосереднього споживання продукти інших виробників. Він не може ні спожити *in natura* споживну вартість цієї частини свого продукту, ні спожити її вартість, обмінявши її на інші предмети споживання. Навпаки, він повинен знов перетворити її в натуральні елементи свого постійного капіталу. Він повинен цю частину свого продукту *спожити виробничо*, тобто спожити як засіб виробництва. Але його продукт за своєю споживною вартістю може увійти тільки в індивідуальне споживання; тому виробник цього продукту не може знов перетворити його *in natura* в його власні елементи виробництва. Природа споживної вартості цього продукту виключає *виробниче споживання*. Тому виробник такого продукту може виробничо спожити тільки *вартість* свого продукту, продавши його виробникам вищезгаданих елементів виробництва цього продукту. Цю частину свого продукту він не може спожити *in natura*; не може він також спожити її вартість за допомогою обміну на інші індивідуально споживані продукти. Цілком так само, як ця частина його продукту не може увійти в його власний дохід, вона не може бути заміщена і з доходу виробників інших індивідуально споживаних продуктів, бо це було б можливо тільки в тому разі, коли б він обміняв свій продукт на їх продукт, тобто коли б він *проїв* вартість свого продукту, щб, за пригущенням, не має місця. Але оскільки ця частина його продукту, подібно до другої його частини, яку він споживає як дохід, за своєю споживною вартістю може бути спожита тільки як дохід, повинна увійти в індивідуальне споживання і не може замістити постійний капітал, то вона повинна увійти в дохід виробників продуктів, непридатних для безпосереднього споживання, повинна бути обмінена на ту частину їх продуктів, вартість якої вони можуть спожити, або яка становить їх дохід.

Коли розглядати цей обмін з боку кожного його учасника зокрема, то для *A*, виробника предмета споживання, цей обмін становить перетворення капіталу в капітал. Частину свого сукупного продукту, рівну вартості вміщеного в ньому постійного капіталу, виробник *A* перетворює шляхом цього обміну знову в ту натуральну форму, в якій вона може функціонувати як постійний капітал. Як до обміну, так і після нього вона за своєю вартістю становить тільки постійний капітал. Навпаки, для *B*, виробника продукту, непридатного для безпосереднього споживання, вказаний вище обмін являє собою тільки перетворен-

ня доходу з однієї форми в іншу. Частину свого сукупного продукту, що є його доходом, тобто ту частину сукупного продукту, в якій представлена знов додана праця цієї сфери виробництва (необхідна і додаткова), виробник *B* вперше перетворює тут в таку натуральну форму, в якій він може спожити її як дохід. Як до обміну, так і після нього ця частина продукту за своєю вартістю становить тільки його дохід.

Коли розглядати це відношення з обох боків одночасно, то *A* обмінює свій постійний капітал на дохід *B*, а *B* обмінює свій дохід на постійний капітал *A*. Дохід *B* замінює постійний капітал *A*, а постійний капітал *A* замінює дохід *B*.

В самобу обміні {якщо не говорити про те, які цілі ставлять собі при цьому учасники обміну} протистоять один одному тільки товари і відбувається простий обмін товарів, які відносяться один до одного тільки як товари і для яких позначення «доход» і «капітал» не мають ваги. Тільки різний характер *споживної вартості* цих товарів показує, що одні з них придатні лише для виробничого споживання, а інші — тільки для індивідуального споживання і можуть увійти в нього. Але відмінність способів застосування різних споживних вартостей різних товарів належить до сфери споживання і не має ніякого відношення до процесу обміну їх як товарів. Зовсім інакше стоїть справа, коли капітал капіталіста перетворюється в заробітну плату, а праця перетворюється в капітал. Тут товари протистоять один одному не як прості товари, але капітал виступає як капітал. У тільки що розглянутому обміні продавець і покупець протистоять один одному лише як продавець і покупець, лише як прості товаровласники.

Далі, ясно: всякий продукт, призначений тільки для індивідуального споживання, або всякий продукт, що входить в індивідуальне споживання, — в тій мірі, в якій він входить в це споживання, — може бути обмінений тільки на дохід. Те, що він не може бути спожитий виробничо, саме й означає, що він може бути спожитий лише як дохід, тобто тільки індивідуально. {Як було сказано вище, ми тут не беремо до уваги перетворення прибутку в капітал.}

Припустимо, що *A* є виробником якого-небудь продукту, споживаного тільки індивідуально, і що його дохід дорівнює одній третині його сукупного продукту, а його постійний капітал — двом третинам. Першу третину він, за припущенням, споживає сам, — не має значення, [384] цілком *in natura* чи тільки частково, або ж зовсім не споживає її *in natura*, а споживає її вартість у вигляді інших предметів споживання; в останньому випадку продавці цих предметів споживання спо-

живають свій власний дохід у вигляді продукту *A*. Таким чином, ту частину предметів споживання, в якій представлений дохід їх виробників, вони споживають або безпосередньо, або посередньо, шляхом взаємного обміну продуктів, потрібних їм для споживання. Щодо цієї частини відбувається, таким чином, *обмін доходу на дохід*. Тут має місце те саме, як коли б *A* представляв виробників усіх предметів споживання. Одну третину всієї маси цих продуктів, — тобто частину, якою представлений його дохід, — він споживає сам. Але ця частина становить точно ту кількість праці, яку категорія *A* протягом року додала до свого постійного капіталу, а ця кількість дорівнює всій сумі заробітних плат і прибутків, вироблених категорією *A* протягом року.

Останні дві третини сукупного продукту категорії *A* дорівнюють вартості постійного капіталу; отже, вони повинні бути заміщені продуктом річної праці категорії *B*, яка дає продукти, непридатні для індивідуального споживання, продукти, що входять тільки у виробниче споживання, входять у процес виробництва як засоби виробництва. Але оскільки ці дві третини сукупного продукту *A* цілком так само, як перша його третина, повинні увійти в індивідуальне споживання, то вони вимінюються виробниками категорії *B* на ту частину їх продукту, в якій представлений їх дохід. Таким чином, категорія *A* постійну частину свого сукупного продукту обмінює на продукти, що мають первісну натуральну форму цієї постійної частини, знов перетворила її у новостворені продукти категорії *B*, а категорія *B* сплатила тільки тією частиною свого продукту, в якій представлений її дохід, але яку вона сама може спожити тільки у вигляді продуктів категорії *A*. Отже, вона на ділі сплатила своєю знов доданою працею, повністю представленою у тій частині продукту *B*, яка обмінюється на останні дві третини продукту *A*. Таким чином, весь продукт *A* обмінюється на дохід, або цілком входить в індивідуальне споживання. З другого боку (оскільки, за принушенням, перетворення доходу в капітал залишається тут поза розглядом, приймається рівним нулю), *весь дохід* суспільства витрачається на продукт *A*; бо виробники *A* споживають свій дохід у вигляді продуктів *A*, і те саме роблять виробники категорії *B*. Інших же категорій крім цих не існує.

Продукт *A* споживається цілком незважаючи на те, що дві третини його містять постійний капітал і не можуть бути спожиті виробниками *A*, а повинні бути знов перетворені в натуральну форму елементів виробництва цього продукту. Сукупний продукт *A* дорівнює сукупному доходу суспільства. А су-

купний дохід суспільства становить суму робочого часу, яку воно протягом року додало до наявного постійного капіталу. Отже, хоч сукупний продукт A тільки на $1/3$ складається із знов доданої праці, а на $2/3$ — з минулої праці, що має бути заміщена, він все ж може бути цілком куплений на знов додану працю, тому що $2/3$ цієї сукупної річної праці повинні бути спожиті не у вигляді їх власних продуктів, а у вигляді продуктів A . Продукт A заміщується знов доданою працею, що на $2/3$ перевищує ту знов додану працю, яка міститься в ньому самому, тому що ці $2/3$ являють собою додану працю B , а B може спожити ці $2/3$ тільки індивідуально, у вигляді продуктів A , подібно до того як A може спожити ці ж самі $2/3$ тільки виробничо, у вигляді продуктів B . Таким чином, сукупний продукт A , по-перше, може бути цілком спожитий як дохід, і разом з тим може бути заміщений його постійний капітал. Або, точніше, сукупний продукт A цілком споживається як дохід тільки тому, що $2/3$ його заміщуються виробниками постійного капіталу, які не мають можливості споживати *in natura* частину їх продукту, якою представлений їх дохід, а повинні споживати її у вигляді продуктів A , тобто за допомогою обміну на $2/3 A$.

Отже, ми розмістили останні $2/3 A$.

Ясно, що справа нітрохи не змінюється, коли існує третя категорія C , продукти якої придатні як для виробничого, так і для індивідуального споживання, наприклад, жито, що йде на їжу людині або на корм для худоби, чи на насіння або на випічку хліба, а також вози, коні, худоба і т. д. В тій частині, в якій ці продукти входять в індивідуальне споживання, вони повинні бути прямо чи посередньо спожиті як дохід їх власними виробниками або виробниками (прямо чи посередньо) тієї частини постійного капіталу, яка в них міститься. В цьому випадку вони, отже, належать до категорії A . В тій частині, в якій вони не входять в індивідуальне споживання, вони належать до категорії B .

Процес обміну цього другого виду, де обмінюється не дохід на дохід, а капітал на дохід і де весь постійний капітал повинен кінцем кінцем звестися до доходу, отже до знов доданої праці, — може бути представлений двояко. Нехай продуктом A буде, наприклад, полотно. Дві третини полотна, що дорівнюють постійному капіталові A , — або їх вартість, — оплачують пряжу, машини, допоміжні матеріали. Але фабрикант пряжі і фабрикант машин [385] можуть спожити з цього продукту лише таку кількість, якою представлений їх власний дохід. Фабрикант полотна оплачує повну ціну пряжі і машин двома третинами свого продукту. Цим він замінив прядильникові і машинобу-

дівникові весь їх продукт, що ввійшов як постійний капітал у полотно. Але цей сукупний продукт прядильника і машинобудівника сам дорівнює постійному капіталові і доходу, дорівнює сумі двох частин: доданій прядильником і машинобудівником праці плюс друга частина, якою представлена вартість їх власних засобів виробництва, тобто для прядильника — вартість льону, мастила, машин, вугілля і т. д., а для машинобудівника — вартість вугілля, заліза, машин і т. д. Таким чином, дві третини полотна, що дорівнюють постійному капіталові A , замінили сукупний продукт прядильника і машинобудівника, їх постійний капітал плюс додану ними працю, їх капітал плюс їх дохід. Але прядильник і машинобудівник можуть спожити у вигляді продуктів A тільки свій дохід. Після відрахування тієї частини $\frac{2}{3} A$, яка дорівнює їх доходу, вони остачею оплачують свою сировину і свої машини. Але виробникам цієї сировини і цих машин, за припущенням, вже не доводиться замінювати ніякого постійного капіталу. З їх продукту в продукт A , а значить і в продукти, що стали засобом для виробництва A , може увійти лише стільки, скільки A спроможний оплатити. Але A двома третинами свого продукту може оплатити лише стільки, скільки B може купити на свій дохід, тобто стільки, скільки доходу, знов доданої праці, представлено в продукті, що обмінюється B . Коли б виробники останніх елементів виробництва A повинні були продавати прядильникові [і машинобудівникові] таку кількість свого продукту, якою була б представлена частина їх власного постійного капіталу, таку кількість, що становила б більше ніж праця, додана ними до свого постійного капіталу, то на сплату вони не могли б прийняти продукт A , тому що частину цього продукту вони не могли б спожити. Отже, тут має місце протилежний випадок.

Підемо тепер у зворотному напрямі. Припустимо, що все полотно дорівнює 12 дням. Продукт льонаря, виробника заліза і т. д. дорівнює 4 дням; продукт цей продається прядильникові і машинобудівникові, які додають до нього ще 4 дні; вони, в свою чергу, продають його ткачеві, який додає до нього ще 4 дні. Одну третину свого продукту ткач, що виготовляє полотно, може спожити сам; 8 днів замінюють йому його постійний капітал і оплачують продукт прядильника та машинобудівника; ці останні можуть із 8 днів спожити 4, а останніми 4 днями вони платять льонареві і т. д. і замінюють таким способом свій постійний капітал; льонар, виробник заліза і т. д. останніми 4 днями, уречевленими в полотні, повинні замінити собі тільки свою працю.

Незважаючи на те, що дохід в усіх трьох випадках припус-

кається однаковим (рівним 4 дням), він в різній пропорції входить у продукти трьох класів виробників, які беруть участь у виробництві продукту А. У ткача він становить $\frac{1}{3}$ його продукту ($\frac{1}{3}$ від 12), у прядильника і машинобудівника — $\frac{1}{2}$ його продукту ($\frac{1}{2}$ від 8), у льонаря він дорівнює його продуктові, дорівнює 4 дням. А щодо сукупного продукту доход всіх цих виробників цілком однаковий: він дорівнює $\frac{1}{3}$ від 12, тобто 4 дням. Але у ткача знов додана праця прядильника, машинобудівника і льонаря виступає як постійний капітал; у прядильника і машинобудівника знов додана ними самими і льонарем праця виступає як сукупний продукт, а робочий час льонаря — як постійний капітал. Це явище, яке має місце щодо постійного капіталу, припиняється у льонаря. Тому, наприклад, прядильник може застосовувати машини, взагалі постійний капітал, в такій же пропорції, як ткач. Наприклад, у пропорції $\frac{1}{3} : \frac{2}{3}$. Але, по-перше, сума (сукупна сума) капіталу, застосованого в прядінні, повинна бути меншою, ніж сума капіталу, застосованого у ткацтві, тому що у ткацтві входить як постійний капітал весь продукт прядіння. По-друге, якщо у прядильника так само існує відношення $\frac{1}{3} : \frac{2}{3}$, то його постійний капітал дорівнюватиме $1\frac{2}{3}$, а його додана праця — $\frac{8}{3}$; перший дорівнюватиме $5\frac{1}{3}$ робочого дня, а друга — $2\frac{2}{3}$ робочого дня. В цьому випадку порівняно більше робочих днів міститиметься в тій галузі, яка постачає йому льон і т. д. Тому замість 4 днів він повинен буде тут заплатити за знов доданий робочий час $5\frac{1}{3}$ дня.

Само собою зрозуміло, що новою працею повинна бути заміщена тільки та частина постійного капіталу категорії А, яка в А входить в процес утворення вартості, тобто споживається під час процесу праці цього А. Цілком входять у процес утворення вартості сировина, допоміжні матеріали і зношування основного капіталу. Решта основного капіталу не входить в цей процес, а тому і не підлягає заміщенню.

Отже, значна частина наявного постійного капіталу, — її величина визначається відношенням основного капіталу до сукупного капіталу, — не підлягає щорічному заміщенню новою працею. Тому маса [щороку заміщуваної вартості основного капіталу], хоч вона й може бути великою (в абсолютних цифрах), все ж не велика у відношенні до сукупного (річного) продукту. А *вся* вказана вище *частина постійного капіталу* в категоріях А і В, яка бере участь у визначенні норми прибутку (при даній додатковій вартості), не входить як визначальний елемент у фактичне відтворення основного капіталу. Чим більша ця частина у відношенні до сукупного капіталу, чим у

більшому масштабі застосовується у виробництві вже наявний основний капітал, — тим більшою буде *фактична маса відтворення*, що йде на заміщення зношеного основного капіталу; але в порівнянні з сукупним капіталом маса цього відтворення може бути відносно невеликою.

Припустимо, що час відтворення (*середній*) усіх видів основного капіталу дорівнює 10 рокам. [386] Нехай різні види основного капіталу обертаються за 20, 17, 15, 12, 11, 10, 8, 6 років, за 4, 3, 2, 1, $\frac{4}{6}$ і $\frac{2}{6}$ року (всього 14 видів), — тоді основний капітал в середньому робив би один оборот за 10 років⁸¹.

Отже, в середньому основний капітал підлягав би заміщенню за 10 років. Якщо весь основний капітал становить $\frac{1}{10}$ сукупного капіталу, то одна десята частина основного капіталу, яка підлягає щорічному заміщенню, становила б тільки $\frac{1}{100}$ сукупного капіталу.

Якщо основний капітал становить $\frac{1}{3}$ сукупного капіталу, то щороку підлягає заміщенню $\frac{1}{30}$ сукупного капіталу.

Але порівняймо тепер між собою основні капітали, що мають різні періоди відтворення, наприклад основний капітал, що потребує для свого відтворення 20 років, на протилежність капіталові, що потребує для цього $\frac{1}{3}$ року.

З основного капіталу, який відтворюється протягом 20 років, щороку підлягає заміщенню тільки $\frac{1}{20}$. Тому, якщо він становить $\frac{1}{2}$ сукупного капіталу, то щороку повинна замінюватися тільки $\frac{1}{40}$ частина останнього, а якщо він становить навіть $\frac{4}{5}$ всього капіталу, то щороку підлягає заміщенню тільки $\frac{4}{100}$, тобто $\frac{1}{25}$ всього капіталу. Навпаки, якщо основний капітал, який потребує для свого відтворення $\frac{2}{6}$ року, тобто обертається три рази на рік, становить тільки $\frac{1}{10}$ капіталу, то основний капітал повинен замінюватися три рази на рік; тим самим щороку замінюються $\frac{3}{10}$, тобто майже $\frac{1}{3}$ сукупного капіталу. В середньому, чим більший основний капітал у відношенні до сукупного капіталу, тим більший його *відносний* (не абсолютний) час відтворення, а чим він менший, тим коротший його *відносний* час відтворення. При ручному виробництві інструмент становить далеко меншу частину капіталу, ніж машини при машинному виробництві. Але ремісничий інструмент спрацьовується значно швидше, ніж машина.

Хоч із зростанням абсолютної величини основного капіталу зростає абсолютна величина його відтворення — або його зношення, — відносна величина його відтворення в більшості випадків зменшується, оскільки час обороту основного капіталу, тривалість його існування, в більшості випадків зростає пропорціонально його розмірам. Це доводить, між іншим, що

маса праці, яка відтворює машини, або основний капітал, зовсім не пропорціональна тій праці, яка первісно виробила ці машини (при незмінних умовах виробництва), бо заміщенню підлягає тільки щорічне зношування. Коли продуктивність праці збільшується, як це постійно відбувається в цій галузі, то ще більше зменшується кількість праці, необхідної для відтворення цієї частини постійного капіталу. Правда, сюди треба зарахувати також і те, що є для машини її щоденними засобами споживання (які, однак, безпосередньо не мають нічого спільного з працею, що затрачається в самому машинобудуванні). Але машина, що споживає тільки вугілля і трохи мастила або сала, живе на безмірно суворішій дієті, ніж робітник, — не тільки той робітник, якого вона заступає, але й той, який будує її саму.

* * *

Отже, ми розмістили продукт всієї категорії *A* і частину продукту категорії *B*. Продукт *A* споживається повністю: $\frac{1}{3}$ споживається його власними виробниками, $\frac{2}{3}$ — виробниками *B*, які не можуть спожити свій власний дохід у вигляді свого власного продукту. $\frac{2}{3}$ *A*, у вигляді яких виробники *B* споживають ту частину вартості свого продукту, в якій представлений дохід, заміщують разом з тим виробникам *A* *in natura* їх постійний капітал, тобто дають їм ті товари, які вони *споживають виробничо*. Але тим самим, що продукт *A* з'їдений цілком і що $\frac{2}{3}$ *A* заміщені продуктом *B* як постійним капіталом, — розміщується також і *вся* та частина сукупного річного продукту, в якій представлена знов додана протягом року праця. Ця праця не може, таким чином, купувати ніякої іншої частини сукупного продукту. Справді, вся додана протягом року праця (коли не брати до уваги капіталізації прибутку) дорівнює *праці, що міститься в A*. Бо $\frac{1}{3}$ продукту *A*, споживана його власними виробниками, представляє працю, знов додану ними за рік до $\frac{2}{3}$ *A*, які становлять постійний капітал категорії *A*. Крім цієї праці, споживаної ними у вигляді їх власного продукту, вони не виконали ніякої іншої праці. Останні ж $\frac{2}{3}$ *A*, заміщені продуктом категорії *B* і споживані виробниками продукту *B*, становлять весь той робочий час, який виробники *B* додали до свого власного постійного капіталу. Більше вони ніякої праці не додали, і більше їм нічого [387] споживати.

За своєю *споживною вартістю* продукт *A* становить всю ту частину сукупного річного продукту, яка щороку вступає в індивідуальне споживання. За своєю *міноюю вартістю* він

становить сукупну кількість праці, знов доданої виробниками протягом року.

Але після всього цього у нас все ще є як *остача* якась третя частина сукупного продукту, складові частини якої при своєму обміні не можуть представляти ні обміну доходу на дохід, ні обміну капіталу на дохід або доходу на капітал. Це — та частина продуктів *B*, якою представлений постійний капітал *B*. Ця частина не входить в дохід *B*; отже вона не може бути заміщена продуктами *A* або обмінена на них, не може, значить, також увійти як складова частина в постійний капітал *A*. Ця частина теж споживається виробничо, в тій мірі, в якій вона — всередині категорії *B* — входить не тільки в процес праці, але і в процес утворення вартості. Таким чином, і ця частина цілком так само, як і всі інші частини сукупного продукту, повинна бути заміщена в тій пропорції, в якій вона становить складову частину сукупного продукту, і до того ж вона повинна бути заміщена *in natura* новими продуктами того ж самого виду. З другого боку, вона не заміщується ніякою новою працею. Бо сукупна кількість знов доданої праці дорівнює робочому часові, що міститься в продукті *A* і заміщується повністю тільки тому, що *B* споживає свій дохід в двох третинах продукту *A* і дає *A* — в процесі обміну — засоби виробництва взамін усіх тих, які спожиті у сфері *A* і мають бути замінені. Адже перша третина продукту *A*, споживана його власними виробниками, складається — за своєю міноювою вартістю — тільки з ними самими знов доданої праці і не містить ніякого постійного капіталу.

Розглянемо ж цю остачу.

Вона складається, по-перше, з постійного капіталу, що входить в сировину, по-друге, з постійного капіталу, що входить у процес утворення основного капіталу, і, по-третє, з постійного капіталу, що входить в допоміжні матеріали.

По-перше, сировина. Затрачений на її вироблення постійний капітал зводиться, по-перше, до основного капіталу, машин, робочих інструментів, будівель і до тих допоміжних матеріалів, які є засобами споживання для застосовуваних машин. Щодо придатної для безпосереднього споживання частини сировини (такої сировини, як, наприклад, худоба, зерновий хліб, виноград і т. ін.) зазначеної труднощі не виникає. З цього боку вони належать до класу *A*. Вміщена в них частина постійного капіталу входить у $\frac{2}{3}$ постійної частини *A*, яка обмінюється як капітал на непридатні для безпосереднього споживання продукти *B*, або у вигляді якої *B* споживає свій дохід. Це взагалі відноситься також і до таких непридатних для безпосереднього споживання сирових матеріалів, які *in natura* входять в самий предмет спо-

живання, скільки б проміжних ступенів виробничих процесів вони при цьому не проходили. Та частина льону, яка перетворюється в пряжу, а потім у полотно, входить цілком у предмет споживання.

Але частина цієї *органічної сировини* (такої, як дерево, льон, коноплі, шкіра і т. ін.) входить частково прямо в складові елементи самого основного капіталу, а частково в допоміжні матеріали останнього. Наприклад, у формі мастила, сала і т. д.

А *потім* до постійного капіталу, що затрачається на вироблення сировини, належить *насіння*. Рослині і тваринні речовини відтворюють себе самі: ріст рослин і розмноження тварин. Під насінням слід розуміти власне насіння, потім корм для худоби, який у вигляді гною повертається ґрунтові, племінну худобу і т. д. Ця значна частина річного продукту — або постійної частини річного продукту — є безпосереднім матеріалом для відновлення самої себе [Regeneration], сама себе відтворює.

Неорганічна сировина — метали, каміння і т. д. Її вартість складається лише з двох частин, тому що тут відпадає насіння, яке становить сировину в землеробстві. Вартість неорганічної сировини складається тільки з доданої праці і спожитих машин (включаючи сюди і засоби споживання для машин). Таким чином, крім частини продукту, яка становить знов додану працю і тому входить в обмін між B і $\frac{2}{3} A$, заміщенню підлягають тільки зношування основного капіталу і його засоби споживання (як-от вугілля, мастило і т. д.). Але з цієї неорганічної сировини створюється головна складова частина постійного капіталу — основний капітал (машини, робочі інструменти, будівлі і т. д.). Тому неорганічна сировина заміщує свій постійний капітал *in natura* за допомогою обміну [капіталу на капітал].

[388] *По-друге, основний капітал (машини, будівлі, робочі інструменти, всякий посуд).*

Їх постійний капітал складається 1) з їх сировини, металів, каміння, органічної сировини (такої, як дерево, паси, канати і т. д.). Але якщо ця їх сировина становить їх (машин, інструментів, будівель і т. д.) сировий матеріал, то самі вони, як знаряддя праці, входять у процес добування цього сирового матеріалу. Тому вони заміщують одно одне *in natura*. Виробник заліза повинен замінити машину, машинобудівник — залізо. У каменоломні відбувається зношування машин, а в фабричному будинку — зношування будівельного каменю і т. д. 2) *Зношування машинобудівних машин*, які самі повинні бути заміщені протягом певного періоду часу новим продуктом цього ж виду. А продукт того ж виду може, природно, замінити сам себе. 3) *Засоби*

споживання для машини (допоміжні матеріали). Машини споживають вугілля, але й вугілля споживає машини і т. д. У формі посуду, труб, рукавів і т. д. різні машини входять у виробництво засобів споживання для машин, як, наприклад, у виробництво сала, мила, газу (для освітлення). Отже, і тут продукти кожної із цих сфер взаємно входять у постійний капітал кожної іншої відповідної сфери і тому заміщують один одного *in natura*.

Якщо робочу худобу зараховувати до машин, то у неї підлягає заміщенню корм і, при певних умовах, стійло (будівля). Але якщо корм входить у виробництво худоби, то й худоба входить у виробництво корму.

По-третє, допоміжні матеріали. Частина з них, як, наприклад, мастило, мило, сало, газ і т. д., потребує сировини. З другого боку, у формі добрив і т. п. вони почасти знову входять у процес утворення цієї сировини. Вугілля необхідне для вироблення газу, але газове освітлення, в свою чергу, споживається при виробництві вугілля, і т. д. Інші *допоміжні матеріали* складаються тільки із знов доданої праці і основного капіталу (машини, посуд і т. п.). Вугілля повинно заміщувати зношування парової машини, яка застосовується при його виробництві. Але парова машина споживає вугілля. Вугілля само входить в засоби виробництва вугілля. Таким чином, воно тут само заміщує себе *in natura*. Його перевезення залізницею входить у витрати виробництва вугілля, але вугілля, в свою чергу, входить у витрати виробництва паровозів.

Далі треба ще дещо додати спеціально про хімічні заводи, які всі в тій чи іншій мірі приготавляють допоміжні матеріали, сировину для посуду (наприклад, скло, фарфор), а також предмети, що входять безпосередньо у споживання.

Всі красильні речовини являють собою допоміжні матеріали. Але вони входять у продукт не тільки за своєю вартістю, як, наприклад, спожите на фабриці вугілля входить у бавовняну тканину, а відтворюють себе у формі, якої набирає продукт (від пофарбування його).

Допоміжні матеріали або є засобами споживання для машин, — і тут вони або пальне для двигуна, або засіб, що застосовується з метою зменшення тертя робочої машини і т. д., як, наприклад, сало, мило, мастило і т. д., — або ж вони являють собою допоміжний матеріал при будівництві, як, наприклад, цемент та ін. Або, нарешті, вони є допоміжними матеріалами, необхідними взагалі для здійснення процесів виробництва, як, наприклад, освітлення, опалення і т. д. (в цьому випадку вони — допоміжні матеріали, необхідні самим робітникам для того, щоб робітники могли працювати).

Або це такі допоміжні матеріали, які входять в процес утворення сировини, як-от всякі добрива і всі хімічні продукти, що поглинаються сировиною.

Або це такі допоміжні матеріали, які входять в готовий продукт: фарби, лаки і т. ін.

* * *

Отже, результат такий:

A заміщує свій власний постійний капітал, що становить $\frac{2}{3}$ продукту, шляхом обміну на ту частину непридатних для індивідуального споживання продуктів *B*, в якій представлений дохід *B*, тобто праця, знов додана в категорії *B* протягом року. Але *A* не заміщує постійного капіталу *B*. Категорія *B* повинна з свого боку замінити *in natura* цей постійний капітал новими продуктами того ж самого виду. Але у неї не лишається ніякого робочого часу для того, щоб замінити їх. Тому що весь знов доданий нею робочий час становить її дохід і представлений, таким чином, тією частиною продукту *B*, яка входить в *A* як постійний капітал. Як же заміщується постійний капітал *B*?

Він заміщується почасти шляхом власного (рослинного або тваринного) відтворення, як це має місце в усій сфері землеробства і скотарства; почасти — шляхом обміну *in natura* частин одного постійного капіталу на частини іншого постійного капіталу, причому продукт однієї сфери входить в іншу як сировина або засоби виробництва, і навпаки. Отже, тут продукти різних сфер виробництва, [389] різні сорти постійного капіталу, входять взаємно один в один *in natura* як умови виробництва.

Виробники продуктів, непридатних для індивідуального споживання, є виробниками постійного капіталу для виробників індивідуально споживаних продуктів. Але в той же час їх продукти взаємно служать їм елементами або факторами їх власного постійного капіталу. Це значить, що вони виробничо споживають продукти один одного.

Весь продукт *A* споживається індивідуально. Отже, і весь вміщений в ньому постійний капітал. $\frac{1}{3}$ *A* споживають виробники *A*, $\frac{2}{3}$ *A* — виробники продуктів *B*, непридатних для індивідуального споживання. Постійний капітал *A* заміщується продуктами *B*, що становлять дохід *B*. Це на ділі єдина частина постійного капіталу, яка заміщується знов доданою працею, і вона заміщується цією працею тому, що та кількість продуктів *B*, яка становить працю, знов додана в категорії *B*, не споживається категорією *B*, а, навпаки, споживається виробничо категорією *A*, в той час як категорія *B* споживає $\frac{2}{3}$ *A* індивідуально.

Нехай A дорівнюватиме 3 робочим дням; тоді, за припущенням, його постійний капітал дорівнюватиме 2 робочим дням. B заміщує $\frac{2}{3}$ продукту A , отже постачає непридатні для індивідуального споживання продукти, що дорівнюють 2 робочим дням. Тепер у нас з'їдені 3 робочі дні, залишаються 2. Інакше кажучи, два минулі робочі дні в A заміщені двома робочими днями, знов доданими в B , але тільки тому, що два робочі дні, знов додані в B , споживаються за вартістю в продукті A , а не в самому продукті B .

Постійний капітал категорії B в тій мірі, в якій він увійшов у сукупний продукт B , теж повинен бути заміщений *in natura* новими продуктами того ж виду, отже продуктами, необхідними для виробничого споживання категорії B . Але заміщується він не новим робочим часом, хоч і продуктами робочого часу, знов затраченого протягом року.

Нехай в сукупному продукті B весь постійний капітал становить $\frac{2}{3}$. Тоді, якщо знов додана праця (рівна сумі заробітної плати і прибутку) дорівнює 1, минула праця, що була йому матеріалом праці і засобом праці, дорівнюватиме 2. Як же заміщуються ці 2? Відношення між змінним і постійним капіталом може бути дуже різним всередині різних сфер виробництва категорії B . Але середнє відношення, за припущенням, дорівнює $\frac{1}{3} : \frac{2}{3}$, або 1 : 2. Кожний з виробників категорії B має перед собою $\frac{2}{3}$ свого продукту — наприклад, вугілля, заліза, льону, машин, худоби, пшениці (а саме, тієї частини худоби і пшениці, яка не входить в індивідуальне споживання) і т. д., — елементи виробництва яких повинні бути заміщені, або які повинні бути знов перетворені в натуральну форму своїх елементів виробництва. Але всі ці продукти самі входять знов у виробниче споживання. Пшениця (як насіння) є разом з тим знову своєю власною сировиною, частина вирощеної худоби заміщує спожиту худобу, тобто заміщує саму себе. Таким чином, в цих сферах виробництва категорії B (у землеробстві і скотарстві) частина їх продукту буде у своїй власній натуральній формі заміщувати свій власний постійний капітал. Отже, частина цього продукту не вступає в обіг (принаймні, вона не обов'язково повинна вступити в обіг і може вступити в нього лише формально). Інші з цих продуктів, як, наприклад, льон, коноплі і т. д., вугілля, залізо, дерево, машини, входять частково як засоби виробництва у своє власне виробництво. Подібно до насіння у землеробстві, вугілля входить у виробництво вугілля, а машина — у виробництво машини. Отже, частина продукту, що складається з машин і вугілля, і до того ж частина з тієї частки цього продукту, в якій представлений його постійний

капітал, заміщує саму себе і тільки міняє своє місце в процесі виробництва. Вона перестає бути продуктом і стає своїм власним засобом виробництва.

Інші частини цих та інших продуктів взаємно входять одна в одну як елементи виробництва: машина — в залізо і дерево, дерево і залізо — в машину, мастило — в машину, а машина — в мастило, вугілля — в залізо, залізо (як рейкова колія і т. д.) — у вугілля і т. д. Таким чином, в тій мірі, в якій $\frac{2}{3}$ цих продуктів категорії B не заміщують себе самі, тобто не входять у своїй натуральній формі знов у своє власне виробництво, — так що, значить, частина продуктів B безпосередньо споживається виробничо своїми власними виробниками, подібно до того як частина продуктів A безпосередньо споживається індивідуально своїми власними виробниками, — отже в тій мірі, в якій це тут не має місця, продукти виробників категорії B взаємно заміщують один одного як засоби виробництва. Продукт виробника a входить у виробниче споживання виробника b , а продукт виробника b — у виробниче споживання виробника a , або кружним шляхом: продукт виробника a входить у виробниче споживання виробника b , продукт цього останнього — у виробниче споживання виробника c , а продукт виробника c — у виробниче споживання виробника a . Таким чином, те, що в одній сфері виробництва категорії B споживається як постійний капітал, в іншій сфері виробляється знов, а те, що споживається в цій останній, виробляється в першій. Те, що в одній сфері перейшло із форми машини і вугілля у форму заліза, перейшло в іншій сфері із форми заліза і вугілля у форму машини, і т. д.

[390] Необхідно, щоб постійний капітал категорії B був заміщений у своїй натуральній формі. Якщо розглядати сукупний продукт категорії B , то він являє собою якраз увесь постійний капітал в усіх його натуральних формах. І в тих випадках, коли продукт будь-якої окремої сфери категорії B не може замістити в натурі свій власний постійний капітал, купівля і продаж, перехід із рук в руки ставить тут все знов на своє місце.

Отже, тут відбувається заміщення постійного капіталу постійним капіталом; оскільки це не здійснюється безпосередньо, без обміну, остільки тут перед нами *обмін капіталу на капітал*, тобто — за споживною вартістю — обмін продуктів на продукти, які взаємно входять в їх відповідні процеси виробництва, так що кожний з цих продуктів виробничо споживається виробниками відповідного іншого продукту.

Ця частина капіталу не зводиться ні до прибутку, ні до заробітної плати. Вона не містить ніякої знов доданої праці.

Вона не обмінюється на доход. Вона ні прямо, ні посередньо не оплачується споживачами. Чи опосереднене купцями (тобто купецькими капіталами) це взаємне заміщення капіталів чи не опосереднене,— від цього справа нітрохи не змінюється.

Але раз ці продукти (машина, залізо, вугілля, дерево і т. д., які взаємно заміщують одно одного) є новими продуктами, раз вони продукти праці останнього року,— адже пшениця як насіння, зовсім так само є продуктом нової праці, як і пшениця, що входить в індивідуальне споживання, і т. д.,— то як можна твердити, що в цих продуктах не міститься ніякої знов доданої праці? І хіба, крім того, їх форма не показує досить переконливо якраз протилежне? Якщо цього не видно на пшениці або на худобі, то машина, її форма, прямо свідчить про працю, яка перетворила її із заліза і т. д. в машину. І т. д.

Ця проблема розв'язана раніш *. Немає потреби повертатися тут знов до цього питання.

{Отже, неправильна теза А. Сміта, що розміри торгівлі між одними «діловими людьми» і іншими повинні дорівнювати розмірам торгівлі між «діловими людьми» і споживачами (під останніми слід розуміти безпосередніх споживачів, а не виробничих споживачів, що їх самих Сміт зараховує до категорії «ділових людей»). Ця теза ґрунтується на тому його невірному положенні, за яким весь продукт зводиться до доходу, і на ділі означає тільки те, що частина товарного обміну, утворювана обміном між капіталом і доходом, дорівнює сукупному обмінові товарів. Тому так само неправильні, як ця теза, і ті практичні висновки, які робить з неї Тук стосовно до грошового обігу (особливо стосовно до співвідношення грошової маси, яка обертається між «діловими людьми», і грошової маси, яка обертається між «діловими людьми» і споживачами).

Коли як останню «ділову людину», що протистоїть споживачеві, ми візьмемо купця, який купує продукти А, то ці продукти купуються у нього на доход виробників А (рівний $\frac{1}{3} A$) і на доход виробників В (рівний $\frac{2}{3} A$). Ці доходи заміщують його купецький капітал. Сума цих доходів повинна покрити його капітал. (Прибуток, що його виручає ця каналія, повинен одержуватися в результаті того, що частину А він залишає для самого себе і меншу кількість А продає по вартості всього А. Справа зовсім не змінюється від того, чи вважати цю каналію необхідним агентом виробництва чи сибаритом, який паразитично вклинюється.) Цей обмін, що відбувається між «діловою людиною», яка торгує продуктом А, і споживачем цього продукту, покриває за своєю вартістю обмін

* Див. цей том, частина I, стор. 78—124, 161—172 і 194. Ред.

між тим, хто торгує продуктом *A*, і всіма тими, хто брав участь у виробництві продукту *A*, отже покриває всі операції, що мали місце між цими виробниками в їх власному середовищі.

Купець купує полотно. Це — остання операція між однією «діловою людиною» і іншою. Ткач, що виготовляє полотно, купує пряжу, машини, вугілля і т. д. Це — передостання операція між однією «діловою людиною» і іншою. Прядильник купує льон, машини, вугілля і т. д. Це — операція між однією «діловою людиною» і іншою, операція, що передус передостанній. Льонар і машинобудівник купують машини, залізо і т. д., і т. д. Але операції між виробниками льону, машин, заліза, вугілля, які здійснюються для заміщення їх постійного капіталу, і вартість цих операцій не входять в ті операції, через які проходить продукт *A*, чи то для обміну доходу на доход, чи для обміну доходу на постійний капітал. Ці операції,— що відбуваються не між виробниками *B* і виробниками *A*, а між самими тільки виробниками *B*,— цілком так само ні в якій мірі не підлягають заміщенню з боку покупця продукту *A* на користь продавця продукту *A*, як вартість цієї частини продукту *B* ні в якій мірі не входить у вартість продукту *A*. Ці операції теж потребують грошей, вони теж опосереднені купцями. Але та частина грошового обігу, яка належить тільки до цієї сфери, цілком відділена від грошового обігу, що відбувається між «діловими людьми» і споживачами.}

[391] Залишається розв'язати ще два питання:

1) В попередньому викладі ми розглядали заробітну плату як доход, не проводячи різниці між нею і прибутком. Постає питання, в якій мірі тут має значення те, що вона одночасно виступає як частина оборотного капіталу капіталіста?

2) Досі ми приймали, що весь доход витрачається як доход. Отже слід розглянути ту зміну, яка виникає в тому випадку, коли частина доходу, прибутку, капіталізується. Це на ділі збігається з розглядом процесу нагромадження, однак не з його формального боку. Що та частина продукту, в якій представлена додаткова вартість, перетворюється знов почасти в заробітну плату, почасти в постійний капітал, це досить просто. Але тут треба дослідити, як це впливає на обмін товарів у тих вище розглянутих рубриках, під якими він може розглядатися у відношенні до його носіїв, а саме в рубриках: обмін доходу на доход, обмін доходу на капітал і, нарешті, обмін капіталу на капітал.}

{Це інтермеццо треба, значить, довести до кінця в цій історико-критичній частині, повертаючись до нього від випадку до випадку⁸².}

[11] ФЕР'Є [ПРОТЕКЦІОНІСТСЬКИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЕМІКИ ФЕР'Є ПРОТИ ТЕОРІЇ СМІТА ПРО ПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ. ПЛУТАНИНА У СМІТА В ПИТАННІ ПРО НАГРОМАДЖЕННЯ. ВУЛЬГАРНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ПОГЛЯДАХ СМІТА НА «ПРОДУКТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ»]

Книга Ф. Л. О. Фер'є (*митного субінспектора*) називається: «Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce», Paris, 1805. (Це — головне джерело, звідки черпав Ф. Ліст.) Цей суб'єкт — панегірист *бонапартівської* заборонної системи і т. д. Справді, урядові (отже, так само й державним чиновникам, цим непродуктивним працівникам) він надає важливого значення, оголошуючи його керівником, який безпосередньо втручається у виробництво. Цей митний чиновник через те дуже озлоблений тим, що А. Сміт називає державних чиновників непродуктивними працівниками.

«Принципи *ощадливості націй*, встановлені Смітом, мають своєю основою розрізнення продуктивної і непродуктивної праці...»

{а саме тому, що Сміт хоче, щоб якомога більша частина продукту витрачалась як капітал, тобто в обміні на продуктивну працю, і якомога менша частина — як доход, в обміні на непродуктивну працю}.

«Це розрізнення неправильне по суті. *Непродуктивної праці зовсім не існує*» (стор. 141). «Таким чином, існує *ощадливість і марнотратність націй*; але марнотратною чи *ощадливою нація* буває тільки у своїх відносинах до *інших народів*, і питання слід було б розглядати саме так» (цит. твір, стор. 143).

Ми зараз зіставимо з цим ті міркування А. Сміта, які викликають у Фер'є жах.

«Існує», — говорить Фер'є, — «*ощадливість націй*, але зовсім відмінна від *смітівської*. Вона полягає в тому, щоб купувати закордонні продукти лише в такій кількості, яку можна оплатити своїми продуктами. А іноді вона полягає в тому, щоб зовсім обходитись без закордонних продуктів» (там же, стор. 174—175).

{У 6-му розділі I книги (том I перекладу Гарньє, стор. 108—109), в кінці цього розділу, що трактує «про складові частини ціни товарів», А. Сміт говорить:

«Оскільки в цивілізованій країні знайдеться *тільки дуже мало таких товарів*, *вся мінова вартість яких постає виключно з праці*, і оскільки в *мінову вартість переважної частини товарів значною мірою входять рента і прибуток*, то *річний продукт праці цієї країни завжди буде достатнім для того, щоб купити і мати в своєму розпорядженні далеко більшу кількість*

праці, ніж та, яку треба було вжити на вирощування, обробку і доставку на ринок цього продукту. Коли б суспільство щороку застосовувало всю ту працю, яку воно спроможне щороку купити, то внаслідок того, що кількість цієї праці з кожним роком значно зростала б, продукт кожного наступного року мав би незрівнянно більшу вартість, ніж продукт попереднього року. Але нема ні одної такої країни, де *весь річний продукт повністю вживався б на утримання робітників*. Всюди значну частину продукту споживають бездільні люди, і залежно від різних пропорцій, в яких цей продукт розподіляється між цими двома різними класами людей, його звичайна, або середня, вартість неминуче повинна зростати, зменшуватися або лишатися з року в рік незмінною» [Російський переклад, том I, стор. 50—51].

В цьому місці, де Сміт по суті намагається розгадати загадку нагородження, немало вселяючої плуганини.

Насамперед, тут перед нами знов та хибна думка, що «мінна вартість» річного продукту праці, отже і «*річний продукт праці*», цілком розпадається на заробітні плати і прибутки (включаючи сюди і земельні ренти). Не будемо повертатися до цієї нісенітничі. Зауважимо тільки ось що. Маса річного продукту — або фонди, запаси товарів, які становлять річний продукт праці, — в значній частині [392] складається за своєю натуральною формою з таких товарів, які можуть увійти тільки в постійний капітал як його елементи {всіляка сировина, насіння, машини та ін.}, тобто які можуть бути спожиті *тільки* виробничо. Відносно цих товарів (а це більша частина товарів, що входять у постійний капітал) вже сама їх *споживна вартість* показує, що вони непридатні для індивідуального споживання, що, значить, доход, нехай то буде заробітна плата, прибуток або рента, не може бути витрачений на них. Правда, частина сирових матеріалів (оскільки вона не потрібна для відтворення самих цих сирових матеріалів або не входить в основний капітал як допоміжний матеріал або як безпосередня складова частина) згодом набирає придатної для споживання форми, але це може статися тільки в результаті праці поточного року. Як продукт праці минулого року навіть ці сирові матеріали не становлять ніякої частини доходу. Тільки придатна для споживання частина продукту може бути спожита, може вступити в індивідуальне споживання і, отже, утворити доход. Але навіть деяка частина придатного для споживання продукту не може бути спожита без того, щоб не зробити неможливим відтворення. Таким чином, навіть від придатної для споживання частини товарів відходить така частина, яка повинна бути *спожита виробничо*, тобто повинна бути матеріалом для праці, насінням і т. д., а не життєвими засобами — чи то для робітників чи для капіталістів. Отже, ця частина продукту повинна бути з самого початку віднята з розрахунку А. Сміта або, вірніше, додана до нього. Раз *продук-*

тивність праці залишається незмінною, то щороку залишається незмінною та частина продукту, яка не розпадається на доходи, — якщо тільки при незмінній продуктивності праці на виробництво затрачається така ж кількість робочого часу, як і раніше.

Коли припустити, що кожного року застосовується більша кількість праці, ніж раніше, то доведеться розглянути, як в цьому випадку стоїть справа з постійним капіталом. Одно безсумнівне: для того щоб можна було застосувати більшу кількість праці, не досить мати в своєму розпорядженні більшу кількість праці і оплачувати цю більшу кількість, тобто витратити більше коштів на заробітну плату, — для цього необхідно ще крім того мати і засоби праці (сировину та основний капітал), які могли б поглинути цю більшу кількість праці. Цей пункт, таким чином, ще слід розібрати після вияснення тих пунктів, які розглядає А. Сміт.

Отже, візьмемо ще раз його першу фразу:

«Оскільки в цивілізованій країні знайдеться тільки дуже мало таких товарів, вся мінова вартість яких постає виключно з праці, і оскільки в мінову вартість переважної частини товарів значною мірою входять рента і прибуток, то річний продукт праці цієї країни завжди буде достатнім для того, щоб купити і мати в своєму розпорядженні далеко більшу кількість праці, ніж та, яку треба було вжити на виробування, обробку і доставку на ринок цього продукту» (інакше кажучи, на його виробництво).

Тут явно змішані і переплутані різні речі. У мінову вартість сукупного річного продукту входить не тільки жива праця, не тільки затрачена протягом даного року жива праця, але й минула праця, продукт праці минулих років. Не тільки праця у живій формі, але й праця в уречевленій формі. Мінова вартість продукту дорівнює сумі вміщеного в ньому робочого часу, частина якого складалася з живої, а частина з уречевленої праці.

Припустимо, що жива праця відноситься до уречевленої як $1/3 : 2/3$, тобто як 1 : 2. Тоді вартість всього продукту дорівнюватиме 3, з яких 2 — уречевлений робочий час і 1 — живий. Вартість всього продукту може, таким чином, купити більше живої праці, ніж міститься в ньому, коли тільки виходити з припущення, що уречевлена і жива праця обмінюються одна на одну як еквіваленти, що певна кількість уречевленої праці дістає в своє розпорядження тільки рівну їй самій кількість живої праці. Бо продукт дорівнює 3 робочим дням, а вміщений в ньому живий робочий час дорівнює 1 робочому дню. Одного дня живої праці було досить, щоб виробити продукт (в дійсності — всього тільки для того, щоб надати його елементам остаточної

форми). Але в продукті містяться 3 робочі дні. Отже, коли б він цілком обмінювався на живий робочий час, коли б його вжили тільки на те, щоб «купити і мати в своєму розпорядженні» ту чи іншу кількість живої праці, то він міг би дістати в своє розпорядження, купити 3 робочі дні.

А. Сміт, однак, має на увазі явно не це; та це й було б для нього зовсім непотрібним припущенням. Він хоче сказати ось що: значна частина мінової вартості продукту не розкладається (замість «розкладається» Сміт вживає ще й інший, *помилковий* вираз, що походить від того змішання понять, яке ми відмітили вище *) на заробітні плати за працю, а розкладається на прибутки і ренти, або, як ми будемо говорити для спрощення, на прибутки. Інакше кажучи: та частина вартості продукту, яка дорівнює кількості праці, доданої протягом останнього року, — тобто на ділі та частина продукту, яка являє собою у власному значенні слова продукт праці останнього року, — оплачує, по-перше, робітників і, по-друге, входить в доход капіталіста, в його фонд споживання. Вся ця частина сукупного продукту походить від праці і притому виключно від неї; але вона складається з оплаченої і неоплаченої праці. Заробітні плати дорівнюють сумі оплаченої праці, а прибутки [393] — сумі неоплаченої праці. Тому коли б весь цей продукт був витрачений на заробітну плату, то він, природно, міг би привести в рух більшу кількість праці, ніж та кількість праці, продуктом якої він є; і притому відношення більшого робочого часу, який може бути приведений продуктом в рух, до тієї кількості робочого часу, яка міститься в самому продукті, точно залежатиме від того відношення, в якому робочий день поділяється на оплачений і неоплачений робочий час.

Нехай відношення між оплаченим і неоплаченим робочим часом буде таким, при якому робітник виробляє, або відтворює, свою заробітну плату за 6 годин, тобто протягом половини робочого дня. Тоді решта 6 годин, або половина робочого дня, становлять додатковий час. Отже, з продукту, що містить, наприклад, 100 робочих днів [знов доданої праці], рівних 50 ф. ст. (якщо робочий день дорівнює 10 шил., то 100 робочих днів дорівнюють 1 000 шил., або 50 ф. ст.), 25 ф. ст. становили б заробітну плату і 25 ф. ст. — прибуток (ренту). Цими 25 ф. ст., рівними 50 робочим дням, були б оплачені 100 робітників, які половину свого робочого часу пропрацювали б даром, інакше кажучи — на своїх хазяїв. Виходить, коли б весь продукт (цих 100 робочих днів) був затрачений на заробітну плату, то

* Див. цей том, частина I, стор. 67—68. Ред.

на 50 ф. ст. можна було б привести в рух 200 робітників, з яких кожний, як і раніше, одержував би у вигляді заробітної плати 5 шил., або половину продукту своєї праці. Продукт цих робітників становив би 100 ф. ст. (а саме, 200 робочих днів дорівнюють 2 000 шил., тобто 100 ф. ст.), якими можна було б привести в рух 400 робітників (кожний робітник одержує 5 шил., 400 робітників — 2 000 шил.), продукт яких дорівнює 200 ф. ст., і т. д.

Ось що має на увазі А. Сміт, кажучи, що «річний продукт праці» завжди буде достатній «для того, щоб купити і мати в своєму розпорядженні далеко більшу кількість праці», ніж кількість праці, вжита на вироблення продукту. (Коли б робітникові виплачувався весь продукт його праці, тобто коли б за 100 робочих днів йому виплачувались 50 ф. ст., то ці 50 ф. ст. могли б привести в рух також тільки 100 робочих днів.) В цьому ж розумінні А. Сміт говорить далі:

«Коли б суспільство щороку застосовувало всю ту працю, яку воно спроможне щороку купити, то внаслідок того, що кількість цієї праці з кожним роком значно зростала б, продукт кожного наступного року мав би незрівнянно більшу вартість, ніж продукт попереднього року».

Але частину цього продукту з'їдають власники прибутку і ренти, а частину — їх нахлібники. Тому та частина продукту, яка може бути знов затрачена на працю (продуктивну), визначається тією його частиною, яку не з'їдають самі капіталісти, одержувачі ренти та їх нахлібники (що є разом з тим непродуктивними працівниками).

Але таким чином тут так чи інакше виявляється певний новий фонд (новий фонд заробітної плати) — для того, щоб продуктом праці минулого року привести в рух в даному році більшу масу робітників. А через те що вартість річного продукту визначається кількістю затраченого робочого часу, то вартість річного продукту буде з кожним роком зростати.

Звичайно, було б марною річчю мати фонд, який міг би «купити і мати в своєму розпорядженні далеко більшу кількість праці», ніж в попередньому році, якби більшої кількості праці не знаходилося на ринку. Мені нема ніякої користі від того, що у мене є більше грошей для купівлі якого-небудь товару, коли на ринку нема більшої кількості цього товару. Припустимо, що з 50 ф. ст. береться сума, яка приводить в рух замість попередніх 100 робітників (що одержували 25 ф. ст.) не 200, а тільки 150 робітників, тоді як капіталісти продають самі 12½ ф. ст. замість 25 ф. ст. В такому разі 150 робітників (що одержують 37½ ф. ст.) дали б 150 робочих днів, що становить 1 500 шил., або 75 ф. ст. Однак коли б по-старому була в наявності кількість

робітників тільки 100 чоловік, то ці 100 одержали б тепер як заробітну плату замість попередніх 25 ф. ст.— 37 $\frac{1}{2}$ ф. ст., але їх продукт, як і раніш, становив би тільки 50 ф. ст. Отже, дохід капіталіста знизився б з 25 ф. ст. до 12 $\frac{1}{2}$ ф. ст., тому що заробітна плата зросла б на 50%. Але А. Сміт знає, що збільшену кількість праці можна буде дістати. Почасти завдяки щорічному приростові населення (приріст цей, правда, на думку Сміта, має своєю передумовою попередню суму заробітної плати). Почасти завдяки наявності безробітних пауперів, напівбезробітних робітників і т. д. Потім завдяки масі непродуктивних працівників, які частково, в результаті іншого застосування додаткового продукту, можуть бути перетворені в *продуктивних* робітників. Нарешті, та ж сама кількість робітників може давати *більшу кількість* праці. Адже цілком однаково, чи оплачую я 125 робітників замість 100, чи 100 робітників працюють щодня по 15 годин замість 12.

До того ж те уявлення, що із зростанням продуктивного капіталу — або із зростанням тієї частини річного продукту, яка призначається для відтворення, — в такому ж відношенні повинна зростати і *застосовувана праця* (жива праця, затрачувана на заробітну плату частина капіталу), є помилкою А. Сміта, яка найтісніше пов'язана з його поглядом, ніби весь продукт розпадається на доходи.

[394] Отже, Сміт насамперед твердить, що є фонд придатних для індивідуального споживання життєвих засобів, який в даному році може «купити і мати в своєму розпорядженні» більшу кількість праці, ніж у минулому році. Ї більше праці і разом з тим більше життєвих засобів для цієї праці. Тепер треба подивитися, як реалізується ця додаткова кількість праці.}

Коли б А. Сміт цілком свідомо і послідовно додержувався того аналізу додаткової вартості, який по суті у нього є і за яким вона створюється лише в обміні капіталу на найману працю, то продуктивною виявилася б тільки праця, обмінювана на капітал, але ні в якому разі не праця, обмінювана на дохід як такий. Для того щоб бути обміненим на продуктивну працю, дохід попереду має бути перетворений в капітал.

Але через те що Сміт в той же час бере за вихідний пункт одностороннє традиційне уявлення, що продуктивною є така праця, яка взагалі безпосередньо виробляє матеріальне багатство, і комбінує з цим уявленням своє розрізнення, оскільки воно ґрунтується на обміні між капіталом і працею або між доходом і працею, — то у нього виявляються можливими такі визначення: той вид праці, на який обмінюється капітал, завжди продуктивний (завжди створює матеріальне багатство і т. д.);

а той вид праці, на який обмінюється дохід, може бути як продуктивним, так і непродуктивним, але людина, що витрачає свій дохід, здебільшого вважає за краще застосовувати, замість продуктивної праці, ту чи іншу прямо непродуктивну працю. Тут видно, як цим змішанням обох своїх розрізень А. Сміт дуже ослабляє і робить банальним головне з них.

Що А. Сміт не зводить цілком фіксування праці до суто зовнішнього фіксування, показує така цитата, де серед різних складових частин основного капіталу перелічуються:

«4) Корисні здібності, набуті жителями, або членами суспільства. Набування цих здібностей завжди пов'язане з реальною затратою на утримання того, хто їх набуває, під час його виховання, його учнівства або його навчальних занять, і ця затрата є капітал, фіксований і уречевлений, так би мовити, в його особі. Ці здібності, ставлячись частиною його надбання, разом з тим становлять і частину надбання того суспільства, до якого він належить. Підвищену вправність робітника можна розглядати з такої ж точки зору, з якої розглядаються машини або інструменти, які полегшують і скорочують працю і, незважаючи на затрату, зроблену на них, надолужують цю затрату з прибутком» (переклад Гарньє, том II, стор. 204—205) [Російський переклад, том I, стор. 234—235].

Дивне походження нагромадження і його необхідності:

«В тому первісному стані суспільства, в якому не існує ніякого поділу праці, в якому майже не відбувається обмін і в якому кожний індивід своїми власними руками добуває все, що йому потрібне, *немає необхідності в існуванні нагромадженого або задалегідь зібраного запасу для підтримання господарського життя суспільства*»

(тобто тут уже з самого початку припущено, що ніякого суспільства не існує).

«Кожна людина старається своєю власною діяльністю дістати засоби для задоволення своїх поточних потреб в міру того, як вони дають себе відчувати. Коли вона відчуває голод, вона йде у ліс полювати», і т. д. (там же, том II, стор. 191—192) (книга II, *Вступ*) [Російський переклад, том I, стор. 229]. «Але як тільки повсюди встановився поділ праці, окремá людина може самою тільки своєю особистою працею задовольнити лише дуже невелику частину потреб, що в неї виявляються. Далеко більшу частину цих потреб вона задовольняє *предметами, виробленими працею інших* і купованими нею на продукт своєї власної праці, або, що зводиться до того ж самого, за ціну свого власного продукту. Але таку *купівлю* вона може зробити лише по скінченні того часу, який необхідний не тільки для повного виготовлення, але ще і для *продажу продукту своєї праці*».

(Так само і в першому випадку вона не могла з'їсти зайця, попередню не убивши його, і не могла вбити його, попередню не виготовивши собі класичний «лук» або що-небудь подібне. Тому єдиною новою умовою в другому випадку є не необхідність будь-якого «запасу», а «час, необхідний... для *продажу продукту своєї праці*».)

«Отже, необхідно, щоб принаймні до того моменту, як вона зможе закінчити обидві ці справи, існував де-небудь деякий, *задалегідь зібраний запас різних предметів* для утримання її і, крім того, для забезпечення її сировиною та знаряддями, необхідними для її роботи. Ткач *не може займатися тільки своєю спеціальною роботою*, коли немає де-небудь, *чи то в нього самого, чи то в будь-якої іншої особи*, зробленого задалегідь *запасу*, в якому він знаходить засоби для існування, а також знаряддя свого ремесла і матеріал для своєї роботи, до того моменту, коли його полотно буде не тільки виготовлене, але ще й продане. Цілком очевидно, що *нагромадження повинно передувати* тому моментові, коли він зможе прикласти свою працю до цієї справи і довести її до кінця... За самою природою речей, *нагромадження капіталу є необхідною попередньою умовою поділу праці*» (там же, стор. 192—193) [Російський переклад, том I, стор. 229].

(З другого боку, у Сміта, згідно з тим, що він твердив у першій, вступній фразі, начебто виходить, що *до поділу праці не існує ніякого нагромадження капіталу*,— цілком так само, як тепер він, навпаки, твердить, що *до нагромадження капіталу не існує ніякого поділу праці*.)

Сміт продовжує:

«Поділ праці може йти все далі і далі тільки в міру все більшого попереднього нагромадження капіталів. В міру дальшого поділу праці *кількість сировини, яка може бути перероблена однією і тією ж кількістю людей, збільшується в дуже значній мірі*; а тому що робота кожного робітника при цьому зводиться до все простіших операцій, то винаходиться багато нових машин для полегшення і [395] скорочення цих робіт. Через те в міру розвитку поділу праці, для того щоб дати постійне заняття тій самій кількості робітників, необхідно *попереду нагромадити таку ж саму кількість засобів існування і більшу кількість сировини матеріалів та знарядь праці, ніж це було б необхідно при менш розвинутих умовах*» (там же, стор. 193—194) [Російський переклад, том I, стор. 229—230]. «Подібно до того як значне зростання продуктивних сил праці не може відбуватися без попереднього нагромадження капіталів, так і нагромадження капіталів природно викликає це зростання. *Той, хто вживає свій капітал на наймання робітників*, природно бажає зробити це так, щоб вони виконали якнайбільше роботи. Тому він старасться якнайдоцільніше розподілити працю між своїми робітниками, а також забезпечити їх найкращими машинами, які він тільки може винайти або які він сироможен купити. Його можливості в обох цих відношеннях залежать загалом від величини його капіталу, або від кількості людей, яким цей капітал може дати заняття. Тому не тільки *кількість праці зростає в країні в міру збільшення капіталу*, що приводить її в рух, але крім того, *внаслідок цього збільшення капіталу, одна і та сама кількість праці виробляє далеко більшу кількість продуктів*» (там же, стор. 194—195) [Російський переклад, том I, стор. 230].

Предмети, що вже знаходяться у фонді споживання, А. Сміт трактує цілком так само, як він трактує продуктивну і непродуктивну працю. Наприклад:

«Житловий будинок не дає ніякого доходу тому, хто в ньому живе; і хоч цей будинок, безперечно, надзвичайно корисний йому, але тільки в такому ж розумінні, в якому корисні його одяг і меблі, які теж дуже ко-

рісні йому, але все-таки становлять частину його видатків, а не доходів» (там же, том II, стор. 204—202) [Російський переклад, том I, стор. 233]. Навпаки, до основного капіталу відносяться «всі будівлі, що призначені для будь-якої корисної мети і є засобами здобування доходу не тільки для їх власника, який дістає орендну плату, віддаючи їх унайми, але навіть для їх наймача, який платить за них; це — торгові приміщення, склади, майстерні, садибні будівлі з усіма їх необхідними службами, конюшнями, амбарами і т. д. Ці будівлі дуже відрізняються від приміщень, призначених тільки для проживання в них; вони являють собою своєрідні знаряддя виробництва» (там же, стор. 203—204) (книга II, розділ 1) [Російський переклад, том I, стор. 234].

«Всі успіхи техніки, які дають можливість з тією самою кількістю робітників виконувати таку ж кількість роботи з допомогою простіших і дешевших машин, ніж раніше, завжди вважаються дуже вигідними для суспільства. Певна кількість сирових матеріалів і певна кількість робітників, які раніше використовувались для підтримання в порядку складніших і дорожчих машин, тепер можуть бути застосовані для збільшення кількості тієї роботи, заради якої ці або інші машини були зроблені» (там же, том II, стор. 216—217) (книга II, розділ 2) [Російський переклад, том I, стор. 239—240].

«Видаток на підтримання *основного капіталу*... ієминуче відрховується з чистого доходу суспільства» (там же, том II, стор. 218) [Російський переклад, том I, стор. 240]. «Всяке заощадження у видатках на підтримання *основного капіталу*, яке не зменшує продуктивної сили праці, повинно збільшувати фонд, що приводить підприємство в рух, отже повинно збільшувати і річний продукт землі та праці, реальний дохід всякого суспільства» (там же, том II, стор. 226—227) [Російський переклад, том I, стор. 244].

Золоті або срібні гроші, витіснені за кордон банківськими білетами, взагалі паперовими грошми, — якщо вони витрачаються «на купівлю іноземних товарів для споживання всередині країни, — ідуть або на купівлю предметів розкоші, як-от закордонні вина, шовкові тканини і т. д., словом, на купівлю «товарів... призначених для споживання *бездільних людей*, які нічого не виробляють... або... на купівлю *додаткового фонду сирових матеріалів, знарядь праці і засобів існування для утримання і наймання додаткової кількості тих працюючих людей, які з прибутком відтворюють вартість свого річного споживання*» (там же, том II, стор. 231—232) [Російський переклад, том I, стор. 246].

Перший спосіб вживання грошей, говорить Сміт, збільшує марнотратність, «збільшує видатки і споживання, нічого не додаючи до виробництва і не створюючи постійного фонду для покриття цих видатків, і він в усіх відношеннях шкідливий для суспільства» (там же, том II, стор. 232) [Російський переклад, том I, стор. 246]. Навпаки, «будучи витраченими другим способом, гроші відповідно розширяють рамки виробництва; хоч вони й збільшують споживання суспільства, але вони відкривають постійне джерело для підтримання цього споживання, тому що *ті люди, які споживають цю додаткову кількість засобів існування, відтворюють з прибутком всю вартість свого річного споживання*» (том II, стор. 232) [Російський переклад, том I, стор. 246].

«Та кількість продуктивної праці, яка може бути приведена в дію даним капіталом, повинна, як це само собою очевидно, дорівнювати кількості робітників, яких капітал цей може забезпечити сировими матеріалами, знаряддями праці і засобами існування, що відповідають характерові їх роботи» (там же, том II, стор. 235) (книга II, розділ 2) [Російський переклад, том I, стор. 247].

[396] У 3-му розділі II книги (там же, том II, стор. 314 і далі) ми читасмо:

«Продуктивні і непродуктивні працівники, а також і ті, які зовсім не працюють, всі однаково утримуються на річний продукт землі і праці даної країни. Цей продукт... неминуче має свої межі. Через це, залежно від того, менша чи більша частина його затрачається протягом року на утримання непродуктивних працівників, для продуктивних залишиться в одному випадку більше, в другому менше, і відповідно до цього продукт наступного року збільшиться або зменшиться...

Хоч уся сукупність річного продукту землі і праці даної країни... призначається кінець кінцем для того, щоб покривати споживання її жителів і давати їм доход, *проте в той момент*, коли він виходить із землі або з-під рук продуктивних робітників, він поділяється природно на дві частини. Одна з них — і часто найбільша — призначається насамперед на *заміщення капіталу, або на відновлення тих засобів існування, сирових матеріалів чи закінчених виробів*, які були взяті з капіталу; друга частина призначена для утворення доходу, що припадає власникові цього капіталу (як прибуток) або якійсь іншій особі (як рента з її землі)...

Та частина річного продукту землі і праці даної країни, яка заміщує капітал, ніколи безпосередньо не вживається на утримання яких-небудь інших найманих осіб, крім продуктивних робітників; з неї оплачується заробітна плата тільки за продуктивну працю. Та частина продукту, яка призначена для того, щоб безпосередньо утворити доход... може йти на утримання однаково як продуктивних, так і непродуктивних працівників...

Непродуктивні працівники і ті люди, які зовсім не працюють, всі вони утримуються *на доход*: або, по-перше, на ту частину річного продукту, яка з самого початку призначена для утворення доходу яких-небудь приватних осіб, чи то у вигляді ренти з землі чи прибутку з капіталу; або, по-друге, на ту частину річного продукту, яка, хоч і призначена на заміщення капіталу і на утримання самих тільки продуктивних робітників, однак, потрапивши раз в руки цих останніх, може в частині своїй, яка перевищує те, що необхідне для їх існування, витрачатися на утримання як продуктивних, так і непродуктивних людей. Так, простий робітник, якщо його заробітна плата висока, може... держати прислугу для себе особисто або піти іноді на комедію чи в ляльковий театр, вносячи таким чином свою пайку на утримання одного з класів непродуктивних працівників, або він може, нарешті, платити деякі податки, допомагаючи цим утримувати другий з цих класів... такий же непродуктивний. Однак з тієї частини річного продукту, яка з самого початку призначена для заміщення капіталу, ні одна частка не йде на утримання непродуктивних працівників раніше, ніж вона приведе в рух всю відповідну їй кількість продуктивної праці... Робітник повинен заробити свою заробітну плату, виконавши свою роботу, перше ніж він зможе зробити хоч би найменшу витрату на непродуктивну працю... Земельна рента і прибуток з капіталу... всюди є головними джерелами, з яких непродуктивні працівники черпають своє утримання... Обидва ці доходи можуть утримувати однаково як продуктивних, так і непродуктивних працівників; проте власники цих доходів віддають, як видно, завжди деяку перевагу останнім...

Отже, співвідношення між кількістю продуктивних і непродуктивних працівників у кожній країні залежить переважно від співвідношення між тією частиною річного продукту, яка, після виходу із землі або з-під рук робітників, що її виробили, призначається на заміщення капіталу, і тією,

яка призначається на утворення доходу у вигляді ренти або прибутку. А це співвідношення дуже різне в багатих і бідних країнах.

Сміт далі порівнює той стан речей, який існує

«у багатих націй Європи», де тепер «дуже велика, часто найбільша частина продукту землі *призначається на заміщення капіталу багатого і незалежного фермера*», з тим, прямо протилежним, станом речей, який існував при пануванні феодалного режиму, коли «дуже малої частини продукту було досить для заміщення капіталу, спожитого на обробіток землі». Те ж саме в торгівлі і в промисловості. Тепер у них вживаються великі капітали; раніш капітали були зовсім незначні, але вони давали дуже великі прибутки. «Ніде процент не був нижчий 10, і прибутки з капіталу повинні були бути достатньо великі, щоб з них можна було оплатити такі високі проценти. Нині в більш розвинутих країнах Європи позичковий процент ніде не перевищує 6, а в найбагатших країнах він дорівнює 4, 3, 2. Якщо та частина доходу жителів, яка походить з прибутків, у багатих країнах завжди значно більша, ніж в бідних, то це від того, що капітал там має далеко більші розміри; а у відношенні до капіталу прибуток там звичайно далеко менший.

Таким чином, та частина річного продукту, яка, після виходу з землі або з-під рук продуктивних робітників, призначається на заміщення [397] капіталу, в багатих країнах не тільки далеко більша, ніж у бідних, але й далеко значніша в процентному відношенні до тієї частини, яка безпосередньо призначена для утворення доходу у вигляді ренти чи прибутку. Фонд, призначений для утримання продуктивної праці, в багатих країнах не тільки далеко більший, ніж в бідних, але і значніший у процентному відношенні до того фонду, який, хоч і може служити для утримання однаково як продуктивних, так і непродуктивних працівників, проте звичайно затрачається переважно на утримання останніх.

(Сміт впадає в ту помилку, що отожднює величину продуктивного капіталу з *величиною тієї його частини*, яка призначається на утримання продуктивної праці. Але це пов'язане з тим, що велика промисловість була йому фактично відома ще тільки у своєму зародковому стані.)

«Співвідношення між цими двома різними видами фондів необхідно визначає в кожній країні загальний характер її жителів щодо працьовитості або лінощів». Так, наприклад, — говорить Сміт, — «в англійських і голландських промислових містах, де нижчі класи народу живуть переважно за рахунок застосовуваних капіталів, вони загалом працьовиті, невибагливі й ошадливі. Навпаки, в столичних містах, де знаходяться королівські двори та ін. і де нижчі класи народу живуть за рахунок трати доходів вищих класами, вони, за загальним правилом, ліниві, розпусні і бідні; приклад цьому — Рим, Версаль і т. д. ...»

«Таким чином, співвідношення між сумою капіталів і сумою доходів всюди визначає співвідношення між працьовитістю і неробством: скрізь, де переважають капітали, там панує працьовитість; скрізь, де переважають доходи, там панує неробство. Тому *всьяке збільшення або зменшення маси капіталів*, природно, веде до того, що реально збільшуються або зменшуються сума виробничої діяльності, кількість продуктивних робітників, отже і мінова вартість річного продукту землі і праці даної країни, багатство і реальний дохід усіх її жителів...

Те, що заощаджується протягом року, споживається так само регулярно, як і те, що протягом року витрачається, і до того ж приблизно в один і той самий час; але споживається воно іншим класом людей. Частина доходу, що витрачається протягом року, споживається домашніми слугами, зайвими ротами і т. д., які не залишають після себе зовсім нічого, що заміщувало б їх споживання. А частина доходу, яка заощаджується протягом року, споживається робітниками, які з прибутком відтворюють вартість свого річного споживання... Споживання таке саме, але споживачі різні...»

Звідси проповіді Сміта (далі, в тому ж розділі, стор. 328, 329 і наступні) на тему про ошадливу людину, яка своїми щорічними заощадженнями ніби створює громадську майстерню для додаткової кількості продуктивних робітників,

«утворює своєрідний віковичний фонд для утримання відповідної кількості продуктивних робітників», тоді як «марнотратник зменшує масу фондів, призначених для утримання продуктивної праці... Якби та кількість їжі та одягу, яка таким чином» (внаслідок марнотратства розтришувачів) «спожита непродуктивними людьми, була розподілена між продуктивними робітниками, ці останні *відтворили б, та ще й з прибутком*, всю вартість того, що вони спожили...»

Всю цю мораль Сміт закінчує твердженням, що це (ошадливість і марнотратність) урівноважується в середовищі приватних осіб і що фактично переважає «розсудливість». Великі нації

«ніколи не бідніють через марнотратність і нерозсудливість приватних осіб, хоч іноді бідніють через марнотратність і нерозсудливість свого уряду. В більшості країн весь або майже весь національний дохід вживається на утримання непродуктивних людей. Сюди належать придворні, церква, флоти, армія, які в мирний час нічого не виробляють, а під час війни не здобувають нічого такого, що могло б компенсувати витрати на їх утримання хоч би тільки протягом самої війни. *Такі люди, які нічого самі не виробляють, утримуються на продукт праці інших.* Тому, коли їх кількість збільшується понад необхідну, вони можуть за рік спожити таку значну частину цього продукту, що решти буде недостатньо для утримання продуктивних робітників, які повинні були б відтворити його в наступному році...» [там же, том II, стор. 314—336. Російський переклад, том I, стор. 279—289].

У 4-му розділі II книги Сміт пише:

«Оскільки фонд, призначений для утримання продуктивної праці, зростає день у день, то зростає також з кожним днем і попит на цю працю: робітники [398] легко знаходять собі роботу, а власники капіталів зазнають труднощів у підшуванні робітників, яких вони могли б найняти. Конкуренція капіталістів підвищує заробітну плату і знижує прибуток» (там же, том II, стор. 359) [Російський переклад, том I, стор. 299].

У 5-му розділі II книги «*Про різні способи застосування капіталів*» Сміт класифікує різні види капіталів залежно від того, якій кількості продуктивної праці вони дають заняття і,

значить, в якій мірі вони збільшують «мінову вартість» річного продукту. На першому місці у Сміта — *землеробство*. Потім *мануфактура*. Далі *торгівля*. Нарешті, *роздрібна торгівля*. Такий той послідовний ряд, в якому Сміт розміщує ці види застосування капіталів відповідно до кількості продуктивної праці, яку вони приводять в рух. Ми дістаємо тут на додаток і цілком нове визначення «продуктивних працівників»:

«Особи, капітали яких вживаються одним із цих чотирьох способів, самі є *продуктивними працівниками*. Їх праця, коли вона належно спрямована, фіксується й уречевлюється в тому предметі, або товарі, до якого вона прикладена, і звичайно додає до ціни цього товару щонайменше вартість їх особистого утримання і споживання» (там же, том II, стор. 374) [Російський переклад, том I, стор. 306].

(Загалом Сміт зводить їх продуктивність до того, що вони приводять в рух продуктивну працю.)

Про *фермера* він говорить:

«Ніякий капітал такої ж величини не приводить в рух більшої кількості *продуктивної праці*, ніж капітал фермера. Не тільки його батраки, але також і його *робоча худоба є продуктивними працівниками*» [там же, том II, стор. 376. Російський переклад, том I, стор. 307].

Отже, кінець кінцем, і віл стає продуктивним працівником.

[12] ГРАФ ЛОДЕРДЕЛЬ [АПОЛОГЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПАНУЮЧІ КЛАСИ ЯК НА ПРЕДСТАВНИКІВ НАЙВАЖЛИВИШИХ ВИДІВ ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ]

Lauderdale (Earl of). An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc., London. 1804 (французький переклад: *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc.*, Paris, 1808).

Висунуте Лодерделем апологетичне обґрунтування прибутку має бути розглянуте тільки далі, в третьому відділі⁸³. За цим апологетичним поглядом, прибуток виникає з самих капіталів, тому що вони «*заміщують*» працю. Капітали оплачуються за те, що вони виконують або ту роботу, яку інакше мусила б виконати сама людина, або ж ту, яку людина взагалі не могла б виконати без допомоги капіталів:

«Тепер зрозуміло, що прибуток з капіталів одержується завжди або тому, що капітали заміщують таку працю, яку людина мусила б виконати власними руками; або ж тому, що вони виконують таку працю, яка перевищує особисті сили людини і яку людина не могла б сама виконати» (французький переклад, стор. 119).

Пан «граф» — запеклий ворог учення Сміта про нагромадження і ощадливість. Він також запеклий ворог смітівського розрізнення між *продуктивними* і *непродуктивними працівниками*; але на його думку і те, щб Сміт називає «продуктивними силами праці», є лише «продуктивна сила капіталу». Він прямо заперечує висунуте Смітом пояснення додаткової вартості, і до того ж ось на якій підставі:

«Коли б це розуміння прибутку з капіталу було точно правильним, то з нього випливало б, що прибуток є не первинним джерелом доходу, а тільки похідним, і капітал не можна було б розглядати як одно з джерел багатства, тому що прибуток, який він дає, був би тільки переміщенням доходу з кишені робітника в кишеню капіталіста» (цит. твір, стор. 116—117).

Ясно, що при таких передпосилках Лодердель і в своїй полеміці проти Сміта хапається за найбанальніше. Так, він говорить:

«Таким чином, одна і та сама праця може бути продуктивною чи непродуктивною залежно від подальшого вживання того предмета, до якого її приклали. Наприклад, якщо мій кухар робить торт, який я зараз же з'їдаю, він є непродуктивним працівником, а його заняття безплідною працею, бо ця послуга зникла зараз же, як тільки була зроблена. Але якщо та сама праця виконується в кондитерській, то вона стає продуктивною працею» (цит. твір, стор. 110).

(Патент тут належить *Гарньє*, тому що його видання праці Сміта, з його примітками, вийшло в 1802 році, тобто за два роки до книги Лодерделя.)

«Це екстраординарне розрізнення, основане на самій тільки довговічності послуг, відносить до непродуктивних працівників людей, що виконують найважливіші функції в суспільстві. Монарх, служители релігії і правосуддя, захисники держави, всі ці люди, не виключаючи і тих, умілість яких... зберігає здоров'я громадян або освічує їх розум,— всі вони визнаються непродуктивними працівниками» (там же, стор. 110—111) (або, як ця мила ієрархія наводиться в А. Сміта: «священники, юристи, лікарі, всілякі письменники; актори, паяци, музиканти, оперні співаки, танцюристи і т. д.»*).

«Коли визнавати, що основою багатства є мінова вартість, то немає потреби вдаватися в просторі міркування для того, щоб показати помилковість цієї доктрини. Ніщо [399] не доводить краще її неправильність, ніж та повага, з якою люди ставляться до цих послуг, коли судити з того, як ці послуги оплачуються» [*Лодердель*, цит. твір, стор. 111].

Далі:

«Праця мануфактурного робітника фіксується й уречлюється в якому-небудь придатному для продажу товарі... Ні *праця слуги*, ні *праця*, яка зберігається оборотним капіталом» {під «оборотним капіталом»

* Переклад *Гарньє*, том II, стор. 313 [Російський переклад, том I, стор. 279].

Лодердель розуміє тут гроші, «не утворюють, звичайно, нагромадження, не утворюють такого фонду, який можна було б передавати з рук в руки за певну вартість. Вигода, яку вони дають, постає однаково внаслідок того, що вони зберігають працю хазяїна або власника. Вони дають настільки схожі результати, що той, хто оголосив одну з них непродуктивною, неминуче мусив вважати такою ж і другу» (і слідом за цим він цитує Сміта, книгу II, розділ 2-ий⁸⁴) (Лодердель, цит. твір, стор. 144—145).

* * *

Отже, можна було б скласти такий ряд: Фер'с, Гарньє, Лодердель, Гавіль. Остання фраза, що говорить про «збереження праці», особливо заявлена Токвілем.

(13) КОНЦЕПЦІЯ «НЕМАТЕРІАЛЬНИХ ПРОДУКТІВ» У СЕЯ. ВИПРАВДАННЯ НЕСТРИМНОГО ЗРОСТАННЯ НЕПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ

Після Гарньє появилася «Traité d'Economie Politique» нікчемі Ж. Б. Сея. Він докоряє Смітові за те, що той

«результатам таких видів діяльності, як діяльність лікаря, музиканта, актора, відмовляє в назві *продуктів*. Працю, якій вони присвячують себе, він називає *непродуктивною*» (3-є видання, том I, стор. 117).

Сміт зовсім не заперечує, що «ці види діяльності» дають той чи інший «результат», той чи інший «продукт». Він навіть прямо згадує про

«безпеку, спокій, охорону держави» як про «результат річної праці» («служителів держави») (Сміт, книга II, розділ 3; переклад Гарньє, том II, стор. 313) [Російський переклад, том I, стор. 279].

Сей, з свого боку, додержується того додаткового визначення Сміта, за яким ці «послуги» та їх продукт «звичайно зникають в момент їх виконання, в момент, коли вони робляться» (Сміт, в тому ж розділі). Пан Сей називає спожити таким способом «послуги» або їх продукти, їх результати — коротше, їх споживну вартість — «нематеріальними продуктами, або вартостями, що споживаються в момент їх вироблення». Замість того щоб називати тих працівників, які виконують такого виду послуги, «непродуктивними», він називає їх «виробляючими нематеріальні продукти». Він дає іншу назву. Але далі він заявляє,

«що вони не служать для збільшення національного капіталу» (том I, стор. 119). «Нація, у якій є велика кількість музикантів, священиків, чиновників, може дуже приємно розважатися, прекрасно розбиратися в релігійних питаннях і чудово управлятися; та й тільки. Її капітал не дістав би від праці усіх зайнятих цим людей ніякого безпосереднього приросту, бо їх продукти споживаються в момент їх створювання» (там же, стор. 119).

Таким чином, пан Сей оголошує ці види праці *непродуктивними* в найобмеженішому розумінні смітівського визначення. Але разом з тим він хоче привласнити собі «крок вперед», зроблений Гарньє. І тому він винаходить нову назву для непродуктивних видів праці. В цьому його особлива оригінальність, продуктивність і манера робити відкриття. При цьому, із своєю звичайною логікою, він знов сам себе спростовує. Він говорить:

«Не можна погодитися з думкою пана Гарньє, який з того, що праця лікарів, юристів та інших подібних осіб продуктивна, робить той висновок, що для нації так само вигідно збільшувати її, як і всяку іншу працю» (там же, стор. 120).

Але чому ж не можна погодитися з цим, якщо один вид праці такий же продуктивний, як і другий, і якщо збільшення кількості продуктивної праці взагалі «вигідне для нації»? Чому не так само вигідно збільшувати цей вид праці, як і всякий інший? Тому, — з характерною для нього глибокодумністю відповідає Сей, — що взагалі не вигідно збільшувати кількість будь-якого виду продуктивної праці понад потребу в цій праці. Але ж тоді правий Гарньє. Тоді однаково вигідно, — тобто однаково не вигідно, — збільшувати кількість як тих, так і других видів праці понад певну міру.

«Тут відбувається», — продовжує Сей, — «те ж саме, що і з фізичною працею, коли б її затрачали на продукт у більшій кількості, ніж це необхідно для виготовлення відповідного продукту».

(На виготовлення стола не слід затрачати більше столярної праці, ніж це потрібно для виробництва стола. Так само і, лікуючи хворе тіло, не слід затрачати більше праці, ніж потрібно для його вилікування. Таким чином, адвокати і лікарі повинні затрачати тільки необхідну працю для виготовлення своїх «нематеріальних продуктів».)

«Праця, що виробляє нематеріальні продукти, як і всяка інша праця, продуктивна тільки доти, поки вона збільшує корисність продукту і тим самим його вартість»

(тобто його споживну вартість, але Сей змішує корисність з міноюю вартістю);

«якщо вона переступає ці межі, то вона стає зовсім непродуктивною працею» (там же, стор. 120).

Отже, логіка Сея така:

Для нації *не так корисно* збільшувати кількість «виробників нематеріальних продуктів», як кількість виробників матеріальних продуктів. *Доказ*: абсолютно недоцільно збільшувати

понад потребу кількість виробників будь-якого продукту, матеріального чи нематеріального. *Значить*, корисніше збільшувати кількість некорисних виробників матеріальних продуктів, ніж кількість некорисних виробників нематеріальних продуктів. В обох випадках робиться не той висновок, що недоцільно збільшувати кількість усіх цих виробників взагалі, а тільки той, що недоцільно збільшувати кількість виробників будь-якого певного продукту у відповідній галузі.

На погляд Сея, матеріальні продукти [400] ніколи не можуть бути вироблені в надто великій кількості, так само і нематеріальні. Але *variatio delectat* *. Тому треба виробляти в обох підрозділах продукти різного виду. Крім того, пан Сей повчає:

«Затримка в збуті деяких продуктів викликається рідкістю деяких інших» [цит. твір, том I, стор. 438].

Значить, ніколи не може бути вироблено надто багато столів, а хіба тільки може бути вироблено надто мало, скажемо, мисок, які можна було б ставити на ці столи. Якщо дуже збільшилась кількість лікарів, то біда не в тому, що їх послуги пропонуються в надмірній кількості, а, мабуть, в тому, що пропонується надто мало послуг інших виробників «нематеріальних продуктів», наприклад проституток (див. там же, стор. 123, де в один ряд ставиться праця носильників, проституток і т. д. і де Сей виставляє сміливе твердження, що «час навчання» для проститутки «зводиться до нуля»).

Кінець кінцем у Сея перевага виявляється на стороні «непродуктивних працівників». При даних умовах виробництва завжди точно відомо, скільки треба робітників для того, щоб зробити стіл, якою великою повинна бути кількість певного виду праці, щоб виготовити певний продукт. Інакше стоїть справа з багатьма «нематеріальними продуктами». Тут визначення кількості праці, потрібної для одержання певного результату, є стільки ж здогадним, як і самий результат. Двадцять священиків разом зуміють, можливо, добитися навернення грішника, яке не вдається одному; шість лікарів, які радяться між собою, знайдуть, можливо, цілющий засіб, якого один лікар сам не знаходить. В судовій колегії здійснюється, можливо, більше правосуддя, ніж окремим суддею, який тільки сам себе контролює. Скільки солдатів потрібно для оборони країни, скільки поліцейських потрібно для підтримання в ній порядку, скільки чиновників треба, щоб добре «управляти»

* — різноманітність робить приємнішою. Ред.

нею, і т. д., — все це речі проблематичні, які дуже часто є предметом сперечань, наприклад в англійських парламентах, хоч в Англії дуже точно знають, яка кількість праці прядильників необхідна для вироблення 1 000 фунтів пряжі. Щодо інших «продуктивних» працівників цього виду, то в самому понятті їх міститься, що користь, яку вони дають, залежить якраз тільки від їх кількості, полягає в самій кількості їх. Так стоїть справа, наприклад, з лакеями, які мають служити свідченням багатства і знатності своїх панів. Чим більше їх, тим сильніший ефект, який вони повинні «виробляти». Тому пан Сей так і лишається при своїй думці: кількість «непродуктивних працівників» ніколи не може бути збільшена достатньою мірою. [400]

**[14] ГРАФ ДЕСТЮТ ДЕ ТРАСІ
[ВУЛЬГАРНА КОНЦЕНЦІЯ ПОХОДЖЕННЯ ПРИБУТКУ.
ПРОГЛОШЕННЯ «ДІЯЛЬНИХ КАПІТАЛІСТІВ»
ЄДИНИМИ ПРОДУКТИВНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ
У НАЙТОЧНІШОМУ ЗНАЧЕННІ СЛОВА]**

[400] *Le Comte Destutt de Tracy. Eléments d'idéologie. IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826* (перше видання вийшло в 1815 році).

«Всяка корисна праця дійсно продуктивна, і всякий трудящий клас суспільства однаково заслуговує назви *продуктивного*» (стор. 87).

Але в цьому продуктивному класі Дестют де Трасі розрізняє

«трудящий клас, який *безпосередньо виробляє* всі наші багатства» (стор. 88),

тобто те, що Сміт називає продуктивними робітниками.

Навпаки, *безплідний* клас складається з багачів, які споживають свою земельну або грошову ренту. Це — *бездільний клас*.

«Дійсно *безплідний* клас — це клас бездільних людей, зайнятих виключно тим, що вони живуть, як-то кажуть, *по-благородному*, на продукти до них виконаної праці, які або уречевлені в земельній ділянці, що здається ними в оренду, тобто *внайми*, тому чи іншому працівникові, або ж є грошіми чи речами, які вони віддають в позику за певну винагороду, що теж являє собою *здавання внайми*. Це справжні трутні бджолиного вулика (*truges consumeurs nati* *)» (стор. 87). Ці бездільні люди «можуть витратити тільки свій *доход*. Якщо вони витрачають [401] свій капітал, то він нічим уже не замінюється, і їх споживання, — після того як воно на короткий час далеко вийшло за свої межі, — цілком припиняється» (стор. 237).

«*Доход* цей є... не що інше, як відрахування з продуктів діяльності трудящих громадян» (стор. 236).

* — народжені, щоб споживати плоди (Горацій, «Послання»). Ред.

Як же стоїть справа з тими працівниками, яких безпосередньо застосовують ці «бездільні люди»? Оскільки ці останні споживають товари, вони споживають не прямо працю, а продукти праці продуктивних робітників. Отже мова тут іде про тих працівників, працю яких купують бездільні люди в порядку безпосереднього витрачання свого доходу; значить, про працівників, які одержують свою заробітну плату безпосередньо з доходу, а не з капіталу.

«Через те що люди, яким він (доход) «належить, бездільні, то ясно, що вони не *управляють ніякою продуктивною працею*. Всі оплачувані ними працівники мають своїм єдиним призначенням давати їм насолоди. Ці насолоди, звичайно, різні... Видатки всього цього класу людей... годують численне населення, існування якого вони забезпечують, але праця якого цілком безплідна... Деякі з цих видатків можуть бути більш-менш корисні, як, наприклад, будівництво будинку, меліорація земель. Але це — винятки, завдяки яким бездільні люди стають на якийсь час керівниками продуктивної праці. За цими маловажними винятками, все споживання таких капіталістів в усіх відношеннях є, з точки зору відтворення, чистою втратою і являє собою відповідне відрахування з виробленого багатства» (стор. 236).

{Політична економія у власне смітівському дусі розглядає капіталіста тільки як персоніфікований капітал, як $G - T - G$, як агента виробництва. Але хто ж має споживати вироблені продукти? Робітник? Ні, не робітник. Сам капіталіст? Але тоді він виступає як великий споживач, як «бездільна людина», а не як капіталіст. Власники земельної і грошової ренти? Але вони не відтворюють того, що споживають, і цим вони завдають шкоди багатству.— І все-таки, є два правильні пункти в цьому суперечливому погляді, який вбачає в капіталісті лише реального збирача скарбів, на відміну від того ілюзорного збирача скарбів, яким є збирач скарбів у власному значенні цього слова: 1) капітал (а звідси і капіталіст, його персоніфікація) розглядається тільки як агент, що сприяє розвитку продуктивних сил і виробництва; 2) тут позначається погляд висхідного капіталістичного суспільства, для якого має значення не споживна вартість, а мінова вартість, не споживання, а багатство. Споживаюче багатство здавалося зайвою розкішшю висхідному капіталістичному суспільству, поки воно само не навчилося з'єднувати експлуатацію з споживанням і не підпорядкувало собі споживаюче багатство.}

«Щоб знайти, як утворюються ці доходи» (на які живуть бездільні), «завжди треба підноситись до *дійльних капіталістів*» (стор. 237, примітка). «Дійльні капіталісти» — другий рід капіталістів — «включають усіх підприємців будь-якої галузі господарства, тобто всіх тих людей, які, *маючи капітали*,... вживають свої здібності і свою працю на те, щоб самим ви-

користувувати їх, замість того щоб віддавати їх у позику іншим людям, і які через те живуть не на заробітну плату і не на доходи, а на *прибутки*» (стор. 237).

У Дестюта — як уже і в А. Сміта — ясно виявляється, що позірне вихваляння продуктивних робітників насправді являє собою лише вихваляння «*діяльних капіталістів*» на протилежність земельним власникам і тим грошовим капіталістам, які просто живуть на свій дохід.

«Діяльні капіталісти тримають... у своїх руках майже всі багатства суспільства... Ці люди витрачають протягом року не тільки ренту з цих багатств, але й самий капітал, а іноді вони проробляють це і кілька разів на рік, коли справи йдуть досить швидко, щоб це було можливо. Бо, оскільки вони як ділові люди роблять видатки тільки для того, щоб ці видатки повернулись до них з прибутком, їх прибутки тим значніші, чим більше вони при цій умові можуть витрачати» (стор. 237—238).

Щодо їх особистого споживання, то воно таке ж, як і особисте споживання бездільних капіталістів. Але воно

«загалом помірне, бо ділові люди звичайно скромні» (стор. 238). Інша річ їх промислове споживання. «Воно аж ніяк не є остаточним; воно повертається до них з прибутком» (там же). Їх прибуток повинен бути достатньо великий не тільки для їх особистого споживання, але також і» для оплати «ренти з земель і з грошей, що їх вони одержали в користування від бездільних капіталістів» (стор. 238).

Тут Дестют правий. Земельна рента і грошова рента являють собою лише «*відрахування*» з промислового прибутку, ті його частини, які діяльний капіталіст віддає з свого валового прибутку земельним власникам і грошовим капіталістам.

«Доходи бездільних багатців — це лише ренти, які беруться з виробництва; тільки виробництво і створює ці доходи» (стор. 248). Діяльні капіталісти «за ренту наймають їх» (тобто бездільних капіталістів) «землі, їх будинки, позичають у них гроші і користуються всім цим так, що *здобувають звідси прибутки, які перевищують розміри цієї ренти*» [стор. 237], тобто ренти, яку вони виплачують неробам і яка становить, таким чином, тільки частину цих прибутків. Ця рента, яку вони сплачують таким шляхом бездільним капіталістам, є «*єдиним доходом цих бездільних людей і єдиним фондом їх щорічних видатків*» (стор. 238).

Досі все йде добре. Але як же стоїть справа з «*найманими людьми*»? (з продуктивними робітниками, яких застосовують діяльні капіталісти?)

«Вони не мають ніякого іншого скарбу, крім своєї повсякденної праці. Ця праця дає їм заробітну плату... Але звідки береться ця заробітна плата? Ясно, що з майна тих, [402] кому наймані робітники *продають свою працю*, тобто з фондів, які заздалегідь знаходяться у володінні наймачів і є не що інше, як *нагромаджені продукти раніш виконаних робіт*. Звід-

си виходить, що хоч споживання, оплачуване цими багатствами, і в споживанням найманих робітників у тому розумінні, що воно підтримує саме їх існування, але по суті *оплачують його не вони*, або, в усякому разі, вони оплачують його тільки з тих фондів, які *заздалегідь знаходяться в руках їх наймачів*. Їх споживання слід, таким чином, розглядати як споживання, здійснюване тими, хто їх наймас. Вони тільки й роблять, що однією рукою беруть, а другою віддають назад... Не тільки все те, що вони (наймані робітники) «витрачають, але і все те, що вони одержують, слід розглядати як дійсний видаток тих, хто купує їх працю, і як власне споживання цих останніх. Це настільки вірно, що для розв'язання питання про те, чи завдає це споживання більшої або меншої шкоди наявному багатству, чи, навпаки, сприяє його збільшенню... необхідно знати, як капіталісти *вживають куповану ними працю*, бо від цього залежить усе» (стор. 234—235).

Чудово. Але звідки беруться прибутки підприємців, які дають їм можливість виплачувати дохід самим собі і бездільним капіталістам і т. д.?

«Мене спитають, як ці підприємці різних галузей виробництва можуть одержувати такі великі прибутки і звідки вони можуть здобувати їх? Я відповідаю, що досягають вони цього *тим, що всякий вироблений ними продукт вони продають дорожче, ніж їм обійшло його вироблення*» (стор. 239).

А кому вони все це продають дорожче, ніж це коштує їм самим?

«Вони продають це:

1) один одному на всю суму їх споживання, яка призначена для задоволення їх потреб і яку вони оплачують деякою частиною своїх прибутків;

2) найманим працівникам — як тим, яких наймають вони самі, так і тим, яких наймають бездільні капіталісти, — причому таким способом вони одержують назад від усіх цих найманих працівників всю суму заробітних плат цих останніх, за винятком хіба невеликих заощаджень, що їх ті можуть зробити;

3) бездільним капіталістам, які *сплачують їм тією частиною свого доходу, яку вони не віддали вже найманим працівникам, що їх вони безпосередньо наймають*; так що вся рента, щороку сплачувана бездільним капіталістам діяльними капіталістами, тим чи іншим шляхом знову повертається до них» (там же, стор. 239).

Розглянемо ближче ці три рубрики, за якими тут розподілені продажі.

1) *Частина* свого продукту (або прибутку) діяльні капіталісти з'їдають самі. Вони ніяк не можуть збагатитися від того, що дурять один одного і продають один одному свої продукти *дорожче, ніж заплатили за них*. Та й ніхто не може обдурити таким способом іншого. Якщо *A* продає надто дорого свій продукт, який з'їдає діяльний капіталіст *B*, то *B* продає надто дорого свій продукт, який з'їдає діяльний капіталіст *A*.

Це — те саме, як коли б *A* і *B* продавали один одному свої продукти по їх дійсній вартості. Рубрика 1-а показує нам, як капіталісти витрачають одну частину свого прибутку; вона нам не показує, звідки вони його здобувають. В усякому разі вони не одержують ніякого прибутку від того, що «всякий вироблений ними продукт вони продають один одному дорожче, ніж їм обійшлося його вироблення».

2) З тієї частини продукту, яку вони продають своїм робітникам по ціні, що *перевищує витрати виробництва*, вони так само не можуть здобувати ніякого прибутку. За припущенням, все споживання робітників фактично являє собою «власне споживання тих, хто купує їх працю». Крім того, Дестют ще додає, що капіталісти, продаючи свої продукти найманим працівникам (своїм власним і працівникам безділних капіталістів), лише «одержують назад всю суму їх заробітних плат». І навіть не всю цілком, а за відрахуванням зроблених робітниками заощаджень. Чи продають капіталісти робітникам продукти дешево чи дорого, — це зовсім однаково, бо вони завжди тільки одержують назад те, що дали робітникам: як сказано вище, наймані робітники «тільки й роблять, що однією рукою беруть, а другою віддають назад». Капіталіст спочатку платить робітникові гроші як заробітну плату. Потім він продає йому надто «дорого» свої продукти і цим забирає гроші назад. Але оскільки робітник не може повернути капіталістові більше грошей, ніж одержав від нього, то капіталіст *ніколи* не може продати робітникові свої продукти *дорожче*, ніж *заплатив* йому за його працю. Він може завжди, продаючи свої продукти, одержати від робітника назад лише стільки грошей, скільки дав йому за його працю. Ні копійки більше. Як же можливо, щоб в результаті цього «обігу» кількість грошей у капіталіста збільшилась?

[403] До того ж у Дестюта виходить ще й інша нісенітниця. Капіталіст *K* сплачує робітникові *P* тижневу заробітну плату в розмірі 1 ф. ст. і потім забирає цей фунт стерлінгів назад, продаючи йому на 1 ф. ст. товару. Таким способом, гадає Трасі, капіталіст повернув собі назад всю суму заробітної плати. Але спочатку він дає робітникові 1 ф. ст. грішми, а потім дає йому на 1 ф. ст. товару. Виходить, те, що він насправді дав робітникові, становить 2 ф. ст.: 1 ф. ст. товаром і 1 ф. ст. грішми. Із цих 2 ф. ст. він 1 ф. ст. забирає назад у формі грошей. Таким чином, із заробітної плати в 1 ф. ст. він насправді не забрав назад ні одної копійки. І коли б йому судилося збагачуватися за допомогою такого «зворотного вилучення» заробітної плати (а не за допомогою того, що

робітник віддав йому назад працею те, що він авансував робітникові товаром), то він скоро сів би на мілину.

Благородний Дестют плуває тут грошовий обіг з дійсним обігом товарів. Оскільки капіталіст, замість того щоб прямо дати робітникові на 1 ф. ст. товару, дає йому 1 ф. ст. грішми, завдяки чому робітник може тепер сам визначити, який йому купити товар, і оскільки робітник, доставши у власність товар, що припадає на його долю, повертає капіталістові у формі грошей асигновку, яку той дав йому на свій товар, — то Дестют уявляє, що капіталіст «забирає назад» заробітну плату, коли до нього повертається та сама монета. І на тій самій сторінці пан Дестют зауважує, що феномен обігу «погано зрозуміли» (стор. 239). Цього феномена, дійсно, зовсім не зрозумів він сам. Коли б Дестют не пояснював собі таким оригінальним способом «зворотне вилучення всієї суми заробітної плати», то ця нісенітниця була б ще принаймні мислима в тому вигляді, в якому ми її зараз розглянемо.

(Але раніш ще таке зауваження для ілюстрації його премудрості. Коли я заходжу в крамницю і крамар дає мені 1 ф. ст., а я на цей 1 ф. ст. купую товару на 1 ф. ст. в його крамниці, то він забирає назад цей 1 ф. ст. Ніхто не буде твердити, що крамар в результаті такої операції збагатився. Замість 1 ф. ст. грішми і 1 ф. ст. товаром у нього тепер тільки 1 ф. ст. грішми. Навіть якщо вартість його товару становила тільки 10 шил., а він продав його мені за 1 ф. ст., то все ж він став на 10 шил. бідніший, ніж був до продажу, хоч він і забрав назад всю видану ним суму — один фунт стерлінгів.)

Якби капіталіст *K* дав робітникові 1 ф. ст. заробітної плати і потім продав йому товар вартістю в 10 шил. за 1 ф. ст., то, звичайно, він дістав би прибуток в 10 шил., тому що продав би робітникові товар на 10 шил. дорожче. Але з точки зору пана Дестюта навіть і в даному випадку було б незрозуміло, як від цього повинен постати прибуток для *K*. (Прибуток, мовляв, постає внаслідок того, що капіталіст платить робітникові знижену заробітну плату, що він дав робітникові в обмін за його працю на ділі меншу частину продукту, ніж дає йому *номінально*.) Коли б він дав робітникові 10 шил. і продав йому свій товар за 10 шил., то він був би такий же багатий, як коли б дав йому 1 ф. ст. і продав йому за 1 ф. ст. свій товар вартістю в 10 шил. До того ж Дестют у своїх міркуваннях виходить з припущення необхідної заробітної плати. В кращому разі все пояснення прибутку звелось б тут лише до посилання на шахрайську махінацію з заробітною платою.

Отже, цей випадок 2-ий показує, що Дестют зовсім забув,

що таке продуктивний робітник, і не має найменшого уявлення про джерело прибутку. Щонайбільше можна було б сказати, що капіталіст створює прибуток, продаючи продукти вище їх вартості, оскільки він продає їх не своїм власним найманим робітникам, а найманим робітникам бездільних капіталістів. Але оскільки споживання непродуктивних працівників на ділі становить лише частину споживання бездільних капіталістів, то ми приходимо тепер до випадку 3-го.

3) По-третє, діяльний капіталіст продає свої продукти надто «дорого», вище їх вартості,

«бездільним капіталістам, які сплачують йому тією частиною свого доходу, яку вони не віддали вже найманим працівникам, що їх вони безпосередньо наймають; так що вся рента, щороку сплачувана бездільним капіталістам діяльними капіталістами, тим чи іншим шляхом знову повертається до них».

Тут знов дитяче уявлення про зворотний приплив ренти і т. д., як раніш — про зворотне вилучення всієї суми заробітної плати. Нехай, наприклад, K платить 100 ф. ст. земельної або грошової ренти B (бездільному капіталістові). 100 ф. ст. стали засобом платежу для K . Вони є купівельним засобом для B , який на ці гроші забирає із складу K на 100 ф. ст. товарів. Тим самим ці 100 ф. ст. повертаються до K назад як перетворена форма його товару. Але він має тепер на 100 ф. ст. менше товарів, ніж раніш. Замість того щоб дати B прямо товари, він дав йому 100 ф. ст. грішми, на які той купує у нього на 100 ф. ст. його товарів. Але цей товар на суму 100 ф. ст. B купує на гроші K , а не на кошти з власного фонду. І Трасі уявляє, що таким шляхом до K повертається та рента, яку він сплатив B . Яке слабоумство! Це — перша нісенітниця.

По-друге, Дестют нам сам сказав, що земельна і грошова ренти являють собою лише відрахування з прибутку діяльного капіталіста, тобто лише частки цього прибутку, віддані бездільним капіталістам. Коли тепер припустити, що K за допомогою якого-небудь фокусу повернув собі назад всю цю частку [404], хоч це й не може бути зроблено ні одним з тих двох шляхів, які описані у Трасі, — інакше кажучи, коли припустити, що капіталіст K не платить ніякої ренти ні земельним власникам, ні грошовим капіталістам, що він залишає у себе *весь* свій прибуток *цілком*, то якраз і треба буде пояснити, *звідки* він його взяв, як він створив його, як виник цей прибуток. І коли це не пояснюється тим, що він його *має* або *залишає у себе*, не віддаючи частки прибутку земельному власникові і грошовому капіталістові, то так же неможливо пояснити це і тим, що він, цілком або частково, тим або іншим

способом знов перетяг з кишені бездільного капіталіста у свою власну ту частку прибутку, яку він раніш віддав йому під тітку чи іншою назвою. Друга нісенітниця!

Але не братимемо до уваги цих нісенітниць. *K* повинен сплатити *B* (бездільному капіталістові) ренту в розмірі 100 ф. ст. за землю або за капітал, позичений (*loué*) першим у другого. Він платить ці 100 ф. ст. із свого прибутку (звідки він виник, ми ще не знаємо). Потім він продає *B* свої продукти, які з'їдаються або самим *B* безпосередньо або його нахлібниками (непродуктивними найманими працівниками); і при цьому *K* продає йому ці продукти по надмірно дорогій ціні, наприклад на 25% вище їх вартості. Продукти вартістю у 80 ф. ст. він продає *B* за 100 ф. ст. В даному разі *K*, безумовно, виручає прибуток в 20 ф. ст. Він дав *B* асигновку на товар в 100 ф. ст. Але коли той реалізує одержану асигновку, *K* відпускає йому товару лише на 80 ф. ст., підвищивши номінальну ціну своїх товарів на 25% вище їх вартості. Коли б *B* примирився з таким станом речей, при якому він споживає товарів на 80 ф. ст., а сплачує за них 100 ф. ст., то прибутки *K* ніколи не могли б перевищити 25%. Ці ціни, це шахрайство повторювалися б рік у рік. Але *B* хоче їсти на 100 ф. ст. Коли він — землевласник, то що лишається йому робити? Він заставляє капіталістові *K* ділянку землі за 25 ф. ст., за які той дає йому товар вартістю в 20 ф. ст., бо він продає товар на 25% ($\frac{1}{4}$) вище його вартості. Якщо *B* — власник грошей, який дає їх у позичку, то він уступає капіталістові *K* 25 ф. ст. із свого капіталу, за що капіталіст *K* дає йому на 20 ф. ст. товару.

Припустимо, що капітал (або вартість землі) був відданий в позичку з 5 процентів. В такому разі він становив 2 000 ф. ст. Тепер він становить тільки 1 975 ф. ст. Рента цього *B* дорівнює тепер $98\frac{3}{4}$ ф. ст. І так тривало б далі: *B* весь час споживав би дійсну товарну вартість в 100 ф. ст., а його рента безперервно зменшувалася б, бо для того, щоб мати на 100 ф. ст. товару, він весь час повинен проїдати все більшу частину самого капіталу, що є у нього. Так помалу *K* одержав би у свої руки весь капітал *B* і привласнив би собі, разом з самим капіталом, також і його ренту, тобто ту частину одержуваного ним на позичений капітал прибутку, яку він раніш віддавав бездільному капіталістові *B*. Очевидно, цей процес і постає перед уявою пана Дестюта, тому що він продовжує:

«Але, скажуть, якщо це так і якщо підприємці різних галузей виробництва дійсно *пожинають щороку більше, ніж посіяли*, то за короткий час вони повинні заволодіти всім *суспільним багатством*, і в державі скоро залишаться самі тільки наймані працівники, що не мають власності,

і капіталістичні підприємці. *Це вірно*, і справа стояла б так в дійсності, коли б підприємці або їх спадкоємці, збагатившись, не полишали справ і, таким чином, не поповнювали невпинно клас безділних капіталістів; і все ж, незважаючи на подібну еміграцію, яка часто має місце, ми бачимо, що, коли виробництво в даній країні розвивається протягом певного часу без надто великих потрясінь, капітали підприємців завжди зростають не тільки пропорціонально зростанню загального багатства, але і в далеко ще більшій мірі... До цього можна було б додати, що цей результат був би ще далеко відчутнішим, коли б не було тих величезних поборів, якими у формі податків усі уряди рік у рік обтяжують діяльний у виробництві клас» (стор. 240—241).

І пан Дестют до певного пункту цілком правий, хоч зовсім не в тому, що він хоче пояснити. В епоху гинучого середньовіччя і висхідного капіталістичного виробництва швидко збагачення «діяльних капіталістів» почасти пояснюється тим, що вони просто обдурювали земельних власників. Коли вартість грошей в результаті зроблених в Америці відкриттів знизилась, фермери продовжували платити землевласникам номінально, але не реально, ту саму ренту, тоді як промисловці продавали товари тим же землевласникам не тільки по підвищеній грошовій вартості, але навіть просто вище їх вартості. Цілком так само в усіх тих країнах, наприклад азіатських, де головний дохід країни у формі земельної ренти перебував в руках землевласників, монархів і т. д., *нечисленні* і тому незалежні від конкуренції промисловці продають їм свої товари по монопольних цінах і таким способом привласнюють собі частину їх доходу, збагачуються [405] не тільки тим, що продають їм «неоплачену» працю, але й тим, що продають товари за більшу кількість праці, ніж в них міститься. Тільки пан Дестют знов неправий, гадаючи, що капіталісти, які позичають іншим гроші, дають себе обдурювати таким же способом. Навпаки, беручи високі проценти, вони є, прямо чи посередньо, учасниками цих високих прибутків, учасниками цього шахрайства.

Що панові Дестюту ввижалося саме це явище, показує така його фраза:

«Досить тільки кинути погляд на те, які вони» (діяльні капіталісти) «були слабкі в усій Європі триста або чотириста років тому в порівнянні з величезними багатствами всяких могутніх осіб і як вони тепер збільшили свою чисельність і зміцніли, тоді як багатства тих зменшились» (цит. твір, стор. 241).

Пан Дестют хотів пояснити нам *прибутки*, і до того ж *високі прибутки*, діяльного капіталу. Він пояснював це дво-яко. По-перше, тим, що *гроші*, сплачувані цими капіталістами у формі заробітних плат і рент, повертаються до них назад, бо на ці заробітні плати і ренти в них купуються їх продукти.

Насправді цим пояснено тільки те, чому вони не сплачують заробітну плату і ренту *подвійно* — спершу у формі грошей, а потім у формі товарів на ту ж суму грошей. Друге пояснення полягає в тому, що вони продають свої товари вище їх ціни, *надто дорого*: по-перше, *самим собі*, обдурюючи, таким чином, самих себе і один одного; по-друге — робітникам, знов обдурюючи, значить, самих себе, тому що пан Дестют сказав нам, що споживання найманих працівників «слід розглядати як споживання, здійснюване тими, хто їх наймає» (стор. 235); нарешті, по-третє — *одержувачам ренти*, обдурюючи також і їх; і це, дійсно, могло б пояснити, чому діяльні капіталісти залишають для самих себе все більшу частину свого прибутку, замість того щоб віддавати її бездіяльним капіталістам. Це показало б, чому *розподіл сукупного прибутку* між діяльними і недіяльними капіталістами відбувається все більше і більше на вигоду перших за рахунок других. Але це ні на йоту не наблизило б нас до розуміння того, *звідки* цей *сукупний прибуток* походить. Навіть коли припустити, що діяльні капіталісти цілком заволоділи ним, все ж лишається питання: *звідки* він береться?

Таким чином, Дестют ні на що не відповів, а тільки показав, що приймає зворотний приплив грошей за зворотний приплив самого товару. Цей *зворотний приплив грошей* означає тільки те, що капіталісти спочатку платять заробітну плату і ренту грошима, замість того щоб сплачувати їх товарами; що на ці гроші у них потім купуються їх товари і таким чином виходить, що вони цим кружним шляхом сплатили товарами. Отже ці гроші невпинно припливають до них назад, але тільки в тій мірі, в якій у них на ту саму грошову вартість остаточно відбираються товари, що надходять у споживання найманих робітників і одержувачів ренти.

Пан Дестют (часто по-французькому, у Прудона ми теж зустрічаємо такі вигуки здивування на свою власну адресу) просто вражений тією

«ясністю», яку «цей спосіб розгляду споживання наших багатств... вносить в розуміння всього ходу суспільного життя. Звідки походять ця гармонія і це світло? Вони походять з того, що ми відкрили істину. Це нагадує діяння тих дзеркал, в яких предмети відбиваються чітко і в їх правильних пропорціях, коли спостерігач зайняв належне місце, і в яких усе виступає сплутаним і беззв'язним, коли спостерігач знаходиться надто близько або надто далеко» (стор. 242—243).

Далі пан Дестют зовсім мимохідь згадує — з того, що він читав в А. Сміга, — про дійсний стан речей, але по суті він повторює лише словесне формулювання цього дійсного стану

речей, не зрозумівши його справжнього змісту; бо в протилежному разі він, цей член Інституту Франції⁸⁵, ніяк не міг би випромінювати згадані вище «потоки світла». Дестют пише (стор. 246):

«Звідки дістають ці бездільні люди свої доходи? Хіба не з ренти, яку їм платять із своїх *прибутків* ті, хто *приводить в дію свої капітали*, тобто ті, що своїми фондами *оплачують працю, яка виробляє більше, ніж вона коштує сама*, одним словом ділові люди?»

{Ага! Значить, ренти (а також і власні прибутки), виплачувані діяльними капіталістами бездільним капіталістам за позичені в останніх фонди, постають від того, що вони цими фондами оплачують працю, яка *виробляє більше, ніж вона коштує*, тобто працю, продукт якої має більшу вартість, ніж сплачена робітникові, що виконав цю працю; або прибуток постає, значить, з того, що наймані робітники виробляють понад витрати на їх утримання, тобто з додаткового продукту, який привласнюється діяльним капіталістом і з якого цей останній віддає тільки ту або іншу частину одержувачам земельної і грошової ренти.}

Пан Дестют робить з цього не той висновок, що треба підноситись до цих продуктивних робітників, а той, що слід підноситись до капіталістів, які використовують їх:

«Саме ці діяльні капіталісти і годують в дійсності навіть тих найманих працівників, які зайняті в інших» (стор. 246).

Звичайно. Оскільки вони експлуатують працю безпосередньо, а бездільні капіталісти роблять це лише через їх посередництво. І в цьому розумінні правильно розглядати діяльний капітал як джерело багатства.

[406] «Тому завжди треба підноситись до них» (до діяльних капіталістів), «коли ми хочемо знайти джерело всякого багатства» (стор. 246).

«З бігом часу багатства нагромадились в більш-менш значній кількості, тому що результат попередньої праці не споживався цілком зараз же після того, як був вироблений. З власників цих багатств одні задовольняються вилученням з них ренти і її споживанням. Це ті, яких ми назвали бездільними капіталістами. Другі, більш активні, пускають в діло свої власні і позичені в інших фонди. Вони вживають їх на оплату праці, яка відтворює ці фонди з прибутком».

{Отже, тут ми маємо не тільки відтворення цих фондів, але й виробництво надлишку, що становить *прибуток*.}

«Цим прибутком вони оплачують своє власне споживання і платять за споживання інших. І в результаті самого цього споживання» (їх власного, а також і бездільних капіталістів?)— знов стара нісенітниця) «їх фонди повертаються до них трохи збільшеними, і діяльні капіталісти починають те саме знову. От що являє собою обіг» (стор. 246—247).

Дослідження про «продуктивного робітника» і результат цього дослідження, який говорить, що продуктивний тільки

той робітник, покущем якого є діяльний капіталіст, тільки той робітник, праця якого виробляє прибуток для безпосереднього покупця цієї праці, — привели пана Дестюта до висновку, що *діяльні капіталісти є в дійсності єдиними продуктивними працівниками у найточнішому значенні слова:*

«Ті, що живуть на прибуток» (діяльні капіталісти), «годують усіх інших людей; тільки вони збільшують суспільне багатство і створюють усі наші засоби насолоди. Так і повинно бути, *тому що праця є джерелом всякого багатства і тому що тільки вони одні дають корисний напрям поточній праці, застосовуючи з користю нагромаджену працю»* (стор. 242).

Те, що вони «дають корисний напрям поточній праці», означає на ділі тільки те, що вони застосовують корисну працю, працю, яка має своїм результатом споживні вартості. Але те, що вони «застосовують з користю нагромаджену працю», — коли це не повинно означати знов те саме, тобто, що вони використовують нагромаджене багатство виробничо, для вироблення споживних вартостей, — означає, що вони застосовують «з користю нагромаджену працю» для того, щоб купувати на неї більше поточної праці, ніж міститься в ній самій. В тільки що цитованій фразі Дестюта наївно резюмує суперечності, що становлять суть капіталістичного виробництва. Оскільки праця є джерелом всякого багатства, то джерелом всякого багатства виявляється капітал; і справжнім творцем зростаючого багатства є не той, хто працює, а той, хто здобуває прибуток з праці інших. Продуктивні сили праці виявляються продуктивними силами капіталу.

«Наші здібності становлять наше єдине первісне багатство; наша праця виробляє всяке інше багатство, і всяка добре спрямована праця продуктивна» (стор. 243).

Звідси, на думку Дестюта, само собою виходить, що діяльні капіталісти «годують усіх інших людей, що тільки вони збільшують суспільне багатство і створюють усі засоби насолоди». Наші здібності (*facultés*) — наше єдине первісне багатство, тому здатність до праці (робоча сила) не є багатством. Праця виробляє всі інші багатства; це значить, що вона виробляє багатства для всіх інших, крім самої себе, і не вона сама становить багатство, а лише її продукт. Всяка добре спрямована праця продуктивна; це значить, що всяка продуктивна праця, всяка праця, яка дає капіталістові прибуток, добре спрямована.

Наведені далі зауваження Дестюта, що стосуються не різних класів споживачів, а різної природи предметів споживання, дуже добре передають погляд А. Сміта, висловлений ним у книзі II, розділ 3, де він, в кінці розділу, досліджує, який

вид (непродуктивного) видатку, тобто індивідуального споживання, споживання доходу, є більш вигідним і який вид менш вигідний. Сміт починає це дослідження такими вступними словами (переклад Гарньє, том II, стор. 345) [Російський переклад, том I, стор. 292]:

«Якщо ощадливість збільшує загальну масу капіталів, а марнотратність зменшує її, то спосіб дій тих, хто свої видатки точно увідповіднює з своїм доходом, нічого не нагромаджуючи і не зачіпаючи своїх фондів, не збільшує, а також і не зменшує, загальну масу капіталів. Однак існують деякі способи витрачання доходу, які, видимо, більше від інших сприяють зростанню загального добробуту».

Дестют так резюмує міркування Сміта:

«Якщо споживання буває дуже різноманітним залежно від характеру споживача, то воно змінюється також і залежно від природи споживаних речей. Правда, всі речі представляють працю, але вартість її в одних речах фіксована тривкіше, ніж в інших. Влаштування фейрверка може коштувати стільки ж праці, скільки добування й шліфування брильянта, і тому перший може мати таку ж вартість, як і другий. Але після того як я купив їх, заплатив за них і використав той і другий, від першого через півгодини у мене нічого не залишиться, тоді як другий ще й через сто років може служити для моїх внуків джерелом багатства... Так само стоїть справа з тими продуктами, [407] які називають» (тобто називає пан Сей) «нематеріальними продуктами. *Яке-небудь відкриття має вічну корисність.* Який-небудь літературний твір, яка-небудь картина теж має більш або менш довгу корисність, тоді як корисність балу, концерту, спектаклю миттєва і зараз же зникає. Те саме можна сказати про *особисті послуги* лікарів, адвокатів, солдатів, домашніх слуг і взагалі всіх тих, кого називають *службовцями*. Їх корисність існує лише в той момент, коли їх потребують... Найшвидше споживання є найбільш розорним, бо саме воно за рівний проміжок часу знищує найбільшу кількість праці або в коротший час знищує таку саму кількість праці; у порівнянні з цим всяке більш повільне споживання є щось ніби *утворення скарбів*, бо воно дає можливість мати насолоду в майбутньому від частини того, чим ми сьогодні жертвували... Кожний знає, що далеко економніше мати *за ту саму ціну* одяг, який носить три роки, ніж одяг, що зношується вже за три місяці» (стор. 243—244).

**[15] ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛЕМІКИ ПРОТИ
СМІТІВСЬКОГО РОЗРІЗНЕННЯ МІЖ ПРОДУКТИВНОЮ
І НЕПРОДУКТИВНОЮ ПРАЦЮ. АПОЛОГЕТИЧНИЙ
ПОГЛЯД НА НЕПРОДУКТИВНЕ СПОЖИВАННЯ
ЯК НА НЕОБХІДНИЙ СТИМУЛ ДО ВИРОБНИЦТВА]**

Більшість авторів, які полемізували проти смітівського розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею, розглядають *споживання* як необхідний стимул до виробництва. Тому в їхніх очах ті *наймані працівники*, які живуть за рахунок доходу, тобто непродуктивні працівники, найман-

ня яких не створює багатства, а само є новим споживанням багатства, виявляються такими ж продуктивними *навіть щодо створення матеріального багатства*, як і продуктивні робітники, тому що вони розширяють сферу матеріального споживання, а тим самим і сферу виробництва. Отже, здебільшого це було апологією, з буржуазно-економічного погляду, почасти бездільних багатців і тих «непродуктивних працівників», *послуги* яких вони споживають, почасти «сильних урядів», які роблять великі затрати, апологією зростання державних боргів, апологією тих, що мають доходні містечка в церкві і державі, всілякі синекури і т. д. Бо всі ці «непродуктивні працівники», — *послуги* яких фігурують серед видатків бездільних багатців, — мають між собою те спільне, що, *виробляючи «нематеріальні продукти»*, вони споживають *«матеріальні продукти»*, тобто продукти праці продуктивних робітників.

Інші політико-економи, як, наприклад, Мальтус, приймають розрізнення між продуктивними і непродуктивними працівниками, але доводять «діяльному капіталістові», що останні такі ж необхідні йому навіть для виробництва матеріального багатства, як і перші.

Тут ні до чого фрази про те, що виробництво і споживання тотожні, або що споживання є метою всякого виробництва, або що виробництво являє собою передумову всякого споживання. В основі всієї полеміки — крім зазначеної тенденції — лежить швидше ось що:

Споживання робітника дорівнює в середньому лише витратам його виробництва, а не його продуктові. Весь надлишок він, значить, виробляє для інших, і таким чином вся ця частина його продукту стає *виробництвом для інших*. Далі, «діяльний капіталіст», який примушує робітника до цього *надвиробництва* (тобто до виробництва понад власні життєві потреби робітника) і вживає всіх засобів для того, щоб максимально збільшити це відносно *надвиробництво* на протилежність необхідному виробництву, безпосередньо привласнює собі додатковий продукт. Але як персоналізований капітал він виробляє заради виробництва, прагне до збагачення заради збагачення. Оскільки він є простим виконавцем функцій капіталу, тобто носієм капіталістичного виробництва, його цікавить мінова вартість та її збільшення, а не споживна вартість і збільшення її кількості. Його цікавить збільшення абстрактного багатства, зростаюче привласнення чужої праці. Він охоплений цілком таким же абсолютним прагненням до збагачення, як і збирач скарбів, з тією тільки різницею, що він задовольняє це прагнення не в ілюзорній формі утворення золотих і срібних скар-

бів, а в формі утворення капіталу, яке є дійсним виробництвом. Якщо надвиробництво у робітника є *виробництво для інших*, то виробництво у нормального капіталіста, у «діяльного капіталіста», яким він повинен бути, є *виробництвом заради виробництва*. Правда, чим більше зростає його багатство, тим більше він зраджує цей ідеал і сам стає марнотратним, хоч би для того, щоб виставляти напоказ своє багатство. Але це завжди — споживаюче багатство з нечистою совістю, з задньою думкою про ощадливість і практичність. При всій своїй марнотратності «діяльний капіталіст», як і збирач скарбів, залишається по суті скнарою.

Коли Сімонді говорить, що розвиток продуктивних сил праці дає робітникові можливість користуватися все більшими насолодами, але що самі ці насолоди, коли б вони були йому надані, зробили б його (як найманого робітника) непридатним до праці *, то не менш вірно і те, що «діяльний капіталіст» стає в більшій чи меншій мірі нездатним до виконання своєї функції, як тільки він сам робиться представником споживаючого багатства, як тільки він починає прагнути до нагромадження насолод замість втішання нагромадженням.

Таким чином, «діяльний капіталіст» теж є виробником *надвиробництва, виробництва для інших*. Цьому надвиробництву на одному боці повинно протистояти надспоживання на другому боці, виробництву заради виробництва — споживання заради споживання. Те, що «діяльний капіталіст» повинен віддавати власникам земельної ренти, державі, кредиторам держави, церкві і т. д., які тільки споживають доход [408], абсолютно зменшує його багатство, але не дає охолонути його жадобі збагачення і таким способом зберігає його капіталістичну душу. Коли б одержувачі земельної і грошової ренти і т. д. теж стали витратити свій доход на продуктивну працю замість непродуктивної, то мета лишилася б недосягнутою. Вони самі стали б «діяльними капіталістами», замість того щоб становити функцію споживання як такого. Далі ми ще ознайомимося з надзвичайно комічною полемікою в цьому питанні між одним рікардіанцем і одним мальтузіанцем ⁸⁶.

Виробництво і споживання *внутрішньо [an sich]* нероздільні. Звідси виходить, що оскільки вони в системі капіталістичного виробництва фактично відокремлені, то їх єдність відновлюється через їх протилежність, тим шляхом, що коли А

* Сімонді говорить: «Завдяки прогресові промисловості і науки кожний робітник може щодня виробляти значно більше, ніж потрібно для його необхідного споживання. Але, в той час як його праця виробляє багатство, це багатство, коли б він був покликаний споживати його сам, зробило б його мало придатним до праці» («Nouveaux Principes», том I, стор. 85) [Російський переклад, том I, стор. 183—184].

повинен виробляти за *B*, то *B* повинен споживати за *A*. Подібно до того, як кожний окремий капіталіст, що стосується його самого, бажає, щоб марнотратність проявляли ті, хто є учасниками його доходу, так і вся стара меркантилістська система ґрунтується на тій ідеї, що нація повинна бути скромною у відношенні до себе самої, але повинна виробляти предмети розкоші для чужих націй, що віддаються насолодам. Тут ми маємо все ту саму ідею виробництва заради виробництва на одному боці, а тому і споживання чужої продукції — на другому боці. Ця ідея меркантилістської системи відбита, між іншим, в «*Moral Philosophy*» доктора Пейлі, том II, розділ 11:

«Поміркуваний і працюючий народ спрямовує свою діяльність на задоволення попиту, що пред'являється багатою нацією, яка розкопує»⁸⁷.

* * *

«Вони» («наші політики», тобто Гарньє та ін.), — говорить Дестют, — «виставляють той загальний принцип, що споживання є причина виробництва і тому чим воно більше, тим краще. Вони твердять, що саме це створює велику відмінність між суспільною економією і приватною» (цит. твір, стор. 249—250).

Хороша і така фраза:

«Бідні нації — це ті, де народів добре живеться, а багаті нації — ті, де народ звичайно бідний» (там же, стор. 231).

[16] АНРІ ШТОРХ [АНТИІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД
ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОШЕННЯ МІЖ МАТЕРІАЛЬНИМ
І ДУХОВНИМ ВИРОБНИЦТВОМ. КОНЦЕПЦІЯ
«НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ ПРАЦІ», ВИКОНУВАНОЇ
ПАНУЮЧИМ КЛАСОМ]

Henri Storch. Cours d'économie politique і т. д. Видання Ж. Б. Сея. Париж, 1823. (Це — лекції, читані великому князеві Миколі і закінчені в 1815 році.) *Том III*.

Після Гарньє Шторх був по суті справи першим, хто в полеміці проти смітівського розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею намагався стати на новий ґрунт.

Від матеріальних благ, складових частин матеріального виробництва, він відрізняє «внутрішні блага, або елементи цивілізації», закони виробництва яких повинна вивчати «теорія цивілізації» (назв. твір, том III, стор. 217). (В I томі, стор. 136, ми читасмо:

«Ясно, що людина ніколи не приступає до виробництва багатств, поки вона не має внутрішніх благ, тобто поки вона не розвинула свої фізичні, розумові і моральні здібності, а це передбачає засоби для їх розвитку»

такі, як *суспільні установи* і т. д. Отже, чим цивілізованіший даний народ, тим більше може зростати його національне багатство». Так само і навпаки.)

Проти Сміта:

«Сміт... виключає з числа *продуктивних видів праці* всі ті, які не беруть участі *безпосередньо* у виробництві багатств; але при цьому він має на увазі тільки національне багатство... Помилка його в тому, що він не провів належного розрізнення між *нематеріальними* цінностями і *багатствами*» (том III, стор. 218).

Цим справа власне й кінчається. Розрізнення між продуктивними видами праці і непродуктивними має вирішальне значення для того, щоб розглядає Сміт, — для виробництва матеріального багатства, і притому для певної форми цього виробництва, для капіталістичного способу виробництва. В духовному виробництві як продуктивний виступає другий вид праці. Але Сміт не розглядає його. Нарешті, взаємодія і внутрішній зв'язок обох видів виробництва теж не входять в коло його розгляду; крім того, це може привести до чогось більшого, ніж пусті фрази, тільки тоді, коли матеріальне виробництво розглядається *sub sua propria specie* *. Якщо Сміт говорить про таких працівників, які є продуктивними не безпосередньо, то лише остільки, оскільки вони *безпосередньо* беруть участь у споживанні матеріального багатства, а не в його виробництві.

У самого Шторха, — хоч в його *«теорії цивілізації»* і трапляються деякі дотепні зауваження, наприклад про те, що матеріальний поділ праці є передумовою поділу духовної праці, — *«теорія цивілізації»* не йде далі тривіальних загальних фраз. В якій мірі це і повинно було мати місце у Шторха, наскільки далекий він був навіть від того, щоб хоч би тільки *сформулювати* собі це завдання, не кажучи вже про його розв'язання, видно з однієї *єдиної* обставини. Щоб дослідити зв'язок між духовним [409] і матеріальним виробництвом, насамперед необхідно розглядати саме це матеріальне виробництво не як загальну категорію, а в *певній історичній* формі. Так, наприклад, капіталістичному способу виробництва відповідає інший вид духовного виробництва, ніж середньовічному способу виробництва. Коли саме матеріальне виробництво не брати в його *специфічній історичній* формі, то неможливо зрозуміти характерні особливості відповідного йому духовного виробництва і взаємодії обох. Далі банальностей тоді не підеш. Це з приводу фрази про «цивілізацію».

Далі: з певної форми матеріального виробництва постає, по-перше, певна структура суспільства, по-друге, певне

* — з своєї власної точки зору. Ред.

відношення людей до природи. Їх державний устрій та їх духовний уклад визначаються як тим, так і другим. Отже, цим самим визначається і характер їх духовного виробництва.

Нарешті: під духовним виробництвом Шторх розуміє разом з тим різні види професійної діяльності усіх тих верств пануючого класу, для яких виконання соціальних функцій є промислом. Існування цих станів, а також і їх функції можна зрозуміти тільки з певного історичного укладу їх виробничих відносин.

Оскільки Шторх розглядає саме матеріальне виробництво не *історично*, розглядає його як виробництво матеріальних благ взагалі, а не як певну, історично розвинуту і специфічну форму цього виробництва, то цим він сам позбавляє себе тієї основи, на якій тільки й можливо зрозуміти як ідеологічні складові частини пануючого класу, так і вільне духовне виробництво даної суспільної формації. Він не може вийти за межі загальних, беззмістовних фраз. Та й саме це відношення зовсім не таке просте, як він гадає. Так, капіталістичне виробництво вороже певним галузям духовного виробництва, наприклад мистецтву і поезії. Не враховуючи цього, можна прийти до ілюзії французів XVIII століття, так добре висміяної Лессінгом⁸⁸. Оскільки в механіці і т. д. ми пішли далі, ніж стародавні, то чому б нам не створити і свій епос? І от взамін «Іліади» появляється «Генріада»⁸⁹.

Правильним, навпаки, є те, що Шторх підкреслює спеціально проти Гарньє, який власне і є батьком *цієї* полеміки проти Сміта. А саме, Шторх підкреслює, що противники Сміта підходять до питання не з того кінця.

«Що роблять критики Сміта? Дуже далекі від того, щоб встановити це розрізнення» (між «нематеріальними цінностями» і «багатствами»), «вони остаточно змішують обидва ці види цінностей, які так явно відмінні». (Вони твердять, що виробництво духовних продуктів або виробництво послуг є *матеріальним* виробництвом.) «Розглядаючи нематеріальну працю як *продуктивну*, вони гадають, що вона *виробляє*» (тобто безпосередньо виробляє) *багатства*, тобто матеріальні і придатні для обміну цінності; а тимчасом вона виробляє тільки нематеріальні і безпосередні цінності; критики Сміта виходять з припущення, що продукти нематеріальної праці підлягають тим же законам, що й продукти матеріальної праці, а тимчасом перші управляються іншими принципами, ніж другі» (том III, стор. 218).

Відмітимо такі положення Шторха, які в нього запозичали пізніші автори:

«Оскільки внутрішні блага є почасти продуктом послуг, то вирішили, що вони не більш довговічні, ніж самі послуги, і що вони неодмінно споживаються в міру їх виробництва» (том III, стор. 234). «Первинні внутрішні блага, аж ніяк не знищуючись від їх вживання, зростають і примножуються завдяки врівності, так що самі їх *споживання* збільшують їх цінність»

(там же, стор. 236). «Внутрішні блага, як і багатства, можуть бути нагромаджувани і здатні утворювати капітали, які можна застосовувати для відтворення» і т. д. (там же, стор. 236). «Матеріальна праця повинна бути поділена, і її продукти повинні бути нагромаджені перше, ніж можна почати думати про поділ нематеріальної праці» (стор. 241).

Але все це тільки найзагальніші поверхові аналогії і паралелі між духовним і матеріальним багатством. Цілком таке ж, наприклад, і те його зауваження, що нерозвинені нації *запозичають* свої духовні капітали із зарубіжних країн, подібно до того як матеріально нерозвинені нації запозичають звідти свої матеріальні капітали (там же, стор. 306), що поділ нематеріальної праці залежить від попиту на неї, коротше кажучи — від ринку, і т. д. (стор. 246).

А от ті місця, які прямо списувались:

[410] «Виробництво внутрішніх благ, далеке від того, щоб зменшувати національне багатство споживанням матеріальних продуктів, яких воно потребує, є, навпаки, потужним засобом його збільшення», як і навпаки, «виробництво багатств є таким же потужним засобом для розвитку цивілізації» (там же, стор. 517). «Національний добробут зростає завдяки рівновазі цих двох видів виробництва» (стор. 521).

За Шторхом, лікар виробляє здоров'я (але він виробляє також і хворобу), професори і письменники — освіту (але вони виробляють також і обскурантизм), поети, художники і т. д. — смак (але вони виробляють також і несмак), моралісти і т. д. — звичаї, проповідники — релігію, праця монарха — безпеку, і т. д. (стор. 347—350). З таким же правом можна сказати, що хвороба виробляє лікарів, дурість — професорів і письменників, несмак — поетів і художників, аморальність — моралістів, забобони — проповідників, а відсутність загальної безпеки — монархів. Ця манера твердити, що всі ці види діяльності, ці «послуги», виробляють дійсну чи уявну споживну вартість, повторюється пізнішими авторами на доказ того, що згадані вище особи є продуктивними працівниками у смітвському розумінні, тобто безпосередньо виробляють не продукти *suī generis* *, а продукти матеріальної праці і тому безпосередньо — багатство. У Шторха ще нема цієї нісенітничі, яка, зрештою, може бути цілком пояснена такими моментами:

1) в буржуазному суспільстві різні функції взаємно передбачають одна одну;

2) антагонізми у сфері матеріального виробництва роблять необхідною надбудову з ідеологічних станів, діяльність яких, — чи хороша вона, чи погана, — хороша через те, що необхідна;

* — особливи Ред.

3) всі функції перебувають на службі у капіталіста, йдуть йому на «благо»;

4) навіть вищі види духовного виробництва дістають визнання і стають *пробачними* в очах буржуа тільки завдяки тому, що їх зображають і фальшиво витлумачують як прямих виробників матеріального багатства.

[17] НАССАУ СЕНІОР [ПРОГОЛОШЕННЯ ВСІХ
КОРИСНИХ ДЛЯ БУРЖУАЗІЇ ФУНКЦІЙ ПРОДУКТИВНИМИ.
ПІЛАЗУВАННЯ ПЕРЕД БУРЖУАЗІЄЮ
І БУРЖУАЗНОЮ ДЕРЖАВОЮ]

W. Nassau Senior. Principes fondamentaux de l'économie politique. Переклад Жана Аррівабене. Париж, 1836.

Нассау Сеніор напускає на себе поважний вигляд.

«За Смітом, законодавець євреїв був непродуктивним працівником» (назв. твір, стор. 198).

Хто це: Мойсей Єгипетський чи Мойсей Мендельсон? Дуже подякував би Мойсей панові Сеніору за визнання його смітівським «продуктивним працівником». Ці люди до такої міри поневолені своїми буржуазними настирливими ідеями, що на їх думку Арістотель або Юлій Цезар образилися б, коли б їх назвали «непродуктивними працівниками». А тимчасом Арістотель і Цезар вважали б образою вже саму назву «працівники».

«Хіба лікар, що виліковує своїм приписанням хвору дитину і таким способом зберігає її життя на довгі роки, не *виробляє* тривалого результату?» (там же).

Дурниця! Якщо дитина вмирає, результат не менш тривалий. А якщо дитина залишається хворою, то *послуга* лікаря все ж повинна бути оплачена. За Нассау, лікарям слід було б платити лише остільки, оскільки вони виліковують, адвокатам — лише остільки, оскільки вони виграбть процеси, а солдатам — лише остільки, оскільки вони здобувають перемоги.

Але тепер мова його стає вже справді піднесеною:

«Хіба голландці, що боролися проти тиранії іспанців, або англійці, що повстали проти тиранії, яка загрожувала стати ще жакхлівішою, досягли тільки нетривких результатів?» (цит. твір, стор. 198).

Белетристичний мотлох! Голландці та англійці робили повстання за свій власний рахунок. Ніхто не платив їм за те,

що вони працювали «в революції». А в питанні про продуктивних або непродуктивних працівників мова завжди йде про покупця праці і продавця її. Яка нісенітниця!

Пустопорожня белетристика цих молодців у їх полеміці проти Сміта тільки показує, що вони є представниками «освіченого капіталіста», тоді як Сміт був *тлумачем* одверто грубого буржуа-вискокки. Освічений буржуа і його рупор, обидва до такої міри тупоумні, що вони значення всякої діяльності вимірюють її [411] впливом на гаманець. З другого боку, вони є настільки освіченими, що *визнають* і такі функції та види діяльності, які не мають нічого спільного з виробництвом багатства, і до того ж визнають їх тому, що й ці види діяльності «посередньо» збільшують і т. д. їх багатство, словом, виконують «корисну» для багатства функцію.

Людина сама є основою свого матеріального, як і всякого іншого здійснюваного нею виробництва. Тому все те, що впливає на людину, цього *суб'єкта* виробництва, модифікує в більшій чи меншій мірі всі її функції і види діяльності, значить також і ті її функції і види діяльності, які вона виконує як творець матеріального багатства, товарів. В цьому розумінні можна дійсно довести, що *всі* людські відносини і функції, в якій би формі і в чому б вони не проявлялись, впливають на матеріальне виробництво і більш або менш визначально діють на нього.

«Існують країни, де зовсім неможливо обробляти землю без охорони солдатами. І що ж! За класифікацією Сміта, зібраний врожай не є продуктом спільної праці тієї людини, яка ходить за плугом, і тієї, яка поруч з нею іде із зброєю в руках; на думку Сміта, тільки землероб є продуктивним працівником, а діяльність солдата непродуктивна» (цит. твір, стор. 202).

По-перше, це невірно. Сміт сказав би, що діяльність солдата виробляє захист, але не хліб. Коли б у країні встановився порядок, то землероб продовжував би, як і раніш, виробляти хліб, не будучи змушеним виробляти на додаток до цього засоби для утримання солдата, а значить і його життя. Солдат належить до *faux frais* * виробництва, як значна частина непродуктивних працівників, які самі нічого не виробляють — ні в галузі духовного, ні в галузі матеріального виробництва — і тільки внаслідок вад соціальної структури стають корисними і необхідними, будучи зобов'язані своїм існуванням наявності соціальних лих.

Але Нассау міг би сказати, що при винайденні машини, яка

* Див. виноску на стор. 140. *Ред.*

робить з 20 робітників 19 чоловік зайвими, ці 19 теж стають *faux frais* виробництва. Проте солдат може стати зайвим незважаючи на те, що *матеріальні умови виробництва*, умови землеробства як такого, лишаються ті самі. А 19 робітників можуть стати зайвими тільки в тому разі, коли праця останнього одного робітника зробилася в 20 разів продуктивнішою, отже тільки в результаті революції в даних матеріальних умовах виробництва. До того ж, уже *Б'юкенен* зауважує:

«Якби, наприклад, солдата слід було називати продуктивним працівником на тій підставі, що його праця сприяє виробництву, то продуктивний робітник з таким же правом міг би претендувати на військові почесті, бо не підлягає сумніву, що без його допомоги ніяка армія не могла б виступити в похід, щоб битися і здобувати перемоги» (*D. Buchanan. Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry etc. Edinburgh, 1814, стор. 132*).

«Багатство нації залежить не від кількісного співвідношення між тими, хто виробляє *послуги*, і тими, хто виробляє *вартості*, а від такої пропорції між ними, яка найбільше сприяє тому, щоб зробити працю кожного якомога *плототворнішою*» (*Сеніор*, цит. твір, стор. 204).

Цього Сміт ніколи не заперечував, бо він хоче, щоб кількість таких «необхідних» непродуктивних працівників, як державні чиновники, адвокати, попи і т. ін., була скорочена до тих *розмірів*, в яких їхні послуги необхідні. А це, в усякому разі, і є та «пропорція», при якій вони роблять якомога *плототворнішою* працю продуктивних робітників. Що ж до інших «непродуктивних працівників», працю яких кожний купує тільки *добровільно*, щоб користуватися їх *послугами*, тобто купує як предмет споживання, що дається йому на вибір, то тут можуть бути різні випадки. Кількість цих працівників, що живуть на доход, може бути велика в порівнянні з кількістю «продуктивних» робітників, *по-перше*, тому, що багатство взагалі невелике або має *однобічний* характер, як, наприклад, у середньовічних баронів з їх *почтом*. Замість того щоб споживати в скільки-небудь значних кількостях промислові товари, вони поїдали разом з своїм *почтом* свої сільськогосподарські продукти. Коли ж замість цього вони стали споживати промислові товари, їх *почтові* довелося взятися до праці. Кількість тих, що жили на доход, була велика тільки тому, що значна частина річного продукту споживалась не з *метою відтворення*. При всьому тому загальна кількість населення була невелика. *По-друге*, кількість тих, що живуть на доход, може бути велика тому, що висока продуктивність продуктивних робітників, тобто великий їх *додатковий* продукт, яким годуються *нахлібники*. В цьому випадку праця продуктивних робітників

не тому продуктивна, що існує так багато нахлібників, а навпаки, існує так багато нахлібників тому, що праця продуктивних робітників така продуктивна.

Коли взяти дві країни з однаковим населенням і однаковим розвитком продуктивних сил праці, то завжди з повним правом можна буде сказати разом з А. Смітом, що багатство обох країн слід вимірювати співвідношенням між продуктивними і непродуктивними працівниками. Бо це означає тільки те, що в країні, де є відносно більше продуктивних робітників, відносно більша кількість річного доходу споживається з метою відтворення і, значить, щороку виробляється більша маса вартостей. Таким чином, пан Сеніор тільки переказує положення [412] Адама, замість того щоб протипоставити йому яку-небудь нову думку. А потім він сам проводить тут розрізнення між «виробниками послуг» і «виробниками вартостей», і таким чином з ним відбувається те саме, що і з більшістю цих противників смітівського розрізнення: вони приймають і самі застосовують те саме розрізнення, яке вони ж заперечують.

Характерно, що всі «непродуктивні» економісти, які абсолютно нічого не створюють у своїй власній спеціальності, виступають проти розрізнення продуктивної і непродуктивної праці. Але у відношенні до буржуа ця позиція «непродуктивних» економістів виражає, з одного боку, плазування, прагнення показати, що всі функції перебувають на службі у виробництва багатства для буржуа; а з другого боку, прагнення довести, що буржуазний світ — найкращий із світів, все в ньому корисне, а сам буржуа настільки освічений, що бачить і розуміє це.

У відношенні ж до робітників цей погляд зводиться до твердження, що споживання великої кількості продуктів непродуктивними елементами — річ цілком нормальна, бо непродуктивні споживачі в такій же мірі сприяють виробництву багатства, як і робітники, хоч і на свій особливий манір.

Але кінець кінцем Нассау проговорюється і показує, що він ні слова не зрозумів у зробленому Смітом істотному розрізненні. Він говорить:

«Справді, здається, що в даному разі увага Сміта була цілком зосереджена на становищі великих земельних власників, до яких взагалі тільки й можуть бути застосовані його зауваження про непродуктивні класи. Інакше я не можу пояснити собі його твердження, що *капітал застосовується тільки для утримання продуктивних працівників, тоді як непродуктивні живуть на дохід*. Найбільша частина з тих, кого він переважно називає непродуктивними, — учителі, правителі держави, — утримується за рахунок капіталу, тобто на кошти, авансовані на відтворення» (там же, стор. 204—205).

Тут, дійсно, німієш від здивування. Відкриття пана Нассау, що держава і шкільний учитель живуть за рахунок капіталу, а не за рахунок доходу, не потребує дальших коментаріїв. Коли пан Сеніор хоче цим сказати нам, що вони живуть на прибуток з капіталу, а значить в цьому розумінні за рахунок капіталу, то він тільки забуває, що доход з капіталу не є самий капітал і що цей доход, результат капіталістичного виробництва, не авансується на відтворення, а навпаки, сам є його результатом. Чи, може, він думає так тому, що деякі податки входять у витрати виробництва певних товарів, отже у видатки певних виробництв? То нехай він знає, що це тільки одна з форм збирання податків з доходу.

Відносно Шторха Нассау Сеніор, цей писака-крутій, зауважує ще:

«Пан Шторх, безперечно, помиляється, категорично твердячи, що ці *результати* (здоров'я, смак і т. д.) «становлять, подібно до інших предметів, які мають вартість, частину *доходу* тих, хто ними володіє, і що вони також можуть обмінюватися» (а саме, оскільки вони можуть бути куплені у їх виробників). «Коли б це було так, коли б смак, мораль, релігія дійсно були *предметами*, які можна *купувати*, то багатство мало б зовсім інше значення, ніж те, яке економісти... йому приписують. Ми купуємо зовсім не здоров'я, не знання і не благочестя. Лікар, священник, учитель... можуть виробляти тільки засоби, за допомогою яких з більшою чи меншою імовірністю і з більшою чи меншою досконалістю будуть вироблені ці подальші результати... Якщо в кожному даному випадку були застосовані найбільш відповідні засоби для досягнення успіху, то виробник цих *засобів* має право на винагороду навіть у тому разі, коли він і не добився успіху, не досяг сподіваних результатів. Обмін завершено, як тільки дано пораду або ж дано урок і за них одержано винагороду» (цит. твір, стор. 288—289).

Кінець кінцем великий Нассау сам знов приймає смітівське розрізнення. А саме, він розрізняє, замість продуктивної і непродуктивної праці, «продуктивне споживання і непродуктивне споживання» (стор. 206). А предметом споживання є або товар,— але мова тут іде не про нього,— або ж безпосередньо праця.

Продуктивне, за Сеніором, те споживання, яке застосовує працю, або відтворюючи саму робочу силу (що може робити, наприклад, праця шкільного учителя або праця лікаря), або *відтворюючи* вартість тих товарів, на які ця праця купується. Непродуктивне споживання такої праці, яка не здійснює ні того, ні другого. Тимчасом Сміт заявляє: працю, яка може бути спожита лише продуктивно (тобто виробничо), я називаю продуктивною працею, а ту, яку можна споживати непродуктивно, споживання якої не є за природою своєю виробничим споживанням, я називаю непродуктивною працею. Тут, вихо-

дить, пан Сеніор довів свою дотепність за допомогою пова *vosabula rerum**.

Загалом Нассау списує у Шторха.

**[18] П. РОССІ [ІГНОРУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ ФОРМИ
ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ, ВУЛЬГАРНА КОНЦЕПЦІЯ
«ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАЦІ» НЕПРОДУКТИВНИМИ
ПРАЦІВНИКАМИ]**

[413] *P. Rossi*. Cours d'économie politique (читаний в 1836/37 році), брюссельське видання 1842 року.

Ось де мудрість!

«До *посередніх засобів* (виробництва) «належить все те, що сприяє виробництву, все те, що допомагає усуненню перешкод, надає виробництву більшої дієвості, швидкості, легкості». (До цього у нього сказано, стор. 268: «Існують прямі засоби виробництва і посередні. Це значить: існують такі засоби, які є *необхідною* умовою результату, що нас інтересує, силами, які здійснюють це виробництво; існують й інші засоби виробництва, які сприяють виробництву, але не здійснюють його. Перші можуть діяти навіть *самі*, другі можуть лише допомагати першим у процесі виробництва.») ...«Всяка урядова праця — посередній засіб виробництва... Той, хто виготовив цю шляпу, повинен визнати, що жандарм, який походить по вулиці, суддя, який засідає в суді, тюремник, який приймає злочинця в тюрму і тримає його в ув'язненні, армія, яка захищає кордон від вторгнень ворога,— що всі вони сприяють виробництву» (стор. 272).

Яка втіха для шляпника усвідомлювати, що весь світ приходить в рух для того, щоб він міг виробити і продати цю шляпу! Примушуючи цього тюремника і т. д. *посередньо* — а не *прямо* — сприяти матеріальному виробництву, Россі фактично робить таке ж розрізнення, як і Адам (XII лекція).

В наступній, тринадцятій лекції Россі — по суті справи в тому ж приблизно дусі, як і його попередники, — ополчається *ex professo*** проти Сміта.

Трьома причинами, говорить він, викликане неправильно розрізнення продуктивних і непродуктивних працівників.

1) «Серед *покупців* одні купують продукти або *працю* з метою їх *безпосереднього особистого споживання*; другі купують їх тільки для того, щоб продавати нові продукти, які вони виготовляють при допомозі здобутих ними продуктів і купленої ними праці. Для перших визначальне значення має *споживна вартість*, для других — *мінова вартість*». Коли до уваги беруть тільки мінову вартість, то впадають в помилку Сміта. «Праця мого слуги непродуктивна для мене, — припустимо це на хвилину; але хіба ця праця непродуктивна і для нього?» (цит. твір, стор. 275—276).

* — нових назв речей. Ред.

** — спеціально. Ред.

Оскільки все капіталістичне виробництво ґрунтується на тому, що праця купується безпосередньо з тією метою, щоб у процесі виробництва частину застосовуваної праці привласнити собі *без купівлі*, але потім і цю частину *продати* в продукті, — оскільки це становить основу існування капіталу, саму суть його, — то чи не є розрізнення між працею, яка виробляє капітал, і працею, яка його не виробляє, базисом для розуміння процесу капіталістичного виробництва? Сміт не заперчує, що праця слуги продуктивна для *нього* самого. Всяка послуга продуктивна для її продавця. Лжеприсяга продуктивна для того, хто одержує за неї готівку. Підробка документів продуктивна для того, кому за це платять. Убивство продуктивне для того, кому платять за убивство. Заняття сикофантів*, донощиків, нахлібників, паразитів, облесників продуктивні для них, коли вони виконують такі «послуги» не безплатно. За Росії виходить, що всі вони — «продуктивні працівники», виробники не тільки багатства, але й капіталу. І шахрай, який платить собі сам, — цілком так само, як це роблять суди і держава, — теж «затрачає певну силу, застосовує її певним способом, виробляє результат, що задовольняє потребу людини» [там же, стор. 275], а саме потребу злодія і, може, крім того ще його дружини і дітей. Виходить, що він — продуктивний працівник, коли вся справа тільки в тому, щоб виробляти «результат», який задовольняє «потребу», або коли для віднесення послуг до категорії «продуктивних» треба, як у вищенаведених випадках, тільки те, щоб людина продавала свої «послуги».

2) «Друга помилка полягала в тому, що не робили різниці між прямим виробництвом і посереднім виробництвом. Ось чому державний чиновник в А. Сміта непродуктивний. Але якщо виробництво майже неможливе» (без праці державного чиновника), «то цілком очевидно, що ця праця сприяє виробництву коли й не прямою і не матеріальною допомогою, то все ж посередньою дією, яку не можна не брати до уваги» (цит. твір, стор. 276).

Цю працю, яка посередньо бере участь у виробництві (а вона становить тільки частину непродуктивної праці), ми і називаємо непродуктивною працею. Інакше довелось б сказати, що оскільки державний чиновник абсолютно не може існувати без селянина, то селянин є «посереднім виробником» юстиції і т. д. Дурниця! Є ще одна точка зору, яка відноситься до питання про поділ праці, але про це пізніше.

[3] «Не досить ретельно встановлено різницю між трьома головними фактами виробництва: між *силою*, або *продуктивним засобом*, *застосу-*

* — підлабузників, прислужників. Ред.

ванням цієї сили і *результатом*. Ми купуємо годинник у годинникаря; при цьому нас цікавить тільки *результат* праці. Або купуємо сюртук у кравця; тут має місце те саме. Однак «трапляються ще люди старого складу, які не так дивляться на речі. Вони кличуть до себе робітника і доручають йому пошити ту чи іншу одягу, даючи йому матерію і все потрібне для цієї роботи. Що вони купують, ці люди старого складу? Вони купують силу» {але також і «застосування цієї сили», «засіб, який за їх страх і ризик виробить певні результати... Об'єктом договору є купівля сили».

(Але втім-то й штука, що ці «люди старого складу» застосовують такий спосіб виробництва, який не має нічого спільного з капіталістичним і при якому неможливий весь той розвиток продуктивних сил праці, що його приносить з собою капіталістичне виробництво. Характерно, що така специфічна відмінність для Росії і всіх йому подібних є неістотною.)

«Наймаючи слугу, я купую силу, яка може бути використана для виконання сотень послуг і результати діяльності якої залежать від того, як я цю силу використовую» (стор. 276)

Все це не має ніякого відношення до справи.

[414] По-третє,

«можна кунувати або наймати... певне застосування якої-небудь сили... В цьому разі ви купуєте не продукт і не результат, який маєте на увазі». Оборонна промова адвоката може привести або не привести до того, що я виграю процес. «В усякому разі угода між вами і вашим адвокатом полягає в тому, що за певну вартість він піде в такий-то день і в таке-то місце, щоб говорити там за вас і застосовувати в ваших інтересах свої інтелектуальні сили» (стор. 276).

{До цього ще одно зауваження. В XII лекції, стор. 273, Росії говорить:

«Я далекий від того, щоб вважати виробниками лише тих людей, які проводять своє життя у виготовленні коленкору або чобіт. Я поважаю працю, яка б вона не була... але ця повага не повинна бути виключним привілеєм *працівника фізичної праці*».

Цього А. Сміт не робить. Хто створює книгу, картину, музичний твір, статую, той у нього «продуктивний працівник» у другому розумінні, хоч ні імпровізатор, ні декламатор, ні віртуоз і т. д. не є ним для Сміта. А «послуги», оскільки вони прямо входять у виробництво, А. Сміт розглядає як матеріалізовані в продукті, чи то буде праця працівника фізичної праці, чи директора, прикажчика, інженера і навіть ученого, коли він є винахідником, працівником майстерні, який працює в її стінах або поза ними. Говорячи про поділ праці, Сміт роз'яснює, як ці операції розподіляються між різними особами, і показує, що продукт, товар, є результатом їх спільної праці, а не

праці кого-небудь одного з них. Але «духовні» працівники, такі як-от Россі, заклопотані тим, щоб виправдати ту велику пайку, яку вони одержують з матеріального виробництва.}

Після цього міркування Россі продовжує:

«Таким чином, у мінових операціях увага зосереджується то на одному, то на другому з цих трьох головних фактів виробництва. Але чи можуть ці різні форми обміну відняти у певних продуктів характер багатства, а в зусиль певного класу виробників — якість продуктивної праці? Очевидно, що між цими ідеями нема такого зв'язку, який виправдував би подібний висновок. Якщо я, замість того, щоб купити певний результат, купую силу, необхідну для його вироблення, то невже внаслідок цього діяння цієї сили не буде продуктивним, а продукт не буде багатством? Візьмемо знову приклад з кравцем. Чи купують у кравця одягу цілком готовою, чи доручають пошити її робітникові-кравцю, видавши йому матеріал і заробітну плату, — щодо результату в обох випадках завжди виходить те саме. Ніхто не скаже, що перша праця — *продуктивна праця*, а друга — *непродуктивна праця*; різниця тільки та, що в другому випадку той, хто *хотів одержати убрання*, був своїм власним підприємцем. Але в чому ж, щодо продуктивних сил, різниця між робітником-кравцем, якого ви взяли собі додому, і вашим слугою? Ніякої різниці між ними нема» (цит. твір, стор. 277).

Тут квінтесенція всієї фальшивої мудрості цього зарозумілого водоля. Оскільки А. Сміт, у своєму другому, менш глибокому визначенні, розрізняє працю продуктивну і непродуктивну залежно від того, чи уречевлюється праця прямо в такому товарі, який може бути проданий покушцем праці; чи не уречевлюється, — остільки він називає кравця в обох випадках продуктивним працівником. Але за його глибшим визначенням кравець, що фігурує в другому з зазначених випадків, — «непродуктивний працівник». Россі показує тільки, що він «очевидно» не розуміє А. Сміта.

Те, що «*форми обміну*» для Россі не мають ваги, рівнозначне тому, як коли б фізіолог сказав, що для нього не мають ваги певні форми життя, бо всі вони — лише форми органічної матерії. Але якраз тільки ці форми і важливі для нас, коли йдеться про те, щоб зрозуміти специфічний характер якого-небудь суспільного способу виробництва. Сюртук є сюртук. Але якщо він вироблений при першій формі обміну, то перед вами капіталістичне виробництво і сучасне буржуазне суспільство; коли ж він вироблений при другій формі обміну, то перед вами певна форма ручної праці, сполучна навіть з азіатськими відносинами або з середньовічними і т. д. І ці *форми* є визначальними для самого речового багатства.

Сюртук є сюртук, в цьому — вся премудрість Россі. Але в першому випадку робітник-кравець виробляє не тільки сюртук, він виробляє капітал, а значить і прибуток; він вироб-

ляє свого хазяїна як капіталіста і себе самого як найманого робітника. Коли я доручаю робітникові-кравцю пошити для мене особисто сюртук у мене дома, то внаслідок цього я так же мало стаю своїм власним *підприємцем* (в розумінні певної економічної категорії), як мало *підприємець-кравець* стає підприємцем від того, що [415] він сам носить і споживає пошитий його робітниками сюртук. В одному випадку покупець кравецької праці і робітник-кравець протистоять один одному як простий покупець і простий продавець. Один платить гроші, другий постачає товар, у споживну вартість якого перетворюються мої гроші. Це зовсім нічим не відрізняється від того випадку, коли я купую сюртук у магазині. Продавець і покупець протистоять тут один одному просто як такі. В другому випадку, навпаки, вони протистоять один одному як капітал і наймана праця. Що ж до слуги, то з робітником-кравцем № 2, працю якого я сам купую заради її споживної вартості, він має те спільне, що їм обом властива одна і та сама суспільна форма. Обидва — прості покупці і продавці. Різниця тільки в тому, що тут, внаслідок специфічного способу користування купованою споживною вартістю, має місце ще певне патріархальне відношення, відношення панування і слугування, щб відозмінює і робить огидним це відношення простої купівлі і продажу, коли не за його економічною формою, то за його змістом.

До того ж Росії тільки в інших виразах повторює Гарньє.

«Коли Сміт твердить, що праця слуги не лишає після себе ніякого сліду, то він,— скажемо це прямо,— помиляється більше, ніж це дозволено для Адама Сміта. Припустимо, що який-небудь фабрикант сам управляє великою фабрикою, яка потребує посиленого й уважного нагляду... Ця сама людина, яка не терпить біля себе непродуктивних працівників, не тримає домашньої прислуги. Отже вона змушена *сама себе обслуговувати*... Що ж буде з її продуктивною працею протягом того часу, який вона повинна присвячувати цій нібито непродуктивній праці? Хіба не ясно, що ваші слуги виконують роботу, яка дає вам можливість займатися працею, більш відповідною вашим здібностям? Тому як же можна говорити, що від їх послуг не лишається ніякого сліду? Лишається все те, що ви робите і чого ви не могли б робити, коли б в обслуговуванні вашої особи і вашого дому вас не заміняли слуги» (цит. твір, стор. 277).

Це знов те *збереження праці*, про яке говорили Гарньє, Лодердель і Ганіль. За цим поглядом, непродуктивні види праці є продуктивними лише в тій мірі, в якій вони зберігають працю і залишають більше часу для власної праці, чи то «діяльному капіталістові», чи то продуктивному робітникові,— обидва вони, мовляв, можуть виконувати більш цінну працю завдяки тому, що в галузі менш цінної праці їх заміняють інші. Цим самим виключається значна частина непродуктивних

працівників— домашні слуги, в тій мірі, в якій вони є тільки предметом розкоші, і всі ті непродуктивні працівники, які виробляють тільки насолоду і працею яких я можу користуватися лише *витрачаючи на користування нею рівно стільки ж часу*, скільки *потрібно продавцеві цієї праці на те, щоб виробити її*, виконати її. В обох випадках про «збереження» праці не може бути й мови. Нарешті, навіть особисті послуги, що дійсно зберігають працю, були б продуктивні лише остільки, оскільки їх споживач є продуктивним працівником. Коли він бездільний капіталіст, то вони зберігають йому працю тільки в тому розумінні, що звільняють його від необхідності взагалі що-небудь робити. По-свинському неохайна панійка примушує причісувати себе і обрізати собі нігті, замість того щоб самій це робити; провінціальний дворянчик наймає собі конюха, замість того щоб самому бути своїм власним конюхом; людина, єдиним заняттям якої є їда, тримає кухаря, замість того щоб самій готувати собі страву.

До цих працівників належали б також і ті, що, за висловом Шторха (цит. твір), виробляють *«дозвілля»*, завдяки чому дехто дістає можливість заповнити свій вільний час насолодами, розумовою працею і т. д. Поліцейський зберігає мені той час, який став би потрібний мені для того, щоб бути своїм власним жандармом, солдат зберігає мені час, необхідний для самозахисту, урядовий чинуша зберігає час, потрібний мені для управління самим собою, чистильник взуття — час, необхідний мені на чищення взуття, піп зберігає час, необхідний для роздуму, і т. д.

Що в цьому вірне, то це думка про *поділ праці*. Крім своєї продуктивної праці або експлуатації продуктивної праці, кожному доводилося б виконувати ще багато функцій, які були б непродуктивні і які почасти входять у витрати споживання. (Власне продуктивні робітники повинні самі нести ці витрати споживання і самі виконувати для себе непродуктивну працю.) Якщо це «послуги» приємного характеру, то пан нерідко виконує їх за холопа, як це показує *ius primaе noctis* * або праця по управлінню і т. ін., яку пани віддавна беруть на себе. Але це зовсім не знищує різниці між продуктивною і непродуктивною працею; навпаки, сама ця різниця виступає як результат *поділу праці* і в цьому розумінні сприяє розвиткові загальної продуктивності праці — в силу того, що поділ праці перетворює непродуктивну працю у виключну функцію однієї частини працівників, а продуктивну працю — у виключну функцію другої частини.

* — право першої ночі. Ред.

Але Росії твердить, що навіть «праця» тієї маси домашніх слуг, яка призначена тільки для того, щоб виставляти напоказ багатство її хазяїна, щоб задовольняти його гонор, «не є непродуктивною працею». Чому? Тому, що вона виробляє *щось*: задоволення гонору, можливість похвалитися, виставити напоказ багатство (цит. твір, стор. 277). Тут ми знов натрапляємо на ту нісенітницю, ніби всякий вид послуг що-небудь та виробляє: проститутка виробляє сладострастя, убивця — убивство і т. д. До того ж Сміт сказав, що кожний вид цієї гидоти має свою *вартість*. Не вистачало [416] ще, щоб ці «послуги» робилися безплатно. Про це нема й мови. Але навіть коли б вони виконувались безплатно, вони і тоді ні на копійку не збільшили б багатства (матеріального).

Далі йдуть белетристичні теревені:

«Співак, коли він скінчив співати, нічого, як твердять, не залишає нам. — Ні, він залишає спогад!» (дуже мило!). «Коли ви випили шампанського, що залишається після цього?.. Економічні результати можуть бути різні залежно від того, чи відбувається споживання зараз же після факту виробництва чи ні, чи йде воно швидше чи повільніше, але самий факт споживання, який би він не був, не може відняти у продукту характер багатства. Існують нематеріальні продукти, більш довговічні, ніж деякі матеріальні. Палац існує довго, проте «Іліада» — ще більш довговічне джерело насолоди» (стор. 277—278).

Яка дурниця!

В тому значенні, в якому Росії тут розуміє багатство, тобто в значенні споживної вартості, справа стоїть навіть так, що тільки *споживання* вперше і робить продукт багатством, однаково, як би це споживання не відбувалося: повільно чи швидко (тривалість споживання залежить від його власної природи і від природи предмета). Споживна вартість має значення тільки для споживання, і її існування для споживання є лише існування як предмета споживання, є лише її існування у споживанні. Як пиття шампанського не є продуктивне споживання, хоч воно і виробляє «похмілля», так не є продуктивним споживанням і слухання музики, хоч воно і залишає після себе «спогад». Якщо музика хороша і слухач розуміє музику, то споживання музики більш високе, ніж споживання шампанського, хоч виробництво останнього є «продуктивна праця», а виробництво першої — непродуктивна.

* * *

Підбиваючи підсумок усій нісенітниці, спрямованій проти смітівського розрізнення продуктивної і непродуктивної праці, можна сказати, що Гарньє і ще, можливо, Лодердель та Ганіль (останній, однак, не дав нічого нового) вичерпали весь зміст

цієї полеміки. Пізніші автори (за винятком невдалої спроби Шторха) дають лише белетристичні писання, мудрі балачки. Гарньє — економіст Директорії і консульства, Фер'є і Ганіль — економісти імперії. З другого боку — Лодердель, його вельможність граф, який скоріше ставив собі за мету *апологетично змалювати споживачів як виробників «непродуктивної праці»*. *Вихвалювання* прислужництва, лакейства, *вихвалювання* збирачів податків, паразитів проходить червоною ниткою через писання усіх цих псів. В порівнянні з цим той грубо цинічний характер, який властивий класичній політичній економії, виступає як критика існуючих порядків.

[49) АПОЛОГІЯ МАРНОТРАТНОСТІ БАГАТИХ У МАЛЬТУЗІАНЦЯ ЧАЛМЕРСА]

Одним з найбільш фанатичних мальтузіанців є його *преподобіє Т. Чалмерс*, професор теології, автор книги «*On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society*» (2nd edition, London, 1832). На думку Чалмерса, немає іншого засобу проти усіх соціальних непорядків, крім релігійного виховання робітничого класу (під цим він розуміє християнськи-прикрашене, попівсько-повчальне втовкмачування мальтусівської теорії народонаселення). В той же час він завзятий захисник всіляких зловживань, марнотратних видатків держави, великих окладів для попів і шаленого марнотратства багатих. Він журиться (стор. 260 і далші) над «*дуром часу*», журиться над «*суворою ощадливістю, що межує з голодуванням*», вимагає великих податків, багатой жратви для «*вищих*» і непродуктивних працівників, попів і т. д. (там же) і, звичайно, здійснює галас з приводу смітвського розрізнення. Цьому розрізненню він приділив цілий розділ (одинадцятий), який не містить нічого нового, крім твердження, що ощадливість і т. д. лише шкодить «*продуктивним працівникам*». Тенденція цього розділу характерно резюмована в таких словах:

«Ще розрізнення є безглуздя і до того ж зловмисним в його застосуванні» (цит. твір, стор. 344).

В чому ж полягає ця зловмисність?

«Ми тому так докладно спиналися на цьому питанні, що вважаємо *політичну економію наших днів надто суворою і ворожою щодо встановленої церкви, і ми не маємо сумніву, що цьому дуже сприяло шкідливе смітвське розрізнення*» (стор. 346).

Під «*встановленою церквою*» цей піп розуміє свою власну церкву, англіканську церкву як «*встановлену*» законом. До

того ж він був одним з тих молодців, які сприяли поширенню цього «встановлення» на Ірландію. Цей піп принаймні відзначається одвертістю.

**[20] ПІДСУМКОВІ ЗАУВАЖЕННЯ ПРО АДАМА СМІТА
І ПРО ЙОГО ПОГЛЯДИ НА ПРОДУКТИВНУ
І НЕПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ**

[417] Перше ніж закінчити розділ про Адама Сміта, прочитаємо з його книги ще два місця: перше, в якому він дає волю своїй ненависті до непродуктивного уряду; друге, в якому він намагається довести, чому прогрес промисловості і т. д. передбачає вільну працю. Про *ненависть Сміта до попи!*⁹⁰

В першому місці сказано:

«Тому найбільшим зухвальством і самовпевненістю з боку королів і міністрів є їх претензії на те, щоб стежити за ощадливістю приватних осіб і обмежувати їх видатки законами проти розкоші або заборонаю ввозу закордонних предметів розкоші. Вони самі завжди і без ніяких винятків є найбільшими марнотратниками в усьому суспільстві. Нехай вони добре стежать за своїми власними видатками, а турбуватися про видатки приватних осіб нехай залишать цим останнім. Якщо їх власна марнотратність не розоряє держави, то її ніколи не розорить марнотратність їх підданих» (книга II, розділ 3, видання Мак-Куллоха, том II, стор. 122) [Російський переклад, том I, стор. 292].

І ще раз таке місце *:

«Праця деяких найбільш шанованих станів суспільства, подібно до праці домашніх слуг, не виробляє ніякої вартості» (вона має вартість, тому коштує певного еквівалента, але вона не виробляє ніякої вартості) «і не фіксується або не уречевлюється ні в якому тривало існуючому предметі, чи придатному для продажу товарі... Наприклад, монарх з усіма своїми судовими чиновниками і офіцерами, вся армія і флот є *непродуктивними працівниками*. Вони—*слуги* суспільства і утримуються на частину річного продукту праці інших людей... До цього ж класу слід віднести... священників, юристів, лікарів, всіляких письменників; акторів, паяців, музикантів, оперних співаків, танцюристів і т. д.» (там же, стор. 94—95) [Російський переклад, том I, стор. 279].

Це — мова ще революційної буржуазії, яка ще не підпорядкувала собі все суспільство, державу і т. д. Всі ці трансцендентні заняття, які споконвіку користувалися пошаною, — монарх, судді, офіцери, попи і т. д., — вся сукупність породжуваних ними старих ідеологічних станів, всі належні до цих станів учені, магістри та попи... *економічно* прирівнюються до юрби власних лакеїв і блазнів буржуазії, які утримуються нею і представниками бездільного багатства — земельним дво-

* Див. цей том, частина I, стор. 133, 134 і 241. Ред.

рянством та бездільними капіталістами. Вони просто *слуги* суспільства, подібно до того як другі — їх *слуги*. Вони живуть на продукт *праці інших* людей. Тому їх кількість повинна бути зменшена до крайнього мінімуму. Держава, церква і т. ін. правомірні лише остільки, оскільки вони є комітетами для управління загальними інтересами продуктивних буржуа або для обслуговування цих загальних інтересів, і затрати на ці установи повинні бути зведені до найнеобхіднішого мінімуму, бо самі по собі вони належать до *faux frais* * виробництва. Цей погляд історично цікавий своєю різкою протилежністю, з одного боку, поглядам античних часів, де матеріально продуктивна праця має на собі тавро рабства і розглядається лише як п'єдестал для бездільного громадянина, а з другого боку — уявленням виниклої з розкладу середньовіччя абсолютної абсолютистської монархії, уявленням, що їх Монтеск'є, сам ще перебуваючи в полоні у них, так наївно висловлює в такій тезі («*Esprit des lois*», книга VII, розділ 4):

«Якщо багаті не будуть багато витратити, то бідняки помруть з голоду».

Навпаки, з того часу як буржуазія оволоділа становищем і почасти сама захопила в свої руки державу, почасти пішла на компроміс з її старими господарями; з того часу як вона визнала ідеологічні стани плоттю від своєї плоті і повсюди обернула їх у своїх прикажчиків, перетворивши їх відповідно до своєї власної природи; з того часу як сама вона вже не протистоїть їм як представник продуктивної праці, а проти неї піднімаються справжні продуктивні робітники і цілком так само заявляють їй, що вона живе працею інших людей; з того часу як вона досить просвітилась для того, щоб не віддаватися цілком виробництву, а прагнути також і до «освіченого» споживання; з того часу як навіть духовна праця все в більшій і більшій мірі виконується для її *обслуговування*, вступає на службу до капіталістичного виробництва, — з того часу справа повертається інакше, і буржуазія намагається «економічно» з свого власного погляду виправдати те, проти чого вона раніш боролася своєю критикою. Її рупорами і заспокоювачами її совісті в цьому відношенні є Гарньє та ін. До цього долучається ще ревне прагнення цих економістів (які самі є попами, професорами і т. д.) довести свою «продуктивну» корисність, «економічно» виправдати свої оклади.

[418] В другому місці, що стосується рабства, сказано:

* Див. виноску на стор. 140. *Ред.*

«Подібні професії» (професії ремісника і працівника мануфактури) «вважались» (в багатьох античних державах) «підходящими тільки для рабів, і громадянам заборонялось займатися ними. Навіть у тих державах, де такої заборони не існувало, як, наприклад, в Афінах і в Римі, народ був фактично відсторонений від усіх тих професій, якими тепер звичайно займаються нижчі класи міського населення. Цими професіями в Римі і в Афінах займалися раби багатців, причому вони займалися ними на користь своїх панів, багатство, могутність і покровительство яких робили для вільних бідняків майже неможливим знаходити збут для своїх виробів, коли ці вироби конкурували з виробами рабів багача. Але раби рідко бувають винахідливі, і всі найважливіші удосконалення в промисловості, які полегшують і зменшують працю, чи то у вигляді машин, чи у вигляді кращої організації і поділу праці, були винайдені вільними людьми. Навіть коли б який-небудь раб придумав і запропонував будь-яке удосконалення такого типу, його хазяїн був би схильний побачити в цьому прояв лінощів і бажання зберегти свою працю за рахунок хазяїна. Бідного раба замість нагороди чекала б, цілком імовірно, тільки лайка, а може навіть і побої. Тому на тих підприємствах, де застосовується праця рабів, для виконання тієї самої роботи доводиться, як правило, затрачати більше праці, ніж на підприємствах, що застосовують працю вільних людей. Внаслідок цього вироби підприємств першого виду повинні були, як правило, бути дорожчі, ніж вироби підприємств другого виду. Монтеск'є зауважує, що рудники Угорщини, не будучи багатшими, ніж сусідні з ними рудники Туреччини, завжди експлуатувалися за меншими витратами і, значить, з більшим прибутком. Турецькі рудники експлуатуються за допомогою рабів, і *руки цих рабів — єдині машини*, до яких подумались *турки*. Угорські рудники експлуатуються за допомогою вільних людей, які вживають велику кількість машин для полегшення і скорочення своєї праці. Судячи з того, що нам відомо про ціни промислових виробів за часів греків і римлян, вироби високої якості були, мабуть, надзвичайно дорогі» (цит. твір, книга IV, розділ 9; переклад Гарньє, том III, стор. 549—551) [Російський переклад, том II, стор. 228—229].

* * *

А. Сміт сам пише в 4-му розділі IV книги ⁹¹:

«Пан Локк відмічає різницю між грішми і всяким іншим рухомим майном. Всі інші рухомі предмети, говорять він, *такі нетривкі за своєю природою*, що не можна дуже покладатися на багатство, яке вони становлять... Гроші, навпаки, — надійний друг» і т. д. (там же, том III, стор. 5) [Російський переклад, том II, стор. 10].

І далі там же, на стор. 24—25:

«Предмети споживання, говорять нам, швидко знищуються, тоді як золото і срібло *більш довговічні за свою природою*, і коли б їх не вивозили весь час за кордон, то ці метали могли б нагромаджуватися із століття в століття, що неймовірно збільшило б дійсне багатство країни» [Російський переклад, том II, стор. 17].

Прихильник монетарної системи мріє про золото і срібло тому, що вони — *гроші*, самостійне буття мінової вартості, її відчутне буття, і до того ж незруйновне, вічне буття її, оскільки їм не дозволяють стати засобом обігу, всього тільки тимчасовою

формою мінової вартості товарів. Нагромадження золота і срібла, накопичення їх, утворення скарбів є через це тим способом збагачення, який проповідує монетарна система. І, як я показав цитатою з Петті⁹², навіть інші товари ціняться тут тільки в тій мірі, в якій вони більш-менш довговічні, тобто в якій вони залишаються міновими вартостями.

І от, А. Сміт, *по-перше*, повторює те саме міркування про відносно більшу або меншу довговічність товарів у тому місці, де він говорить, що споживання може бути більш корисним або менш корисним для утворення багатства залежно від більшої або меншої тривалості існування предметів споживання⁹³. Таким чином, тут у нього проглядають уявлення монетарної системи, і так воно й повинно бути, тому що навіть при безпосередньому споживанні у власника товару лишається задня думка про те, що [419] предмет споживання продовжує бути *багатством*, товаром, отже єдністю споживної вартості і мінової вартості, а це залежить від міри довговічності споживної вартості, отже від того, що в ряді випадків споживання тільки поступово і повільно позбавляє дану споживну вартість можливості бути *товаром*, або носієм мінової вартості.

По-друге: У своєму другому розрізненні продуктивної і непродуктивної праці Сміт цілком повертається — в ширшій формі — до розрізнення, яке проводить монетарна система.

Продуктивна праця «фіксується й уречевлюється в будь-якому окремому предметі, або товарі, який можна продати і який існує *принаймні деякий час після того, як сама ця праця вже припинилась*. Це є, так би мовити, певна кількість праці, що зібрана в процесі її уречевлення і зберігається в резерві, щоб бути використаною, коли знадобиться, при будь-якому іншому випадку». Навпаки, результати непродуктивної праці, або виконувани нею послуги, «звичайно зникають в самий момент їх виконання і рідко залишають після себе який-небудь слід або яку-небудь *вартість*, за яку можна було б згодом одержати рівну кількість послуг» (книга II, розділ 3, видання Мак-Куллоха, том II, стор. 94) [Російський переклад, том I, стор. 278—279].

Отже, Сміт проводить таке саме розрізнення між товарами і послугами, яке монетарна система проводить між золотом і сріблом, з одного боку, і всіма іншими товарами, з другого боку. Так само і в Сміта розрізнення проводиться з погляду нагромадження, але нагромадження мислиться вже не у формі утворення скарбів, а в реальній формі відтворення. Товар знищується в споживанні, але при цьому він знов породжує товар більш високої вартості або, при іншому застосуванні його, він сам є такою вартістю, на яку можуть бути куплені інші товари. Властивістю самого продукту праці є те, що він існує у вигляді споживної вартості більш-менш довговічної, а тому

здатної до повторного відчуження, існує у вигляді такої споживної вартості, в якій він виявляється придатним для продажу корисним предметом, носієм мінової вартості, *товаром*, або, по суті справи, *грішми*. Послуги непродуктивних працівників не стають знов *грішми*. Послугами, за які я плачу адвокатуві, лікареві, попові, музикантові і т. д., державному діячеві, солдатові і т. д., я не можу ні сплатити борги, ні купити товар, ні купити працю, що створює додаткову вартість. Ці послуги зникли цілком так само, як зникають недовговічні предмети споживання.

Таким чином, Сміт твердить по суті те саме, що й монетарна система. Ця система вважає продуктивною тільки ту працю, яка виробляє *гроші*, золото і срібло. У Сміта продуктивною є тільки та праця, яка виробляє *гроші* своєму покупцеві; різниця тільки в тому, що Сміт виявляє в усіх товарах властивий їм грошовий характер, хоч би як він був у них прикритий, тоді як монетарна система бачить його тільки в тому товарі, який являє собою самостійне буття мінової вартості.

Це розрізнення ґрунтується на самій суті буржуазного виробництва, тому що багатство не рівнозначне споживній вартості і багатством є тільки *товар*, споживна вартість як носій мінової вартості, як *гроші*. Монетарна система не розуміла, що ці гроші створюються і примножуються споживанням товарів, а не перетворенням їх у золото і срібло, в яких товари кристалізуються як самостійна мінова вартість, але в яких не тільки втрачається їх споживна вартість, але й залишається без зміни *величина їх вартості*.

[РОЗДІЛ П'ЯТИЙ]

НЕККЕР

[СПРОБА ЗОБРАЗИТИ ПРОТИЛЕЖНІСТЬ КЛАСІВ
ПРИ КАПІТАЛІЗМІ ЯК ПРОТИЛЕЖНІСТЬ
МІЖ БІДНІСТЮ І БАГАТСТВОМ]

Уже наведені вище цитати з Ленге показують, що йому ясний характер капіталістичного виробництва⁹⁴. Проте тут, після Неккера, можна буде ще повернутися до Ленге⁹⁵.

В обох своїх творах, в «Sur la Législation et le Commerce des Grains», що вийшов уперше в 1775 році, і в «De l'Administration des Finances de la France» і т. д., Неккер показує, як розвиток продуктивних сил праці сприяє тільки тому, що робітник затрачає *менше часу* на відтворення своєї власної заробітної плати, що він, таким чином, *більше часу* працює на свого наймача *без оплати*. При цьому Неккер правильно бере за основу *середню заробітну плату*, мінімум заробітної плати. Але його по суті цікавить не самé перетворення праці в капітал і не нагромадження капіталу за допомогою цього процесу, а скоріш загальний розвиток протилежності між бідністю і багатством, між бідністю і розкішшю, оснований на тому, що в тій самій мірі, в якій зменшується кількість праці, потрібної для вироблення необхідних життєвих засобів, частина праці стає в дедалі більшій мірі надлишковою і тому може бути використана для виробництва предметів розкоші, може бути застосована в іншій сфері виробництва. Частина цих предметів розкоші має властивість зберігатися; таким чином, предмети розкоші нагромаджуються в руках тих, хто із століття в століття розпоряджається додатковою працею, і вказана протилежність стає внаслідок цього все більш і більш значною.

Важливо те, що багатство непрацюючих станів [420] — прибуток і ренту — Неккер взагалі виводить з додаткової праці. А розглядаючи додаткову вартість, він має на увазі

відносно додаткову вартість, яка походить не від подовження всього робочого дня, а від скорочення *необхідного робочого часу*. Продуктивна сила праці стає продуктивною силою власників умов праці. А сама ця продуктивна сила виражається в скороченні робочого часу, необхідного для одержання певного результату. Головні місця — такі:

По-перше, «De l'Administration des Finances de la France» і т. д. («Oeuvres», том II, Лозанна і Париж, 1789):

«Я бачу, що в одного з класів суспільства дохід завжди лишається майже незмінним; я помічаю, що в другого класу багатство неминуче зростає: так, розкіш, в основі якої лежить зіставлення і порівняння, повинна була супроводити розвиток цієї невідповідності, стаючи з бігом часу все більш різкою...» (назв. твір, стор. 285—286).

(Уже тут добре помічена протилежність *обох класів як класів*.)

«Той клас суспільства, доля якого ніби закріплена соціальними законами, складається з усіх тих, хто, *живучи працею своїх рук*, з неволі підкоряється законам *власників*» (власників умов виробництва) «і змушений вдовольнятися заробітною платою, яка відповідає тільки *найнасуущішим потребам життя*; конкуренція між цими людьми і гніт нужди ставлять їх в залежне становище; і ці обставини не можуть змінитися» (там же, стор. 286).

«*Винайдення все нових і нових знарядь, які спростили всі механічні роботи, збільшило таким чином багатство і добробут власників*; частина цих знарядь, яка зменшила витрати на оброботку землі, збільшила дохід, яким можуть розпоряджатися власники землі; друга частина винаходів людського генія до такої міри полегшила працю в промисловості, що люди, які працюють у тих, хто розподіляє засоби існування» (тобто у капіталістів), «можуть в той же самий час і за ту саму винагороду виробляти більшу кількість усяких виробів» (цит. твір, стор. 287). «Пріпустимо, що в минулому столітті потрібні були сто тисяч робітників, щоб зробити те, що тепер виконують вісімдесят тисяч; останні двадцять тисяч чоловік змушені в такому разі, щоб не лишитися без заробітної плати, звернутися до *інших занять*; і в результаті створюються нові виробничі ручної праці, які збільшують насолоди і розкіш багатих» (стор. 287—288).

«Тому що», — продовжує Неккер, — «не слід випускати з уваги, що оплата всіх тих робіт, які не вимагають особливої вправності, завжди пропорціональна ціні *необхідних для кожного робітника засобів існування*; тому прискорення у виготовленні виробів, коли знання справи стає поширеним явищем, *нітрохи не йде на користь людям праці, а тільки веде до збільшення засобів*, які служать для задоволення смаків і гонору тих, хто розпоряджається продуктами землі» (там же, стор. 288). «Серед різних благ природи, які умілість людини формув і видозмінює, є багато таких, які своєю довговічністю значно перевершують звичайну тривалість людського життя: кожне покоління успадковує частину того, що створено працею попередніх поколінь»

{Неккер розглядає тут лише нагородження того, що А. Сміт називає фондом споживання},

«і поступово в усіх країнах *нагромаджується* все більша кількість виробів умілої праці; а через те що вся ця кількість завжди розподіляється серед власників, то невідповідність між їх умовами життя і тими умовами, в яких перебуває численний клас громадян, неминуче стає все більш значною і все більш помітною» (стор. 289).

Отже:

«Прискорення робіт у промисловості, яке збільшило на землі кількість предметів розкоші і пишноти, тривалість періоду часу, протягом якого відбувалось їх нагромадження, і закони власності, що зосередили ці блага в руках одного тільки класу суспільства, .. всі ці багаті джерела розкоші все одно існували б, яка б не була при цьому сума грошей, що знаходяться в обігу» (стор. 291).

(Останнє зауваження спрямоване полемічно проти тих, хто виводить розкіш із зрослої маси грошей.)

По-друге, «Sur la Législation et le Commerce des Grains» і т. д. («Oeuvres», том IV):

«Як тільки ремісник або землероб позбавляються запасів, вони стають беззахисними; вони повинні працювати сьогодні, щоб завтра не вмерти з голоду; і в цій боротьбі інтересів між [421] власником і робітником один ставить на карту своє власне життя і життя своєї сім'ї, а для другого йдеться лише про можливу затримку в зростанні його розкоші» (назв. твір, стор. 63).

Ця протилежність між багатством, яке не працює, і бідністю, яка працює, щоб жити, породжує також і протилежність знання. Знання і праця відокремлюються одно від одного — і тоді перше протистоїть другому вже як капітал або як предмет розкоші багатих:

«Здатність знати і розуміти є загальний дар природи, але розвивається вона тільки за допомогою навчання; коли б власність була розподілена рівномірно, то кожний працював би помірно»

(таким чином, вирішальним є знов-таки кількість робочого часу),

«і кожна людина мала б певні знання, тому що у кожної залишалася б певна кількість часу» (вільного часу) «для навчальних занять і для роздуму; але при нерівності майна, яка породжена суспільним ладом, шлях до освіти закритий для всіх тих, хто народився без власності. Оскільки всі засоби існування перебувають в руках тієї частини нації, яка вождіє грішми або землею, і оскільки ніхто не віддає нічого даром, то людина, яка з дня свого народження не має ніякого іншого запасу, крім власної сили, змушена віддавати її, — як тільки ця сила починає розвиватися, — на службу власникам, і це — протягом всього життя, день у день, від сходу сонця до того моменту, коли настає повне виснаження цієї сили і коли для її відновлення стає необхідним сон» (стор. 112). «І, нарешті, хіба не безперечно, що така нерівність знань стала необхідною для підтримання усіх тих суспільних нерівностей, які породили її?» (там же, стор. 113; пор. стор. 118, 119).

Неккер висміює змішання економічних понять, характерне для фізіократів щодо землі, а для всіх економістів пізнішого часу щодо речових елементів капіталу,— змішання, внаслідок якого власники умов виробництва звеличуються тому, що ці умови — а зовсім не самі власники — необхідні для процесу праці і для вироблення багатства.

«Починають з того, що плутають значення земельного власника (функції, яку так легко виконувати) з тим значенням, яке має земля» (там же, стор. 126). [IX—421]

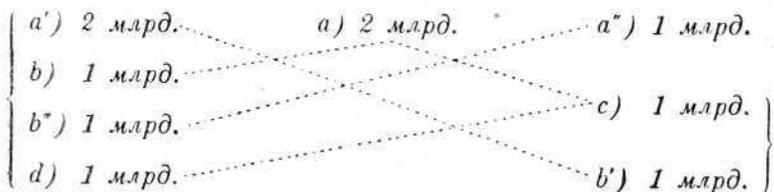
[РОЗДІЛ ШОСТИЙ]
ЕКОНОМІЧНА ТАБЛИЦЯ КЕНЕ
(ВІДСТУП)

[1] СПРОБА КЕНЕ ЗОБРАЗИТИ ПРОЦЕС ВІДТВОРЕННЯ
 Й ОБІГУ СУКУПНОГО КАПИТАЛУ]

[X—422] *Економічна таблиця за Кене* ⁹⁶:

5 млрд. щорічного валового продукту (в турецьких ліврах)

Як первісні і щорічні аванси фермери затрачають	Як ренту земельні власники одержують	Безплідний клас має фонд у розмірі
---	--------------------------------------	------------------------------------

5 млрд.

2 млрд., з яких половина залишається як фонд, що належить безплідному класові.

Щоб зробити таблицю більш наочною, я позначаю те, що у Кене в кожному окремому випадку мислиться як вихідний пункт обігу, через *a*, *a'*, *a''*, дальші ж ланки в даному обігу — через *b*, *c*, *d* і відповідно через *b'*, *b''* ⁹⁷.

Те, що в цій таблиці насамперед заслуговує на увагу і що не могло не справити великого враження на сучасників, це —

той спосіб, яким грошовий обіг виступає тут як цілком визначений товарним обігом і товарним відтворенням, на ділі — процесом обігу капіталу.

**[2) ОБІГ МІЖ ФЕРМЕРАМИ І ЗЕМЕЛЬНИМИ
ВЛАСНИКАМИ. ПОВЕРНЕННЯ ГРОШЕЙ ДО ФЕРМЕРІВ,
ЯКЕ НЕ ВИРАЖАЄ ВІДТВОРЕННЯ]**

Фермер насамперед сплачує грішми 2 млрд. земельному власникові (propriétaire). Останній на 1 млрд. із цих грошей купує предмети харчування у фермера. Таким чином, до фермера повертається назад 1 млрд. грішми, причому реалізованою виявляється $\frac{1}{5}$ валового продукту, яка остаточно переходить із сфери обігу в сферу споживання.

Потім земельний власник на 1 млрд. грішми купує промислові товари, неземлеробські продукти, вартістю в 1 млрд. Тим самим ще одна п'ята частина продукту (у перетвореному вже вигляді) переходить із сфери обігу в сферу споживання. Цей мільярд грішми опиняється тепер в руках безплідного класу, який купує на нього предмети харчування у фермера. Разом з тим другий мільярд, що його фермер сплатив у формі ренти земельному власникові, повертається назад до фермера. З другого боку, друга $\frac{1}{5}$ частина його продукту дісталась безплідному класові, перейшла із сфери обігу в сферу споживання. Отже на кінець цього першого руху ми знаходимо ці 2 млрд. грошей знов у руках фермера. Вони зробили чотири різні процеси обігу.

По-перше, вони послужили засобом платежу, необхідним для сплати ренти. В цій функції вони є не засобом обігу для будь-якої частини річного продукту, а тільки асигновкою, що перебуває в обігу, на частину валового продукту, що дорівнює ренті.

По-друге. На половину 2 млрд., на 1 млрд., земельний власник купує предмети харчування у фермера; земельний власник реалізує, таким чином, свій мільярд у предметах харчування. У вигляді цього мільярда грошей фермер на ділі лише дістає назад половину тієї асигновки на $\frac{2}{5}$ свого продукту, яку він видав земельному власникові. В даному разі цей мільярд, оскільки він служить купівельним засобом, приводить в обіг — на таку ж суму — товар, що переходить остаточно у споживання. Цей мільярд служить тут земельному власникові тільки *купівельним засобом*: земельний власник перетворює гроші знов у споживну вартість (у товар, який, однак, остаточно переходить у споживання, який купується як споживна вартість).

Якщо ми розглядаємо тільки цей окремий акт, то в ньому гроші відіграють для фермера лише ту роль, в якій вони, як купівельний засіб, завжди виступають для продавця, а саме, являючи собою перетворену форму його товару. Земельний власник перетворив свій мільярд грошей у хліб, тоді як фермер перетворив хліб, ціною в 1 млрд., у гроші, реалізував його ціну. Але якщо ми розглянемо цей акт у зв'язку з попереднім актом обігу, то гроші виступають тут не як проста метаморфоза товару фермера, не як золотий еквівалент його товару. Адже цей мільярд грошей становить тільки половину тих 2 млрд. грошей, які фермер [423] сплатив земельному власникові у формі ренти. За 1 млрд. у товарі фермер, правда, одержує 1 млрд. грішми, але *на ділі він таким шляхом тільки викуповує ті гроші, якими він сплатив ренту земельному власникові; інакше кажучи: земельний власник на мільярд, одержаний ним від фермера, купує в нього товар вартістю в 1 млрд. Земельний власник платить фермерові грішми, які він одержав від фермера, не давши йому еквівалента.*

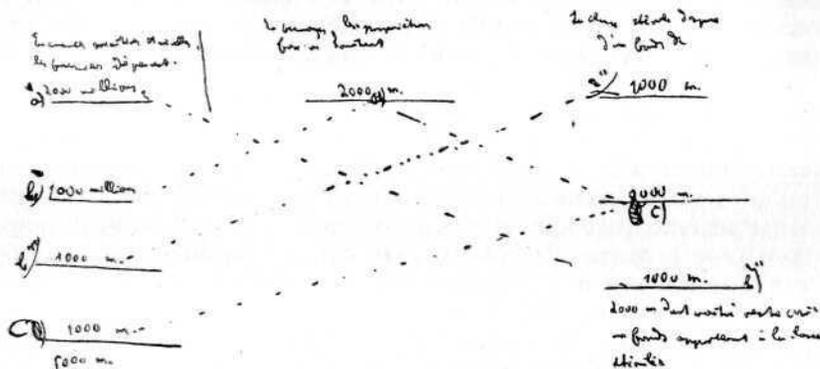
Це повернення грошей до фермера зумовлює, насамперед, те, що гроші тут, у зв'язку з першим актом, не є для фермера простим засобом обігу. А потім це повернення істотно відрізняється від того зворотного руху грошей до вихідного пункту, який виражає процес відтворення.

Наприклад: капіталіст або, — щоб зовсім лишити тут осторонь те, що характерне тільки для капіталістичного відтворення, — виробник затрачає 100 ф. ст., дістаючи необхідні на весь час його роботи сировину, знаряддя праці і життєві засоби. Припустимо, що він додає до засобів виробництва не більше праці, ніж затратив на життєві засоби, на свою, виплачену ним самому собі, заробітну плату. Якщо сировина і т. д. = 80 ф. ст., а додана праця = 20 ф. ст. (стільком же фунтам стерлінгів дорівнюють і спожиті ним життєві засоби), то продукт = 100 ф. ст. І якщо виробник, у свою чергу, цей продукт продас, то 100 ф. ст. знов повертаються до нього у вигляді грошей — і так все знов і знов. Цей зворотний приплив грошей до їх вихідного пункту виражає тут не що інше, як постійне відтворення. Ми маємо тут просту метаморфозу $G - T - G$, перетворення грошей у товар і знов перетворення товару в гроші. Ця проста зміна товарної і грошової форм тут разом з тим є процесом відтворення. Гроші перетворюються в товари — в *засоби виробництва* і життєві засоби; потім ці товари вступають у процес праці як його елементи і виходять з нього як продукт; отже, результатом процесу знов є товар, саме з того моменту, коли готовий продукт знов вступає в процес

Уступка

Таблиця Економічної Таблиці Ке́не

Сума грошей в одній банці (виробники)

1. Вибір банків, які будуть брати гроші з таблиці Ке́не і будуть працювати в одній банці з грошима, які вони мають у своїх банках.

2. Припустимо, що гроші будуть розподілені між банками так, як показано в таблиці Ке́не. Тоді кожен банк буде мати певну суму грошей. Наприклад, Банк А матиме 1000 м., Банк В - 2000 м., Банк С - 1000 м., Банк Д - 1000 м., Банк Е - 1000 м., Банк Ф - 1000 м.

3. Тепер припустимо, що Банк А надає кредит Банку В на суму 2000 м. Це означає, що Банк А втрачає 2000 м., а Банк В отримує 2000 м. Таким чином, сума грошей в обох банках залишається незмінною, але її складові частини змінюються.

4. Аналогічно, Банк В надає кредит Банку С на суму 1000 м., Банк С надає кредит Банку Д на суму 1000 м., Банк Д надає кредит Банку Е на суму 1000 м., Банк Е надає кредит Банку Ф на суму 1000 м.

5. Таким чином, гроші циркулюють між банками, але загальна сума грошей в системі залишається незмінною. Це є ключовою ідеєю економічної таблиці Ке́не.

Сторінка рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» з зображенням схеми «Економічної таблиці» Ке́не

обігу і тим самим знов протистоїть грошам як товар; і, нарешті, товар знов перетворюється в гроші, тому що готовий товар може бути знов обмінений на елементи його виробництва тільки після того, як він попереду перетворений в гроші.

Постійний зворотний приплив грошей до їх вихідного пункту виражає тут не тільки формальне перетворення грошей у товар і товару в гроші — в тому вигляді, в якому це перетворення виступає в простому процесі обігу, або в простому обміні товарів,— *але разом з тим і постійне відтворення товару на стороні того ж виробника*. Мінова вартість (гроші) перетворюється в товари, які входять у споживання, використовуються як споживні вартості, і притому входять у відтворювальне, або виробниче, споживання, відновлюють через те первісну вартість і внаслідок цього знов перетворюються в *ту ж суму грошей* (у наведеному вище прикладі, де виробник працює тільки для підтримання свого існування). Формула $G - T - G$ означає тут те, що G не тільки формально перетворюються в T , але що T дійсно споживається як споживна вартість, переходить із сфери обігу в сферу споживання, але це — споживання виробниче, так що в ньому вартість товару зберігається і відтворюється, внаслідок чого G знов появляються в кінці процесу і зберігаються в русі $G - T - G$.

Навпаки, у згаданому зворотному припливі грошей від земельного власника до фермера нема ніякого процесу відтворення. Справа стоїть так, як коли б фермер дав земельному власникові марки або талони на 1 млрд. продукту. Коли земельний власник витрачає ці талони, вони повертаються знов до фермера, останній їх викупує. Якби земельний власник погодився на сплату йому половини ренти відразу *in natura* *, то в даному випадку не було б ніякого обігу грошей. Весь обіг обмежився б простою передачею з рук в руки, переходом продукту із рук фермера в руки земельного власника. Але спочатку фермер видає земельному власникові замість товару гроші, а потім земельний власник віддає гроші назад фермерові, щоб одержати самий товар. Гроші служать фермерові *засобом платежу* у його зносинах з земельним власником; вони служать земельному власникові *купівельним засобом* у зносинах з фермером. У першій функції вони відходять від фермера, у другій — повертаються до нього назад.

Такий зворотний приплив грошей до виробника повинен мати місце щоразу, коли виробник, замість того щоб віддати частину свого продукту, сплачує своїм кредиторам вартість

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

цього продукту грішми; а кредитором виступає тут кожний, хто є співвласником його додаткового продукту. Прикладом може бути таке. Всі податки виробники сплачують грішми. Гроші тут є для них засобом платежу у відношенні до держави. Держава купує на ці гроші товари у виробників. В руках держави гроші стають купівельним засобом і повертаються таким чином знов до виробників в міру того, як від них відходять їх товари.

Цей момент зворотного припливу грошей — цей своєрідний, не визначуваний відтворенням зворотний приплив грошей — повинен завжди мати місце при обміні доходу на капітал. Тут зворотний приплив грошей викликається не відтворенням, а споживанням. Доход виплачено грішми, але спожитий він може бути тільки у вигляді товарів. Гроші, одержані від виробників як доход, повинні, таким чином, знов бути сплачені виробникам для того, щоб одержати від них таку саму вартість товарами, — отже для того, щоб мати можливість спожити доход. Гроші, якими виплачується доход, — наприклад, рента або проценти чи податки, — мають загальну форму засобу платежу. [424] {Промисловий капіталіст виплачує сам собі свій доход продуктом або ж, продавши продукт, виплачує собі ту частину одержаних за продукт грошей, яка становить його доход.} Припускається, що той, хто виплачує цей доход, раніш одержав від свого кредитора частину свого власного продукту, наприклад фермер — ті $\frac{2}{5}$ продукту, які, за Кене, становлять ренту. Фермер є тільки номінальним власником їх, або володіє ними лише *de facto* *.

Отже, та частина продукту фермера, яка становить сплачувану ним ренту, потребує для свого обігу між фермером і земельним власником лише такої суми грошей, яка дорівнює вартості продукту, хоч ця вартість обертається двічі. Спочатку фермер сплачує ренту грішми; потім земельний власник на ті самі гроші купує продукт. Перше є звичайною передачею грошей, бо гроші функціонують тут лише як *засіб платежу*; отже, припускається, що товар, за який вони сплачуються, вже перебуває у володінні платника і вони не служать йому купівельним засобом, він не одержує за них еквівалента, — навпаки, цей еквівалент вже наперед знаходиться в його руках. У другому випадку гроші, навпаки, функціонують як купівельний засіб, як засіб обігу товару. Справа стоїть так, як коли б фермер на гроші, якими він сплачує ренту, викупив у земельного власника ту частину в продукті, яка належить зе-

* — фактично (на відміну від *de jure* — юридично, на підставі закону). *Ред.*

мельному власникові. Останній на ті самі гроші, які він одержав від фермера (що віддав їх на ділі, однак, без еквівалента), знов купує для себе продукт у фермера.

Отже, та ж сума грошей, яку виробники сплачують власникам доходу у формі засобу платежу, служить власникам доходу купівельним засобом для дістання товарів у виробників. Це дворазове переміщення грошей, з рук виробника в руки власника доходу і з рук останнього знов у руки виробника, виражає собою, таким чином, тільки одноразове переміщення товару, а саме — з рук виробника в руки власника доходу. Оскільки припускається, що виробник — щодо частини свого продукту — є боржником власника доходу, то виробник у вигляді грошової ренти на ділі лише сплачує власникові доходу заднім числом вартість товару, яким він, виробник, уже володіє. Товар перебуває в його руках. Але товар йому не належить. На гроші, виплачувані виробником у формі доходу, він, таким чином, викупує цей товар у свою власність. Тому товар не переходить з рук в руки. Перехід грошей з рук в руки виражає тільки зміну права власності на товар, що лишається по-старому в руках виробника. Звідси це дворазове переміщення грошей при одноразовому тільки переході товару з одних рук в другі. Гроші обертаються двічі, щоб викликати одноразовий обіг товару. Але й вони тільки один раз обертаються як засіб обігу (купівельний засіб), тоді як другий раз вони зробили свій обіг як засіб платежу; при цьому останньому обігу, як я вже показав вище, не відбувається одночасного переміщення товару і грошей.

Справді, якщо у фермера немає грошей, а є тільки продукт, то фермер може оплатити свій продукт тільки після того, як він попередю продав свій товар; отже, перше ніж фермер зможе оплатити земельному власникові свій товар грошми, цей товар мусить уже проробити свою першу метаморфозу. Але навіть і при такому стані речей ми маємо більше переміщень на стороні грошей, ніж на стороні товару. Спочатку ми маємо $T - G: \frac{2}{5}$ товару продаються і обертаються в гроші. Тут відбувається водночас переміщення товару і грошей. Але потім ті ж самі гроші, без переміщення товару, переходять з рук фермера в руки земельного власника. Тут відбувається переміщення грошей без переміщення товару. Справа стоїть так, як коли б фермер мав компаньйона. Він виручив гроші, але мусить ділитися ними з своїм компаньйоном. Вірніше буде сказати, що для розглядуваних $\frac{2}{5}$ справа стоїть так, як коли б гроші виручив прикажчик фермера. Цей прикажчик повинен передати їх фермерові, він не має права залишити їх у себе в кишені.

Перехід грошей з одних рук в другі не виражає тут ніякої метаморфози товару, а є тільки передачею грошей з рук їх безпосереднього володільця в руки їх власника. Так, виходить, справа може стояти в тому випадку, коли перший одержувач грошей є тільки агентом, що одержує гроші для свого хазяїна. В цьому випадку гроші не є навіть засобом платежу; відбувається простий перехід їх з рук одержувача, якому вони не належать, в руки їх власника.

Таке переміщення грошей не має абсолютно нічого спільного з метаморфозою товару, як не має з нею нічого спільного і таке переміщення, яке відбувається при простому розміні одних грошей на інші. Та коли гроші функціонують як засіб платежу, то завжди припускається, що платник раніше одержав той товар, за який він потім розплачується. Що ж до фермера і т. д., то він цього товару *не одержував*: цей товар, — перше ніж він потрапляє в руки земельного власника, — перебуває в руках фермера і являє собою частину його продукту. Однак *юридично* фермер стає власником цього товару тільки тоді, коли він передає земельному власникові одержані за товар гроші. Зміна відбувається в його праві на товар; самий же товар перебуває, як і раніш, в його руках. Але раніш товар вербував в його руках як те, чим він *володіє*, а власником товару був земельний власник. Тепер же товар перебуває в його руках як належна йому самому власність. Зміна юридичної форми, в якій перебуває товар, залишаючись при цьому в тих самих руках, природно не викликає переходу самого товару з одних рук у другі.

[3) ДО ПИТАННЯ ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ МІЖ КАПІТАЛІСТОМ І РОБІТНИКОМ]

[а] БЕЗГЛУЗДИСТЬ ПОГЛЯДУ НА ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ
ЯК НА АВАНС КАПІТАЛІСТА РОБІТНИКОВІ. БУРЖУАЗНЕ
УЯВЛЕННЯ ПРО ПРИБУТОК ЯК ПРО ПРЕМІЮ ЗА РИСК]

[425] [Із сказаного разом з тим видно, яким безглуздя є фраза, яка «пояснює» прибуток капіталіста тим, що він нібито авансує робітникові гроші раніш, ніж перетворив у гроші свій товар.

По-перше. Коли я купую товар для свого споживання, то для мене ніякого «прибутку» не виникає від того, що я є покупцем, а власник товару — «продавцем», що мій товар має форму грошей, а його тільки ще має перетворитися в гроші. Капіталіст оплачує працю тільки після того, як спожив її, тоді як інші товари оплачуються до того, як вони споживаються. Це по-

ходить від своєрідної природи купованого ним товару, який на ділі переходить до покупця повністю тільки після того, як цей товар спожито. Гроші виступають тут як засіб платежу. Капіталіст завжди привласнює собі товар «працю» *раніше*, ніж оплачує його. Але те, що він купує працю тільки з метою одержання прибутку від продажу продукту цієї праці, аж ніяк не може бути *причиною* того, що він цей прибуток одержує. Це тільки мотив. І все в такому разі звелось б тільки ось до чого: купуючи найману працю, капіталіст, мовляв, одержує прибуток *тому*, що він хоче здобути прибуток з продажу продукту цієї праці.

По-друге. Але, кажуть нам, капіталіст все-таки авансує робітникові у формі грошей ту частину продукту, яка йому припадає як заробітна плата, і таким чином звільняє робітника від турбот, ризику і втрати часу, які були б неминучі для робітника, коли б він сам мусив перетворити в гроші частину товару, що належить йому як заробітна плата. Чи не повинен робітник оплачувати капіталістові ці турботи, ризик і втрату часу? Отже, чи не повинен робітник одержувати меншу частку продукту, ніж та, яка, коли б цього не було, йому припадала б?

При такій постановці питання зводиться нанівець все відношення найманої праці і капіталу і в корені знищується економічне пояснення додаткової вартості. Правда, результат процесу полягає в тому, що фонд, з якого капіталіст оплачує найманого робітника, є в дійсності тільки власний продукт останнього і що таким чином капіталіст і робітник *фактично* ділять продукт у певній пропорції між собою. Але цей фактичний результат не має абсолютно нічого спільного з операцією між капіталом і найманою працею (операцією, на яку спирається економічне обґрунтування додаткової вартості, яке впливає з законів самого товарного обміну). Капіталіст купує не що інше, як тимчасове розпорядження робочою силою, і платить за це тільки після того, як робоча сила діяла, уречевилась в продукті. Як і всюди, де гроші виступають в ролі засобу платежу, так і тут купівля і продаж передують реальному відчуженню грошей з боку покупця. Але після цієї операції, яка закінчилася ще до початку дійсного процесу виробництва, праця *належить* уже капіталістові. Йому ж цілком належить і *товар*, що виходить як продукт із цього процесу. Капіталіст виробив його належними йому засобами виробництва і купленою ним, а значить і належною йому — хоч ще й не оплаченою, — працею. Справа стоїть так, як коли б він зовсім не спожив чужої праці для вироблення товару.

Прибуток, одержуваний капіталістом, додаткова вартість,

реалізована ним, походить саме від того, що робітник продав йому як товар не працю, уречевлену в товарі, а саму свою робочу силу. Коли б робітник протистояв йому як товаровласник у першому розумінні⁹⁸, то капіталіст не міг би одержати ніякого прибутку, не міг би реалізувати ніякої додаткової вартості, тому що згідно з законом вартості обмінюється еквіваленти, обмінюється рівна кількість праці на рівну кількість праці. Додаткова вартість капіталіста походить саме від того, що він купує у робітника не товар, а саму його робочу силу, яка має меншу вартість, ніж її продукт, або, що те саме, яка реалізується в більшій кількості уречевленої праці, ніж реалізовано в ній самій. Але ось, для виправдання прибутку задушюється саме його джерело і заперечується вся операція, з якої він виникає. Через те що фактично,— оскільки процес безперервний,— капіталіст платить робітникові тільки з власного продукту цього останнього, так що робітник оплачується тільки частиною свого власного продукту і, значить, авансування є простою видимістю,— то тепер нам кажуть: робітник продав капіталістові свою частку продукту *раніше, ніж цей продукт був перетворений у гроші*. (Можливо, навіть раніше, ніж продукт дістав здатність перетворитися в гроші, бо може статися, що хоч праця робітника і дістала свою матеріалізацію в якому-небудь продукті, але виготовлена в даній момент тільки частина придатного для продажу товару,— наприклад, тільки частина будинку.) При такому погляді на речі капіталіст перестав бути власником продукту, і цим усувається весь той процес, за допомогою якого він *безплатно* привласнював собі чужу працю. Виходить, що один одному протистоять просто товаровласники. У капіталіста в руках гроші, а робітник продає йому не свою робочу силу, а товар, саме ту частину продукту, в якій уречевлена його власна праця.

Робітник може в такому разі сказати капіталістові: «Із цих 5 фунтів продукту (наприклад, пряжі) $\frac{3}{5}$ становлять постійний капітал. Вони належать тобі. $\frac{2}{5}$, тобто 2 фунти, становлять мою знов додану працю. Отже, ти повинен видати мені плату в розмірі 2 фунтів пряжі. Ось і оплати мені вартість цих двох фунтів». В даному разі робітник поклав би собі в кишеню не тільки заробітну плату, а й прибуток, коротше кажучи, всю суму грошей, рівну кількості знов доданої ним, матеріалізованої праці, існуючої у формі 2 фунтів пряжі.

— «Але хіба я»,— говорить капіталіст,— «не авансував постійний капітал?»

— «Нехай так»,— відповідає робітник,— «зате ти й береш собі три фунти, а платиш мені тільки два».

— «Але ж ти не міг би», — наполягає капіталіст, — «матеріалізувати свою працю, не міг би прясти без моєї бавовни і без моїх веретен. За це ти повинен заплатити окремо».

— «Та годі!», — відповідає робітник. — «Бавовна погнила б, а веретена заіржавіли б, коли б я не вжив їх для прядіння. [426] Правда, ті 3 фунти пряжі, які ти собі залишаєш, становлять тільки вартість твоєї бавовни і твоїх веретен, що спожиті в процесі виробництва п'яти фунтів пряжі і, значить, в них містяться. Але тільки моя праця, споживши ці засоби виробництва як такі, зберегла вартість бавовни і веретен. За цю силу моєї праці, що зберігає вартість, я нічого від тебе не вимагаю, бо, — крім самого прядіння, за яке я одержую 2 фунти, — вона не коштувала мені ніякого додаткового робочого часу. Це природний дар, властивий моїй праці, дар, який мені нічого не коштує, але який зберігає вартість постійного капіталу. І якщо я нічого за це від тебе не вимагаю, то й ти не маєш ніяких підстав вимагати від мене винагороди за те, що *без* веретен і бавовни я не міг би прясти. Адже без прядіння твоєї веретена і бавовна не варті були б і копійки».

Притиснутий до стіни капіталіст говорить: «2 фунти пряжі, дійсно, коштують 2 шил. Ними представлена саме ця кількість твого робочого часу. Але ж я мушу платити тобі за них ще до того, як я їх продав. Можливо, мені зовсім не вдасться продати їх. Це — ризик № 1. По-друге, можливо, що я їх продам нижче їх ціни. Це — ризик № 2. А, по-третє, як би там не було, доводиться ще витратити час на їх продаж. Чи повинен я заради тебе *даром* брати на себе обидва ці ризики і, крім того, ще й втрату часу? Даром нічого, крім смерті, не одержиш».

— «Постривай!», — відповідає робітник, — «які наші відносини? Ми протистоїмо один одному як *товаровласники*, *ти* — як *покупець*, *ми* — як *продавці*, бо ти ж хочеш купити у нас нашу частку в продукті, 2 фунти, а те, що в них міститься, — це на ділі не що інше, як наш власний уречевлений робочий час. І ось ти заявляєш, що ми повинні продати тобі свій товар *нижче* його вартості, щоб ти в результаті цього одержав більше вартості у вигляді товару, ніж маєш тепер у вигляді грошей. Вартість нашого товару дорівнює 2 шил. Ти хочеш дати за нього тільки 1 шил., завдяки чому ти, — оскільки один шилінг містить стільки ж робочого часу, скільки 1 фунт пряжі, — одержиш в обмін вартість вдвоє більшу, ніж та, яку сам віддаєш в обмін. Навпаки, ми одержали б замість еквівалента тільки половину еквівалента, замість еквівалента двох фунтів пряжі — лише еквівалент одного фунта. І чим ти обгрунтовуєш цю вимогу, яка суперечить законові вартості і обміну товарів

відповідно до їх вартостей? Чим? Тим, що ти — покупець, а ми — продавці, що наша вартість існує у формі пряжі, товару, а твоя вартість — у формі грошей, що певна вартість, залишаючись тією ж, протистоїть, у формі пряжі, такій же вартості у формі грошей. Та годі, шановний! Адже це — тільки зміна форми, що стосується того *виразу*, який вартість дістає, але ця зміна залишає тією самою *величиною вартості*. Чи, може, ти тримаєшся того дитячого погляду, що всякий товар повинен продаватися *нижче* своєї ціни, — тобто нижче тієї суми грошей, в якій представлена його вартість, — тому що у формі грошей він набуває *більшої* вартості? Але ж ні, шановний, він зовсім не набирає більшої вартості; величина його вартості не змінюється, вона тільки представлена тепер у чистому вигляді мінової вартості.

Подумай лиш, друже, на які неприємності ти сам себе наражаєш! Твоє твердження зводиться до того, що продавець завжди повинен продавати *покупцеві* товар *нижче* його вартості. Дійсно, так справа і стояла на твоїй стороні, коли ми ще продавали тобі не товар, виготовлений нами, а саму нашу робочу силу. Ти, правда, купував її по її вартості, однак саму нашу працю ти купив *нижче* тієї вартості, в якій вона знаходить свій вираз. Але облишмо цей неприємний спогад. Ми, слава богу, вийшли з цього становища відтоді, як ти сам зволив вирішити, що продавати тобі ми повинні вже не нашу робочу силу як товар, а самий товар, що є продуктом нашої праці. Повернемося до тих неприємностей, на які ти себе цим самим прирікаєш. Адже новий проголошений тобою закон, згідно з яким продавець за перетворення свого товару в гроші платить не просто своїм товаром, не тим, що просто обмінює свій товар на гроші, а тим, що продає товар *нижче* його ціни, — цей закон, за яким покупець завжди обманює, обраховує продавця, повинен в однаковій мірі мати силу для всякого покунця і продавця. Припустимо, що ми приймаємо твою пропозицію — однак з тією лише умовою, що ти сам підкорився тобою ж вигаданому законові а саме тому законові, згідно з яким продавець повинен *даром* віддавати частину свого товару покупцеві за те, що цей останній перетворює для продавця його товар у гроші. Отже, ти купуєш наші 2 фунти пряжі вартістю в 2 шил. за 1 шил. і, значить, дістаєш барив в 1 шил., тобто в 100%. Але тепер, після того як ти купив у нас належні нам 2 фунти, у тебе в руках — 5 фунтів пряжі вартістю в 5 шил. Ти, звичайно, сподіваєшся зробити вигідне дільце. 5 фунтів пряжі коштують тобі тільки 4 шил., а ти хочеш продати їх за 5 шил. «Постривай! — говорить *твій покупець*. — Твої 5 фунтів пря-

жі — товар, а ти — продавець. Я маю таку ж вартість у вигляді грошей, я — покупець. Отже, за визнанням тобою законом, операція з тобою повинна принести мені 100% баришу. А тому ти повинен продати мені 5 фунтів пряжі на 50% нижче їх вартості, тобто за 2½ шил. Я даю тобі 2½ шил., одержую за них товар вартістю в 5 шил., і таким чином операція з тобою приносить мені 100% баришу, — адже що справедливе для одного, те справедливе і для другого».

Ти, приятелю, бачиш сам, — [каже далі робітник], — до чого приводить твій новий закон; ти тільки обдурив би сам себе, — адже хоч ти й став на хвилину покупцем, але потім знов виступиш в ролі продавця. В даному випадку ти як продавець втратив би більше, ніж виграв би як покупець. Ти подумай гарненько! Хіба до того, як були вироблені 2 фунти пряжі, які ти тепер хочеш купити у нас, ти не робив інших купівель, без яких взагалі не було б тих 5 фунтів пряжі, про які йде мова? [426a] Хіба ти не купив раніш бавовну і веретена, які тепер представлені в 3 фунтах пряжі? При цих купівлях оптовий торговець бавовною в Ліверпулі і фабрикант прядильних машин в Олдемі протистояли тобі як *продавці*, а ти їм як *покупець*; вони виступали як представники товару, ти як представник грошей — цілком таке саме відношення, в якому ми в дану хвилину маємо честь або нещастя протистояти один одному. Хіба тебе не висміяли б шахраюватий торговець бавовною і твій спритний колега з Олдема, коли б ти вимагав, щоб вони *даром* відпустили тобі частину бавовни і веретен, або, що те саме, продали тобі ці товари нижче їх ціни (і їх вартості), на тій підставі, що ти для них перетворюєш товар у гроші, а вони для тебе перетворюють гроші в товар, що вони — продавці, а ти — покупець? Адже вони нічим не ризикували, вони одержували готівку, мінову вартість у чистій самостійній формі. Зате з твого боку — який ризик! Спочатку виробити з веретен і бавовни пряжу, нести весь ризик процесу виробництва, а потім ще до того ж нести ризик, пов'язаний з продажем пряжі, з перетворенням її знов у гроші. Ризик — чи буде вона продана по своїй вартості, вище чи нижче вартості. Ризик — зовсім не продати її, зовсім не перетворити її знов у гроші. Що ж до пряжі як такої, то вона вітрохи тебе не цікавить. Ти пряжу не їси, не п'єш, ти не можеш використати її інакше, як тільки продавши її. І вже в усякому разі повинна бути оплачена втрата часу, пов'язана з перетворенням пряжі знов у гроші, в якому, приховано, міститься перетворення веретен і бавовни знов у гроші! — Друже! — відказали б тобі твої колеги. — Не корч із себе дурня! Не говори дурниць!

Яке нам, чорт забери, діло до того, як ти думаєш використати нашу бавовну і наші веретена, на що ти хочеш їх вжити! Спали їх, викинь, роби з ними що хочеш, та тільки заплати за них! Що за ідея! Ми повинні принести тобі в дар наші товари тому, що ти зробився бавовнопрядильним фабрикантом і, як видно, погано почуваш себе в цій сфері ділового життя, коли вже так дуже перебільшуєш пов'язані з нею риск і небезпеки! Покинь свою бавовнопрядильню або не показуйся на ринку з такими безглуздими ідеями!»

На цю мову робітників капіталіст відповідає з зневажливою посмішкою: «Видно, що ви, простаки, чули дзвін, та не знаєте, звідки він. Ви говорите про речі, в яких нічого не пам'ятаєте. Ви думаєте, я заплатив ліверпульському пройдисвіту й олдемському молодцю готівкою? Де там в біса! Я заплатив їм векселями, і бавовна ліверпульського пройдисвіта насправді була перероблена на пряжу і продана ще до того, як вийшов строк його векселя. З вами — зовсім інша справа. Ви хочете одержувати готівкою».

— «Чудово», — говорять робітники, — «але що зробили ліверпульський пройдисвіт і олдемський молодець з твоїми векселями?»

— «Що вони з ними зробили?!» — вигукує капіталіст. — «Дурне питання! Вони віднесли їх до своїх банкірів, і ті дисконтували їх!»

— «Скільки вони за це платять банкірові?»

— «Скільки? Гроші тепер дуже дешеві. Думаю, що вони заплатили за дисконт приблизно 3%, тобто не три проценти з усієї суми векселя, а стільки, скільки, рахуючи із 3% річних, припадає на той час, який залишається до закінчення строку векселя».

— «Тим краще», — говорять робітники. — «Плати нам по 2 шил., це і є вартість нашого товару, або ж по 12 шил., бо ми хочемо щотижневого розрахунку замість щоденного. І відверни з них проценти за 14 днів з розрахунку 3% річних».

— «Але цей вексель надто малий», — говорить капіталіст. — «Ні один банкір не дисконтує його».

— «Чудово», — відказують робітники, — «нас 100 чоловік. Ти, значить, повинен заплатити нам 1 200 шил. Видай нам на них вексель. 60 ф. ст. зовсім уже не така маленька сума, щоб такий вексель не можна було дисконтувати. А крім того, ти ж дисконтуєш його сам, і ця сума не повинна бути надто мала для тебе, тому що це якраз та сама сума, з якої ти, як казав, береш прибуток, що з нас видушуєш. Відрахування було б мізерне. І через те що ми одержували б у такому разі повністю

більшу частину нашого продукту, то ми скоро перестали б потребувати твого дисконту. Звичайно, ми відкриємо тобі не більший кредит, ніж дає тобі біржовий маклер, — всього тільки на 14 днів.

Якщо виводити заробітну плату (зовсім перекручуючи дійсні відносини) із дисконтування належної робітникам частини вартості сукупного продукту — із того, що капіталіст оплачує робітникам цю частину *грівми* наперед, — то капіталіст мусив би видавати їм дуже короткотермінові векселі, які він видає, наприклад, торговцеві, що промишляє бавовною, і т. д. Робітник одержував би більшу частину свого продукту, а капіталіст скоро перестав би бути капіталістом. З власника продукту він став би для робітників просто банкіром.

До того ж, якщо капіталіст стоїть перед ризиком продати товар нижче його [427] вартості, то він має також шанси продати його і вище його вартості. Якщо продукт не вдається продати, то робітника викидають на вулицю. Якщо ціна продукту довгий час лишається нижче ринкової, то заробітна плата робітника падає нижче середнього рівня, і фабрики працюють неповний час. Отже найбільшого ризику зазнає робітник.

По-третьє. Нікому не спадає на думку, що фермер, сплачуючи ренту грівми, або промисловий капіталіст, сплачуючи проценти грівми, можуть відраховувати частину належної з них ренти або процента на тій тільки підставі, що вони, — для того щоб мати можливість робити ці платежі, — повинні попередю перетворити свій продукт у гроші.}

[6] КУПІВЛЯ РОБІТНИКОМ ТОВАРІВ У КАПІТАЛІСТА. ЗВОРОТНИЙ ПРИПЛИВ ГРОШЕЙ, ЯКИЙ НЕ ВИРАЖАЄ ВІДТВОРЕННЯ]

Повернення грошей до їх вихідного пункту має місце також і в тій частині капіталу, яка обертається між промисловим капіталістом і робітником (отже, в тій частині оборотного капіталу, яка становить змінний капітал). Капіталіст виплачує робітникові заробітну плату грівми; робітник купує на ці гроші товари у капіталіста, і таким чином гроші повертаються знов до капіталіста. (На практиці — до банкіра капіталіста. Але в дійсності банкіри є у відношенні до окремих капіталістів представниками сукупного капіталу, капіталу в цілому, оскільки він набирає вигляду *грошей*.) Цей зворотний приплив грошей сам по собі зовсім не виражає відтворення. Капіталіст купує в обмін на гроші працю у робітника, робітник купує на ці ж гроші товар у капіталіста. Одні й ті самі гроші виступають спочатку як засіб для купівлі праці, а потім — як засіб для купівлі товару. Зворотний приплив їх до капіталіста

зумовлений тим, що капіталіст виступає у відношенні до одних і тих самих осіб спочатку в ролі покупця, а потім — в ролі продавця. Гроші відходять від нього як від покупця і повертаються до нього як до продавця. Робітник, навпаки, виступає спочатку як продавець, а потім — як покупець, він спочатку одержує гроші, а потім витрачає їх, тоді як капіталіст, на протилежність робітникові, спочатку витрачає гроші, а потім одержує їх назад.

На стороні капіталіста тут відбувається рух $G - T - G$. Він на гроші купує товар (робочу силу); за допомогою продукту цієї робочої сили, за допомогою товару, він купує гроші, або знов продає цей продукт робітникові, що протистояв йому раніш як продавець. Робітник, навпаки, представляє обіг $T - G - T$. Він продає свій товар (робочу силу) і на одержані за нього гроші викупує частину свого власного продукту, виробленого ним товару. Звичайно, можна було б сказати: робітник продає товар (робочу силу) за гроші, затрачає ці гроші на купівлю товару і потім знов продає свою робочу силу, так що процес $G - T - G$ представлений також і на стороні робітника; і через те що гроші постійно обертаються між робітником і капіталістом вперед і назад, то, залежно від того, з чийого боку розглядається цей процес, можна було б з однаковим правом сказати, що робітник — так само, як і капіталіст — представляє рух $G - T - G$. Однак покупцем є капіталіст. Відновлення процесу починається від нього, а не від робітника; тимчасом зворотний приплив грошей до капіталіста зумовлений тим, що робітник мусить купувати життєві засоби. Тут, як і в усіх процесах, де $G - T - G$ є формою обігу на одній стороні, а $T - G - T$ — формою обігу на другій, виявляється, що метою процесу обміну для однієї сторони є мінова вартість, гроші, а тому і збільшення вартості, а для другої сторони — споживна вартість, споживання. Те саме діється і при зворотному припливі грошей у першому з розглянутих випадків, де процес $G - T - G$ відбувається на стороні фермера, а $T - G - T$ — на стороні земельного власника; це ясно, коли взяти до уваги, що G , на які земельний власник купує товар у фермера, являють собою грошову форму земельної ренти, тобто є вже результатом $T - G$, перетвореною формою тієї частини продукту, яка по суті справи належить земельному власникові *in natura*.

Ця різновидність процесу $G - T - G$, — яка є у відносинах між робітником і капіталістом лише виразом зворотного припливу до капіталіста тих грошей, які він витратив на заробітну плату, — сама по собі не виражає процесу відтворення,

а виражає лише те, що покупець у свою чергу стає у відношенні до тих же самих осіб продавцем. Не є вона також і виразом грошей як капіталу, саме того процесу $G - T - G'$, де друге G є більша сума грошей, ніж перше G , і де G' , таким чином, становить самозростаючу вартість (капітал). Навпаки, це тільки вираз формального зворотного припливу тієї ж суми грошей (часто навіть меншої) до вихідного пункту. (Під капіталістом тут, звичайно, розуміється клас капіталістів.) Отже, з мого боку було неправильно, коли я в першій частині⁹⁹ сказав, що форма $G - T - G'$ неодмінно повинна мати вигляд $G - T - G'$. Вона може виражати просто форму зворотного припливу грошей, на що я вже натякнув там же, пояснюючи круговий рух грошей, які повертаються до того ж вихідного пункту, тим, що покупець, у свою чергу, стає продавцем¹⁰⁰.

Але не через цей зворотний приплив грошей збагачується капіталіст. Наприклад, він виплатив 10 шил. заробітної плати. На ці 10 шил. робітник купує у нього товар. Капіталіст дав робітникові на 10 шил. товару за його робочу силу. Коли б він дав робітникові життєві засоби, ціною в 10 шил., *in natura*, то тут не було б ніякого обігу грошей, отже не було б і зворотного припливу грошей. Це явище зворотного припливу грошей не має, виходить, нічого спільного з збагаченням капіталіста, яке походить тільки від того, що в самому процесі виробництва капіталіст привласнює більше праці, ніж витратив на заробітну плату, і що його продукт перевищує таким чином витрати виробництва цього продукту, — тоді як грошей, сплачуваних капіталістом робітникові, ні в якому разі не може бути менше від тієї кількості грошей, на яку робітник купує у капіталіста товар. Цей формальний зворотний приплив грошей не має тут нічого спільного з збагаченням, отже не виражає собою [428] G як капітал, — цілком так само, як у тому випадку, коли гроші, витрачені на сплату ренти, процента і податку, знов припливають до платника земельної ренти, процента і податку, цей зворотний приплив не містить в собі збільшення вартості чи [хоч би] її заміщення.

$G - T - G'$, оскільки цей рух являє собою формальний зворотний приплив грошей до капіталіста, виражає лише те, що видана капіталістом грошова асигновка реалізована в його власному товарі.

Приклад неправильного тлумачення цього грошового потоку — цього повернення грошей до їх вихідного пункту — дивись вище, у розділі про Дестюта де Трасі¹⁰¹. Як другий приклад — особливо щодо грошового обігу між робітником і капіталістом — слід навести далі Брея¹⁰². Нарешті,

щодо капіталіста, який дає гроші в позику, навести *Прудона*¹⁰³.

Ця форма зворотного припливу $G - T - G$ має місце скрізь, де покупець у свою чергу стає продавцем; отже вона має місце на стороні всього торгового капіталу, де всі купці купують один в одного для того, щоб продавати, і продають для того, щоб купувати. Можливо, що покупець— G — не може продати товар, наприклад рис, дорожче, ніж його купив; він, можливо, змушений навіть продати товар нижче його ціни. В такому разі ми мали б тільки просте повернення грошей, тому що купівля переходить тут у продаж без того, щоб гроші проявили себе як самозростаюча вартість, як капітал.

Те саме діється, наприклад, при обміні постійного капіталу. Машинобудівник купує залізо у виробника заліза і продає йому машину. В цьому випадку гроші повертаються назад до машинобудівника. Вони були затрачені як купівельний засіб для придбання заліза. Після цього вони служать виробникові заліза купівельним засобом для придбання машини і таким чином повертаються назад до машинобудівника. За віддані гроші машинобудівник одержав залізо, за одержані гроші він віддав машину. Одна і та сама кількість грошей зробила тут можливим обіг вдвоє більшої вартості. Наприклад, на 1 000 ф. ст. машинобудівник купив залізо; на ті ж 1 000 ф. ст. виробник заліза купує машини. Вартість заліза і машин разом = 2 000 ф. ст. Але таким чином в русі повинні перебувати 3 000 ф. ст.: на 1 000 ф. ст. — грошей, на 1 000 ф. ст. — машин і на 1 000 ф. ст. — заліза. Якби капіталісти провадили обмін *in natura*, товари переходили б з рук в руки без того, щоб хоч один фартинг перебував при цьому в обігу.

Те саме діється і тоді, коли капіталісти провадять взаємні розрахунки один з одним і гроші служать для них засобом платежу. Якщо обертаються паперові гроші або кредитні гроші (банкноти), то загальний стан речей міняється тільки в одному відношенні. В цьому випадку є ще 1 000 ф. ст. в банкнотах, але вони позбавлені «внутрішньої вартості». Як би то не було, так само і тут є 3 000 ф. ст.: 1 000 ф. ст. у вигляді заліза, 1 000 ф. ст. у вигляді машин і 1 000 ф. ст. у вигляді банкнот. Але ці 3 000 ф. ст. існують, як і в першому випадку, тільки тому, що машинобудівник мав у своїх руках 2 000 ф. ст.: на 1 000 ф. ст. — машин і на 1 000 ф. ст. (золотом і сріблом або банкнотами) — грошей. В обох випадках виробник заліза лише повертає машинобудівникові ці останні (тобто гроші), бо виробник заліза одержав їх взагалі тільки тому, що машинобудівник, як покупець, не був — безпосередньо тут же — у свою

чергу продавцем: він оплатив перший товар, залізо, не товаром, а грошми. Коли ж він платить товаром, тобто продає свій товар виробникові заліза, останній повертає йому гроші, тому що оплата не робиться двічі, один раз грошми, другий раз товаром.

В обох операціях золотом або банкнотою представлена перетворена форма того товару, що був куплений машинобудівником, або ж того товару, що після цього був куплений у нього його контрагентом; або ж ними представлений такий товар, який, хоч він і не був куплений, все ж був перетворений у гроші, як це має місце при одержанні доходу земельним власником (його предки і т. д.)¹⁰⁴. Отже тут повернення грошей виражає лише те, що той, хто, сплативши за товар гроші, кинув їх в обіг і вилучає їх звідти назад шляхом продажу іншого товару, що його він кидає в обіг.

Ті самі 1 000 ф. ст., про які тільки що йшла мова, могли, обертаючись між капіталістами, пройти протягом одного дня через сорок, п'ятдесят рук, і це було б тільки переходом капіталу з одних рук в інші. Машина перейшла б до виробника заліза, залізо — до селянина, зерно — до фабриканта крохмалю або спирту, і т. д. Кінець кінцем 1 000 ф. ст. могли б знов опинитися в руках машинобудівника, від нього перейти до виробника заліза і т. д. І таким чином з допомогою цих 1 000 ф. ст. обертався б капітал в 40 000 і більше фунтів стерлінгів, причому гроші могли б постійно повертатися до того, хто їх перший пустив в обіг. Частина прибутку, одержаного на ці 40 000 ф. ст., перетворюється в процент, сплачуваний різними капіталістами, наприклад машинобудівником — тій особі, яка дала йому позику в 1 000 ф. ст., виробником заліза — тому, хто позичив йому 1 000 ф. ст., давно витрачених ним на вугілля і т. д. або ж на заробітну плату, і т. д. Звідси пан Прудон робить той висновок, що ця тисяча фунтів стерлінгів дає *всю суму процентів*, одержувану з 40 000 ф. ст. Коли б, таким чином, норма процента дорівнювала п'яти, то проценти становили б 2 000 ф. ст. Припустивши це, він правильно обчислює, що 1 000 ф. ст. дали 200%. Отакий цей прославлений критик політичної економії! *

* [437] У тому місці в Прудона, на яке вказано вище, говориться:

«Сума іпотечних боргів досягає, згідно з найкраще обізнаними авторами, 12 млрд., згідно з іншими — 16 млрд.; сума боргів по простих векселях становить щонайменше 6 млрд., по командитних вкладах — коло 2 млрд., державний борг — 8 млрд.; разом 28 млрд. Треба мати на увазі, що всі ці борги складаються з грошових сум, які взяті в позику, або вважаються взятими в позику, з 4, 5, 6, 8, 12 і навіть 15 процентів. Для перших трьох категорій цих боргів я приймаю середню норму в 6 процентів; на 20 млрд. це дає 1 200 млн. До цього слід додати проценти на державний борг, коло 400 млн. Всього — 1 600 млн. річних процентів на капітал в 1 млрд.» (стор. 152). Отже, 160%. Бо «сума готівки, — я не хочу сказати: взагалі готівки у Франції, а сума грошей, що перебувають в обігу, включаючи і касову готівку Банку, — не перевищує, за найбільш поширеними оцінками, одного мільярда» (стор. 151). «Коли обмін закінчено, гроші знов вільні і, значить, можуть знов бути віддані в позику...

Але хоч процес $G - T - G$ в тому вигляді, в якому він зображає грошовий обіг між капіталістом і робітником, сам по собі не виражає ніякого акту відтворення, все ж постійне повторення цього процесу, безперервність зворотного припливу грошей, вказує на відтворення. Ні один покупець не може взагалі виступати постійно як продавець, коли він не відтворює продаваних ним товарів. Правда, це має силу у відношенні до всіх, хто живе не на ренту, проценти або податки. Але в одного контрагента при завершенні процесу завжди відбувається зворотний приплив грошей $G - T - G$, як у капіталіста в його відношенні до робітника або ж до земельного власника чи до рантьє (з боку двох останніх має місце всього тільки зворотний приплив грошей). У другого ж контрагента процес завершується купівлею товару, тобто відбувається процес $T - G - T$, як це має місце у робітника. Цей процес робітник постійно відновлює. Ініціатива належить йому завжди як продавцеві, а не як покупцеві. Те саме відноситься до всієї сукупності того грошового обігу, [429] який означає лише трату доходу. Капіталіст, наприклад, сам споживає за рік певну кількість продуктів. Він перетворив свій товар у гроші, щоб затратити ці гроші на купівлю товарів, які він має намір остаточно спожити. Тут відбувається $T - G - T$ і нема зворотного припливу грошей до капіталіста, а гроші надходять знов до продавця (наприклад, до крамаря), капітал якого заміщується завдяки тому, що капіталіст тратить свій дохід.

Але ми бачили також, що існує обмін доходу на дохід, обіг доходів. М'ясник купує хліб у пекаря, пекар купує м'ясо у м'ясника; обидва вони споживають свій дохід. М'ясо, яке з'їдає сам м'ясник, він не оплачує; так само і пекар не оплачує той хліб, який він сам з'їдає. Цю частину доходу кожний з них споживає *in natura*. Але можливо, що м'ясо, куповане пекарем у м'ясника, заміщує цьому останньому не капітал, а дохід, тобто певну частину проданого ним м'яса, що становить не просто його прибуток, а саме ту частину його прибутку, яку він має намір сам спожити як дохід. Хліб, що його м'ясник купує у пекаря, теж є для м'ясника витрачанням його доходу. При розрахунку той або другий повинен сплатити тільки балансову різницю. Збалансована частина їх взаємних купівель і продажів не входить у грошовий обіг. Але припустимо, що пекареві доводиться платити балансову різницю і що ця

Капітал-гроші від одного обміну до другого весь час все знову і знову повертається до свого джерела, і звідси виходить, що всяке нове віддання цих грошей в позику, яке робиться одними й тими самими руками, дає прибуток завжди тій самій особі» (стор. 153—154). «*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon.* Paris, 1850. 100 [437]

різниця становить для м'ясника доход. Тоді м'ясник затратить гроші пекаря на придбання інших предметів споживання. Припустимо, що це буде 10 ф. ст., які він сплачує кравцеві. Якщо ці 10 ф. ст. становлять для кравця доход, то кравець витратить їх подібним же способом. Він, у свою чергу, купить на них хліб і т. д. Тим самим гроші повертаються знов до пекаря, але вони заміщують йому вже не доход, а капітал.

Може бути поставлене ще таке питання: в тому процесі $G - T - G$, який проробляється капіталістом і представляє самозростаючу вартість, капіталіст вилучає з обігу більше грошей, ніж він кинув в обіг. (Цього власне прагнув збирач скарбів, але він цього не досяг. Бо він вилучає із сфери обігу у формі золота і срібла не більше вартості, ніж він у неї кинув у формі товарів. Він володіє тепер більшою вартістю у формі грошей, тоді як раніше він володів більшою вартістю у формі товару.) Нехай у капіталіста всі витрати виробництва його товару дорівнюють 1 000 ф. ст. Він продає свій товар за 1 200 ф. ст., бо в цьому товарі міститься тепер неоплаченої праці 20%, або $\frac{1}{5}$, — праці, яку він продає, хоч і не оплатив її. Як же можливо, що всі капіталісти, клас промислових капіталістів, постійно вилучають з обігу більше грошей, ніж кидають в обіг? З другого боку, можна сказати, що капіталіст постійно кидає в обіг більше, ніж вилучає з нього. Він мусив оплатити свій основний капітал. Але він продає цей останній тільки в міру того, як споживає його, тільки частинами. Входячи цілком у процес виробництва товару, основний капітал завжди входить у *вартість* товару тільки значно меншою частиною. Якщо період обігу основного капіталу дорівнює 10 рокам, то в товар входить щороку лише одна десята частина його, а останні $\frac{9}{10}$ не входять у грошовий обіг, тому що ці $\frac{9}{10}$ взагалі не вступають в обіг у формі товару. Це одне питання.

Цю проблему ми розглянемо пізніше ¹⁰⁶, а поки що повернемося до Кене.

Але перед тим — ще про одне питання. Повернення банкнот у банк, який дисконтує векселі або також видає позики банкнотами, є зовсім іншим явищем, ніж розглянуті досі зворотні припливи грошей. В даному випадку передхоплюється перетворення товару в гроші. Товар дістає форму грошей ще до того, як він проданий, може навіть ще до того, як він вироблений. Але можливо, що він уже і проданий (під вексель). *В усякому разі він ще не оплачений, ще не перетворений знов у гроші.* Таким чином, це перетворення в гроші і в тому і в другому випадку передхоплюється. Як тільки товар проданий (або *припускається* проданим), гроші надходять назад у банк —

або у вигляді його власних банкнот, які повертаються тоді з обігу; або у вигляді чужих банкнот, які обмінюються тоді на його власні банкноти (між банкірами), так що і ті і другі банкноти вилучаються з обігу, повертаються до свого вихідного пункту; або ж у вигляді золота і срібла. Якщо це золото і срібло йде на розмін банкнот, що знаходяться в руках третіх осіб, то банкноти повертаються в банк. Якщо банкноти не пред'являються до розміну, то золото і срібло, що перебувають в обігу, зменшуються на таку їх кількість, яка лежить тепер замість банкнот у кладових банку.

В усіх цих випадках процес полягає ось у чому:

Найявне буття грошей (перетворення товару в гроші) було передхоплене. Коли ж товар дійсно перетворюється в гроші, він перетворюється в них другий раз. Але це друге грошове буття товару повертається до вихідного пункту, воно погашає, заміщує його перше грошове буття, повертається з обігу в банк. Можливо, що це друге грошове буття товару виражається в *тій же самій, цілком ідентичній* масі банкнот, в якій виражалось його перше грошове буття. Наприклад, вексель був дисконтований фабрикантові пряжі. Вексель він одержав від ткача. Одержаними 1 000 ф. ст. фабрикант пряжі заплатив за вугілля, бавовну і т. д. Різні особи, через руки яких проходять ці банкноти при платежах за їх товари, затрачають їх кінець кінцем на купівлю полотна, і таким способом банкноти потрапляють до ткача, який в день закінчення строку векселя оплачує його прядильникові тими ж самими банкнотами, а прядильник повертає їх банкові. Зовсім немає потреби в тому, щоб друге (посмертне) перетворення товару в гроші — після його передхопленого перетворення—[430] відбувалось за допомогою інших грошей, ніж перше. І таким чином здається, ніби прядильник на ділі нічого не одержав, бо спочатку він позичив банкноти, а закінчується процес тим, що прядильник одержує їх назад і повертає їх банкові, що їх видав. Але в дійсності та ж сама банкнота була протягом цього часу засобом обігу і засобом платежу, і прядильник частково сплачував нею свої борги, частково купував на неї товари, необхідні для відтворення пряжі, і таким чином виручав створювану експлуатацією робітника додаткову вартість, частину якої він може тепер виплатити банкові. І до того ж — так само грішми, бо до нього повертається більше грошей, ніж він витратив, авансував, затратив. Яким чином? Це знов-таки стосується того питання, розгляд якого ми відклали¹⁰⁷.

[4] ОБІГ МІЖ ФЕРМЕРАМИ І ПРОМИСЛОВЦЯМИ
В «ЕКОНОМІЧНІЙ ТАБЛИЦІ»]

Отже, ми повертаємось до Кене. Ми переходимо до третього і четвертого актів обігу.

P — земельний власник — купує на 1 млрд. промислових товарів у S^{108} («безплідний» клас, зайнятий у промисловості; в таблиці — лінія a — s^{109}). Тут гроші, 1 млрд., приводять в обіг товар на таку ж суму. {Це тому, що в даному випадку відбувається одноразовий обмін. Коли б P купував товар у S частинами і так само частинами одержував свою ренту від F (фермера), то промислові товари на суму в 1 млрд. могли б бути куплені, скажемо, за допомогою 100 млн. Бо P купує при цьому на 100 млн. промислових товарів у S , S купує на 100 млн. предметів харчування у F , а F платить 100 млн. ренти P ; і коли б це повторилось 10 раз, то від S до P і від F до S перейшло б товарів на 100 млн. $\times 10$, а від F до P перейшла б рента в 100 млн. $\times 10$. Весь обіг здійснився б за допомогою 100 млн. Але якщо F платить всю ренту відразу, то з 1 млрд., який перебуває в руках S , і з 1 млрд., який повертається до F , частина могла б зберігатися в скрині, а частина — обертатися.} Товар на 1 млрд. перейшов тепер від S до P , і, навпаки, гроші на суму в 1 млрд. перейшли від P до S . Це — простий обіг. Гроші і товар тільки переходять з одних рук в інші у взаємно протилежних напрямках. Але крім предметів харчування на 1 млрд., які фермер продав P і які таким чином перейшли у сферу споживання, перейшло у споживання ще на 1 млрд. фабричних товарів, які S продав P . Треба відзначити, що ці товари існували вже до нового врожаю (інакше P не міг би купити їх в обмін на продукт нового врожаю).

S , з свого боку, купує в F предметів харчування на 1 млрд. Таким чином, тепер з обігу перейшла у споживання *ще одна п'ята частина валового продукту*. Цей один мільярд виконує у зносинах між S і F функцію засобу обігу. Але в той же час тут мають місце два явища, яких ми не зустрічаємо у процесі між S і P . В цьому останньому процесі S знов перетворив у гроші частину свого продукту, а саме промислові товари на 1 млрд. В обміні ж з F він перетворює гроші знов у предмети харчування, — що у Кене означає: в заробітну плату, — отже, заміщує ними свій затрачений на заробітну плату і спожитий капітал. Це зворотне перетворення 1 млрд. у життєві засоби виражає у P просте споживання, а в S — виробниче споживання, відтворення, тому що S знов перетворює частину свого товару в один з його елементів виробництва — у життєві засоби.

Таким чином, одна з цих метаморфоз товару, його зворотне перетворення з грошей у товар, виражає тут разом з тим початок його *дійсної*, а не тільки *формальної*, метаморфози, початок його відтворення, початок його зворотного перетворення в його власні елементи виробництва. Тут відбувається разом з тим і метаморфоза капіталу. Навпаки, на стороні P має місце тільки перетворення доходу з форми грошей у форму товару. Це виражає тільки споживання.

По-друге, коли S купує в F на 1 млрд. предмети харчування, до F повертається другий мільярд, яким він сплатив P ренти в грошовій формі. Але повертаються вони до нього тільки тому, що він знову вилучає їх з обігу, викупує їх за допомогою еквівалента в товарах вартістю в 1 млрд. Це те саме, як коли б земельний власник купив у нього на 1 млрд. (крім першого мільярда) предмети харчування, тобто прийняв би другу половину своєї грошової ренти від фермера у вигляді товару, і потім обміняв би цей товар на товар, що належить S . Останній тільки стягає замість P в товарах другу половину тих двох мільярдів, які F сплатив P грішми. Якби сплата провадилася в натуральній формі, то F дав би P на 2 млрд. предметів харчування, з яких 1 млрд. P спожив би сам, а другий мільярд обміняв би з S на його промислові товари. В цьому випадку відбулося б тільки таке: 1) переміщення предметів харчування на 2 млрд. від F до P ; 2) мінова торгівля між P і S , з яких перший обмінює 1 млрд. предметів харчування на 1 млрд. промислових товарів, а другий — навпаки.

Замість цього мали місце чотири такі акти: [431] 1) переміщення 2 млрд. грошей від F до P ; 2) P купує на 1 млрд. предмети харчування у F . Гроші повертаються до F , служать засобом обігу; 3) P купує на 1 млрд. грішми промислові товари у S . Гроші функціонують як засіб обігу, переходять з одних рук в інші в напрямі, протилежному рухові товару; 4) S купує на цей мільярд грішми предмети харчування в F . Гроші функціонують як засіб обігу. Разом з тим для S вони обертаються як капітал. Вони повертаються знов до F , тому що тепер з нього стягнуто другий мільярд предметів харчування, на який земельний власник мав від нього асигновку. Але гроші знов повертаються до F не прямо від земельного власника, а лише після того, як вони послужили засобом обігу між P і S , після того, як вони, не стягнувши ще з F на 1 млрд. предметів харчування, забрали на своєму шляху на 1 млрд. промислових товарів і передали їх від промисловця земельному власникові. Перетворення цього товару в гроші (в обміні з земельним власником), як і подальше перетворення грошей у предмети харчу-

вання (в обміні з фермером), є на стороні S метаморфозою його капіталу, що прибирає спочатку форму грошей, а потім форму складових елементів, необхідних для відтворення капіталу.

Результат попередніх чотирьох актів обігу, виходить, такий: земельний власник витратив свій дохід, придбавши на одну його половину предмети харчування, а на другу половину — промислові товари. Тим самим витрачено 2 млрд., які він одержав як грошову ренту. Половина цієї суми повернулася від нього до фермера прямим шляхом, друга половина — круглим шляхом, через S . Але S звільнився від частини свого готового товару і замінив її предметами харчування, отже одним з елементів відтворення. Цими процесами закінчується обіг, оскільки в ньому фігурує земельний власник. Але з обігу перейшли у споживання (частково у непродуктивне, частково у виробниче, оскільки земельний власник своїм доходом замінив частково капітал S): 1) на 1 млрд. предметів харчування (продукт нового врожаю); 2) на 1 млрд. промислових товарів (продукт урожаю попереднього року); 3) на 1 млрд. предметів харчування, які входять у відтворення, тобто у виробництво тих товарів, які S в наступному році повинен буде обміняти на половину ренти земельного власника.

2 млрд. грошей знаходяться знову в руках фермера. Тепер він купує в S на 1 млрд. товарів для заміщення своїх «щорічних і первісних авансів», оскільки вони складаються почасти із знарядь праці і т. д., почасти — з інших промислових товарів, які споживаються під час виробництва. Це — простий процес обігу. Тим самим 1 млрд. переходить в руки S , і таким чином перетворюється в гроші друга половина його продукту, який існує у формі товару. На обох сторонах має місце метаморфоза капіталу. 1 млрд. фермера перетворюється знову в елементи виробництва, необхідні для процесу відтворення. Готовий товар S перетворюється знов у гроші, проробляє ту *формальну* метаморфозу із товару в гроші, без якої капітал не може перетворитися знов у свої елементи виробництва, а значить не може відтворюватися. Це п'ятий процес обігу. З обігу переходить у відтворювальне споживання на 1 млрд. *промислових товарів* (продукт урожаю попереднього року) ($a'' - b''$)¹⁰.

Нарешті, S перетворює 1 млрд. грошей, у вигляді яких тепер існує половина його товару, в другу половину умов виробництва цього товару — в сировину і т. д. ($a'' - b''$). Це — простий обіг. Для S це разом з тим — метаморфоза його капіталу в придатну для відтворення форму, а для F — зворотне перетворення його продукту в гроші. Тепер з обігу

переходить у споживання остання п'ята частина «валового продукту».

Отже: $\frac{1}{5}$ входить у фермера в процес відтворення і не вступає в обіг; $\frac{1}{5}$ споживається земельним власником; разом — $\frac{2}{5}$; $\frac{2}{5}$ одержує S ; в цілому — $\frac{4}{5}$ III.

Тут в розрахунку явна прогалина. Кене, як видно, робить розрахунок так. F віддає P на 1 млрд. предметів харчування (лінія $a - b$). Сировиною на 1 млрд. він заміщує капітал S ($a' - b'$). Предмети харчування на 1 млрд. становлять для S заробітну плату, вартість якої, додавана ним до товарів, зводиться до вартості предметів, споживаних ним у процесі цього додавання ($c - d$). А 1 млрд. залишається в процесі відтворення (a') і не вступає в обіг. Нарешті, 1 млрд. продукту заміщує «аванси» ($a' - b'$). Але Кене випускає з уваги, що S на ці промислові товари вартістю в 1 млрд. не купує у фермера ні предметів харчування, ні сировини: S , у своїх грошових розрахунках з фермером, тільки повертає фермерові його власні гроші. Адже Кене з самого початку виходить з того припущення, що фермер, крім свого валового продукту, має ще 2 млрд. грішми і що це взагалі є той фонд, з якого черпаються гроші для обігу.

Крім того, Кене забуває, що зверх цих 5 млрд. валового продукту існують ще 2 млрд. валового продукту в промислових товарах, які були вироблені до нового врожаю. Бо 5 млрд. становлять тільки всю річну продукцію фермерів, [432] весь урожай, одержаний фермерами, але зовсім не валовий продукт промисловості, яка повинна замінити з цього врожаю необхідні їй для відтворення елементи.

Таким чином, в наявності є: 1) 2 млрд. грошей на стороні фермера; 2) 5 млрд. валового продукту землі; 3) 2 млрд. вартості в промислових товарах. Значить, 2 млрд. грішми і 7 млрд. продуктами (землеробськими і промисловими). Процес обігу може бути стисло поданий в такому вигляді (F — фермер, P — земельний власник, S — промисловець, безплідний клас):

F сплачує P 2 млрд. ренти в грошовій формі, а P купує у F на 1 млрд. предмети харчування. Цим шляхом реалізується $\frac{1}{5}$ частина валового продукту фермера. Разом з тим до нього повертається 1 млрд. грошей. Далі P купує товару на 1 млрд. у S . Тим самим реалізується $\frac{1}{2}$ валового продукту S . Взамін цього S одержує 1 млрд. грішми. На ці гроші він купує у F предмети харчування вартістю в 1 млрд. Тим самим S заміщує $\frac{1}{2}$ елементів відтворення свого капіталу. Цим шляхом реалізується ще $\frac{1}{5}$ частина валового продукту фермера. Разом з тим в руках фермера знов опиняються 2 млрд. грошей, що

становить ціну 2 млрд. предметів харчування, проданих ним P і S . Потім F купує в S на 1 млрд. товарів для заміщення половини своїх «авансів». Тим самим реалізовано другу половину валового продукту промисловця. Нарешті, S на останній мільярд грішми купує сировину у фермера, — цим реалізується третя $\frac{1}{5}$ частина валового продукту фермера, заміщується друга половина елементів відтворення капіталу S , а 1 млрд. повертається до фермера. В його розпорядженні знов опиняються 2 млрд., що цілком природно, бо Кене розглядає фермера як капіталіста, у відношенні до якого P є тільки одержувачем доходу, а S — тільки одержувачем заробітної плати. Коли б фермер платив P і S безпосередньо своїм продуктом, то він зовсім не витрачав би грошей. Але оскільки він їх витрачає, то P і S купують його продукт на ці гроші, і гроші повертаються до нього знов. Це — те формальне повернення грошей, яке має місце у промислового капіталіста, що починає всю операцію як покупець і потім завершує її. Далі, та $\frac{1}{5}$ валового продукту фермера, яка заміщує його «аванси», належить відтворенню. Залишається реалізувати ту $\frac{1}{5}$, яка складається з предметів харчування, що не вступають в обіг.

**[5] ОБІГ ТОВАРІВ І ОБІГ ГРОШЕЙ
В «ЕКОНОМІЧНІЙ ТАБЛИЦІ». РІЗНІ ВИПАДКИ
ПОВЕРНЕННЯ ГРОШЕЙ ДО ВИХІДНОГО ПУНКТУ]**

S купує у фермера на 1 млрд. предметів харчування і на 1 млрд. сировини, а F , навпаки, купує в S тільки на 1 млрд. товару для заміщення своїх «авансів». Таким чином, S повинен сплатити балансову різницю в 1 млрд., сплачувану кінцем кінцем тим мільярдом, який S одержав від P . Цю *сплату* 1 млрд. фермерові Кене, як видно, змішує з *купівлею* у нього продукту на суму в 1 млрд. Про те, як це уявляв собі Кене, слід подивитися зауваження Бодо ¹¹².

Справді (за нашим розрахунком), 2 млрд. послужили тільки ось для чого: 1) для сплати ренти в розмірі 2 млрд. грішми, 2) для обігу валового продукту фермера на суму в 3 млрд. (а саме, на 1 млрд. предметів харчування, які переходять до P , і на 2 млрд. предметів харчування та сировини, які переходять до S) і для обігу на 2 млрд. валового продукту S (з них на 1 млрд. — для P , для його споживання, і на 1 млрд. — для F , який споживає ці продукти з метою відтворення).

При останній купівлі ($a'' - b''$) S , який купує сировину в F , платить йому за товар грішми.

[433] Отже, ще раз:

S одержав від P 1 млрд. грішми. На цей мільярд грошей він купує в F предмети харчування вартістю в 1 млрд. На цей же мільярд грошей F купує в S товари. На той же мільярд грошей S купує в F сировину.

Або ж справа стоїть так: S купує в F на 1 млрд. грішми сировину і на 1 млрд. грішми предмети харчування. F купує в S товари на 1 млрд. грішми. В цьому останньому випадку 1 млрд. повернувся до S , але тільки тому, що S , за припущенням, крім 1 млрд. грошей, одержаного ним від земельного власника, і товару на 1 млрд., що лишається в нього для продажу, мав ще один мільярд грошей, який він сам кинув в обіг. За цим припущенням, для обігу товарів між S і фермером замість 1 млрд. грошей стало потрібно 2 млрд. В результаті 1 млрд. повернувся до S . Це тому, що останній купує у фермера на 2 млрд. грішми. А фермер купує в S на 1 млрд., виплачуючи йому половину одержаних від нього ж грошей.

У першому випадку S купує двома заходами. Спочатку він затрачає 1 млрд.; цей мільярд знов повертається до нього від F , а потім він ще раз затрачає цей же мільярд — уже остаточно, — сплачуючи його F , і таким чином до нього вже ніщо не повертається назад.

Навпаки, в другому випадку S купує відразу на 2 млрд. І коли F , у свою чергу, купує на 1 млрд. в S , то цей мільярд залишається в S . Обіг потребував би в цьому випадку 2 млрд. замість одного. У першому випадку 1 млрд. грошей реалізував за допомогою двох оборотів товари на 2 млрд. У другому випадку 2 млрд. грошей реалізували товари також на 2 млрд. за допомогою одного обороту. І коли фермер сплачує тепер назад 1 млрд. промисловцю S , останній одержує від цього не більше, ніж у першому випадку. Бо, крім товарів на 1 млрд., він кинув в обіг ще 1 млрд. грошей із свого власного фонду, який існував ще до початку цього процесу обігу. Він віддав їх для потреб обігу, і тому гроші повертаються до нього назад.

В першому випадку: S за допомогою 1 млрд. грошей купує в F на 1 млрд. товару. F за допомогою 1 млрд. грошей купує на 1 млрд. товару в S . За допомогою 1 млрд. грошей S купує в F на 1 млрд. товару, так що в F залишається 1 млрд. грошей.

В другому випадку: S за допомогою 2 млрд. грошей купує на 2 млрд. товару в F . Останній за допомогою 1 млрд. грошей купує в S на 1 млрд. товару. Як і в першому випадку, фермер залишає в себе 1 млрд. грошей. А S одержує назад той мільярд, який був капіталом, авансованим з його боку обігові, і який тепер повертається до цього з обігу. S купує на 2 млрд. товару

в F . F купує на 1 млрд. товару в S . Отже, при всіх обставинах S повинен сплатити балансову різницю в 1 млрд., але не більше. Оскільки S , порядком сплати вказаної балансової різниці, завдяки особливостям цього виду обігу сплатив фермерові 2 млрд., то фермер повертає йому 1 млрд., тоді як у першому випадку він ніяких грошей йому не повертає.

А саме, в першому випадку S купує на 2 млрд. у F , а F — на 1 млрд. у S . Отже, балансова різниця, як і раніш, становить 1 млрд. на користь F . Але ця різниця виплачується йому так, що до нього надходять назад його власні гроші, бо спочатку S купує на 1 млрд. у F , потім F купує на 1 млрд. у S і, нарешті, S купує на 1 млрд. у F . Один мільярд привів тут в обіг 3 млрд. Але в цілому в обігу перебувала вартість (якщо грішми були реальні гроші), рівна 4 млрд.: 3 — товарами і 1 — грішми. Сума грошей, що оберталася і первісно (для сплати фермерові) була кинута в обіг, ні разу не перевищувала 1 млрд., тобто ні разу не перевищувала тієї балансової різниці, яку S повинен був сплатити F . Завдяки тому, що F купує на 1 млрд. у S раніш, ніж останній удруге купує в F на 1 млрд., S може сплатити належну з нього балансову різницю цим мільярдом.

В другому випадку S кидає в обіг 2 млрд. Він, правда, купує на них у F товар вартістю в 2 млрд. Тут ці 2 млрд. потрібні як засіб обігу, і вони віддаються в обмін на еквівалент у формі товару. Але F , у свою чергу, купує в S на 1 млрд. Отже, до S повертається 1 млрд., тому що балансова різниця, яку він повинен сплатити фермерові, становить не два мільярди, а тільки один. S замінив тепер фермерові один мільярд товаром, а тому F повинен повернути S той мільярд, який S , як *тепер* виявилось, переплатив йому грішми. Цей випадок досить цікавий, щоб коротко спинитися на ньому.

При припущеному вище обігу товарів на 3 млрд., з яких 2 млрд. становлять предмети харчування [і сировину], а 1 млрд. — промислові вироби, можливі різні випадки; але тут слід взяти до уваги, *по-перше*, що за припущенням Кене на початок процесу обігу між S і F 1 млрд. грошей перебуває в руках S і 1 млрд. грошей — в руках F ; *по-друге*, порядком ілюстрації, припустимо, що в S , крім 1 млрд. грошей, одержаного від P , є ще 1 млрд. грошей у касі.

[434] 1) *По-перше*, випадок, наведений у Кене. S на 1 млрд. грошей купує в F 1 млрд. товару; F на 1 млрд. грошей, одержаний від S , купує в останнього 1 млрд. товару; нарешті, S на 1 млрд. грошей, що повернувся до нього таким чином, купує в F 1 млрд. товару. Отже, в F лишається той мільярд грошей, який становить для нього капітал (фактично цей мільярд, разом

з другим мільярдом грошей, що його він одержав назад від P , утворює доход, яким він в наступному році знов сплачує ренту грішми, — а саме, 2 млрд. грошей). Тут 1 млрд. грошей обертався тричі: від S до F , від F до S , від S до F , — і кожного разу на сплату за 1 млрд. товару, отже всього за 3 млрд. товару. Якщо самі гроші мають вартість, то в обігу перебуває вартостей на 4 млрд. Гроші функціонують тут тільки як засіб обігу, але для F , — в чіх руках вони кінець кінцем залишаються, — вони перетворюються в гроші і *eventualiter* * — в капітал.

II) *По-друге*. Гроші функціонують тільки як засіб платежу. В цьому випадку підводиться баланс між S , що купує в F на 2 млрд. товару, і F , що купує в S на 1 млрд. товару. Балансову різницю в 1 млрд. S повинен сплатити, по закінченні операції, грішми. Як і в попередньому випадку, 1 млрд. грошей потрапляє в касу F , з тією, однак, різницею, що до того вони не були тут засобом обігу. Ці гроші для F є передачею капіталу, бо вони тільки заміщують йому капітал, що складався з 1 млрд. товару. Таким чином, в обіг увійшло, як і в першому випадку, на 4 млрд. вартостей. Але замість трьох рухів одного мільярда грошей відбувся тільки один, і гроші оплатили тільки рівну їм самим суму товарних вартостей. А в першому випадку вони оплатили вартість в три рази більшу, ніж їх власна вартість. У порівнянні з першим випадком справа обходиться без двох зайвих актів обігу.

III) *По-третьє*. F , маючи один мільярд грошей (що його він одержав від P), вступає спочатку як покупець, купує на 1 млрд. товару в S . Цей мільярд грошей — замість того щоб без діла лежати в F , як скарб, до внесення ренти за наступний рік — вступає таким шляхом в обіг. Отже, в S — 2 млрд. грошей (1 млрд. грошей, одержаний від P , і 1 млрд. грошей, одержаний від F). На ці 2 млрд. грошей він купує в F товар вартістю в 2 млрд. Тепер в обігу стало вартостей на 5 млрд. (3 млрд. товару і 2 млрд. грошей). Відбувся обіг 1 млрд. грошей і 1 млрд. товару і обіг 2 млрд. грошей і 2 млрд. товару. Із цих 2 млрд. грошей той мільярд, який виходить від фермера, обертається двічі, а той мільярд, який виходить від S , тільки один раз. Тепер до F надходять 2 млрд. грошей, але з них тільки 1 млрд. грошей сальдує його баланс, а другий мільярд грошей, — кинутий в обіг ним самим, оскільки він перший виступив як покупець, — повертається до нього через процес обігу.

IV) *По-четверте*. S на 2 млрд. грошей (1 млрд. грошей, одержаний ним від P , і 1 млрд., який він сам кидає в обіг із своєї каси) купує одним заходом у F товар вартістю в 2 млрд.

* — в можливості, за певних умов. *Ред.*

У свою чергу, F купує на 1 млрд. товару в S , отже повертає йому 1 млрд. грошей, затримуючи, як і в попередньому випадку, 1 млрд. грошей порядком сальдування балансу між ним і S . Тепер оберталося вартостей на 5 млрд. Актів же обігу — два.

У випадку III — із 2 млрд. грошей, які S віддає F , 1 млрд. — це ті гроші, які F сам кинув в обіг, і тільки 1 млрд. являють собою ті гроші, які в обіг кинув S . Тут до F надходять 2 млрд. грошей замість 1 млрд., але фактично він одержує тільки 1 млрд., бо другий мільярд він сам кинув в обіг. У випадку IV — до S повертається 1 млрд. грошей, але це той мільярд грошей, який він кинув в обіг сам, із своєї каси, а не виручив від продажу свого товару фермерові.

Якщо у випадку I, як і в випадку II, грошей в обігу ні разу не буває більше 1 млрд., але при цьому в випадку I вони обертуються три рази, три рази переходять з рук в руки, а в випадку II тільки один раз, — то пояснюється це просто тим, що у випадку II припускається розвинутий кредит, отже економія в кількості платежів, тоді як у випадку I має місце швидкий рух, але щоразу гроші виступають при цьому як засіб обігу, так що кожного разу вартість повинна появлятися на обох полюсах у двоякому вигляді: на одному полюсі — у вигляді грошей, на другому — у вигляді товару. Якщо у випадках III і IV обертуються 2 млрд. грошей — замість 1 млрд., як було у випадках I і II, — то це тому, що в обох випадках в обіг вступає відразу товарна вартість в 2 млрд. (у випадку III ми маємо справу з S як покупцем, що замикає процес обігу, а в випадку IV — з S як покупцем, що відкриває процес обігу); коротше кажучи, в обіг відразу вступає на 2 млрд. товарів, і до того ж припускається, що вони купуються негайно, а не оплачуються лише після підведення балансу.

Але як би там не було, найбільший інтерес становить в цьому русі той мільярд грошей, який у випадку III залишає у себе фермер, а у випадку IV — промисловець, хоч в обох випадках балансова різниця в 1 млрд. сплачується фермерові і цей останній у випадку III не одержує ні на копійку більше, а у випадку IV — ні на копійку менше. Тут, звичайно, весь час обмінюються еквіваленти, і коли ми говоримо про балансову різницю, то під цим слід розуміти тільки еквівалент вартості, сплачуваний грошми, а не товаром.

У випадку III F кидає в обіг 1 млрд. грошей і одержує взамін від S товарний еквівалент, тобто одержує на 1 млрд. товару. Але потім S купує в нього товар на 2 млрд. грошей. Таким чином, перший мільярд грошей, що його F кинув в обіг, повертається до нього, але зате від нього відходить 1 млрд. товарами. Цей

мільярд товару оплачується йому тими грошми, які він же витратив. Другий мільярд грошей F одержує на сплату за другий мільярд товару. Ця грошова балансова різниця на його користь постає тому, що він загалом купує товару тільки на 1 млрд. грошей, а в нього купують товар вартістю в 2 млрд.

[435] У випадку IV S одним заходом кидає в обіг 2 млрд. грошей і одержує взамін від F на 2 млрд. товару. F у свою чергу купує в нього 1 млрд. товару на гроші, витрачені самим S , і таким чином 1 млрд. грошей повертається до S .

У випадку IV S фактично дає фермерові у вигляді товару — на 1 млрд. товару, що дорівнює 1 млрд. грошей, і у вигляді грошей — 2 млрд. грошей, отже всього 3 млрд. грошей. А одержує він від F тільки на 2 млрд. товару. Через те F повинен повернути йому 1 млрд. грошей.

У випадку III F дає S , у вигляді товару, на 2 млрд. товару (= 2 млрд. грошей) і у вигляді грошей — 1 млрд. грошей, отже всього 3 млрд. грошей, а одержує від нього тільки на 1 млрд. товару = 1 млрд. грошей. Через те S повинен повернути йому 2 млрд. грошей; 1 млрд. він виплачує тими грошми, які кинув в обіг F , а 1 млрд. він сам кидає в обіг. F залишає у себе як балансову різницю 1 млрд. грошей; залишити у себе обидва мільярди він не може.

В обох випадках S одержує на 2 млрд. товару, а F — на 1 млрд. товару плюс 1 млрд. грошей, тобто грошову балансову різницю. Якщо у випадку III до F надходить, крім того, ще 1 млрд. грошей, то це тільки ті гроші, які він кинув в обіг зверх того, що він вилучає з обігу шляхом продажу товарів. Так само стоїть справа і з S у випадку IV.

В обох випадках S доводиться сплачувати балансову різницю в 1 млрд. грошми, тому що він вилучає з обігу на 2 млрд. товару, а кидає в обіг товару тільки на 1 млрд. В обох випадках F повинен одержати грошми балансову різницю в 1 млрд. грошей, тому що він кидає в обіг на 2 млрд. товару, а вилучає з обігу товару тільки на 1 млрд., так що другий мільярд товару повинен бути сальдований йому грошми. Кінець кінцем тільки цей мільярд грошей і може в обох випадках переходити з рук в руки. Але оскільки в обігу перебувають 2 млрд. грошей, то цей мільярд повинен повернутися до того, хто кинув його в обіг, чи то буде F , який одержав з обігу балансову різницю в 1 млрд. грошей і, крім того, кинув в обіг ще другий мільярд грошми, чи S , який повинен сплатити як балансову різницю тільки 1 млрд. грошей і, крім того, кинув в обіг грошми ще 1 млрд.

У випадку III в обіг вступає на 1 млрд. грошей більше,

ніж це необхідно для обігу товарної маси при інших обставинах, тому що F , виступаючи першим в ролі покупця, повинен кинути гроші в обіг незалежно від того, як складуться остаточні розрахунки. У випадку IV в обіг вступають теж 2 млрд. грошей — замість одного тільки мільярда, як у випадку II, — бо у випадку IV, по-перше, на самому ж початку S виступає як покупець, і, по-друге, він купує на 2 млрд. товару одним заходом. У випадках III і IV грошова маса, яка обертається між цими покупцями і продавцями, кінець кінцем може дорівнювати лише балансовій різниці, яку повинна сплатити одна з сторін. Бо ті гроші, які S або F віддав зверх цієї суми, сплачуються тому або другому з них назад.

Припустимо, що F купує в S на 2 млрд. товару. В такому разі справа складалася б так. F віддає S 1 млрд. грошей за товар. S купує товару на 2 млрд. грошей у F , завдяки чому до останнього повертається перший мільярд і крім того ще один мільярд грошей. F знов купує в S на 1 млрд. грошми, завдяки чому ця сума повертається до S . На кінець процесу F мав би товару на 2 млрд. грошей і той мільярд грошей, який у нього був спочатку, ще до того, як почався процес обігу; а S мав би на 2 млрд. товару і 1 млрд. грошей, що його він так само мав з самого початку. Той мільярд грошей, який належить F , і той мільярд грошей, який належить S , відіграли б роль тільки засобу обігу, щоб потім повернутися як гроші або, в даному випадку, також і як капітал до обох сторін, що пустили їх в обіг. Якби обидві ці сторони застосували гроші як засіб платежу, то вони товаром у 2 млрд. розраховалися б за товар також у 2 млрд.; їх рахунки покрили б один одного; ні одна копійка не оберталася б між ними.

Отже, гроші, що циркулюють як засіб обігу між обома цими сторонами, з яких кожна протистоїть другій двояко — і як покупець і як продавець, — ці гроші повертаються назад; причому можливі три випадки їх обігу.

[По-перше.] Введені в обіг товарні вартості урівноважують одна одну. В цьому випадку гроші повертаються до того, хто авансував їх процесові обігу і таким чином своїм капіталом покрив витрати обігу. Так, наприклад, якщо F і S , кожний на 2 млрд., купують товар один в одного, причому першим виступає на сцену S , то він купує товару в F відразу на 2 млрд. грошей. F повертає йому ці 2 млрд. грошей, купуючи в нього на 2 млрд. товару. Таким чином S — як перед операцією, так і після неї — має 2 млрд. товарами і 2 млрд. грошми. Або, якщо обидва вони — як у наведеному вище випадку — авансують засоби обігу в розмірі однієї і тієї ж частини купованого

ними товару, то на обох сторонах до кожного повертається та сума, яку він авансував процесові обігу; так, наприклад, вище ми бачили, що 1 млрд. грошей повертається до F і 1 млрд. грошей до S .

По-друге. Товарні вартості, що їх обидві сторони обміняли між собою, не урівноважують одна одну. Утворюється балансова різниця, яка має бути сплачена грішми. І якщо, як це мало місце вище у випадку I, товарний обіг складався так, що в результаті кількість грошей, яка вступила в обіг, не перевищила суми, необхідної для сплати балансової різниці,— бо тільки ця сума весь час переміщалася вперед і назад між обома сторонами,— то кінець кінцем вона потрапляє в руки останнього продавця, на користь якого вийшла балансова різниця.

По-третє. Товарні вартості, що їх обидві сторони обміняли між собою, не урівноважують одна одну; повинна бути сплачена балансова різниця; але товарний обіг відбувається в такій формі, що обертається більше грошей, ніж необхідно для сплати балансової різниці; в цьому разі гроші, які перевищують цю балансову різницю, повертаються до тієї сторони, яка їх авансувала. У випадку III вони повертаються до того, хто одержує різницю, у випадку IV — до того, хто повинен її сплатити.

У випадках, об'єднаних під рубрикою «по-друге», гроші повертаються до одержувача балансової різниці тільки при тій умові, коли він першим виступає в ролі покупця, як це було у прикладі з робітником і капіталістом. Коли ж першою в ролі покупця виступає друга сторона, то гроші відходять від неї до її контрагента, як це має місце у випадку II.

[436] {Все це, звичайно, має місце тільки при припущенні, що купівля і продаж певної кількості товарів відбуваються між одними і тими самими особами, так що кожна з них виступає у відношенні до другої сторони поперемінно то як покупець, то як продавець. Припустимо, навпаки, що товар на суму в 3 тисячі розподілено рівними частинами між товаровласниками-продавцями A , A' і A'' і що їм протистоять покупці B , B' і B'' . Якщо три акти купівлі відбуваються тут одночасно, отже відбуваються один поряд одного в просторі, то повинні обертатися 3 тисячі грошей, так що в руки кожного A потрапляє 1 тисяча грошей і в руки кожного B — 1 тисяча товару. Коли ж акти купівлі відбуваються один за другим, послідовно в часі, то це створює можливість обігу однієї і тієї самої тисячі грошей лише в тому випадку, коли метаморфози товарів переплітаються одна з одною, тобто коли частина дійових осіб виступає як в ролі покупців, так і в ролі продавців, хоч і не

у відношенні до одних і тих самих осіб, як у наведеному вище випадку, а у відношенні до одних — в ролі покупців, у відношенні ж до других — в ролі продавців. Так, наприклад: 1) *A* продає *B* на 1 тисячу; 2) *A* купує на цю тисячу у *B'*; 3) *B'* купує на цю тисячу в *A'*; 4) *A'* — на цю тисячу у *B''*; 5) *B''* на цю тисячу — в *A''*. Гроші в даному випадку п'ять разів переходили б з рук в руки, переміщуючись між шістьма особами, але і товару оберталося б при цьому на 5 тисяч. Якби товару оберталося тільки на 3 тисячі, то ми мали б ось що: 1) *A* купує на 1 тисячу у *B*; 2) *B* купує на 1 тисячу в *A'*; 3) *A'* купує на 1 тисячу у *B'*. Три переміщення між чотирма особами. Це — процес *G — T*.)

Розглянуті вище випадки не суперечать раніш викладеному закону,

«за яким при даній швидкості обороту грошей і даній сумі товарних цін кількість обігових засобів являє собою певну величину» (I, стор. 85)¹¹³.

У наведеному вище прикладі — випадок I—1 000 грошей¹¹⁴ обертаються тричі і при цьому приводять в рух товарів на 3 000. Тому маса обігових грошей = $\frac{3\,000 \text{ (сума цін)}}{3 \text{ (швидкість обороту)}}$, або $\frac{3\,000 \text{ (сума цін)}}{3 \text{ обороти}} = 1\,000$ грошей.

У випадку III або IV сума цін товарів, що обертаються, правда, та ж сама (3 000 грошей); але швидкість обігу інша. 2 000 грошей обертаються один раз, тобто 1 000 грошей плюс 1 000 грошей. Але із цих 2 000 грошей одна тисяча робить ще один оборот. 2 000 грошей обслуговує обіг двох третин товару, який має вартість у 3 000, а половина цих грошей приводить в обіг товар на 1 000, тобто останню третину; одна тисяча грошей робить два обороти, а друга тисяча грошей — тільки один оборот. Дворазовий оборот 1 000 грошей реалізує товарну ціну в 2 000 грошей, а одноразовий оборот 1 000 грошей реалізує товарну ціну в 1 000 грошей; разом 3 000 товару. Отже, яка ж швидкість обігу грошей у відношенні до тих товарів, що їх вони тут приводять в обіг? 2 000 грошей роблять $1\frac{1}{2}$ обороту (це рівнозначне тому, що спочатку вся сума робить один оборот, а потім половина її — ще один) = $= \frac{3}{2}$. І дійсно: $\frac{3\,000 \text{ (сума цін)}}{\frac{3}{2} \text{ обороту}} = 2\,000$ грошей.

Але чим же визначається тут *різна швидкість* обігу грошей?

Як у III, так і в IV випадку відмінність викликається, на протилежність випадкові I, ось чим. У випадку I сума цін товарів, що обертаються в кожний даний момент, ніколи не

буває ні більшою, ні меншою, ніж $\frac{1}{3}$ суми цін усієї товарної маси, яка взагалі вступає в обіг. Товару в обігу весь час перебуває тільки на 1 000. А у випадках III і IV, навпаки, один раз обертається на 2 000 товару і один раз — на 1 000; отже, один раз обертаються $\frac{2}{3}$ наявної товарної маси, а один раз — $\frac{1}{3}$. З тієї ж причини в оптовій торгівлі повинні обертатися більші монети, ніж у роздрібній торгівлі.

Як я вже відмітив (I, «Обіг грошей»), зворотний приплив грошей вказує насамперед на те, що *покупець, у свою чергу, стає продавцем*¹¹⁵, причому по суті справи однаково, чи продає він тим самим особам, у яких він купив, чи іншим. Проте, коли це відбувається між одними і тими самими особами, то мають місце явища, які породили так багато помилкових поглядів (Дестют де Трасі)¹¹⁶. Те, що покупець стає продавцем, показує, що має бути проданим новий товар. Безперервність товарного обігу рівнозначна його постійному відновленню (I, стор. 78)¹¹⁷, — отже, ми тут маємо процес відтворення. Покупець може стати, у свою чергу, продавцем — як фабрикант у відношенні до робітника — і без того, щоб це виражало який-небудь акт відтворення. Тільки безперервність цього зворотного припливу грошей, його повторення, вказує тут на процес відтворення.

Той зворотний приплив грошей, який становить зворотне перетворення капіталу в його грошову форму, неминуче свідчить про закінчення одного обороту і про відновлення відтворення, якщо капітал продовжує свій рух як такий. Так само і тут, як і в усіх інших випадках, капіталіст був продавцем, $T - G$, а потім стає покупцем, $G - T$, але тільки в G його капітал знов має ту форму, в якій він може бути обмінений на свої елементи відтворення, і T становить тут ці елементи відтворення. $G - T$ становить тут перетворення грошового капіталу в продуктивний, або промисловий, капітал.

Далі, зворотний приплив грошей до їх вихідного пункту може, як ми бачили, вказувати на те, що в результаті ряду купівель і продажів грошова балансова різниця виходить на користь того покупця, який відкриває ряд цих процесів. F купує в S на 1 000 грішми. S купує в F на 2 000 грішми. Тут 1 000 грошей повертається знов до F . Що ж до другої тисячі, то тут відбувається тільки просте переміщення грошей між S і F .

[437] Нарешті, зворотний приплив грошей до вихідного пункту може відбуватися і без того, щоб це виражало сплату балансової різниці; це може мати місце як 1) в тому випадку, коли баланс платежів урівноважується, тобто коли не доводиться сплачувати грішми ніякої балансової різниці, так 2) і в

тому випадку, коли баланс не урівноважений і доводиться сплачувати балансову різницю грішми. Дивись розглянуті вище випадки. В усіх цих випадках не має значення, чи вступає, наприклад, у відносини з F один і той самий S , чи не один і той самий. Тут S у відношенні до F і F у відношенні до S є всією сукупністю тих, хто продає йому і купує у нього (цілком так само, як в тому прикладі, де сплата балансової різниці проявляється у зворотному припливі грошей). В усіх цих випадках гроші надходять знов до того, хто, так би мовити, авансував їх процесові обігу. Вони, подібно до банкнотів, зробили в обігу своє діло і повертаються до особи, яка пустила їх в обіг. Тут гроші є тільки засобом обігу. Ті капіталісти, які виступають останніми, розплачуються один з одним, і гроші повертаються таким чином до того, хто перший пустив їх в обіг.

Залишається ще відкладене для дальшого розгляду питання: капіталіст вилучає з обігу більше грошей, ніж він кинув в обіг¹¹⁸.

(6) ЗНАЧЕННЯ «ЕКОНОМІЧНОЇ ТАБЛИЦІ» В ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Повернемося до Кене.

А. Сміт не без іронії цитує гіперболічне висловлення маркіза Мірабо:

«Від часу виникнення світу були зроблені три великі відкриття... Перше з них, це — винайдення письма... Друге, це — винайдення (!) грошей... Третє, це — «Економічна таблиця», яка є результатом перших двох винаходів і завершує їх» (переклад Гарнье, том III, книга IV, розділ 9, стор. 540) [Російський переклад, том II, стор. 224—225].

Насправді ж це була спроба зобразити весь процес виробництва капіталу як процес відтворення, а обіг — тільки як форму цього процесу відтворення; грошовий обіг — тільки як момент обігу капіталу; разом з тим це була спроба включити в цей процес відтворення походження доходу, обмін між капіталом і доходом, відношення між відтворювальним і остаточним споживанням, а в обіг капіталу включити обіг між виробниками і споживачами (в дійсності — між капіталом і доходом); нарешті, це була спроба зобразити як моменти процесу відтворення обіг між двома великими підрозділами продуктивної праці — між виробництвом сировини і промисловістю, — і все це в одній «Таблиці», яка фактично складається всього тільки з п'яти ліній, що зв'язують шість вихідних точок або ж точок повернення. Ця спроба, зроблена у другій третині XVIII століття, в період дитинства політичної економії, була в найвищій мірі

геніальною ідеєю, безперечно найгеніальнішою з усіх, які тільки висунула до того часу політична економія.

Щодо обігу капіталу, процесу його відтворення, різних форм, яких капітал набирає в цьому процесі відтворення, того зв'язку, який існує між обігом капіталу і загальним обігом, отже щодо не тільки обміну капіталу на капітал, а й обміну між капіталом і доходом,— то Сміт на ділі лише сприйняв спадщину фізіократів і дав більш точну класифікацію і детальний опис окремих статей інвентаря, але навряд чи зобразив і витлумачив процес в цілому так правильно, як він був — по загальному задуму — намічений в «Економічній таблиці», незважаючи на помилкові передпосилки Кене.

І якщо, далі, Сміт говорить про фізіократів:

«Їх праці, безперечно, зробили певну послугу їх країні» (там же, стор. 538) [Російський переклад, том II, стор. 224],

то це до нескромності скромна оцінка значення такої, наприклад, людини, як Тюрго, який — щодо прямого впливу — є одним з батьків французької революції. [437]

[РОЗДІЛ СЬОМИЙ]

ЛЕНГЕ

[РАННЯ КРИТИКА БУРЖУАЗНО-ЛІБЕРАЛЬНОГО ПОГЛЯДУ
НА «СВОБОДУ» РОБІТНИКА]

[438] *Linguet. Théorie des Loix Civiles etc. Londres, 1767.*

За планом мого твору, соціалістичні і комуністичні автори взагалі не включаються в історичні огляди. Ці огляди повинні лише показати, з одного боку, в якій формі політико-економи критикують самих себе, а з другого боку, в яких формах, що стали історичними віхами, були вперше висловлені і розвинуті далі закони політичної економії. Тому, розглядаючи додаткову вартість, я лишаю остеронь таких авторів XVIII століття, як Бріссо, Годвін і т. д., і так само соціалістів та комуністів XIX століття. Ті нечисленні соціалістичні автори, про яких я, далі, говоритиму в цьому огляді¹¹⁹, або самі стають на точку зору буржуазної політичної економії, або виходять у своїй боротьбі проти неї з її ж власної точки зору.

Проте Ленге не соціаліст. Його полеміка проти буржуазно-ліберальних ідеалів сучасних йому просвітителів, проти панування буржуазії, що тоді починалося, прибирається — наполовину всерйоз, наполовину іронічно — в реакційну оболонку. Він захищає азіатський деспотизм, виступаючи проти цивілізованих європейських форм деспотизму, обстоює рабство, виступаючи проти найманої праці.

Том I. Вже одно його зауваження проти Монтеск'є:

«Власність — ось дух законів»¹²⁰ —

показує глибину його погляду.

Єдині політико-економи, з якими Ленге доводилось мати справу, були фізіократи.

Багачі, доводить Ленге, заволоділи всіма умовами виробництва; це — *відчуження умов виробництва*, якими в їх найпростішій формі є самі стихії природи.

«В наших цивілізованих країнах всі стихії природи стали рабами» (стор. 188).

Для того щоб дістати частину цих привласнених багачами скарбів, їх треба купити тяжкою працею, яка збільшує багатство цих багачів.

«Таким чином, захоплена в полон природа перестала надавати своїм дітям легко приступні джерела для підтримання їх життя. Її благодіяння доводиться оплачувати надзвичайними зусиллями, а її дари — тяжкою працею».

(Тут — в «дарах природи» — проступає фізіократичний погляд.)

«Багач, що *захопив їх у своє виключне володіння*, тільки за цю ціну погоджується повернути для загального користування зовсім незначну їх частину. *Щоб мати доступ до його скарбів, треба працювати над їх примноженням*» (стор. 189). «Доводиться, таким чином, відмовитися від химер свободи» (стор. 190). Закони існують для «санкціонування первісної узурпації» (приватної власності) і для «запобігання новим узурпаціям» (стор. 192). «Вони є своєрідною змовою проти найчисленнішої частини роду людського» (а саме, проти неімущих — цит. твір [стор. 195]). «Суспільство створило закони, а не закони — суспільство» (стор. 230). «Власність появилася раніше законів» (стор. 236).

Саме «суспільство» — той факт, що людина живе в суспільстві, а не як незалежний самостійний індивід, — є коренем власності, основаних на ній законів і неминуче виниклого з неї рабства.

З одного боку, жили мирно і розрізнено землероби і пастухи. З другого боку, існували «мисливці, що звикли добувати життєві засоби кровопролиттям і об'єднуватися в банди, щоб мати можливість легше робити облави на тварин, м'ясом яких вони харчувались, і змовлятися про дільбу здобичі» (стор. 279). «Саме у мисливців повинні були появитися перші ознаки суспільства» (стор. 278). «*Справжнє суспільство утворилося на шкоду інтересам пастухів і хліборобів, і основою йому стало їх поневолення бандою об'єднаних мисливців*» (стор. 289). Всі обов'язки в суспільстві зводяться до командування і підкорення. «Ця деградація частини роду людського спочатку була причиною виникнення суспільства, а потім породила закони» (стор. 294).

Нужда примушує робітників, позбавлених умов виробництва, — для того щоб мати можливість жити, — працювати над збільшенням чужого багатства.

«Тільки неможливість прожити інакше змушує наших поденщиків орати землю, плодами якої їм не доведеться скористатися, а наших му-

лярів — споруджувати будинки, в яких їм не доведеться жити. Злидні женуть їх на ринок, де вони ждуть панів, які зволили б їх купити. *Злидні примушують їх на колінах благати багача, щоб він дозволив їм збагачувати його»* (стор. 274).

«Отже, поневолення було першою причиною виникнення суспільства, а насильство — його першою закріплюючою ланкою» (стор. 302). «Їх (людей) «першою турботою було, безперечно, добути собі їжу... Друга турбота повинна була полягати у відшуканні засобів, які дозволяли б *добувати собі їжу не працюючи*» (стор. 307—308). «Цього вони могли досягти тільки *привласненням плодів чужої праці*» (стор. 308). «Перші завойовники тільки для того стали владарювати, щоб провадити безкарно бездільне життя; вони зробились королями, щоб мати у своєму розпорядженні засоби існування. Цим дуже звужується і спрощується... ідея панування» (стор. 309). «Суспільство породжене насильством, а власність — узурпацією» (стор. 347). «Як тільки появились пани і раби, утворилося суспільство» (стор. 343). «З самого початку двома [439] устоями громадянського суспільства були, з одного боку, рабство більшої частини чоловіків, а з другого — рабство усіх жінок... За рахунок трьох чвертей загальної кількості своїх членів суспільство забезпечило щастя, багатство, дозволила невеликої кількості власників, про яких воно тільки й турбувалось» (стор. 365).

Том II.

«Отже, йдеться не про вияснення того, чи суперечить рабство природі як такої, а про те, чи суперечить воно природі суспільства... Рабство нерозривно пов'язане з існуванням суспільства» (стор. 256). «Суспільство і громадянське поневолення виникли разом» (стор. 257). «Довічне рабство... от непохитна основа суспільства» (стор. 347).

«Люди, змушені одержувати свої засоби існування від щедрот якої-небудь іншої людини, появились тільки тоді, коли ця людина достатньо *збагатилась віднятим у них же добром*, щоб мати можливість повернути їм невелику його частину. Мнима великодушність цієї людини могла бути лише поверненням *деякої частини плодів їх праці, які вона собі привласнила»* (стор. 242). «Хіба саме не в тому, що людина змушена сіяти не для того, щоб самій користуватися врожаєм, змушена жертвувати своїм благополуччям заради благополуччя іншого, працювати, не маючи надії на майбутнє, — хіба не в цьому і *полягає рабство?* І чи не бере свій початок дійсна історія рабства з того моменту, коли появились люди, яких можна було примусити працювати під ударами бича, даючи їм, коли вони повертаються в конюшню, деяку кількість вівса? Тільки в розвинутому суспільстві засоби існування здаються *голодному біднякові достатнім еквівалентом* за його свободу; а в суспільстві, що перебуває на самому початку свого розвитку, вільним людям видався б чимсь потворним такий нерівний обмін. Тільки *полоненим* можна пропонувати його. Лише після того, як у них було віднято користування всяким майном, можна зробити неминучістю для них такий обмін» (стор. 244—245).

«*Суть суспільства... полягає в тому, щоб звільняти багатого від праці; в тому, щоб надавати в його розпорядження нові органи, невтомні члени, на долю яких припадають всі тяжкі роботи, тимчасом як *плоти робіт привласнює собі багатий.** От мета, яку рабство робило легко досяжною для багатого. Він купував людей, які мусили служити йому» (стор. 461). «Скасовуючи рабство, зовсім не мали на увазі скасувати ні багатство, ні його переваги... А тому все, крім назви, повинно було залишитися по-старому. Найбільша частина людей завжди мусила жити на заробітну плату, перебуваючи в залежності від мізерної меншості, яка *привласнила собі всі блага.*»

Таким чином, рабство було увічнене на землі, але під більш лагідною назвою. Воно фігурує тепер серед нас, прикрашене назвою *domesticité** (стор. 462).

Під цими «слугами», говорить Ленге, він розуміє не лакеїв і т. ін.:

«Міста і села густо залюднені іншими слугами, більш численними, більш корисними, більш працьовитими, — вони відомі під назвою *«journaliers»* (поденщиків), *«людей ручної праці»* і т. д. Вони не ганьблять себе суєтністю розкоші; вони стогнуть під жахливим лахміттям, цією *ліверсю* злиднів. Вони ніколи не мають пайки в тих достатках, джерелом яких є їх праця. Багатство ніби робить їм ласку, коли воно зволить приймати дари, що їх вони приносять. Вони повинні ще бути вдячні за ті послуги, які вони ж роблять багатству. Воно відповідає їм найобразливішою зневагою, коли вони обіймають його коліна, випрошуючи у нього дозволу бути йому корисними. Воно примушує людей благами такого дозволу, і при цьому єдиному обміні справжньої щедрості на уявне благодіяння, розумілість і презирство мають місце на стороні одержуючих, а покірність, старання, дбайливість — на стороні тих, що дають. Саме такі слуги на ділі замінили у нас рабів» (стор. 463—464).

«Треба з'ясувати, яка в дійсності та вигода, що її принесло їм зниження рабства. Говорю з жалем і цілком одверто: вся вигода полягає для них у тому, що їх вічно переслідуює страх голодної смерті, — нещастя, від якого приваймні їх попередники в цій нижчій верстві людського суспільства були звільнені» (стор. 464). «Він [робітник] вільний, кажете ви. Дарма! Саме в цьому і полягає його нещастя. Йому ні до кого немає діла, але й нікому немає діла до нього. Коли він потрібний, його наймають за найдешевшу ціну. Мізерна плата, яку йому обіцяють, ледве досягає ціни тих засобів існування, які необхідні йому протягом робочого дня, що його він віддає в обмін. Над ним ставлять наглядачів (overlookers), які примушують його працювати якнайшвидше; його спонукають, його підганяють, побоюючись, як би винахідлива на відмовки лівь не допомогла йому втаїти половину його сили; бояться, як би бажання розтягти зайнятий даною роботою час не зменшило вправність його рук і не притупило його інструменти. Несита економія, яка занепокоєно стежить за ним, осипає його докорами при найменшій перерві, яку він готовий собі дозволити, і коли він віддається хвилинному відпочинку, починає бідкатись, що він її обкрадає. А коли робота скінчена, його відпускають з тією ж холодною байдужістю, з якою його прийняли, — відпускають, не задумуючись над тим, чи вистачить йому на прожиток, — [440] якщо він на другий же день не знайде собі роботи, — тих 20 або 30 су, які він одержав за виснажливий робочий день» (стор. 466—467).

«Так, він вільний! Саме тому я і жалю його. Тим-то його і шадять далеко менше на тих роботах, на яких його використовують. Тим-то і проявляють ще більшу безцеремонність, марнуючи його життя. Раб був для свого хазяїна певною цінністю, тому що хазяїн сплатив за нього гроші. А за робітника багатий марнотратник життя, що наївняв його, не заплатив нічого. За часів рабства кров людська мала деяку ціну. Люди мали вартість щонайменше рівну тій сумі, за яку їх продавали на ринку. Відколи припинився продаж людей, вони в дійсності не мають ніякої внутрішньої вартості. В армії сапер цинить далеко менше, ніж обозний кінь, тому

* — слуги, челядь. Ред.

що кінв коштує дуже дорого, а сапер дістається даром. Знищення рабства привело до перенесення такої оцінки з військового життя в цивільне; і з того часу немає жодного заможного буржуа, який не розцінював би людей так, як це роблять доблесні воїтники» (стор. 467).

«Поденщики родяться, ростуть і виховуються» (züchten sich heran) «для служіння багатству, і це, — подібно до тієї дичини, яку багатство збиває у своїх володіннях, — не вимагає від нього ні найменших витрат. Здається, ніби багатство дійсно володіє тією таємницею, знанням якої — без усяких на те підстав — похвалявся злощасний Помпей. Досить багатству тільки тупнути ногою об землю, як з землі появляються легіони працюючих людей, які один поперед одного добиваються честі служити йому. І якщо зникає один з юрби цих наймитів, які споруджують йому будинки або доглядають за його садами, то порожнього місця і не видно — воно зараз же заповнюється без ніякого втручання кого-небудь. Не шкода втратити краплину води з великої ріки, тому що весь час прибувають нові потоки. Так стоїть справа і з робітниками; легкість, з якою одні заміщаються іншими, живить бездушне ставлення до них багатих»

(так висловлюється Ленге; він ще не говорить про капіталістів) (стор. 468).

«У них, кажуть, немає панів... Але це явне зловживання словом. Що це означає: у них немає панів? У них є пан, і до того ж найжахливіший, найдеспотичніший з усіх панів: *нужда*. Вона кидає їх в найжорстокіше рабство. Їм доводиться коритись не якій-небудь окремій людині, а всім загалом. Над ними паує не який-небудь єдиний тиран, примхам якого вони мусять догоджати і ласки якого мусять добиватися, — це обмежило б їх рабство і зробило б його легшим. Вони стають *служками всякого, у кого є гроші*, і через це їх рабство дістає необмежений характер і невблаганну суворість. Кажуть, коли їм погано живеться в одного хазяїна, то в них принаймні є та втіха, що вони можуть заявити йому про це і шукати собі іншого, — а раби не можуть робити ні того, ні другого. Отже раби ще нещасніші. — Який софізм! Подумайте лиш про те, що кількість *тих, хто примушує працювати інших*, дуже незначна, а кількість тих, хто працює, навпаки, величезна» (стор. 470—471). «До чого зводиться для них та примарна свобода, яку ви їм надали? Вони живуть лише з того, що віддають унайми свої руки. Отже, вони мусять знайти кого-небудь, хто найняв би їх, або ж умерти з голоду. Хіба це значить бути вільним?» (стор. 472).

«Найжахливіше те, що сама убогість цього заробітку є причиною його дальшого зниження. Чим тяжче становище поденщика, тим дешевше змушений він продавати себе. Чим більша його нужда, тим нижче оплачується його праця. Люди, що протистоять йому як деспоти в той момент, коли він з сльозами на очах благає прийняти його послуги, не червоніють від сорому, пробуючи, так би мовити, його нульє, щоб пересвідчитися, чи багато у нього ще лишилося сил. Відповідно до того, наскільки він ослаб, вони і встановлюють пропоновану йому плату. Чим ближчим здається він їм до смерті від виснаження, тим більше зменшують вони те, що могло б його ще врятувати. Те, що дають йому ці варвари, може не стільки продовжити його життя, скільки віддалити його смерть» (стор. 482—483). «Незалежність» (поденщика)... «це — одно з найбільш згубних лих, породжених властивою нашому часові витонченістю. Вона збільшує достаток багача і нужду бідняка. Багач зберігає все те, що бідняк сам затрачає на підтримання свого життя; а цей останній змушений економити не на зайвому, а на найнеобхіднішому» (стор. 483).

«Якщо тепер так легко утримувати величезні армії, які, в сполученні з розкішшю, ведуть до винищення роду людського, то чим ми зобов'язані тільки скасуванню рабства... Тільки з того часу, як нема більше рабів, розпуста і злидні постачають войовників за п'ять су на день» (стор. 484—485).

«Я вважаю, що воно» (азіатське рабство) «в сто разів краще, ніж усякий інший стан, для тих людей, які змушені заробляти собі на прожиток щоденною працею» (стор. 496).

«Іх» (рабів і найманих робітників) «кайдани зроблені з одного і того самого матеріалу, і відрізняються вони тільки кольором. Кайдани одних чорні і здаються масивнішими; кайдани других — менш похмурого кольору і здаються легшими; але зважте їх безсторонньо, і ви не виявите між ними найменшої різниці: і одні й другі однаково викувані нуждою. Вони цілком однакової ваги, і навіть більше: якщо одні трохи важчі, то саме ті, які зовні здаються легшими» (стор. 510).

Ленге покликає з приводу робітників, звертаючись до французьких просвітителів:

«Хіба ви не бачите, що покірність і, треба прямо сказати, цілковите смирення цієї такої численної частини отари створюють багатство пастирів?.. Повірте мені, в його» (пастиря) «інтересах, в ваших інтересах і навіть в інтересах їх самих» (овець) — «залишити їх при тому вкоріненому в них переконанні, ніби собака, що гавкає на них, одна сильніша від усіх овець, разом узятих. Нехай вони шалено тікають, тільки забачивши її тінь. Виграють від цього всі... Тим легше буде вам зганяти їх для стрижки. Тим менше загрожуватиме їм небезпека, що їх з'їдять вовки. [441] Правда, вони врятовуються від цієї небезпеки тільки для того, щоб стати їжею людям. Але така вже їх доля з тієї хвилини, як вони увійшли в кошару. Перше ніж говорити про те, щоб визволити їх звідти, вам слід було б почати з руйнування кошари, тобто суспільства» (стор. 512—513). [X — 441]

ДОДАТКИ

[1] ГОББС ПРО ПРАЦЮ, ПРО ВАРТІСТЬ І ПРО ЕКОНОМІЧНУ РОЛЬ НАУКИ]

[XX — 1291a] Гоббс вважає науку, а не працю виконавця, матір'ю мистецтв:

«Мистецтва, які мають значення для суспільства, як, наприклад, фортифікація, створення машин та інших знарядь війни, являють собою силу, бо вони сприяють обороні й перемозі; і хоч справжньою матір'ю їх є наука, а саме математика, все ж, оскільки вони виробляються рукою ремісника, вони вважаються його породженням, подібно до того як серед простолюду повитуху називають матір'ю» («Leviathan», в книзі «English Works of Th. Hobbes», edit. by Molesworth, London, 1839—1844, том III, стор. 75) [Російський переклад: Гоббс, Томас. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М., 1936, стор. 90].

Продукт розумової праці — наука — завжди ціниться далеко нижче її вартості, тому що робочий час, необхідний для її відтворення, ніяк не можна порівняти з тим робочим часом, який потрібний для того, щоб первісно її витворити. Так, наприклад, теорему про біном школяр може вивчити за одну годину.

Робоча сила:

«Вартість, або цінність, людини, як і всіх інших речей, — це її ціна, тобто вона становить стільки, скільки можна дати за користування силою людини» (там же, стор. 76) [Російський переклад, стор. 90]. «Праця людини» (отже, «користування її робочою силою») «теж є товаром, який можна з користю обміняти цілком так само, як і всяку іншу річ» (там же, стор. 233) [Російський переклад, стор. 196].

Продуктивна і непродуктивна праця:

«Не досить, щоб людина тільки працювала для підтримання свого існування: вона повинна також воювати, в разі необхідності, для захисту своєї праці. Люди повинні або робити так, як робили, повернувшись з полону, євреї, коли вони, відбудовуючи храм, однією рукою будували, а в другій тримали меч; або ж повинні наймати інших, щоб ті воювали за них» (там же, стор. 333) [Російський переклад, стор. 262]. [XX—1291a]

[2] З ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ: ПЕТТІ

[НЕГАТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ДО НЕПРОДУКТИВНИХ ПРОФЕСІЙ.
 ЗАРОДКИ ТРУДОВОЇ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ. СПРОБА ПОЯСНИТИ
 НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ, ЗЕМЕЛЬНУ
 РЕНТУ, ЦІНУ ЗЕМЛІ І ПРОЦЕНТ]

[XXII — 1346] *Petty*. A Treatise of Taxes and Contributions. London, 1667.

У нашого приятеля Петті¹²¹ «теорія народонаселення» зовсім інша, ніж у Мальтуса. На думку Петті, слід було б поставити перешкоду для «розмноження» пасторів і відновити безшлюбність духовенства.

Все це відноситься до розділу про *продуктивну і непродуктивну працю*¹²².

а) Пастори:

«Оскільки в Англії більше чоловіків, ніж жінок., то було б добре, коли б священники повернулись до безшлюбності, інакше кажучи, коли б ніхто, буди одруженим, не міг дістати духовний сан... І тоді наш *неодружений пастор* міг би жити на *половину* церковного доходу так само добре, як він тепер живе на весь свій церковний дохід» (стор. 7—8) [Російський переклад, стор. 20].

б) Купці й крамарі:

«Значну частину їх теж можна було б скоротити; адже вони *по суті справи не заслуговують на те, щоб одержувати що-небудь від суспільства*, будучи лише своєрідними гравцями, які ведуть між собою [1347] азартну гру за рахунок праці бідняків, а самі не дають ніякого продукту і тільки розподіляють в різних напрямках, подібно до вен і артерій, кров і поживні соки суспільного тіла, тобто продукцію сільського господарства і промисловості» (стор. 10) [Російський переклад, стор. 22].

в) Адвокати, лікарі, чиновники і т. д.:

«Коли б були скорочені численні посади і оклади, пов'язані з *управлінням, судом і церквою*, а також кількість духовних осіб, адвокатів, лікарів, купців і крамарів, які всі одержують великі винагороди за незначну роботу,

яку вони виконують для суспільства, то наскільки легше було б покрити суспільні видатки!» (стор. 14) [Російський переклад, стор. 22].

d) Паупери: «надлишкові люди» [*supernumeraries*]:

«Хто повинен оплачувати цих людей? Я відповідаю: всі... Для мене ясно, що вони не повинні ні вмерти з голоду, ні бути повішеними, ні бути відданими за кордон», і т. д. (стор. 12) [Російський переклад, стор. 23—24]. Треба або дати їм «надлишкові продукти», або ж, якщо їх немає, «якщо надлишку немає, .. трохи скоротити вишуканість харчування інших в кількісному або в якісному відношенні» (стор. 12—13) [Російський переклад, стор. 24]. Яку роботу покладати на цих «надлишкових людей», це однаково, аби тільки на неї «не треба було витратити іноземні товари». Головне полягає в тому, щоб «привчати свідомість цих людей до дисципліни і покори, а їх тіла — до виносливості, яка вимагатиметься від них при більш корисній роботі, коли в ній виникне потреба» (стор. 13) [Російський переклад, стор. 24]. «Найкраще використовувати їх для будівництва шляхів, мостів, для гірничих робіт і т. д.» (стор. 12) [Російський переклад, стор. 23].

Населення — багатство:

«Нечисленність населення — це справжня бідність. Народ, що налічує 8 мільйонів, більш ніж удвоє багатший від того народу, який на такій же території налічує тільки 4 мільйони» (стор. 16) [Російський переклад, стор. 27].

До пункту a вище (*Пастори*). Про попів Петті говорять з витонченою іронією:

«Релігія найкраще процвітає там, де священники найбільше умертвляють свою плоть, подібно до того як... право... найкраще процвітає там, де адвокати мають найменші заробітки» (стор. 57) [Російський переклад, стор. 64]. При всіх обставинах він радить пасторам «не плодити духовних осіб більше, ніж можуть поглинути існуючі тепер церковні парафії». Наприклад, припустимо, що в Англії і Уельсі є 12 000 парафій. В такому разі «буде нерозсудливо наплудити 24 000 священників». Бо тоді 12 000 незабезпечених вступають в конкурентну боротьбу з тими, що мають парафії, «а це їм найлегше зробити, переконуючи людей в тому, що 12 000 посідачів парафій отруюють або висушують їх душі» (натяк на англійську релігійну війну) «і збивають їх з путі, що веде в царство небесне» (стор. 57) [Російський переклад, стор. 64].

Походження додаткової вартості і її обчислення. Виклад цієї теми трохи безладний, думка напружено бореться, шукаючи відповідного вираження, але при всьому цьому розкидані тут і там влучні зауваження утворюють певне зв'язне ціле.

Петті розрізняє «природну ціну», «політичну ціну» і «справжню ринкову ціну» (стор. 67) [Російський переклад, стор. 73]. Під «природною ціною» він розуміє по суті справи *вартість*, і це тільки й цікавить нас тут, бо [1348] від *визначення вартості залежить* і визначення додаткової вартості.

В розглядуваному нами творі Петті по суті справи визначає *вартість товарів* порівняною кількістю вміщеної в них *праці*.

«Але перше ніж говорити про *ренти*, ми повинні спробувати пояснити тасмичну природу їх, з одного боку, щодо *грошей*, *рента з яких називається процентом*, а з другого боку — щодо ренти з *земель і будинків*» (стор. 23) [Російський переклад, стор. 33].

Насамперед постає питання: що таке *вартість* товару, зокрема хліба?

а) «Якщо одну унцію срібла можна добути і доставити в Лондон з перуанських рудників з такою ж затратою часу, яка необхідна для вироблення одного бушеля хліба, то перший з цих продуктів становитиме природну ціну другого; і якщо внаслідок відкриття нових, багатших рудників дві унції срібла можна буде добувати так само легко, як тепер одну, то *caeteris paribus* * хліб буде такий же дешевий при ціні в 10 шил. за бушель, як тепер при ціні в 5 шил.» (стор. 31) [Російський переклад, стор. 40]. «Припустимо, що вироблення одного бушеля хліба і вироблення однієї унції срібла потребують *рівної праці*» (стор. 66) [Російський переклад, стор. 72]. Це насамперед і є «дійсний, а не мнимий плях обчислення цін товарів» (стор. 66) [Російський переклад, стор. 72].

б) Другим пунктом, що має бути досліджений, є *вартість праці*.

«Закон... повинен забезпечувати робітникові тільки найнеобхідніше для прожитку; бо якщо робітникові давати вдвоє більше від необхідного, то він працюватиме тільки наполовину в порівнянні з тим, скільки він міг би працювати і фактично працював би без такого подвоєння заробітної плати, а це для суспільства означає втрату продукту відповідної кількості праці» (стор. 64) [Російський переклад, стор. 70—71].

Вартість праці визначається, таким чином, необхідними життєвими засобами. Робітник тільки тому приречений на виробництво додаткового продукту і на додаткову працю, що його примушують вживати всю свою придатну до діла робочу силу [Arbeitskraft] для того, щоб сам він одержав *тільки найнеобхідніше для прожитку*. А дешевина або дорожнеча його праці визначається двома обставинами: природною родючістю ґрунту і розмірами витрат (потреб), зумовлених кліматом.

«Природна дорожнеча або дешевина залежить від того, *більше чи менше потрібно рук для задоволення природних потреб* (так, хліб дешевший там, де *один* виробляє його для десяткох, ніж там, де *один* може робити це тільки для шістьох); а крім того, від клімату, оскільки він змушує людей в одних випадках до більших витрат, в інших випадках — до менших» (стор. 67) [Російський переклад, стор. 73].

γ) Для Петті *додаткова вартість* існує тільки в двох формах: *рента з землі і рента з грошей* (процент). Останню він виводить з першої. Перша для нього, як пізніше для фізіократів, є *справжньою формою* додаткової вартості. (Але Петті тут же заявляє, що під хлібом він розуміє

* — при інших рівних умовах. *Ред.*

«все необхідне для життя, як це розуміється під словом «хліб» у молитві «Отче наш».)

У своєму викладі він не тільки зображає ренту (додаткову вартість) як надлишок, що здобуває підприємець зверх необхідного робочого часу, а й трактує цей надлишок як надлишок додаткової праці самого виробника над належною йому заробітною платою і заміщенням його власного капіталу.

«Припустимо, що хто-небудь своїми власними руками обробляє під зерновий хліб певну ділянку землі, тобто скопує або виорює її, боронусь, очищає від бур'янів, збирає врожай, звозить снопи додому, молотить і віє, як цього вимагає землеробство в даній країні, і що він, до того ж, має насіння, щоб засіяти цю ділянку землі. Я тверджу, що коли він *вирахає з одержаного ним урожаю своє насіння* (тобто, по-перше, вирахує з продукту еквівалент постійного капіталу), [1349] «а також все те, що він сам з'їв і що він віддав іншим в обмін на одяг та інші предмети, необхідні для задоволення насущних потреб, то *лишок хліба становитиме природну і справжню ренту з землі за цей рік; а середнє за сім років* або, вірніше, за той ряд років, протягом якого недороди чергуються з добрими врожаєми, дає звичайну ренту з землі, виражену в хлібі» (стор. 23—24) [Російський переклад, стор. 34].

Отже, оскільки вартість хліба визначається у Петті вміщенням у нього робочим часом і оскільки рента є у нього те, що залишається від сукупного продукту після того, як із цього продукту будуть вираховані заробітна плата і насіння, то ця рента дорівнює додатковому продуктові, в якому уречевлюється додаткова праця. Рента тут включає в себе прибуток; прибуток ще не відділений від ренти.

З такою ж гостротою розуму Петті потім ставить друге питання:

«Але тут може виникнути даліше, хоч і побічне, питання: *якій кількості англійських грошей дорівнює за своєю вартістю цей хліб, або ця рента?* Я відповідаю: такої кількості грошей, яку *протягом однакового часу* може зберегти інший індивід, за відрахуванням всіх його витрат, якщо він цілком займеться виробництвом грошей. А саме, припустимо, що цей другий вирушає в таку країну, де є срібло, виконує його там із землі, очищає його, доставляє його в ту місцевість, де перший індивід вирощує свій зерновий хліб, карбує з нього монети, і т. д., і при цьому протягом всього часу своєї роботи над сріблом здобуває собі необхідну їжу, одяг і т. д. Тоді срібло *одного повинно визнаватися рівним за своєю вартістю зерновому хлібові другого*. Якщо срібла є, наприклад, 20 унцій, а зернового хліба 20 бушелів, то унція срібла становитиме ціну бушеля цього хліба» (стор. 24) [Російський переклад, стор. 34].

При цьому Петті цілком виразно вказує на те, що відмінність видів праці не має тут ніякого значення — все залежить тільки від робочого часу:

«Хоч, можливо, виробництво срібла вимагає більшої вправності і пов'язане з більшим ризиком, ніж виробництво хліба, але в загальному

підсумку все зводиться до одного і того самого. Припустимо, що сто чоловік виробляють протягом десяти років хліб і що така сама кількість людей стільки ж часу затрачає на видобуток срібла; я говорю, що чистий видобуток срібла буде ціною всього чистого збору хліба і однакові частини першого становитимуть ціну однакових частин другого» (стор. 24) [Російський переклад, стор. 34].

Після того як Петті таким способом визначив *ренту*, яка тут дорівнює всій *додатковій вартості* (включаючи сюди і прибуток), і знайшов її грошовий вираз, він приступає до визначення *грошової вартості землі*, що знов дуже геніально.

«Отже, ми були б раді визначити *природну вартість* вільно продаваної землі, хоч би й не краще, ніж ми визначили вартість *ususfructus'a**, про яку говорилось вище... Після того як ми визначили *ренту*, або *вартість ususfructus'a* за рік, виникає питання, якій сумі річних рент природно дорівнює своєю вартістю вільно продавана земля. Якщо ми скажемо: безконечному числу, то вартість одного акра землі (оскільки безконечність одиниць дорівнює безконечності тисяч) дорівнюватиме вартості тисячі акрів такої ж самої землі, а це безглуздя. Тому ми повинні взяти яку-небудь обмежену кількість років, і я гадаю, що такою кількістю буде та кількість років, яку можуть розраховувати ще прожити представники трьох поколінь, які живуть одночасно і з яких одному 50 років, другому 28, третьому 7, тобто дід, батько і син. Адже мало хто має підставу турбуватися про більш далеке потомство... Ось чому я припускаю, що число *річних рент*, які становлять *природну вартість* якої-небудь ділянки землі, дорівнює звичайній [1350] тривалості спільного життя трьох таких осіб. У нас в Англії ця тривалість вважається рівною двадцяти одному року. Отже, *вартість землі* дорівнює приблизно *такому ж числу річних рент*» (стор. 25—26) [Російський переклад, стор. 35—36].

Після того як Петті звів *ренту* до *додаткової праці*, отже, до *додаткової вартості*, він заявляє, що земля — це не що інше, як капіталізована рента, тобто *певна сума річних рент*, або сума рент протягом певної кількості років.

Рента *капіталізується*, тобто обчислюється як *вартість землі*, на ділі *таким способом*:

Нехай акр землі дає щороку 10 ф. ст. ренти. Якщо процентна ставка дорівнює 5, то 10 ф. ст. становлять проценти з капіталу в 200 ф. ст., і оскільки при 5% проценти заміщують капітал за 20 років, то вартість акра землі була б рівна 200 ф. ст. (20 × 10). Таким чином, капіталізація ренти залежить від висоти процентної ставки. Коли б процентна ставка дорівнювала 10, то 10 ф. ст. становили б проценти з капіталу в 100 ф. ст., інакше кажучи — з суми доходу за десять років.

Однак Петті, — оскільки він виходить із *земельної ренти* як загальної форми додаткової вартості, що включає в себе прибуток, — не може припускати процент з капіталу як щось

* — користування чужою власністю (переважно земельною); тут — в розумінні чистого доходу з землі. *Ред.*

дане, а мусить, навпаки, виводити його з ренти як її *особливу форму* (як це робить також і Тюрго, щб цілком послідовно на його погляд). Але як же в такому разі визначити ту кількість років, тобто те число річних рент, яке становить *вартість землі*? Для людини [міркує Петті] є інтерес купити лише стільки річних рент, скільки років їй треба «турбуватися» про себе і своє найближче потомство, тобто скільки років живе *середня людина* — дід, батько і дитина. А це становить 21 рік за «англійською» оцінкою. Отже, для неї не має значення те, щб лежить за межами 21-річного «ususfructus'a». Тому він оплачує «ususfructus» двадцяти одного року, щб і становить *вартість землі*.

Цим дотепним способом Петті рятує себе від труднощів; але важливе при цьому те,

що, по-перше, *рента*, як вираз сукупної *сільськогосподарської додаткової вартості*, виводиться не з землі, а з праці і визначається як створений працею надлишок над тим, щб необхідне для підтримання життя робітника;

що, по-друге, *вартість землі* виявляється не чим іншим, як наперед закупленою на певну кількість років рентою, такою *перетвореною* формою самої ренти, в якій додаткова вартість (або додаткова праця) стількох-то років (наприклад, 21 року) виступає як *вартість землі*; коротше кажучи, *вартість землі* виявляється не чим іншим, як *капіталізованою рентою*.

Так глибоко проникає Петті в суть питання. З погляду *покупця* ренти (тобто покупця землі) *рента* виступає, таким чином, просто як *процент з його капіталу*, з того капіталу, на який він її купив, а в цій формі рента стає цілком невпізнанною і виступає як *процент, що його дає капітал*.

Визначивши таким способом *вартість землі і вартість річної ренти*, Петті може тепер вивести «ренту з грошей», або позичковий процент, як вторинну форму:

«Щодо *позичкового процента*, то він щонайменше повинен дорівнювати *ренті з такої кількості землі, яку можна купити за віддавані в позику гроші*, якщо при цьому забезпеченість повернення позики не викликає сумнівів» (стор. 28) [Російський переклад, стор. 38].

Тут процент визначається *ціною ренти*, тимчасом як в дійсності, навпаки, *ціна ренти*, або *купівельна вартість землі*, визначається рівнем процента. Але це цілком послідовно, тому що *рента* зображається у Петті як загальна форма додаткової вартості і внаслідок цього *процент з грошей* повинен виводитися ним з ренти як вторинна форма.

Диференціальна рента. У Петті ми знаходимо також і перше поняття про диференціальну ренту. Він виводить її не з *різної родючості* земельних ділянок однакової величини, а

з різного місцеположення, з різної відстані від ринку при однаковій родючості земельних ділянок, що, як відомо, є одним з елементів диференціальної ренти. Він говорить:

[1351] «Подібно до того як великий попит на гроші підвищує грошовий курс, так великий попит на хліб підвищує ціну хліба, а внаслідок цього і ренти з землі, на якій росте хліб»

(тут, виходить, прямо сказано, що ренти визначає ціна хліба, подібно до того як уже з попереднього викладу випливає, що вартість хліба рентою не визначається),

«і, кінець кінцем, ціну самої землі. Якщо, наприклад, хліб, яким харчується Лондон чи яка-небудь армія, доставляється туди з місць, віддалених на 40 миль, то хліб, що росте на віддалі тільки однієї милі від Лондона або від місця розквартирування армії, дасть стільки зверх своєї природної ціни, скільки становлять витрати перевезення на 39 миль... Звідси виходить, що поблизу від населених місць, для прохарчування яких потрібні великі райони, землі не тільки дають з цієї причини більш високу ренту, але й коштують більшої суми річних рент, ніж землі цілком такої ж якості, але які знаходяться в більш віддалених місцях», і т. д. (стор. 29) [Російський переклад, стор. 38—39].

Петті згадує також і про другу причину диференціальної ренти, про різну родючість землі, отже, про різну продуктивність праці на землях однакового розміру:

«Багатство чи бідність землі, або її цінність, залежить від відношення тієї, більшої чи меншої, частки одержуваного з неї продукту, яка сплачується за користування нею, до простої праці, за тратею її на вирощування цього продукту» (стор. 67) [Російський переклад, стор. 73].

Таким чином, Петті пояснив диференціальну ренту краще, ніж Адам Сміт. [XXII — 1351]

* * *

[XXII — 1397] Додатки з «*A Treatise of Taxes and Contributions*» (видання 1667 року).

1) Про кількість обігових грошей, необхідну для даної країни, стор. 16—17 [Російський переклад, стор. 27—28].

Погляд Петті на виробництво, взяте в цілому, проявляється в такій фразі:

«Якщо на даній території живе 1 000 чоловік і 100 з них можуть виробляти необхідну їжу та одяг для всієї тисячі; коли і ще 200 виробляють стільки товарів, скільки інші країни готові брати в обмін на свої товари або на гроші, і коли ще 400 зайняті створенням прикрас, розваг і розкошів для всієї країни в цілому; коли, нарешті, 200 чоловік є правителями, духовними особами, юристами, лікарями, купцями і крамарями — всьо-

го, виходить, 900 чоловік, — то постає питання» і т. д. — про пауперів («supernumeraries» *) (стор. 12) [Російський переклад, стор. 24].

При дослідженні ренти і її грошового виразу, де Петті бере за основу «рівну працю» ** (рівні кількості праці), він зауважує:

«Я тверджу, що це є основою для вирівнювання і зважування вартостей; проте я мушу признатися, що в надбудовах, які підносяться на цій основі, і в практичних її застосуваннях має місце велика різноманітність і велика складність» (стор. 25) [Російський переклад, стор. 35].

[1398] 2) Що дуже цікавило Петті, це — «природне відношення рівності між землею і працею».

«Наші срібні і золоті монети мають різні назви, як-от в Англії: фунти, пілінгі, пенси, і кожна з цих монет може бути виражена як сума або частина будь-якої іншої. Але з цього приводу мені хочеться сказати ось що: оцінку всіх речей слід було б звести до двох природних знаменників — до землі і до праці; тобто нам слід було б говорити: вартість корабля або сюртука дорівнює вартості ось такої і такої кількості землі плюс ось така і така кількість праці, тому що обидва вони — і корабель і сюртук — вироблені землею і людською працею. А коли це так, то нам було б дуже бажано знайти природне відношення рівності між землею і працею, щоб бути спроможними виражати вартість за допомогою якого-небудь одного з цих двох факторів нітрохи не гірше (або навіть ще краще), ніж за допомогою обох разом, і щоб можна було так само легко і надійно зводити один з них до другого, як пенси до фунтів».

Тому він і шукає «природну вартість» вільно продаваної землі, після того як він знайшов грошовий вираз ренти (стор. 25) [Російський переклад, стор. 35].

У Петті безладно переплітаються троякі визначення:

a) Величина вартості, що визначається однаковим робочим часом, причому праця розглядається як джерело вартості.

b) Вартість як форма суспільної праці. Тому гроші виступають як справжня форма вартості, хоч в інших місцях Петті розбиває всі ілюзії монетарної системи. Отже, тут у нього намічається визначення поняття.

c) Змішання праці як джерела мінової вартості з працею як джерелом споживної вартості, де праця передбачає речовину природи (землю). По суті справи у Петті, коли він встановлює «відношення рівності» між працею і землею, вільно продавана земля зображається як капіталізована рента — отже, Петті говорить тут не про землю як речовину природи, з якою має справу реальна праця.

3) З питання про процентну ставку Петті говорить:

«Я висловився в іншому місці щодо того, наскільки марно і безплідно видавати позитивні громадянські закони, які суперечать законам природи»

* — «надлишкових людей». Ред.

** Див. цей том, частина I, стор. 336. Ред.

(тобто законам, що походять від природи буржуазного виробництва) (стор. 29) [Російський переклад, стор. 38].

4) Про ренту: *додаткова вартість як наслідок зрослої продуктивності праці*:

«Якби можна було зробити названі графства більш родючими, застосувавши більшу, ніж тепер, кількість праці (наприклад, тим, щоб орання землі замінити скопуванням, сіяння замінити садінням, вживання насіння без розбору — його сортуванням і добором кращого, застосування насіння без усякої попередньої обробки — його розмочуванням, удобрення ґрунту гнилою соломомою — удобренням його солями, і т. д.), то рента зросла б тим більше, чим більше *зрослий дохід перевищує би збільшену працю*» (стор. 32) [Російський переклад, стор. 41].

(Під збільшеною працею тут мається на увазі зросла *ціна праці*), або *заробітна плата*.)

5) *Підвищення цінності грошей державою* (розділ XIV) [Російський переклад, стор. 68—74].

6) Цитоване вище* місце: «якщо робітникам давати вдвоє більше від необхідного, то він працюватиме тільки наполовину...» — слід розуміти так: коли б робітник за 6 годин праці одержував вартість, створювану за ці 6 годин, то він одержував би *вдвоє більше* того, що він одержує тепер, коли йому за 12 годин платять вартість, створювану за 6 годин. В такому разі він став би працювати тільки 6 годин, що «для суспільства означає втрату» і т. д.

* * *

Petty. An Essay concerning the Multiplication of Mankind (1682 рік). Поділ праці (стор. 35—36) [Російський переклад, стор. 231].

* * *

Petty. Political Anatomy of Ireland (1672 рік) і «*Verbum Sapientis*» (лондонське видання 1691 року).

1) «Ще приводить мене до дуже важливого питання *політичної економії*, до питання про те, як скласти *відношення рівності і рівняння* між землею і працею, щоб виражати вартість будь-якої речі за допомогою тільки одного з цих двох факторів» (стор. 63) [Російський переклад, стор. 122].

По суті справи в основі такої постановки питання лежить тільки завдання звести *вартість самої землі до праці*.

[1399] 2) Ця праця написана пізніше, ніж та, яка розглядалася вище¹²³.

* Див. цей том, частина I, стор. 336. Ред.

«Загальною мірою вартості є середній денний прожиток дорослої людини, а не її денна праця; ця міра видається такою ж регулярною і постійною, як вартість чистого срібла... Тому я визначив вартість ірландської хати числом денних пайків, витрачених будівником при її будівнанні» (стор. 65) [Російський переклад, стор. 123].

Останнє звучить зовсім фізіократично.

«Справа не змінюється від того, що одні їдять більше ніж інші, бо під денним пайком ми розуміємо соту частину тієї кількості їжі, яка споживається сотнею людей найрізноманітнішої будови тіла і яка дає їм можливість жити, працювати і розмножуватися» (стор.64) [Російський переклад, стор. 122].

Але те, що Петті тут шукає в статистиці Ірландії, є не «загальна міра» вартості, а міра вартостей в тому розумінні, в якому мірою вартостей є гроші.

3) *Маса грошей і багатство нації* («Verbum Sapientis», стор. 13) [Російський переклад, стор. 84—85].

4) *Капітал:*

«Те, що ми називаємо багатством, капіталом або запасом нації і що є результатом попередньої, або минулої, праці, не повинно мислитися як щось відмінне від теперішніх діючих сил» (стор. 9) [Російський переклад, стор. 82].

5) *Продуктивна сила праці:*

«Ми сказали, що половина населення могла б шляхом затрати дуже невеликої кількості праці значно збагатити королівство... Виробленням яких товарів повинні ці люди зайнятися? На це питання я відповідаю в загальній формі: виробленням їжі і предметів першої потреби для всього населення країни шляхом затрати праці невеликої кількості людей; цього можна досягти або збільшивши напруження праці, або застосувавши засоби, які скорочують і полегшують працю, що рівнозначне тому результату, який люди марно сподівалися дістати від полігамії. Бо той, хто може виконати один роботу п'яти чоловік, досягає такого ж результату, як коли б він народив на світ чотирьох дорослих працівників» (стор. 22) [Російський переклад, стор. 88—89]. «І жа буде найдешевшою... в тому разі, коли вона виробляється за допомогою меншої, ніж де б там не було, кількості робочих рук» (стор. 23) [Російський переклад, стор. 89].

6) *Мета і призначення людини* (стор. 24).

7) *Про гроші* див. також «Quantulumcumque» (1682 рік). [XXII—1399]

[3] ПЕТТІ, СЕР ДАДЛІ НОРС, ЛОКК

[XXII—1397] Порівняння творів Норса і Локка з працями Петті «Quantulumcunque» (1682), «A Treatise of Taxes and Contributions» (1662) і «The Political Anatomy of Ireland» (1672) показує залежність їх від Петті 1) в питанні про *зниження процентної ставки*, 2) в питанні про підвищення і зниження цінності грошей державою, 3) в тому, що *Норс* називає процент «рентою з грошей», і т. д.

Норс і Локк писали свої праці ¹²⁴ одночасно, з одного і того самого приводу: *зниження процентної ставки і підвищення цінності грошей державою*. Але розвивають вони цілком протилежні погляди. За Локком, *недостача грошей* в обігу є причиною високої процентної ставки і взагалі причиною того, що речі не продаються по їх дійсних цінах і що вони не приносять усіх тих доходів, які повинні одержуватися з виручки, яку дають ці речі. Норс, навпаки, показує, що причиною цього є не *недостача грошей* в обігу, а *недостача капіталу* або *доходу*. У нього вперше появляється виразне поняття про *stock**, або *капітал*, або вірніше про *гроші* як всього тільки *форму капіталу*, оскільки вони не є засобом обігу. У *сера Дадлі Норса* ми маємо перше правильне поняття про процент на протилежність уявленню Локка. [XXII—1397]

* — запас, фонд, капітал. Ред.

[4] ЛОКК

[ТРАКТУВАННЯ РЕНТИ І ПРОЦЕНТА З ПОГЛЯДУ
БУРЖУАЗНОЇ ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА]

[XX — 1291a] Якщо загальний погляд Локка на працю зіставити з його поглядом на *походження процента і ренти*,— бо додаткова вартість виступає у нього тільки в цих визначених формах,— то додаткова вартість виявляється не чим іншим, як *чужою працею*, додатковою працею, привласнювати яку дають можливість своїм власникам земля і капітал, ці умови праці. А власність на більшу кількість умов праці, ніж та кількість їх, яку людина може використати своєю власною працею, являє собою, за Локком, *політичний винахід*, [1292a] який суперечить природноправовій основі приватної власності.

{У Гоббса праця теж — єдине джерело всякого багатства, коли не рахувати тих дарів природи, які існують в придатній для негайного споживання формі. Бог (природа)

«або *безплатно дає* родові людському необхідні для нього речі, або ж *продає* їх йому *за працю*» («Leviathan», [стор. 232]) [Російський переклад, стор. 196].

Але у Гоббса власність на землю розподіляє за своїм розсудом суверен.}

Ось відповідні місця з праць Локка:

«Хоч земля і всі нижчі тварі належать спільно усім людям, все-таки кожна людина має певну власність, яка полягає в її власній особі, на яку ніхто, крім неї самої, не має ніяких прав. Ми можемо з цілковитою підставою сказати, що праця її тіла і продукти її рук за самою природою речей належать їй. Те, що людина здобула з предметів, створених і наданих їй природою, людина злила з своєю працею, з чимсь таким, що їй невід'ємно

належить; і тим самим вона робить це своєю власністю» («Of Government», книга II, розділ 5; «Works», 7th edition, 1768, том II, стор. 229).

«Праця людини взяла необхідні їй предмети з рук природи, де вони були загальною власністю і належали однаково всім її дітям, і тим самим привласнила їх собі» (там же, стор. 230).

«Той же закон природи, який таким шляхом дає нам власність, цілком так само і обмежує розміри цієї власності... Людина має право обернути своєю працею у свою власність стільки, скільки вона може вжити на які-небудь потреби свого життя раніш, ніж цей предмет зінсується. А те, що виходить за ці межі, перевищує його частку і належить іншим» (там же).

«Але головним предметом власності є тепер не *плоди землі* і т. д., а *сама земля*... Ділянка землі, яка має такі розміри, що одна людина може зорати, засіяти, удобрити, обробити її і спожити її продукти, становить власність цієї людини. Людина немовби відгороджує її своєю працею від загальної власності» (там же).

«Як ми бачимо, підкорення землі людській праці, або її обробіток, і володіння нею — пов'язані одне з одним. Перше дало право на друге» (там же, стор. 231).

«Міру власності природа правильно встановила *у відповідності з тим, як далеко сягає праця людини* і її життєві вигоби: ніхто не міг би підкорити собі своєю працею, або привласнити собі, все, і ніхто не міг би спожити для задоволення своїх потреб більше, ніж тільки незначну частину всього цього; так що цим шляхом жодна людина не мала змоги порушити права іншої або здобути собі власність на шкоду своєму сусідові... Спочатку ця міра ставила володінню кожної людини дуже скромні рамки і обмежувала це володіння тим, що вона могла собі привласнити, не завдаючи шкоди іншій... *Ще й тепер, хоч світ здається переновленим, можна було б наділити кожного власністю в цьому розмірі без шкоди для кого б то не було*» (стор. 231—232).

Праця дає речам майже всю їх вартість {value * означає у Локка споживну вартість, і праця береться як конкретна праця, а не з кількісного її боку; але вимірювання мінової вартості працею дійсно ґрунтується на тому, що працівник створює споживну вартість}. Та остача споживної вартості, яка не може бути зведена до праці, є, за Локком, дар природи, а через те, сама по собі, *загальна власність*. Тому Локк намагається довести не те положення, що власність може бути придбана ще й іншими шляхами, крім праці, — це суперечило б його вихідному поглядові, — а те, яким чином індивідуальна праця, всупереч загальній власності на предмети природи, може створити індивідуальну власність.

«Справді, саме *праця створює відмінності у вартості всіх речей*... В продуктах землі, корисних для людського життя... дев'яносто дев'ять сотих слід віднести цілком на рахунок праці» (стор. 234).

«Таким чином, більшу частину вартості землі створює праця» (стор. 235).

* — вартість, цінність. *Ред.*

«Хоч предмети природи дані всім спільно, проте людина є *господар над собою і власник своєї особи, її дій і її праці*, і як такий вона в самій собі містить велику основу власності» (там же).

Отже, однією межею власності є *межа особистої праці*; друга полягає в тому, щоб людина не нагромаджувала предметів більше, ніж вона може використати. Ця друга межа власності розширяється (помимо іншого обміну) внаслідок обміну недовговічних продуктів на *гроші*:

«Людина може нагромаджувати цих *довговічних* речей стільки, скільки вона бажає, тому що вихід за межі її правомірної власності» (коли не брати до уваги тієї *межі*, яка ставиться її *особистою* працею) «полягає не в тому, що у неї багато майна, а в тому, що частина цього майна несеється, не даючи їй ніякої користі. Через те і було введено вживання грошей, цієї довговічної речі, яка може залишатися у людини не несуючись і яку люди приймають, за взаємною згодою, в [1293a] обмін на дійсно корисні, але недовговічні засоби існування» (стор. 236).

Так виникає нерівність індивідуальної власності, але *та міра, яка полягає в особистій праці*, лишається в силі.

«Цій нерівності в розподілі речей між приватними власниками люди надали таких розмірів, які — без будь-якого особливого договору — виходять за межі, встановлювані суспільством. Люди зробили все це можливим єдино тільки тому, що приписали вартість золоту і сріблу і мовчазно погодилися на вживання грошей» (стор. 237).

З цим треба зіставити таке місце з твору Локка про процент ¹²⁵, не забуваючи притому, що, на його думку, природне право робить межею власності *особисту працю*:

«Тепер ми подивимось, як гроші дістають таку саму природу, як і земля, даючи певний щорічний дохід, який ми називаємо процентом або лихвою. Адже земля природно витворює щось нове і корисне, цінне для людства. Навпаки, гроші безплідні і нічого не створюють, та зате вони, в силу взаємної угоди, *переносять той прибуток, який був винагородою за працю однієї людини, в кишеню другої*. Це викликається нерівністю в розподілі грошей, нерівністю, яка в галузі земельних відносин веде до таких самих наслідків, які вона має в галузі грошових відносин... Якщо у тебе більше землі, ніж ти можеш або хочеш обробити, а в другого її менше, то внаслідок цієї нерівності у тебе появляється орендар твоєї землі; і така сама нерівність у розподілі грошей... постачає мені орендаря для моїх грошей; таким чином, *мої гроші набувають, завдяки старанності позичальника, здатність виробляти для нього в його підприємстві більше шести процентів, цілком так само, як твоя земля має здатність, завдяки праці твого орендаря, родити плоди в кількості більшій, ніж та, яка становить сплачувану ним ренту*» (folio edition of Locke's Works, 1740, vol. II [стор. 19]) ¹²⁶.

Тут у Локка почати був полемічний інтерес: він хотів показати землевласникам, що їх рента нічим не відрізняється від процентів, які бере лихвар. Внаслідок нерівномірного

розподілу умов виробництва, і рента і процент «переносять той прибуток, який був винагородою за працю однієї людини, в кишеню другої».

Погляди Локка мають тим важливіше значення, що він є класичним виразником правових уявлень буржуазного суспільства на протилежність феодальному; крім того, його філософія стала всій англійській політичній економії пізнішого часу за основу для всіх її уявлень. [XX—1293a]

[5] НОРС

ГРОШІ ЯК КАПІТАЛ. ЗРОСТАННЯ ТОРГІВЛІ
ЯК ПРИЧИНА ЗНИЖЕННЯ ПРОЦЕНТА]

[XXIII — 1418] *Sir Dudley North. Discourses upon Trade.* London, 1691 (Додатковий зошит C)¹²⁷.

Цей твір, цілком так само, як і економічні праці Локка, перебуває в безпосередньому зв'язку з творами Петті і прямо спирається на них.

Твір Норта трактує переважно про *торговий капітал* і остільки відноситься не сюди. В межах розглядуваного ним кола питань Норт проявляє винахідливість і майстерність.

Дуже знаменно, що від часів реставрації Карла II до середини XVIII століття чути безперестанні скарги лендлордів на падіння ренти (чому і відповідає те, що ціни на пшеницю, особливо з 9 року¹²⁸, постійно ідуть вниз). Хоч (від часів Калпепера і сера Джозая Чайлда) клас промислових капіталістів брав велику участь у насильному зниженні процентної ставки, проте справжніми натхненниками цього заходу були *землевласники*. «Вартість землі» і «способи збільшення цієї вартості» виставляються на передній план як національний інтерес (цілком так само, як, навпаки, починаючи приблизно з 1760 року зростання рент, підвищення вартості землі, зростання цін на хліб, як і на інші продукти харчування, і скарги промислових капіталістів з цього приводу становлять основу економічних досліджень цього предмета).

Боротьба між грошовитими людьми і землевласниками заповнює — за невеликими винятками — все століття від 1650 до 1750 року, бо дворяни, які жили на широку ногу, на своє крайнє невдоволення бачили, як лихварі прибирають їх до

своїх рук, а виникнення в кінці XVII століття новітньої системи кредиту і державного боргу дало цим лихварям можливість успішно боротися з дворянами в галузі законодавства і т. д.

Уже *Петті* говорить про скарги лендлордів на зниження рент і про їх опозицію проти сільськогосподарських поліпшень (подивитися відповідне місце)¹²⁹. Він захищає лихваря від лендлорда і ставить в один ряд ренту з грошей і ренту з землі.

Локк зводить і ту і другу ренту до експлуатації праці. Він займає таку ж позицію, як і *Петті*. Обидва виступають проти насильного регулювання процента. Землевласники помітили, що з зниженням процента *вартість землі* зростає. При даній величині ренти її *капіталізований вираз*, тобто вартість землі, падає або зростає у зворотному відношенні до величини процентної ставки.

Сер Дадлі Норс, в зазначеному вище творі, є третім представником цього напрямку, початок якого поклав *Петті*.

Це перший вид повстання *капіталу* проти *земельної власності*. Та й справді *лихварство*, тобто перехід в руки лихваря частини доходів землевласника, було одним з головних засобів для нагромадження капіталу. Але проти цієї старомодної форми капіталу промисловий капітал і капітал торговий виступають більш-менш рука в руку з землевласниками.

«Як землевласник віддає внайми свою землю, так віддають унайми свій *капітал [stock]* ті, що володіють необхідним для торгівлі *капіталом*, але не мають достатнього вміння для застосування його в торгівлі або не люблять турбот, пов'язаних з цією справою. Те, що вони при цьому одержують, називається *процентом*, але це тільки *рента* з капіталу»

{тут, як і в *Петті*, ми бачимо, що людям, які тільки що виїшли з середньовіччя, *рента [1419]* здається первісною формою додаткової вартості},

«подібно до того як доход землевласника є *рента* з землі. На деяких мовах вирази «наймання землі» і «наймання грошей» є загальноживаними виразами; так стоїть справа і в деяких графствах Англії. Таким чином, бути *землевласником [landlord]* — це те саме, що бути *капіталістом [stock-lord]*. Перший має тільки ту перевагу, що орендар його землі не може її забрати з собою, тимчасом як орендареві капіталу легко це зробити. І тому земля повинна давати *менше прибутку*, ніж капітал, який віддається внайми з більшим ризиком» (стор. 4).

Процент. Норс, мабуть, перший правильно зрозумів процент, бо, як це видно буде з подальших цитат, він під словом *stock* розуміє не просто гроші, а капітал (подібно до того як і *Петті* розрізняє *stock* і *growi*. У *Локка* рівень процента визначається лише кількістю грошей, що перебувають в обігу. Те саме у *Петті*. *Подивитись у Массі про це*):

«Якщо буде більше позикодавців ніж позичальників, то процентна ставка знизиться... Справа стоїть не так, що низький процент поживавлює торгівлю, а так, що з *зростанням торгівлі капітал нації* знижує рівень процента» (стор. 4).

«Золото й срібло і монети, що з них робляться, — не що інше, як міра і вага, а допомогою яких торгівля провадиться з більшою зручністю, ніж це можливо було б без них; а крім того вони є фондом, придатним для того, щоб у цьому вигляді *відкладати надлишок капіталу*» (стор. 16).

Ціна і гроші. Оскільки ціна є не що інше, як *еквівалент* товару, виражений у *грошах* і — коли мова йде про *продаж* — реалізований у них, тобто оскільки в ціні *товар* виражається як *мінова вартість* з тим, щоб потім бути перетвореним знов у споживні вартості, то одним з перших кроків економічної думки було заперіччєння того, що золото і срібло фігурують тут не як такі, а тільки як *форма існування мінової вартості* самих товарів, як *момент їх метаморфози*. Норс висловлює це дуже добре для свого часу:

«Оскільки гроші... стали загальною мірою для купівлі і продажу, то всякий, хто має що-небудь для продажу, але не знаходить покупця, схиляється до думки, що причиною, через яку його товари не знаходять збуту, є *недостача грошей у королівстві*. І ось повсюди чути скарги на недостачу грошей. Але це велика помилка...

Що треба тим людям, які скаржаться на недостачу грошей? Почну із *злидаря*... Йому потрібні не гроші, а хліб та інші предмети першої потреби... На недостачу грошей скаржитися і фермер... Він думає, що коли б у країні було більше грошей, то йому вдалося б дістати кращу ціну за свої товари. Отже, не гроші потрібні йому, а добра ціна за його хліб і скот, які йому хотілося б, але не вдається продати... А чому йому не вдається дістати за них добру ціну?.. 1) Або через те, що в країні є надто багато хліба і скоту, так що більшість тих людей, які приходять на ринок, має потребу, подібно до нього самого, в тому, щоб продати ці продукти, і тільки небагатьом треба купити їх. 2) Або через те, що припиняється звичайний продаж цих продуктів за кордон, вивіз їх за кордон, як це буває під час війни, коли торгівля небезпечна або заборонена. 3) Або через те, що споживання скорочується, як це буває тоді, коли люди через бідність витрачають на свій прожиток менше, ніж раніш. Тому не збільшення кількості дзвінкої монети полегшило б фермерові збут його товарів, а усунення цих трьох причин, які в дійсності викликають спад на ринку.

Цілком в такому ж розумінні потребують грошей купець і крамар, а саме — їм треба продати ті товари, якими вони торгують, і це — в результаті того, що на ринках немає достатнього попиту» (стор. 11—12) ¹³⁰.

Далі, *капітал* — це *самозростаюча вартість*, тимчасом як при *утворенні скарбів* метою є *кристалізована форма мінової вартості* як така. Тому одно з найперших відкриттів класичної політичної економії полягає в тому, що вона вбачає *проти-лежність між утворенням скарбів і самозростанням грошей*, тобто трактує *гроші як капітал*:

«Жодна людина не стає багатшою від того, що тримає у себе все своє майно у формі грошей, золотого і срібного посуду і т. д.; навпаки, вона

від цього бідніє. Багатший за всіх той, чия майно перебуває в стані *зростання*, чи то буде здана в оренду земля, чи віддана в позику за проценти гроші, чи пущені в торгівлю товарів» (стор. 14).

{Ось як говорить про це Джон Беллерс у своїх «*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality* etc., London, 1699:

«Гроші *зростають* і дають користь тільки тоді, коли вони не лежать; і подібно до того як для приватної особи гроші некорисні, коли вона не віддає їх в обмін на що-небудь більш цінне, так і вся маса грошей, яка перевищує те, що абсолютне необхідне для внутрішньої торгівлі, є мертвий капітал для королівства або нації і не дає ніякого прибутку тій країні, яка їх затримує у себе» (стор. 13).}

«Хоч кожний бажає мати їх (гроші), проте ніхто не бажає — або тільки дуже мало хто бажає — тримати їх у себе, а всі намагаються негайно позбутися їх, знаючи, що від усіх тих грошей, які лежать мертвими, треба чекати не прибутку, а тільки безперечної втрати» (*Норс*, цит. твір, стор. 21).

[1420] *Гроші як світові гроші:*

«Щодо торгівлі, то окрема країна займає в світі в усіх відношеннях таке ж становище, яке місто займає в державі і сім'я в місті» (стор. 14). «В цих торгових зносинах золото і срібло нічим не відрізняються від інших товарів: вони беруться у тих, хто має їх в надмірі, і перевозяться туди, де помічається в них недостача або ставиться вимога на них» (стор. 13).

Кількість грошей, яка може перебувати в обігу, визначається товарним обміном:

«Скільки б грошей не було доставлено з-за кордону і скільки б не накарбували їх всередині країни, все те, що перевищує потребу в них, яку відчуває національна торгівля, є *просто благородним металом* і розглядатиметься тільки як такий; і накарбовані гроші, подібно до срібних виробів, що вже були у вжитку, продаватимуться тільки за їх металевим вмістом» (стор. 17—18).

Перетворення грошей у злитки, і навпаки (стор. 18) (Додатковий зошит С, стор. 13). *Оцінка і зважування грошей. Кольовальний рух* (Додатковий зошит С, стор. 14)¹³¹.

Лихварство, землевласники і торгівля:

«З тих грошей, які в нашій країні віддаються під проценти, ледве одна десята частина *розміщена серед торгових людей*, які використовують ці позики у своїх підприємствах; здебільшого гроші даються в позику для підтримання розкоші, для покриття видатків тих людей, які хоч і володіють великими маєтками, однак витрачають доходи від маєтків швидко, ніж ці доходи вони одержують, і, не бажаючи продавати що-небудь із свого майна, воліють заставляти свої маєтки» (*Норс*, цит. твір, стор. 6—7). [XIII—1420]

[6] БЕРКЛІ ПРО ТРУДОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ
ЯК ДЖЕРЕЛО БАГАТСТВА]

[XIII—670a] «Хіба не було б помилкою думати, що *земля сама по собі* є багатство? І хіба ми не повинні розглядати насамперед трудову діяльність народу як те, що утворює багатство і робить багатством навіть землю і срібло, які не мали б ніякої вартості, коли б вони не були *засобами і стимулами* до трудової діяльності?» (The Querist. By Dr. G. Berkley. London, 1750. Питання 38). [XIII—670a]

[7] ЮМ І МАССІ

[а] ПИТАННЯ ПРО ПРОЦЕНТ У МАССІ І ЮМА]

[XX—1293a] Анонімний твір Массі «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest» вийшов у 1750 році; друга частина «Essays» Юма, в якій знаходиться нарис «Of Interest», вийшла 1752 року, тобто на два роки пізніше. Таким чином, пріоритет належить Массі. Юм виступав проти Локка, а Массі проти Петті і Локка, які обидва ще додержувались того погляду, що висота процентної ставки залежить від кількості грошей, які перебувають в обігу, і що на ділі справжнім предметом позики є гроші (а не капітал).

Массі рішучіше, ніж Юм, оголошує *процент* всього тільки частиною прибутку. Юм переважно доводить те, що вартість грошей не має значення для висоти процентної ставки, оскільки при даній пропорції між процентом і грошовим капіталом (наприклад, при 6%) 6 ф. ст. підвищуються або знижуються у вартості разом з підвищенням або зниженням вартості 100 ф. ст. (значить — разом із змінами вартості одного фунта стерлінгів), але сама пропорція, що виражається в даному випадку числом 6, нітрохи цим не порушується.

[б] ЮМ. ПАДІННЯ ПРИБУТКУ І ПРОЦЕНТА
У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗРОСТАВНЯМ ТОРГІВЛІ І ПРОМИСЛОВОСТІ]

Почнемо з Юма.

«Все у світі купується на працю» («Essays», vol. I, part II. London, 1764 [«Of Commerce»], стор. 289).

Висота процентної ставки залежить, за Юмом, від попиту з боку позичальників і від пропозиції з боку позикодавців,—

отже, вона залежить від попиту і пропозиції. А потім вона істотно залежить від висоти

«прибутків, що походять від торгівлі» (там же [«Of Interest»], стор. 329). «Більший чи менший запас праці і товарів повинен мати великий вплив на рівень процента, бо на ділі і фактично ми беремо в позику працю і товари, коли позичаємо у кого-небудь гроші під проценти» (там же, стор. 337). «Ні одна людина не задовольниться низьким прибутком там, де вона може дістати високий процент; і ні одна людина не задовольниться низьким процентом там, де вона може дістати високий прибуток» (там же, стор. 335).

Високий процент і високий прибуток, обидва є виразом

«незначного розвитку торгівлі і промисловості, а не недостачі золота і срібла. Низький же процент вказує на протилежне» (стор. 329).

[1294a] «Тому в такій державі, де є самі тільки землевласники» (або, як Юм говорить далі, «поміщики і селяни»), «завжди повинно бути багато позичальників, і процентна ставка повинна бути висока» (стор. 330),

бо представники тільки розкошуючого багатства з нудьги ганяються за розвагами, а з другого боку, виробництво, за винятком землеробства, має дуже обмежені розміри. Протилежне відбувається, як тільки дістає розвиток торгівля. Купець цілком охоплений пристрастю до наживи. Для нього

«немає більшого задоволення, як бачити щоденне зростання свого майна».

(Тут в гонитві за споживними вартостями дуже переважає гонитва за міноюю вартістю, за абстрактним багатством.)

«І це є причиною того, чому торгівля сприяє зростанню ощадливості і чому серед купців скнари так само переважають над марнотратниками, як — на протилежність цьому — марнотратники переважають над скнарами серед земельних власників» (стор. 333).

{Непродуктивна праця:

«Адвокати і лікарі не викликають до життя ніякої виробничої діяльності; більше того, вони здобувають свої багатства тільки за рахунок інших, так що вони неодмінно зменшують майно кого-небудь із своїх співгромадян саме такою мірою, якою вони збільшують своє власне майно» (стор. 333—334).}

«Отже, зростання торгівлі тягне за собою збільшення кількості позикодавців і завдяки цьому викликає зниження процентної ставки» (стор. 334).

«Низький процент і низький прибуток в торгівлі — це дві речі, які взаємно сприяють одна одній. Обидві вони походять від розвитку торгівлі, який створює багатих купців і збільшує кількість грошовитих людей. Там, де купці володіють великими капіталами, — однаково, чи представлені ці капітали великою чи невеликою кількістю монет, — часто трапляється, що, коли вони втомлюються від торгових справ або коли їх снарядомці не схильні або не здатні займатися торгівлею, значна частина капі-

талів природно шукає спокійного річного доходу. Велика пропозиція викликає падіння ціни і змушує позикодавців погоджуватися на низьку процентну ставку. Це міркування спонукає багатьох залишати свої капітали в торгівлі і скоріш вдовольнятися низькими прибутками, ніж віддавати свої гроші в позику за ще нижчі проценти. З другого боку, коли торгівля досягає значного розвитку і починає застосовувати дуже великі капітали, то неминуче *виникає суперництво серед купців, яке зменшує прибутки від торгівлі*, але в той же час збільшує обсяг самої торгівлі. Падіння прибутку в торгівлі змушує купців з більшою охотою погоджуватися на низький процент, коли вони залишають торгові справи і починають віддаватися спокійному безділлю. Тому *марна річ досліджувати, яка з цих обставин — низький процент чи низький прибуток — є причиною і яка наслідком*. Обидві вони походять від дуже розвинутої торгівлі і взаємно сприяють одна одній... Дуже розвинута торгівля, створюючи великі капітали, знижує як процент, так і прибуток, і кожного разу як вона знижує процент, їй в цьому зниженні допомагає відповідне падіння прибутку, і навпаки. Я можу додати, що подібно до того як низькі прибутки походять від *зростання торгівлі і промисловості*, так вони в свою чергу сприяють дальшому зростанню торгівлі, здешевлюючи товари, збільшуючи споживання і стимулюючи промисловість. І таким чином... *процент є справжнім барометром стану держави, і низька процентна ставка є майже безпомилкова ознака процвітання народу*» (там же, стор. 334—336).

[в] МАССІ. ПРОЦЕНТ ЯК ЧАСТИНА ПРИБУТКУ.
ПОЯСНЕННЯ ВИСОТИ ПРОЦЕНТА РІВНЕМ ПРИБУТКУ]

[J. Massie.] An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered. London, 1750.

«З наведених уривків ¹³² видно ось що: пан Локк вважає, що природний рівень процента визначається відношенням наявної в країні кількості грошей до заборгованості її жителів один одному, з одного боку, і до її торгівлі, з другого боку; а сер Уільям Петті ставить цей рівень процента в залежність тільки від кількості наявних у країні грошей; так що вони розходяться тільки в питанні про роль заборгованості» (стор. 14—15). [XX—1294a]

[XXI—1300] Багаті люди, «замість того щоб самим живити в діло свої гроші, віддають їх у позику іншим для того, щоб ті здобували з них прибуток і денку частину цього прибутку надавали власникам грошей. Але якщо багатство країни рівномірно розподілене між великою кількістю осіб, так що в ній мало таких людей, які могли б прогудувати дві сім'ї, помістивши гроші в торгівлю, то *грошові позики не можуть набути великого поширення*; бо коли 2 000 ф. ст. належать одній особі, то вона може віддати їх в позику, тому що на проценти з них можна утримувати сім'ю; коли ж вони належать десятком особам, то ці останні не спроможні віддавати їх в позику, бо проценти з них не можуть прогудувати десять сімей» (стор. 23—24).

«Всяка спроба визначити природну норму процента, виходячи з *тієї процентної ставки, яку уряд платить за позичені йому гроші*, неминуче приречена на невдачу. Досвід показує, що між цією процентною ставкою і природною нормою процента не буває ні збігу, ні відповідності, а розум говорить нам, що цього ніколи і не може бути, тому що *природна норма*

процента має свою підставу в прибутку, а висота процента по державних позиках визначається скрутним станом, причому прибуток має межі, а скрута їх не має. Для дворянина, який бере в позику гроші на поліпшення своєї землі, і для купця або промисловця, який позичає їх для ведення свого підприємства, існують певні межі, далі яких вони не йдуть: якщо з допомогою взятих у позику грошей вони можуть одержати 10 процентів прибутку, то 5 процентів вони можуть віддати за одержану позику позикодавцеві, але вони не дадуть йому 10 процентів. Навпаки, у того, хто позичає через скруту, все визначається тільки мірою цієї скрути, а скрута не знає ніяких норм» (стор. 31—32).

«Правомірність брання процента залежить не від того, чи одержує позичальник справді *прибуток* з позичених йому грошей, а від того, чи можуть ці гроші дати прибуток, коли їх правильно застосувати» (стор. 49). «Коли *те*, що позичальники платять як процент за позичені гроші, є *частина* того прибутку, який можуть дати позичені гроші, то рівень процента завжди повинен визначатися цим *прибутком*» (стор. 49).

«Яка частина цього прибутку належить по праву позичальникові і яка позикодавцеві? Визначити це взагалі можуть тільки погляди тих, хто бере позички, і тих, хто їх дає. Бо визначення того, що тут правильне і що неправильне, є тільки результатом угоди між людьми» (стор. 49).

«Однак це правило *поділу прибутку* можна застосувати не до кожного окремого позикодавця і позичальника, а тільки до позикодавців і позичальників взагалі... Винятково великі і винятково малі прибутки є нагородою за заповзятливість і розплатою за непередбачливість, до яких *позикодавцям немає абсолютно ніякого діла*; бо подібно до того як ці останні не несуть втрати від вказаної непередбачливості, так вони не повинні користуватися вигодою від вказаної заповзятливості. І те, що тут сказано про окремих людей в одній і тій самій галузі торгівлі або промисловості, вірне і в застосуванні до окремих галузей торгівлі або промисловості» (стор. 50).

«*Природна норма процента* визначається *прибутком торгових і промислових підприємств*» (стор. 51).

Чому в Англії процентна ставка тепер 4% замість 8, як це було раніш? Тому, що тоді англійські купці

«одержували прибуток вдвоє більший, ніж тепер».

Чому процентна ставка в Голландії дорівнює 3, у Франції, Німеччині, Португалії — 5 і 6, у Вест-Індії і Ост-Індії — 9, в Туреччині — 12?

«Для всіх цих випадків досить дати одну загальну відповідь, яка полягає в тому, що торговий прибуток у цих країнах відрізняється від того, який одержують у нас, і до того ж відрізняється такою значною мірою, що цим викликаються усі вказані відмінності в нормі процента» (стор. 51).

А чим зумовлюється падіння прибутку? Зовнішньою і внутрішньою конкуренцією:

«зменшенням зовнішньої торгівлі» (в результаті іноземної конкуренції) «або ж тим, що *торгові люди поперед одного все більше знижують ціни своїх товарів*... як тому, що їм взагалі треба продати що-небудь, так

і тому, що вони, охоплені жадою, намагаються продати якнайбільше» (стор. 52—53).

«Торговий прибуток взагалі визначається співвідношенням між кількістю торговців і розмірами торгівлі» (стор. 55). В Голландії, де відношення кількості «людей, зайнятих у торгівлі, до всього населення найбільше, ... норма процента найнижча»; в Туреччині, де найбільшою мірою властиве протилежне відношення, норма процента найвища (стор. 55—56).

[1301] «Чим визначається співвідношення між розмірами торгівлі і кількістю торговців?» (стор. 57). «Стимулами до торгівлі: впливаючою з природних умов необхідністю, свободою, охороною приватних прав людей, громадською безпекою (стор. 58).

«Немає двох таких країн, які постачали б однакову кількість предметів першої потреби в однаковому достатку і з затратою на їх вироблення однакової кількості праці. Потреби людей зростають і зменшуються залежно від суворості або м'якості клімату, в якому вони живуть. Тому розміри торгівлі, яку з необхідності змуснені вести мешканці різних країн, не можуть не бути різними, і ступінь цієї різниці не можна визначити інакше, як ступенем тепда або холоду; з чого можна зробити той загальний висновок, що кількість праці, потрібної для утримання певної кількості населення, — найбільша в країнах з холодним кліматом і найменша в країнах з жарким кліматом; бо в холодних країнах не тільки треба більше одягу людям, а й земля потребує більшого обробітку, ніж у жарких країнах» (стор. 59). «Особлива необхідність розвивати торгівлю властива Голландії... Вона впливає з перенаселеності країни. Ця обставина, разом з необхідністю затратити багато праці на будівництво гребель та осушування ґрунту, призводить до того, що необхідність вести торгівлю в Голландії є більш настійною, ніж в будь-якій іншій частині населеного світу» (стор. 60).

[Г] ВИСНОВОК

Массі ще виразніше, ніж Юм, зображає процент як всього тільки частину прибутку. Обидва вони пояснюють падіння процентної ставки нагромадженням капіталів (Массі говорить спеціально про конкуренцію) і впливаючим звідси падінням прибутку. Обидва однаково мало займаються питанням про джерело самого «торгового прибутку». [XXI—1301]

[8] ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛІВ ПРО ФІЗІОКРАТИВ]

[а] ДОДАТКОВІ ЗАУВАЖЕННЯ ПРО «ЕКОНОМІЧНУ ТАБЛИЦЮ». ПОМИЛКОВІ ПЕРЕДПОСИЛКИ КЕНЕ]

[XXIII—1433]

Продуктивний клас	Клас власників	Безплідний клас
2 млрд.	2 млрд.	1 млрд.
1 млрд.		1 млрд.
1 млрд.		1 млрд.
1 млрд.		1 млрд.
Затрати на щорічні аванси — 2 млрд.		
Всього 5 млрд.		Всього 2 млрд.

Це — найпростіша форма «Економічної таблиці»¹³³.

1) *Обіг грошей* (припускається, що платежі робляться тільки раз на рік). Відправною точкою обігу грошей є клас, що робить видатки, клас власників, який не має ніяких *товарів* для продажу, який купує, нічого не продаючи.

Власники купують на 1 млрд. у продуктивного класу, повертаючи йому той мільярд грошей, яким він сплатив їм ренту. (Тим самим реалізується $\frac{1}{3}$ сільськогосподарського продукту.) На 1 млрд. вони купують у безплідного класу, до якого таким чином надходить 1 млрд. грошми. (Разом з тим реалізується $\frac{1}{2}$ продукту промисловості.) Безплідний клас купує на цей мільярд предмети харчування у продуктивного

класу, до якого таким чином повертається ще 1 млрд. грішми. (Тим самим реалізується друга $\frac{1}{5}$ сільськогосподарського продукту.) На цей же мільярд грошей продуктивний клас купує промислові вироби вартістю в 1 млрд., і цим він заміщує половину своїх «авансів». (Разом з тим реалізується друга $\frac{1}{2}$ промислової продукції.) Безплідний клас купує [1434] на цей самий мільярд грошей сировину. (Тим самим реалізується ще $\frac{1}{5}$ сільськогосподарського продукту.) Два мільярди грошей таким чином повертаються до продуктивного класу.

Отже, залишаються ще $\frac{2}{5}$ сільськогосподарського продукту. $\frac{1}{5}$ споживається в натуральній формі. В якій же формі відбувається нагромадження другої $\frac{1}{5}$? Це слід розглянути далі ¹³⁴.

2) Навіть з точки зору самого Кене, згідно з якою всі, хто належить до безплідного класу, є на ділі тільки найманими працівниками, можна виявити в «Таблиці» помилковість припущень.

У продуктивного класу «первісні аванси» (основний капітал) припускаються в розмірі, що перевищує в п'ять разів «щорічні аванси». Для безплідного класу ця стаття зовсім не згадується, що, звичайно, не заважає їй існувати.

Далі, невірно, що відтворення дорівнює 5 млрд. Згідно з самою «Таблицею», воно дорівнює 7 млрд.: 5 — на стороні продуктивного класу, 2 — на стороні безплідного.

(б) ЧАСТКОВЕ ПОВЕРНЕННЯ ОКРЕМИХ ФІЗИОКРАТИВ ДО МЕРКАНТИЛІСТСЬКИХ УЯВЛЕНЬ. ВИМОГА СВОБОДИ КОНКУРЕНЦІЇ У ФІЗИОКРАТИВІ

Продукт безплідного класу дорівнює 2 млрд. Цей продукт є результатом додавання сирових матеріалів на 1 млрд. (матеріалів, які таким чином почасти входять в продукт, почасти заміщують зношування машин, що увійшло у вартість продукту) і предметів харчування на 1 млрд., спожитих при обробці цієї сировини.

Весь цей продукт безплідний клас продає класові власників і продуктивному класові, щоб, *по-перше*, замістити «аванси» (у вигляді сировини), а *по-друге*, одержати сільськогосподарські життєві засоби. У безплідного класу не залишається, таким чином, для власного споживання ні на копійку промислових виробів, а про процент чи прибуток і говорити не доводиться. Бодо (або Ле Трон) помічає це і пояснює справу тим, що безплідний клас продає свій продукт *вище його вартості*; те, що він продає за 2 млрд., дорівнює, таким чином,

Читальний зал Британського музею в Лондоні,
де Маркс працював над «Теоріями додаткової вартості»
(З англійської гравюри середини XIX століття)

2 млрд. мінус *x*. Отже, прибуток і навіть те, що цей клас сам споживає у вигляді промислових виробів, які належать до числа необхідних йому життєвих засобів, — все це зводиться, за вказаним поясненням, тільки до того, що цей клас *піднімає ціну своїх товарів вище їх вартості*¹³⁵. Виходить, тут фізіократи неминуче повертаються до меркантилістської системи, до поняття «*прибутку від відчуження*».

Тому вони і вважають, що вільна конкуренція між промисловцями абсолютно необхідна для того, щоб останні не дуже вже обдурювали продуктивний клас, сільських господарів. З другого боку, ця вільна конкуренція потрібна для того, щоб сільськогосподарський продукт продавався по «*добрій ціні*», тобто щоб його ціна, внаслідок вивозу його за кордон, піднімалась *вище* його первісної місцевої ціни, бо мається на увазі країна, що вивозить пшеницю і т. д.

[в] ПЕРВІСНЕ ФОРМУЛЮВАННЯ НЕМОЖЛИВОСТІ ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ В ОБМІНІ

«Всяка купівля є продаж, і всякий продаж є купівля» (*Quesnay. Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans* і т. д., видання Дера¹³⁶, стор. 170) [Російський переклад, стор. 414]. «Купувати — значить продавати, а продавати — значить купувати» (*Kene у Дюпон де Немура, «Origine»* і т. д., стор. 392)¹³⁷.

«Ціна завжди передує купівлям і продажам. Якщо конкуренція продавців і покупців не вносить яких-небудь змін, ціна лишається такою ж, якою вона встановилась через інші причини, *не залежні від торгівлі*» (стор. 148) [Російський переклад, стор. 384—385]¹³⁸.

«Завжди можна припустити, що він (обмін) «*вигідний для обох*» (контрагентів), «*бо обидві сторони забезпечують собі можливість користуватися такими багатствами, які вони можуть одержати лише через обмін. Але при цьому завжди має місце тільки обмін багатств однієї якоїсь вартості на інші багатства рівної вартості, отже, тут не може бути ніякого дійсного збільшення багатств*» (слід було б сказати: ніякого дійсного збільшення вартості) (там же, стор. 197) [Російський переклад, стор. 482—483]¹³⁹.

«*Аванси*» і «*капітал*» повністю ототожнюються. *Нагромодження капіталів* як головна умова:

«*Збільшення капіталів є, таким чином, головним засобом для пригноблення праці і дає найбільшу користь суспільству*» — і т. д. (*Kene у Дюпон де Немура*, там же, стор. 391)¹⁴⁰. [XXIII—1434]

[9] ВИХВАЛЯННЯ ЗЕМЛЕВЛАСНИЦЬКОЇ
АРИСТОКРАТІЇ В ЕПІГОНА ФІЗІОКРАТІВ
ГРАФА ДЮ БЮА]

[XXII — 1399] *Buat (comte du)*. *Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale* (6 томів). Лондон, 1773.

Цього слабого і багатослівного автора, який зовнішню видимість фізіократії вважає за її сутність і всіляко вихваляє землевласницьку аристократію, — він приймає фізіократію фактично лише остільки, оскільки вона відповідає подібній меті, — цього автора можна було б і зовсім не згадувати, якби грубо-буржуазний характер не проявлявся у нього так само різко, як пізніше, скажемо, у Рікардо. Помилковий погляд, ніби «чистий продукт» обмежується самою тільки рентою, нітрохи не змінює справи.

Дю Бюа говорить те, що Рікардо потім повторює щодо «чистого продукту» взагалі¹⁴¹. Робітники належать до *faux frais* * і існують тільки для того, щоб власники «чистого продукту» «становили громадянство» (див. місце, що сюди стосуються)¹⁴². Становище вільних робітників він вважає всього тільки зміненою формою рабства, яка, однак, необхідна, на його думку, для того, щоб вищі верстви становили «громадянство». [Так само і в *Артура Юнга* «чистий продукт», додаткова вартість, трактується як мета виробництва¹⁴³.]

[1400] В цьому зв'язку можна згадати те місце у Рікардо, де він сперечається з Смітом, який вважав найбільш продуктивним той капітал, що застосовує найбільшу кількість робітників¹⁴⁴. Пор. у Бюа — том VI, стор. 51—52, 68—70; далі,

* Див. виноску на стор. 140. *Ред.*

щодо робітничого класу і рабства — том II, стор. 288, 297, 309; том III, стор. 74, 95—96, 103; том VI, стор. 43, 51; про те, що ці робітники змушені виконувати додаткову працю, а також про те, що означають «найнеобхідніші засоби існування» — том VI, стор. 52—53.

Ми наведемо тут одне тільки місце, тому що воно вдало спростовує балачки про *риск*, на який, мовляв, взагалі наражається капіталіст:

«Вони» (купці) «багато чим, мовляв, ризкували, щоб багато заробити. Але ризкували вони або людьми, або товарами і грошми. Якщо вони заради наживи наражали на явну небезпеку людей, то вони робили дуже погане діло. Що ж до товарів, то певну заслугу має та людина, яка їх виробляє; але не може бути ніякої заслуги в тому, що ці товари наражаються на *риск* заради збагачення якої-небудь однієї людини», і т. д. (том II, стор. 297). [XXII—1400]

[10] ПОЛЕМІКА ПРОТИ ЗЕМЛЕВЛАСНИЦЬКОЇ
АРИСТОКРАТІЇ З ТОЧКИ ЗОРУ ФІЗІОКРАТИВ
(АНОНІМНИЙ АНГЛІЙСЬКИЙ АВТОР) ^{145]}

[XXIII—1449] «The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith, and others». London, 1797.

Автор цього твору знав праці Андерсона, бо в Додатку до своєї книги він передруковує уривок із сільськогосподарського звіту Андерсона щодо графства Абердін.

Це — *єдиний значний* англійський твір, який прямо приликає до вчення фізіократів. Книжка Уільяма Спенса «Britain independent of commerce» (1807 рік) — просто карикатура. Той же самий Спенс виступав у 1814—1815 роках одним з найбільш фанатичних захисників землевласників, він обстоював їх інтереси на основі фізіократичного вчення, що проповідує... свободу торгівлі. Не треба плутати цього молодця з Томасом Спенсом, смертельним ворогом приватної власності на землю.

Твір «The Essential Principles» містить насамперед чудове стисле резюме фізіократичного вчення.

Автор правильно простежує походження фізіократичних поглядів з поглядів Локка і Вандерлінта. Фізіократів він зображає як таких авторів, які

«досить систематично, хоч і не зовсім правильно, розвивали» своє вчення (стор. 4). Див. про це ще стор. 6 (виписки в *зошиті II*, стор. 32—33) ¹⁴⁶.

З резюме фізіократичного вчення, що його дає анонімний автор, дуже добре видно, як *теорія про оцядливість*, яку пізніші апологети, а почасти вже й Сміт, зображають як основу утворення капіталу, безпосередньо виникла з того погляду фізіо-

кратів, що в промисловості і т. д. не створюється ніякої додаткової вартості:

«Затрати, що йдуть на застосування і утримання ремісників, мануфактуристів¹⁴⁷ та купців, мають своїм результатом тільки збереження вартості затрачених сум і тому непродуктивні» (бо вони не виробляють додаткової вартості). «Багатство суспільства ні найменшою мірою не може бути збільшене ремісниками, мануфактуристами і купцями інакше як шляхом заощадження і нагромадження ними частини того, що призначене на їх щоденне утримання. Отже, тільки шляхом ощадливості і заощадження» (теорія ощадливості Сеніора і теорія заощадження Адама Сміта) «вони можуть додати що-небудь до сукупного капіталу. Навпаки, землероби можуть споживати весь свій дохід і все ж таки збагачувати в той же час державу; бо їх діяльність дає додатковий продукт, який називається рентию» (стор. 6).

«Клас людей, праця яких хоч і виробляє дещо, але не більше того, що було витрачено для підтримання цієї праці, цілком справедливо може бути названий непродуктивним класом» (стор. 10).

Виробництво додаткової вартості треба строго відрізняти від її «переміщення з рук в руки».

«Збільшення доходу» (тобто нагромадження) «тільки посередньо є предметом вивчення для економістів¹⁴⁸... Предметом їх вивчення є виробництво і відтворення доходу» (стор. 18).

І саме в цьому й полягає велика заслуга фізіократії. Фізіократи ставлять перед собою питання, як виробляється і відтворюється *додаткова вартість* (в анонімного автора додаткова вартість називається «доходом»). Питання про те, як ця додаткова вартість *відтворюється в більшому масштабі*, тобто як вона збільшується, виникає тільки в другу чергу. Насамперед необхідно розкрити *категорію* додаткової вартості, [1450] розкрити таємницю її виробництва.

Додаткова вартість і торговий капітал:

«Коли мова йде про *виробництво* доходу, то зовсім нелогічно підмінити це питання питанням про *переміщення доходу з рук в руки*, до чого тільки і зводяться *всі торгові операції*» (стор. 22). «Слово *commerce** означає не що інше, як *commutatio mercium***... Іноді цей обмін більш вигідний для однієї сторони, ніж для другої; але завжди те, що виграє один, втрачає другий, і торгова операція між ними в дійсності *не дає ніякого збільшення багатства*» (стор. 23). «Коли б який-небудь єврей продав крону за 10 шил. або фартинг королеви Анни за гінею¹⁴⁹, то він, безперечно, збільшив би свій власний дохід, але він не збільшив би цим *наявною кількістю благородних металів*; і природа цієї торгової операції була б тією самою незалежно від того, чи живе покупець, який любить рідкісне, на одній вулиці з продавцем старовинних монет, чи у Франції або ж у Китаї» (стор. 23).

* — торгівля. *Ред.*

** — обмін товарами. *Ред.*

У фізіократів промисловий прибуток розглядається як «прибуток від відчуження», тобто він пояснюється меркантилістично. Тому наш англієць робить правильний висновок, що цей прибуток тільки тоді є дійсним прибутком, коли промислові товари продаються за кордоном. З меркантилістичної передпосилки він робить правильний меркантилістичний висновок.

«Жоден мануфактурист, хоч би як він сам збагачувався, нічого не додає до національного доходу, якщо його товари продаються і споживаються всередині країни; бо покупець його товарів втрачає... рівно стільки, скільки здобуває мануфактурист... Тут має місце обмін між продавцем і покупцем, а не збільшення багатства» (стор. 26). «Щоб компенсувати себе за відсутність надлишку... хазяїн-підприємець набуває 50% прибутку на свої витрати по заробітній платі, або 6 пенсів на кожний шилінг, що він виплачує мануфактурним робітникам... Якщо товар продається за кордоном», то це «буде національний прибуток» ось з такої і такої кількості «вправних у ремеслах робітників» (стор. 27).

Автор дуже добре викладає причини багатства Голландії. Риболовство (слід було б вказати також і скотарство). Монополія на східні прянощі. Фрахтова справа. Позичання грошей іноземцям (Додатковий зошит Н, стор. 36—37)¹⁵⁰.

Мануфактуристи,— пише наш автор,— «є необхідним класом», але вони не є «продуктивним класом» (цит. твір, стор. 35). Вони «викликають тільки заміну або переміщення того доходу, який був попередній здобутий землеробом, і досягають вони цього тим, що надають довговічності цьому доходу в якійсь новій формі» (стор. 38).

Існують тільки чотири необхідні класи: 1) продуктивний клас, або землероби; 2) мануфактуристи; 3) захисники країни; 4) «клас учителів», яких він ставить на місце «одержувачів десятини», тобто попів, які фігурують у фізіократів.

«Адже всяке громадянське суспільство потребує харчування, одягу, захисту й освіти» (стор. 50—51).

Помилка «економістів» полягає в тому, що «одержувачів земельної ренти, як всього тільки одержувачів ренти, вони вважали продуктивним класом суспільства... До певної міри вони виправили свою помилку, натякнувши на те, що церква і король повинні утримуватися за рахунок тих рент, які одержують земельні власники. Д-р Сміт..., у якого вона» (вказана помилка «економістів») «проходить через весь його твір» (це вірно), «спрямовує свою критику саме проти здорового в системі економістів» (стор. 8).

[1451] Землевласники як такі не тільки не є продуктивним класом, але вони навіть не є необхідним класом суспільства:

«Землевласники як всього тільки одержувачі земельної ренти не є необхідним класом суспільства... Оскільки земельна рента відокремлюється

від призначеної їй конституцією мети — служити справі захисту держави, одержувачі цієї ренти, замість того щоб бути необхідним класом, стають одним з найбільш непотрібних і найбільш обтяжливих для суспільства класів» (стор. 51). Див. далі про це в Додатковому зошиті *H*, стор. 38—39 *и*.

Все це дуже добре, і ця полеміка проти одержувачів земельної ренти, що проводиться з фізіократичної точки зору, *дуже важлива як завершення вчення фізіократів*.

Автор відзначає, що реальний *податок на землю* характерний для турків (цит. твір, стор. 59).

Землевласник оподатковує не тільки наявні «поліпшення землі», але часто і «проекти майбутніх поліпшень» (стор. 63 — 64). Податок на ренту (стор. 65).

Щодо оподаткування фізіократична доктрина здійснювалася в давнину в Англії, Ірландії, феодальній Європі, імперії Могола (стор. 93—94).

Землевласник як той, хто оподатковує (стор. 118).

Фізіократична обмеженість проявляється в такому міркуванні (немає розуміння поділу праці):

Припустимо, що який-небудь годинникар або ситцевий фабрикант не може продати свої годинники або свій ситець; тоді він потрапляє в найскрутніше становище. Це показує, «що мануфактурист збагачується тільки завдяки тому, що він є *продавцем*»

(в дійсності це показує тільки те, що він свій продукт виробляє як *товар*),

«і що коли він перестас бути *продавцем*, його *прибутки* негайно припиняються»

(а як стоїть справа з *прибутками фермера, який не є продавцем?*),

«тому що вони не природні, а штучні прибутки. А землероб... *може існувати, успішно господарювати і збільшувати своє багатство, не продаючи нічого*» (стор. 38—39)

(але в такому випадку він повинен разом з тим бути мануфактуристом).

Чому автор говорить тільки про годинникаря або ситцевого фабриканта? З таким же правом можна припустити, що виробник вугілля, заліза, льону, індиго і т. д. неспроможний продати ці продукти або що навіть виробник пшениці не може продати свою пшеницю. Про це дуже добре говорить згаданий вище Беарде де л'Аббеї¹⁵². Анонімному авторові доводиться висувати проти *виробництва товарів* виробництво для *безпосереднього споживання*, в різкій суперечності з тим, що найго-

ловнішим для фізіократів є, навпаки, *мінова вартість*. Але цей останній момент проходить червоною ниткою і в нашого хлопця: *буржуазний погляд на речі в рамках добуржуазного способу уявлення*¹⁵³.

Наш анонім виступає проти Артура Юнга, який вважав, що високі ціни важливі для процвітання землеробства; але ці заперечення Юнгові є разом з тим полемікою проти фізіократії (цит. твір, стор. 65—78 і 118).

Додаткова вартість не може бути введена з номінального підвищення ціни продавцями:

«Збільшення номінальної вартості продукту... не може збагатити продавців,.. бо все те, що вони виграють як продавці, вони втрачають як покупці» (стор. 66).

В дусі *Вандерлінта* написано таке місце:

«Поки для кожного безробітного може бути знайдена ділянка землі, придатна для обробітку, ні один безробітний не повинен залишатися без земельної ділянки. Будинки працьовитості — хороша річ; але поля працьовитості далеко краще» (стор. 47).

Будучи взагалі противником орендної системи, анонім все-таки віддає перевагу оренді на довгий строк перед короткостроковою орендою, при якій власність на землю тільки заважає виробництву і перешкоджає поліпшенню ґрунту (стор. 118—123). (*Ірландське орендне право.*)¹⁵⁴ [XIII—1451]

[11] АПОЛОГЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ВСІХ ПРОФЕСІЙ]

[V — 182] Філософ виробляє ідеї, поет — вірші, пастор — проповіді, професор — підручники, і т. д. Злочинець виробляє злочини. Коли ми ближче придивимось до того зв'язку, який існує між цією останньою галуззю виробництва і суспільством у цілому, то звільнимся від багатьох передсудів. Злочинець виробляє не тільки злочини, але й кримінальне право, а тому і професора, який читає курс кримінального права, і, разом з тим, також і той неминучий підручник, у формі якого цей самий професор викидає свої лекції, як «товар», на загальний ринок товарів. Цим досягається, мовляв, збільшення національного багатства, не кажучи вже про ту особисту насолоду, яку рукопис такого підручника, — як запевняє компетентний свідок, пан професор Рошер, — дає самому авторові.

Злочинець виробляє, далі, всю поліцію і всю кримінальну юстицію, сищиків, суддів, катів, присяжних і т. д., і всі ці різні професії, кожна з яких є певною категорією суспільного поділу праці, розвивають різні здатності людського духу, створюють нові потреби і нові способи їх задоволення. Вже самі тільки тортури дали поштовх до найдотепніших механічних винаходів і забезпечили роботою багато поважних ремісників, які зайнялися виробництвом знарядь катування.

Злочинець виробляє враження — то морально-повчальне, то трагічне, як до обставин, і тим самим робить певну «послугу» в розумінні збудження моральних і естетичних почуттів публіки. Він виробляє не тільки підручники кримінального права, не тільки кримінальні кодекси, а значить і законодавців у цій галузі, а й мистецтво, художню літературу — романи

і навіть трагедії; доказом цього є не тільки «Провина» Мюльнера і «Розбійники» Шіллера, але навіть «Едіп» і «Річард III». Злочинець порушує одноманітність буржуазного життя, його спокійний повсякденний хід. Тим самим він оберігає його від застою і породжує ту неспокійну напруженість і рухливість, без якої притулилося б навіть жало конкуренції. Цим він дає поштовх продуктивним силам. В той час як злочини звільняють ринок праці від деякої частини надлишкового населення і, ослаблюючи тим самим конкуренцію між робітниками, якоюсь мірою перешкоджають падінню заробітної плати нижче певного мінімуму, — в цей самий час боротьба проти злочинів поглинає деяку другу частину надлишкового населення. Виходить, таким чином, що злочинець здійснює одно з тих природних «урівноважень», які встановлюють належний рівень і відкривають поле для цілої низки «корисних» професій.

Вплив злочинця на розвиток продуктивних сил можна було б простежити до дрібниць. Чи досягли б замкні їх теперішньої досконалості, коли б не було злодіїв? Чи удосконалилося б так виготовлення банкнот, коли б не існувало [183] підроблювачів грошей? Чи проник би мікроскоп у звичайні торгові сфери (дивись Баббеджа), коли б не було в торгівлі обману? Чи не зобов'язана практична хімія своїми успіхами в такій же мірі фальсифікації товарів і прагненню її виявити, в якій вона ними зобов'язана старанності чесних виробників? Винаходячи все нові засоби замаху на власність, злочин викликає до життя все нові засоби захисту власності і цим самим в такій же мірі стимулює виробництво, в якій страйки стимулюють винайдення машин. І, — якщо покинути сферу злочинів приватних осіб, — чи міг би без національних злочинів виникнути світовий ринок? Чи могли б без них виникнути самі нації? І хіба дерево гріха не є від часів Адама разом з тим і деревом пізнання?

Уже Мандевіль у своїй «Байці про бджіл» (1705) доводив продуктивність усіх можливих професій і т. д., і в нього вже видно загальну тенденцію всього цього міркування:

«Те, що ми називаємо в цьому світі злом, як моральним, так і фізичним, є тим великим принципом, який робить нас соціальними істотами, — є міцною основою, *животворною силою й опорою всіх професій і занять* без винятку; тут ми повинні шукати справжнє джерело усіх мистецтв і наук; і в той самий момент, коли зло перестало б існувати, суспільство мусило б занепасти, якщо не зруйнуватися зовсім»¹⁵⁵.

Тільки Мандевіль був, звичайно, безмірно сміливіший і чесніший, ніж пройняті філістерським духом апологети буржуазного суспільства. [V—183]

[12] ПРОДУКТИВНІСТЬ КАПІТАЛУ. ПРОДУКТИВНА І НЕПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ

[а) ПРОДУКТИВНІСТЬ КАПІТАЛУ ЯК КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ВИРАЗ ПРОДУКТИВНОЇ СИЛИ СУСПІЛЬНОЇ ПРАЦІ]

[XXI — 1317] Ми бачили не тільки, як капітал виробляє, а й як його самого виробляють і як він в ролі істотно зміненого відношення виникає з процесу виробництва, як в ньому він дістає свій розвиток¹⁵⁶. З одного боку, капітал видозмінює спосіб виробництва, а з другого боку, це видозмінення способу виробництва і цей особливий ступінь у розвитку матеріальних продуктивних сил являють собою основу й умову самого капіталу, передумову його власного формування.

Оскільки жива праця — в результаті обміну між капіталом і робітником — перетворена в складову частину капіталу і з першого ж моменту процесу праці виступає як діяльність, що належить капіталові, то всі продуктивні сили суспільної праці набирають вигляду продуктивних сил капіталу, цілком так само, як загальна суспільна форма праці виступає в грошах у вигляді властивості певної речі. Так само продуктивна сила суспільної праці і її окремі форми дістають тепер свій вираз у вигляді продуктивних сил і форм капіталу, тобто *уречевленої* праці, речових умов праці, що, як такий відособлений елемент, протистоять живій праці, персоніфіковані в капіталісті. Тут ми знов стикаємося з тією перекинутою формою відношення, яка виявляється в тому, що ми вже, розглядаючи гроші, визначили як *фетишизм*¹⁵⁷.

Сам капіталіст є володарем лише як *персоніфікація капіталу*. (В італійській бухгалтерії ця його роль *капіталіста*, персоніфікованого капіталу, незмінно протиставиться йому просто як окремій особі, що фігурує всього тільки як приватний споживач і боржник свого власного капіталу.)

Продуктивність капіталу, — навіть коли розглядати саме тільки *формальне* підпорядкування праці капіталові, — полягає насамперед у *примусі до додаткової праці*, до більшої кількості праці, ніж та, яка необхідна для задоволення безпосередніх потреб. Для капіталістичного способу виробництва цей примус так само характерний, як і для попереднього способу виробництва, але він здійснює, застосовує його в такій формі, яка в більшій мірі сприяє виробництву.

Навіть коли розглядати це тільки формальне відношення, *загальну* форму капіталістичного виробництва, яка є спільною як для менш розвинутої його стадії, так і для більш розвинутої, — навіть у цьому випадку *засоби виробництва*, і речові умови праці — матеріал праці, засоби праці (а також і життєві засоби) — виступають не як підпорядковані робітникові; навпаки, робітник підпорядкований їм. Не він застосовує їх, а вони застосовують його. Через це вони і є капіталом. «Капітал застосовує працю». У відношенні до робітника вони виступають не як засоби для вироблення продуктів — чи то у вигляді безпосередніх засобів існування, чи у вигляді засобів обміну, у вигляді товарів. Навпаки, робітник є для них таким засобом, завдяки якому вони і зберігають свою вартість і перетворюють її в капітал, тобто збільшують її, вбираючи в себе додаткову працю.

Уже в своєму простому вигляді це вивернуте навиворіт відношення є уособленням речей і уречевленням осіб; бо ця форма відрізняється від усіх попередніх тим, що капіталіст панує над робітником не як носій тієї чи іншої особистої якості, а лише оскільки він представляє «капітал». Його панування є не що інше, як панування уречевленої праці над живою, як влада створеного робітником продукту над самим робітником.

Це відношення стає ще більш складним і здається ще більш містичним внаслідок того, що з розвитком специфічно капіталістичного способу виробництва проти робітника виступають, протистоячи йому як «капітал», не тільки ці, безпосередньо матеріальні речі (всі вони — продукти праці; розглядувані з боку споживної вартості, вони, будучи продуктами праці, є речовими умовами праці; розглядувані з боку мінової вартості, вони — уречевлений загальний робочий час, або гроші); так само і форми суспільно розвинутої праці — кооперація, мануфактура (як форма поділу праці), фабрика (як така форма суспільної праці, яка має своєю матеріальною основою систему машин) — дістають свій вираз у вигляді *форм розвитку капіталу*, і тому продуктивні сили праці, що розвинулися з цих форм суспільної праці, а значить також наука і сили природи,

прибирають вигляд *продуктивних сил капіталу*. І дійсно, об'єднання однакових видів праці, здійснюване в кооперації, поєднання різних видів праці, що має місце при поділі праці, застосування в машинній промисловості, з виробничою метою, природних сил і науки, а також продуктів праці — все це протистоїть робітникам, кожному зокрема, як щось *чуже* їм самим і як щось *речове*, як всього тільки форма буття незалежних від них і пануючих над ними засобів праці, — подібно до того як самі ці засоби праці, в їх простій реальній формі, як матеріал, інструмент і т. д., протистоїть робітникам як функції *капіталу*, а значить і *капіталіста*.

Суспільні форми власної праці робітників — або форми їх власної [1318] суспільної праці — являють собою такі відношення, які утворились цілком незалежно від робітників, взятих окремо один від одного; робітники, будучи підпорядковані капіталові, стають елементами цих суспільних утворень, але належать ці суспільні утворення не їм. Робітникам вони протистоїть через те як *образи*, що їх прибирає сам капітал, як такі поєднання, які — на відміну від робочої сили кожного з цих робітників зокрема — становлять приналежність капіталу, виникають з нього і включені до його складу. І це прибирає все більш реальну форму в міру того як, з одного боку, сама робоча сила цих робітників зазнає під впливом вказаних форм таких видозмін, що вона, у своєму самостійному існуванні, тобто *поза* цим капіталістичним зв'язком, стає безсилою і її самостійна здатність до виробництва знищується; а з другого боку, з розвитком машинного виробництва умови праці все більше виступають як сили, пануючі над працею також і технологічно, одночасно з цим заміняючи працю, пригнічуючи її, роблячи її зайвою в її самостійних формах.

В цьому процесі, в якому *суспільні* риси праці робітників протистоїть їм як щось, в певному розумінні, *капіталізоване* (так, наприклад, у машинному виробництві реальні продукти праці виступають як володарі праці), те ж саме, природно, відбувається з силами природи і з наукою, цим продуктом загального історичного процесу розвитку, який абстрактно виражає його квінтесенцію: сили природи і наука протистоїть робітникам як *сили* капіталу. Наука і її застосування дійсно відокремлюються від умілості окремого робітника і його знання справи, і хоч вони, — коли їх простежити до самого їх джерела, — являють собою знов-таки продукти праці, все ж вони всюди, де вони входять у процес праці, виступають як *включені до складу капіталу*. Капіталіст, що застосовує машину, не повинен обов'язково розуміти її будову (див. Юра)¹⁵⁸. Але в машині

сама реалізована наука протистоїть робітникам як *капітал*. І справді всі ці основані на *суспільній праці* застосування науки, сил природи і величезних мас продуктів праці виступають тільки як *засоби експлуатації* праці, як засоби привласнення додаткової праці, отже як *сили*, що належать капіталові і протистоять праці. Капітал, звичайно, застосовує всі ці засоби лише для того, щоб експлуатувати працю, але для експлуатації праці капіталові неминуче доводиться застосовувати ці засоби в процесі виробництва. І таким чином розвиток *суспільних* продуктивних сил праці й умови цього розвитку виступають як така *дія капіталу*, яка не тільки відбувається незалежно від волі окремого робітника, але й просто спрямована проти нього.

Сам капітал має двоїстий характер, бо він складається з товарів:

1) *Мінова вартість* (гроші); але це — *самозростаюча вартість*, така вартість, яка — завдяки тому, що вона є *вартість*, — створює вартість, *зростає як вартість*, дістає приріст. Це зростання вартості зводиться до обміну даної кількості уречевленої праці на більшу кількість живої праці.

2) *Споживна вартість*. Тут капітал проявляється з боку тих певних відносин, які властиві йому в процесі праці. Але саме тут капітал не лишається таким матеріалом праці і таким засобом праці, яким належить просто лише *праця*, включена ними до свого складу: разом з працею капітал включив до свого складу також і *суспільні повднання* праці і той ступінь розвитку засобів праці, який відповідає цим її суспільним повднанням. Капіталістичне виробництво вперше у великому масштабі розвиває як речові, так і суб'єктивні умови процесу праці, відриваючи їх від окремого самостійного працівника, але розвиває їх як такі сили, які панують над *окремим робітником* і є *чужими* для нього.

Все це робить капітал якоюсь зовсім містичною істотою. [1318] ¹⁵⁹

* * *

[1320] Капітал, таким чином, продуктивний: 1) як сила, що *примушує* до додаткової праці, 2) як сила, що поглинає і привласнює собі (як їх персоніфікація) продуктивні сили суспільної праці і загальні суспільні продуктивні сили, наприклад науку.

Постає питання: як або чому *праця*, що протистоїть капіталові, виступає як продуктивна, виступає як *продуктивна праця*, хоч продуктивні сили праці перейшли до капіталу і хоч одну і ту саму продуктивну силу не можна рахувати двічі, один раз — як продуктивну силу праці, а другий раз — як продуктивну силу капіталу? {Продуктивна сила праці становить

продуктивну силу капіталу. А робоча сила продуктивна внаслідок відмінності між її вартістю і тією вартістю, яку ця робоча сила створює.]

[6] ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ В СИСТЕМІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

Тільки буржуазна обмеженість, яка вважає капіталістичні форми виробництва абсолютними його формами, а значить вічними природними формами виробництва, може плутати питання про те, що таке *продуктивна праця* з погляду капіталу, з питанням, яка праця взагалі є продуктивною, або що таке продуктивна праця взагалі; тому лише вона може чванитись, як проявом особливої мудрості, своєю відповіддю, що всяка праця, яка виробляє взагалі що-небудь і має що-небудь своїм результатом, тим самим є уже продуктивна праця.

Продуктивною є тільки така праця, яка прямо перетворюється в капітал, тобто тільки така праця, яка робить змінний капітал змінною величиною, а весь капітал K робить рівним $K + \Delta$ ¹⁶⁰. Якщо змінний капітал до його обміну на працю дорівнює x , — так що ми маємо рівняння $y = x$, — то продуктивною працею є та праця, яка перетворює x в $x + h$, а рівняння $y = x$ перетворює в рівняння $y' = x + h$. Такий є *перший* пункт, що потребує з'ясування. Мова йде про працю, яка створює додаткову вартість, або є для капіталу тим фактором, який дає йому можливість утворити додаткову вартість, отже, проявити себе як капітал, як самозростаюча вартість.

По-друге: суспільні і загальні продуктивні сили праці виступають як продуктивні сили капіталу; але ці продуктивні сили стосуються тільки процесу праці, зачіпають тільки споживну вартість. Вони набувають вигляду властивостей, притаманних капіталові як речі, виступають у вигляді його споживної вартості. Вони не зачіпають безпосередньо *мінової вартості*. Чи працюють сто робітників разом, чи кожний з них працює поодиноці, — вартість виробленої ними маси продукції дорівнює ста робочим дням, незалежно від того, у великій чи малій кількості продуктів представлені ці робочі дні; інакше кажучи, вартість цієї маси продуктів не залежить від продуктивності праці.

[1321] В одному тільки відношенні відмінність у продуктивності праці зачіпає мінову вартість.

Якщо, наприклад, продуктивність праці розвивається в якій-небудь окремій галузі виробництва, — якщо, скажемо, виробництво тканини з допомогою механічних ткацьких верста-

тів, замість ручних, перестає бути винятком і якщо при цьому для виготовлення одного аршина на механічному верстаті потрібна тільки половина того робочого часу, який затрачається при роботі на ручному,— то 12 годин ручного ткача виражаються уже не в дванадцятигодинній вартості, а тільки в шестигодинній, тому що *необхідний* робочий час скоротився тепер до 6 годин. 12 годин ручного ткача тепер дорівнюють уже тільки 6 годинам суспільного робочого часу, незважаючи на те, що цей ткач по-старому працює 12 годин.

Але не про це тут ідеться. Якщо ми, навпаки, візьмемо яку-небудь іншу галузь виробництва, наприклад в друкарській справі — роботу наборщика, де машини ще не застосовуються, то 12 годин праці в цій галузі створюватимуть цілком таку ж кількість *вартості*, яку створюють 12 годин у тих галузях виробництва, де машини і т. д. досягли найвищого ступеня розвитку. Отже, як створювач *вартості* праця завжди лишається *працею окремого робітника*, тільки вираженою у вигляді *загальної праці*. Тому продуктивна праця як праця, що виробляє вартість, завжди протистоїть капіталові як праця окремої робочої сили, як праця *ізолюваного робітника*, хоч би в які суспільні поєднання ці робітники вступали в процесі виробництва. Значить, в той час як капітал, що протистоїть робітникові, представляє суспільну продуктивну силу праці,— продуктивна праця робітника, що протистоїть капіталові, завжди представляє тільки *працю окремого робітника*.

По-третє: якщо властивість капіталу — вимушувати у робітника додаткову працю і привласнювати собі суспільні продуктивні сили праці — набирає видимість такої властивості, яка притаманна капіталові від природи, отже видимість властивості, що випливає з його споживної вартості,— то так само й навпаки: видається, ніби праці від природи є притаманним проявляти свої власні суспільні продуктивні сили як продуктивні сили капіталу, а вироблений працею додатковий продукт — як вироблену капіталом додаткову вартість, як самозростання капіталу.

Ці три пункти слід тепер розглянути в розгорнутому вигляді, і звідси належить вивести відмінність між працею продуктивною і непродуктивною.

До пункту 1-го. Продуктивність капіталу полягає в тому, що він протиставить собі працю як найману працю, а продуктивність праці полягає в тому, що вона протиставить собі засоби праці як капітал.

Ми бачили, що гроші перетворюються в капітал, тобто певна мінова вартість перетворюється в самозростаючу вартість,

у вартість плюс додаткова вартість, завдяки тому, що одна частина цієї мінової вартості перетворюється в такі товари, які є для процесу праці необхідними його засобами праці (сирові матеріали, інструменти, словом — речові умови праці), а друга частина йде на купівлю робочої сили. Однак не цей первісний обмін грошей на робочу силу, не самий факт купівлі її перетворює гроші в капітал. Ця купівля перетворює застосовувану робочу силу на певний строк у складову частину капіталу; інакше кажучи, певна кількість живої праці стає однією з форм буття самого капіталу, його, так би мовити, ентелехією*.

В дійсному процесі виробництва жива праця перетворюється в капітал внаслідок того, що ця праця, з одного боку, відтворює заробітну плату, — отже, відтворює вартість змінного капіталу, — а з другого боку, створює додаткову вартість; в результаті цього процесу перетворення вся [авансована] сума грошей перетворюється в капітал, хоч та її частина, яка безпосередньо функціонує як змінна, затрачається тільки на заробітну плату. Якщо раніш вартість дорівнювала $c + v$, то тепер вона дорівнює $c + (v + x)$; або, щоб те саме, $(c + v) + x$ ¹⁶¹; інакше кажучи: первісна сума грошей, первісна величина вартості, зросла в процесі праці, проявила себе як така вартість, яка одночасно і зберігає і збільшує себе.

{Необхідно відзначити таке: те, що тільки змінна частина капіталу створює його приріст, нітрохи не змінює того факту, що за допомогою цього процесу збільшується сукупна первісна вартість, зростаючи на величину додаткової вартості; отже, залишається в силі, що вся первісна сума грошей перетворюється в капітал. Адже первісна вартість дорівнює $c + v$ (постійний капітал і змінний капітал). В указаному процесі вона перетворюється в $c + (v + x)$; вираз $v + x$ являє собою знов створену частину, яка виникла через перетворення живої праці в працю уречевлену, перетворення, що зумовлене обміном v на робочу силу і що бере свій початок від цього обміну, від перетворення змінного капіталу в заробітну плату. Але $c + (v + x) = (c + v) + x$ (первісний капітал) $+ x$. Крім того, перетворення v в $v + x$, а значить і перетворення $(c + v)$ в $(c + v) + x$, могло здійснитися тільки завдяки тому, що частина грошей перетворилася в c . Одна частина грошей може перетворитися в змінний капітал лише при тій умові, що друга частина їх перетворюється в постійний капітал.}

В дійсному процесі виробництва праця *realiter*** перетворюється в капітал, але це перетворення зумовлене первісним

* — діяльністю, дійсністю, дієвістю. *Ред.*

** — реально, в дійсності. *Ред.*

обміном грошей на робочу силу. Тільки завдяки цьому *безпосередньому* перетворенню праці в *уречевлену* працю, яка належить не робітникові, а капіталісту, гроші й перетворюються в капітал, включаючи і ту частину грошей, яка набула форму засобів виробництва, умов праці. До цього гроші лише *an sich** є капіталом, все одно, чи існують вони у своїй власній формі, чи у вигляді таких товарів (продуктів), які по своїй натуральній формі можуть бути засобами виробництва, необхідними для створення нових товарів.

[1322] Тільки це певне *відношення* до праці перетворює гроші або товари в капітал, і тільки праця, що перетворює гроші або товар у капітал, — внаслідок вказаного відношення праці до умов виробництва, якому відповідає певний характер відносин у дійсному процесі виробництва, — тільки ця *праця* і є *продуктивною*; інакше кажучи, продуктивною є лише та праця, яка зберігає і збільшує вартість *уречевленої* праці, яка протистоїть робочій силі як відособлена від неї. Продуктивна праця — це лише скорочений вираз, що означає всю повноту й особливий характер того відношення, в якому робоча сила фігурує в капіталістичному процесі виробництва. Але розрізнення між продуктивною працею і *іншими* видами праці є надзвичайно важливим, тому що воно виражає саме ту певну форму праці, на якій ґрунтується весь капіталістичний спосіб виробництва і самий капітал.

Отже, *продуктивна праця* в системі капіталістичного виробництва — це така праця, яка виробляє для того, хто її застосовує, *додаткову вартість*, або, інакше, це — праця, яка перетворює об'єктивні умови праці в капітал, а їх власника — в капіталіста; це, виходить, праця, що створює свій власний продукт як капітал.

Тому коли ми говоримо про *продуктивну працю*, то ми говоримо про *суспільно визначену* працю, про працю, яка включає цілком певне відношення між покупцем праці і її продавцем.

І хоч гроші, що знаходяться в руках покупця робочої сили, або наявні у нього товари — як засоби виробництва, так і життєві засоби для робітників — стають капіталом тільки внаслідок зазначеного процесу, в якому вони і здійснюють це перетворення в капітал (до вступу в процес ці речі не капітал, а тільки ще повинні стати ним), — проте вони *«в собі»* є капіталом. Цим вони зобов'язані тому фактові, що вони протистоять робочій силі як щось самостійне і що цілком так само

* — «в собі», в можливості, потенціально. Ред.

протистоїть їм робоча сила, — ми маємо тут те відношення, яке зумовлює і забезпечує обмін на робочу силу і подальший процес дійсного перетворення праці в капітал. Засобам виробництва і життєвим засобам у їх відношенні до робітників тут з самого початку властивий той певний суспільний характер, який робить їх капіталом і дає їм владу над працею. У відношенні до праці вони є через те *передумовою*, протистоячи їй як капітал.

Отже, *продуктивна праця* може бути визначена як така праця, яка прямо обмінюється на гроші як на капітал, або — що є лише скороченим виразом того ж самого — як праця, що безпосередньо обмінюється на капітал, тобто на гроші, які «в собі» є капіталом, які призначені функціонувати як капітал, інакше кажучи, які протистоять робочій силі як капітал. Вираз: «праця, що обмінюється безпосередньо на капітал», має на увазі, що праця обмінюється на гроші як на капітал і асту * перетворює ці гроші в капітал. Які наслідки випливають з характеристики «безпосередньо», — це буде зараз з'ясовано точніше.

Таким чином, продуктивною працею є та праця, яка для робітника лише відтворює наперед визначену вартість його робочої сили, але разом з тим, як діяльність, що створює вартість, збільшує вартість капіталу, інакше кажучи: та праця, яка протиставить самому робітникові у вигляді капіталу створені цією працею вартості.

[в) ДВА ІСТОТНО РІЗНІ МОМЕНТИ В ОБМІНІ МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ]

В обміні між капіталом і працею слід розрізняти, як ми бачили при розгляді процесу виробництва¹⁶², два істотно різні, хоч і зумовлюючі один одного, моменти.

По-перше: Первісний обмін між працею і капіталом є *формальний процес*, в якому капітал фігурує як гроші, а робоча сила — як *товар*. Продаж робочої сили має місце ідеально, або юридично, в цьому першому процесі, незважаючи на те, що *оплачується* праця тільки після того, як вона виконана, тобто на кінець дня, тижня і т. д. Це нічого не змінює в операції, за допомогою якої здійснюється *продаж* робочої сили. В даному випадку *безпосередньо* продається не товар, який містить уречевлену вже працю, а *вживання самої робочої сили*, тобто фактично *сама праця*, тому що вживання робочої сили вира-

* — дійсно, на ділі. Ред.

жається в її дії — у праці. Значить, тут ми маємо справу не з тим обміном праці на працю, який здійснюється шляхом обміну товару на товар. Коли *A* продає *B* чоботи, то обидва вони обмінюють працю: один обмінює працю, уречевлену в чоботах, а другий — працю, уречевлену в грошах. Тут же вступають в обмін, з одного боку, *уречевлена праця* в її загальній суспільній формі, тобто у вигляді *грошей*, а з другого боку — *праця, яка існує ще тільки як робоча сила*; предметом же купівлі і продажу є вживання цієї робочої сили, тобто сама праця, хоч *вартість* продаваного в даному випадку товару є не *вартість праці* (іраціональний вираз), а *вартість робочої сили*. Таким чином, тут має місце безпосередній обмін між *уречевленою* працею і *робочою силою*, яка *de facto* * перетворюється в живу працю, — тобто тут має місце обмін між уречевленою і живою працею. Тому заробітна плата, — *вартість робочої сили*, — як це було викладено вище, дістає свій вираз у вигляді *ціни праці*¹⁶³, її безпосередньої купівельної ціни.

В межах цього першого моменту відношення між робітником і капіталістом є відношення між продавцем і покупцем товару. Капіталіст сплачує *вартість* робочої сили, тобто *вартість* купованого ним товару.

Але в той же час робоча сила купується тільки тому, що та кількість праці, яку вона може і зобов'язується виконати, більша від тієї кількості праці, яка потрібна для відтворення робочої сили; тому виконувана нею праця і виражається у вартості більшій, ніж *вартість робочої сили*.

[1323] *По-друге*: Другий момент *обміну* між капіталом і працею не має на ділі нічого спільного з першим моментом, — точніше кажучи, він зовсім не є *обміном*.

Для першого моменту характерним є обмін грошей на товар — обмін еквівалентів; робітник і капіталіст протистоять тут один одному тільки як товаровласники. Відбувається обмін еквівалентів (а це значить: дане відношення не змінюється від того, коли саме обмін фактично здійснюється; і чи стоїть ціна праці *вище* чи *нижче вартості* робочої сили, чи *рівна* їй, — від цього характер операції нітрохи не змінюється. Отже, ця операція *може* здійснюватися у відповідності з загальним законом товарного обміну).

Для другого моменту характерним є те, що тут зовсім немає обміну. Власник грошей перестав бути покупцем товару, а робітник перестав бути його продавцем. Власник грошей діє тепер як капіталіст. Він споживає куплений ним товар; а поста-

* — насправді, фактично. *Ред.*

час цей товар робітник, бо вживання його робочої сили є не що інше, як сама його праця. В результаті попередньої операції *праця* сама стала частиною речового багатства. Робітник виконує цю працю, проте *належить* ця його праця капіталові, будучи віднині лише функцією капіталу. Тому вона здійснюється під безпосереднім контролем та управлінням капіталу, а продукт, в якому ця праця уречевлюється, є тією новою формою, в якій виступає капітал, або, точніше, в якій він асту себе *здійснює* як капітал. Ось чому в цьому процесі праця прямо *уречевлюється*, *безпосередньо* перетворюється в капітал, після того як в результаті першої операції праця *формально* уже перетворена в складову частину капіталу. При цьому кількість праці, що перетворилася тут в капітал, перевищує ту кількість капіталу, яка раніш була затрачена на купівлю робочої сили. В розглядуваному процесі привласнюється певна кількість неоплаченої праці, і тільки внаслідок цього гроші перетворюються в капітал.

Але хоч тут в дійсності і немає обміну, проте, лишаючи осторонь посередні ланки, ми бачимо, що в цьому процесі — як його результат, що охоплює обидва моменти в їх єдності, — певна кількість уречевленої праці обмінялась на більшу кількість живої праці. В результаті всього процесу це дістає такий вираз: праця, яка уречевилась у своєму продукті, більша від тієї праці, яка уречевлена в робочій силі, і тому більша від тієї уречевленої праці, що дістається робітникові як виплачувана йому заробітна плата; інакше кажучи: дійсний результат процесу полягає в тому, що капіталіст не тільки одержує назад ту частину капіталу, яку він витратив на заробітну плату, але одержує ще й додаткову вартість, яка дістається йому цілком безплатно. *Безпосередній* обмін між працею і капіталом означає тут: 1) безпосереднє перетворення праці в капітал, у речову складову частину капіталу, — перетворення, що відбувається в процесі виробництва; 2) обмін певної кількості уречевленої праці на таку ж кількість живої праці плюс додаткова кількість живої праці, яка привласнюється *без обміну*.

Вираз: *«продуктивна праця* є така праця, яка *безпосередньо* обмінюється на *капітал*», охоплює всі вказані моменти і являє собою лише похідне формулювання того положення, що це — *праця*, яка перетворює гроші в капітал, праця, яка обмінюється на умови виробництва як на *капітал*; отже, до цих умов виробництва, що фігурують тут не просто лише як умови виробництва, праця вступає в певне відношення зовсім не як *праця* просто, зовсім не як позбавлена специфічного суспільного характеру.

Це містить в собі: 1) взаємовідношення між грошми і роботою силою як відношення між товарами, купівлю і продаж, що відбувається між власником грошей і власником робочої сили; 2) пряме підпорядкування праці капіталові; 3) реальне перетворення праці в капітал, яке відбувається в процесі виробництва, або, що те саме, створення додаткової вартості для капіталу. Відбувається *двоакцій обмін між працею і капіталом*. Перший обмін виражає тільки купівлю робочої сили, виходить, — коли мати на увазі фактичний результат, — купівлю праці, отже і її продукту. Другий обмін є пряме перетворення живої праці в капітал, або уречевлення живої праці як здійснення капіталу.

[Г] СПЕЦИФІЧНА СПОЖИВНА ВАРТІСТЬ ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ ДЛЯ КАПІТАЛУ]

Результатом капіталістичного процесу виробництва є не просто продукт (споживна вартість) і не *товар*, тобто споживна вартість, що має певну мінову вартість. Його результат, його продукт, полягає у створенні *додаткової вартості* для капіталу, а тому — в дійсному *перетворенні* грошей або товару в капітал, тимчасом як до процесу виробництва гроші і товари є капіталом лише в розумінні своєї загальної спрямованості, лише «в собі», лише за своїм призначенням. Процес виробництва поглинає більшу кількість праці, ніж та, яка куплена. Це поглинання, [1324] це *привласнення* чужої неоплаченої праці, що відбувається в процесі виробництва, є *безпосередньою метою* процесу капіталістичного виробництва, бо в завдання капіталу як такого (отже, і капіталіста як такого) не входить ні виробництво споживних вартостей, безпосередньо призначених для власного споживання, ні виробництво товарів для подальшого перетворення їх у гроші, а потім — у споживні вартості. Мета капіталістичного виробництва — *збагачення, зростання вартості, її збільшення*, отже — збереження попередньої вартості і створення додаткової вартості. І цей *специфічний продукт, який виробляється* в процесі капіталістичного виробництва, дістається капіталові тільки в результаті обміну на працю, що називається через це *продуктивною працею*.

Для того щоб виробляти *товар*, праця повинна бути корисною працею, повинна виробляти яку-небудь *споживну вартість*, виражати себе в якій-небудь *споживній вартості*. І тільки праця, що виражає себе в *товарі*, отже — у споживних вартостях, є через це такою працею, яка обмінюється на капітал. Ця передумова є щось само собою зрозуміле. Проте не цей конкретний характер праці, не її споживна вартість як

така, отже не те, що вона є, наприклад, працею кравця, шевця, прядильника, ткача і т. д., — не це становить специфічну споживну вартість праці для капіталу, не це накладає на неї в системі капіталістичного виробництва печать *продуктивної праці*. Її *специфічну споживну вартість* для капіталу становить не її певний корисний характер, а також і не особливі корисні властивості того продукту, в якому вона уречевлюється. Споживна вартість праці для капіталу зумовлена характером цієї праці як фактора, що створює мінову вартість, зумовлена властивим їй характером абстрактної праці; однак справа не в тому, що вона становить взагалі певну кількість цієї загальної праці, а в тому, що вона становить *більшу* кількість абстрактної праці, ніж та, яка *міститься* в ціні праці, тобто у *вартості робочої сили*.

Для капіталу споживна вартість робочої сили полягає саме в надлишку тієї кількості праці, яка постачається робочою силою, над тією кількістю праці, яка уречевлена в ній самій і яка через це потрібна для її відтворення. Праця постачається, звичайно, в тій *певній формі*, яка властива їй як особливій корисній праці — як прядінню, ткацтву і т. д. Але цей конкретний характер праці, який взагалі робить її здатною виражати себе в товарі, не становить її *специфічну споживну вартість* для капіталу. Для капіталу ця споживна вартість праці полягає в тій її кількості, яку вона постачає як праця взагалі, і в надлишку кількості виконуваної праці *над* тією її кількістю, яка становить її оплату.

Певна сума грошей x стає капіталом внаслідок того, що у своєму продукті вона виражається як $x + h$, тобто внаслідок того, що та кількість праці, яка міститься в ній як продукт, більша від тієї кількості праці, яка містилася в ній первісно. І це є результат обміну між грошми і продуктивною працею; інакше кажучи: тільки та праця є *продуктивною*, яка, обмінюючись на уречевлену працю, робить можливим, щоб ця остання дістала свій вираз у вигляді збільшеної кількості уречевленої праці.

Тим-то процес капіталістичного виробництва не є просто виробництво товарів. Це — процес, що поглинає неоплачену працю, процес, що перетворює засоби виробництва — матеріали і засоби праці — у засоби поглинання неоплаченої праці.

З усього викладеного вище виходить, що «продуктивна праця» — це така характеристика праці, яка безпосередньо не має абсолютно нічого спільного з *певним змістом* праці, з її особливою корисністю або з специфічною споживною вартістю, в якій вона виражається.

Один і той самий вид праці може бути як *продуктивним*, так і *непродуктивним*.

Наприклад, Мільтон, що написав «Втрачений рай» і одержав за нього 5 ф. ст., був *непродуктивним працівником*. Навпаки, письменник, що працює для свого книготорговця на фабричний манір, є *продуктивним працівником*. Мільтон створював «Втрачений рай» з тією ж необхідністю, з якою шовкопряд виробляє шовк. Це був дійсний прояв його *натури*. Потім він продав свій твір за 5 ф. ст. А лейпцигський літератор-пролетар, що фабрикує за вказівкою свого видавця ті чи інші книги (наприклад, підручники політичної економії), є *продуктивним працівником*, бо його виробництво з самого початку підпорядковане капіталові і здійснюється тільки для збільшення вартості цього капіталу. Співачка, яка продає свій спів на свій страх і ризик, — *непродуктивний працівник*. Але та сама співачка, запрошена антрепренером, який, щоб загрибати гроші, примушує її співати, — *продуктивний працівник*, бо вона виробляє капітал.

**[д) НЕПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ ЯК ПРАЦЯ,
ЩО ПОСТАЧАЄ ПОСЛУГИ. КУШВІЛЯ ПОСЛУГ В УМОВАХ
КАПІТАЛІЗМУ. ВУЛЬГАРНИЙ ПОГЛЯД НА ВІДНОШЕННЯ
МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ ЯК НА ОБМІН ПОСЛУГ]**

[1325] Тут виникають різні питання, які не можна змішувати.

Чи купую я штани готові, чи купую сукно і наймаю кравця для роботи в мене дома, оплачуючи йому його *послугу* (тобто його кравецьку роботу), яка полягає в перетворенні сукна в штани, — це для мене цілком однаково, оскільки для мене мають значення самі штани. Замість того щоб брати кравця додому, я купую штани у власника кравецької майстерні, і я це роблю тому, що перший спосіб зв'язаний з більшими витратами, — адже штани коштують менше праці, значить обходяться дешевше, коли їх виробляє кравець-капіталіст, ніж тоді, коли їх виробляє кравець у мене дома. Але в обох випадках я перетворюю гроші, на які я купую штани, не в капітал, а в штани; і в обох випадках щодо мене справа йде про те, щоб ужити гроші просто як засіб обігу, тобто перетворити їх в дану певну споживну вартість. Таким чином, тут гроші функціонують не як капітал, незважаючи на те, що в одному випадку вони обмінюються на *товар*, а в другому випадку купують саму *працю* як *товар*. Вони функціонують тільки як гроші, висловлюючись точніше — як засіб обігу.

З другого боку, кравець, що працює у мене дома, не є *про-*

дуктивний робітник, хоч його праця дає мені продукт, штани, а йому — ціну його праці, гроші. Можливо, що кількість праці, яку віддає цей кравець, перевищує ту кількість праці, яка міститься в одержуваній ним від мене платі; це навіть дуже ймовірно, бо ціна його праці визначається ціною, одержуваною тими кравцями, які є *продуктивними робітниками*. Але для мене це абсолютно однаково. Якщо ціна встановлена, то мені все одно, чи працює цей кравець 8 чи 10 годин. Для мене має значення тільки *споживна вартість*, штани, причому — незалежно від того, чи дістаю я їх першим чи другим способом, — я зацікавлений, звичайно, в тому, щоб заплатити за них якнайменше; в цьому я однаково зацікавлений як у першому, так і в другому випадку: *сплачена мною ціна в обох випадках не повинна бути вищою від нормальної*. Це — *витрата* на моє споживання: не приріст моїх грошей, а навпаки, їх убуток. Це — аж ніяк не засіб збагачення, як і взагалі ні одна затрата грошей для мого *особистого споживання* не є засобом збагачення.

Який-небудь «учений», із персонажів Поль де Кока, можливо, скаже мені, що без цієї купівлі, так само як і без купівлі хліба, я не можу жити, отже не можу і *збагачуватися*; що ця купівля є, таким чином, посереднім засобом — або принаймні умовою — мого збагачення. На тій же підставі можна було б вважати мій кровообіг і процес мого дихання умовами мого збагачення. Проте ні мій кровообіг, ні процес мого дихання самі по собі мене нітрохи не збагачують, а навпаки, і те і друге передбачає наявність дуже дорогого обміну речовин, і якби цей останній не був цілком необхідний, то на світі і бідняків не було б. Тому простий, *безпосередній* обмін грошей на працю не перетворює ні гроші в капітал, ні працю — у продуктивну працю.

Що ж є найбільш характерним у цьому обміні? Чим відрізняється він від обміну грошей на продуктивну працю? З одного боку — тим, що *гроші* витрачаються в даному випадку як *гроші*, як самостійна форма мінової вартості, яка повинна бути перетворена в яку-небудь *споживну вартість*, в життєві засоби, в предмет особистого споживання. Гроші не стають тут капіталом, а навпаки, вони перестають існувати як мінова вартість — для того щоб бути витраченими, спожитими у формі споживної вартості. З другого боку, праця цікавить мене тут тільки як *споживна вартість*, як *послуга*, завдяки якій сукно перетворюється в штани, — як така послуга, яку робить мені праця внаслідок властивого їй певного корисного характеру.

Навпаки, та послуга, яку цей же найманий кравець робить кравцеві-капіталісту, що його найняв, полягає зовсім не в

тому, що він перетворює сукно в штани, а в тому, що необхідний робочий час, уречевлюваний в штанах, дорівнює 12 годинам, а одержувана найманим кравцем заробітна плата дорівнює всього тільки 6 годинам. Послуга, що її він робить капіталістові, полягає, виходить, у тому, що він працює 6 годин безплатно. Та обставина, що це відбувається у формі пошиття штанів, тільки *прикриває* дійсне відношення. Тому при першій же можливості кравець-капіталіст намагається перетворити штани знов у гроші, тобто в таку форму, в якій певний характер кравецької праці безслідно зникає, а зроблена послуга дістає свій вираз у тому, що — замість робочого часу в 6 годин, [1326] представленого в певній сумі грошей, — виявляється робочий час в 12 годин, виражений в сумі грошей удвоє більший.

Я купую кравецьку працю заради тієї послуги, яку вона робить саме як *кравецька праця*, задовольняючи мою потребу в одязі, отже обслуговуючи одну з моїх *потреб*. Кравець-капіталіст купує її як засіб, що дає можливість з одного талера зробити два. Я купую кравецьку працю тому, що вона виробляє певну споживну вартість, робить певну послугу. Капіталіст купує цю працю тому, що вона дає таку суму мінової вартості, яка більша, ніж зроблені на неї витрати, тобто тому, що вона для капіталіста всього тільки засіб обміняти меншу кількість праці на більшу її кількість.

У тих випадках, коли гроші безпосередньо обмінюються на таку працю, яка не виробляє капіталу, тобто на *непродуктивну* працю, ця праця купується як *послуга*. Цей вираз означає взагалі не що інше, як ту особливу споживну вартість, яку дає ця праця, подібно до всякого іншого товару; але особлива споживна вартість цієї праці дістала тут специфічну назву «послуги» тому, що праця робить послуги не як *рід*, а як *діяльність*, — щоб, однак, нітрохи не відрізняє її, скажемо, від якої-небудь машини, наприклад від годинника. *Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des*¹⁶⁴ є тут цілком однаковими за своїм значенням формами одного і того самого відношення, тимчасом як у капіталістичному виробництві форма *do ut facias* виражає собою досить специфічне відношення між відданою вартістю, що має речову форму, і привласнюваною живою діяльністю. Тому, оскільки в купівлі *послуг* зовсім не міститься специфічного відношення праці і капіталу, — тут воно або цілком згладилось, або його зовсім немає, — то купівля послуг природно є для Сея, Бастія і всієї їх компанії улюбленою формою для вираження *відношення між капіталом і працею*.

Як встановлюється *вартість* цих послуг і як сама ця *вартість* визначається законами заробітної плати, — це питання,

яке зовсім не стосується дослідження виучуваного нами тут відношення і яке слід розглянути в розділі про заробітну плату.

Із сказаного випливає, що самий тільки обмін грошей на працю ще не перетворює її у *продуктивну працю* і що, з другого боку, *зміст* цієї праці, при першому підході до питання, не має значення.

Робітник сам може купувати працю, тобто товари, у вигляді послуг, і витрачання його заробітної плати на такі послуги нічим не відрізняється від витрачання її на купівлю будь-яких інших товарів. Послуги, які купує робітник, можуть бути більш необхідними або менш необхідними: він може купити, наприклад, послугу лікаря або послугу попа, цілком так само, як він може купити собі хліба або горілки. Як покупець, — тобто як представник грошей, що протистоять товарів, — робітник належить до тієї ж самої категорії, до якої капіталіст належить у тих випадках, коли він виступає тільки в ролі покупця, тобто коли справа зводиться тільки до того, щоб перевести гроші у форму товару. Як визначається ціна цих послуг і яке відношення її до заробітної плати у власному розумінні слова, якою мірою вона регулюється законами заробітної плати, якою мірою відхиляється від них, — всі ці питання мають бути розглянуті в дослідженні про заробітну плату і даного дослідження зовсім не стосуються.

Якщо, таким чином, самий обмін грошей на працю ще не перетворює її у *продуктивну працю*, або, що те саме, не перетворює грошей у капітал, — то, з другого боку, і *зміст* праці, її конкретний характер, її особлива корисність виступає, при першому підході до питання, як щось таке, що не має значення: вище ми бачили, що та сама праця того самого кравця в одному випадку фігурує як продуктивна праця, а в другому — як непродуктивна.

Певні *послуги*, інакше кажучи: *споживні вартості*, що являють собою результат певних видів діяльності або праці, втілюються в *товарах*, а інші послуги, навпаки, не залишають реальних результатів, які *існували б окремо* від виконавців цих послуг; інакше кажучи, результат їх не є *придатний для продажу товару*. Так, наприклад, послуга, що її робить мені співак, задовольняє мою естетичну потребу; але те, від чого я маю насолоду, існує тільки у вигляді діяльності, невіддільної від самого співака, і як тільки припиняється його праця, тобто спів, то припиняється і насолода, якої я зазнаю; я зазнаю насолоди від самої діяльності — від її впливу на мій слух. Самі по собі ці послуги, подібно до купованих мною товарів, можуть бути дійсно необхідними чи тільки здаватися такими — як, напри-

лад, послуги солдата, лікаря, адвоката,— або ж вони можуть бути такими послугами, значення яких обмежуються насолодою, яку вони дають. Але від цього нітрохи не змінюється їх економічний характер. Коли я здоровий і не потребую допомоги лікаря або коли мені щастить не мати судових процесів, то я унікалиту, як чуми, трати грошей на послуги лікарів і юристів.

[1328]¹⁶⁵ *Послуги* можуть бути також нав'язаними, наприклад *послуги чиновників* і т. ін.

Коли я купую послугу вчителя — або інші купують її для мене — не з тією метою, щоб розвинути мої здібності, а з тією метою, щоб набути певну спритність, яка дала б мені змогу заробляти гроші, і коли я при цьому дійсно що-небудь засвоюю,— щό само по собі нітрохи не залежить від оплати вчителеві виконуваної ним послуги,— то витрати на це навчання, подібно до витрат на моє утримання, входять у витрати виробництва моєї робочої сили. Але особлива корисність цієї послуги *нітрохи не змінює даного економічного відношення*; гроші не перетворюються тут в капітал, інакше кажучи: я не стаю у відношенні до виконавця послуги, до вчителя, *капіталістом*, не перетворююсь в його хазяїна. І тому *економічний характер* цього відношення нітрохи не залежить від того, чи виліковує мене лікар, чи успішно навчає мене вчитель, чи виграє мою справу адвокат. Оплачується тут послуга як така, але за самою її природою її результат не може бути гарантований виконавцем послуги. Оплата значної частини *послуг* належить до витрат, пов'язаних із *споживанням* товарів; такі є, наприклад, послуги куховарки, покоївки і т. д.

Характерним для всіх видів *непродуктивної праці* є те, що я можу користуватися ними,— як це має місце і при купівлі всіх інших товарів з метою споживання,— тільки в тій мірі, в якій я експлуатую *продуктивних робітників*. Тому *продуктивний робітник* менше за всіх має можливість розпоряджатися *послугами* непродуктивних працівників, хоч йому і доводиться більше від усіх платити за *нав'язані* йому послуги (державна, податки). Навпаки, можливість застосовувати працю *продуктивних робітників* зовсім не збільшується для мене пропорціонально тому, якою мірою я застосовую працю *непродуктивних працівників*; тут, навпаки, має місце відношення оберненої пропорціональності.

Навіть *продуктивні робітники* можуть бути у відношенні до мене *непродуктивними працівниками*. Коли я, наприклад, оббиваю кімнати свого будинку матер'яними шпалерами, причому шпалерники є найманими робітниками того підприємця, який виконує це моє замовлення, то для мене справа стоїть

цілком так само, як коли б я купив оббитий уже будинок, тобто затратив би гроші на товар, що є предметом мого споживання. Але для підприємця, який примушує цих робітників робити оббивку, вони є продуктивними робітниками, бо виробляють для нього додаткову вартість. [1328]

* * *

[1333] Наскільки з погляду капіталістичного виробництва *непродуктивний* той робітник, який, хоч і виробляє придатні для продажу товари, але тільки в розмірі вартості його власної робочої сили, — той робітник, який, таким чином, не створює додаткової вартості для капіталу, — це видно вже з тих місць у Рікардо, де сказано, що саме існування таких людей є тягарем¹⁶⁶. Така є теорія і практика капіталу:

«Як теорія капіталу, так і *практика, яка полягає в тому, що тривалість праці доводиться до тієї точки, на якій праця, зверх витрат на утримання робітника, може виробити ще й прибуток для капіталіста, суперечать, очевидно, природним законам, що регулюють виробництво*» (*The Hodgskin. Popular Political Economy. London, 1827, стор. 238*) [Російське видання, стор. 196]. [1333]

* * *

[1336] Ми бачили: процес капіталістичного виробництва — це не тільки процес виробництва *товарів*, а й процес виробництва *додаткової вартості*, поглинання додаткової праці, отже, процес виробництва капіталу. Перший, формальний акт обміну між грошми і працею — або між капіталом і працею — лише *в можливості* є привласненням чужої живої праці за допомогою праці уречевленої. Дійсний процес привласнення відбувається тільки в дійсному процесі виробництва, для якого пройденим вже етапом є вказана перша, формальна операція, де капіталіст і робітник протистоять один одному *просто як товаровласники*, відносяться один до одного як покупець і продавець. Тим-то всі вульгарні економісти, наприклад Бастіа, не йдуть далі цієї першої, формальної операції, — саме для того, щоб по-шахрайському відбутися від специфічно капіталістичного відношення. В обміні між грошми і непродуктивною працею ця відмінність виявляється з цілковитою ясністю. Тут гроші і праця обмінюються одно на одне *тільки як товари*. Цей обмін, таким чином, не утворює капіталу, а являє собою *трату доходу*. [1336]

[e] ПРАЦЯ РЕМІСНИКІВ І СЕЛЯН
У КАПІТАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ]

[1328] Як же стоїть справа з тими самостійними ремісниками або селянами, які не мають найманих робітників і виробляють, таким чином, не як капіталісти? Вони, — що є типовим для селянина {але не стосується скажемо, садівника, якого я наймаю особисто для себе}, — можуть бути *товаровиробниками*, і я купую тоді у них *товар*, причому справа вітрохи не змінюється, наприклад, від того, що ремісник виготовляє свій товар на замовлення, а селянин постачає свій товар в міру наявних у нього засобів. У даному випадку вони вступають у певне відношення до мене як продавці товарів, а не як продавці праці, і, значить, це відношення не має зовсім нічого спільного з обміном капіталу на працю, отже сюди не можна застосувати розрізнення між *продуктивною працею* і *непродуктивною*, — розрізнення, яке ґрунтується на тому, чи обмінюється праця на гроші як на такі, чи вона обмінюється на гроші як на капітал. Тому селяни і ремісники не належать ні до категорії *продуктивних робітників*, ні до категорії *непродуктивних працівників*, хоч і є *товаровиробниками*. Але це такі *товаровиробники*, виробництво яких не підпорядковане капіталістичному способів виробництва.

Можливо, що ці виробники, які працюють з допомогою власних засобів виробництва, не тільки відтворюють свою роботу силу, а й створюють додаткову вартість, причому їх становище дозволяє їм привласнювати собі свою власну додаткову працю або ж частину її (оскільки друга частина віднімається в них у формі податків і т. д.). Тут перед нами виступає одна особливість, характерна для такого суспільства, в якому певний спосіб виробництва є переважним, хоч ще не всі виробничі відносини даного суспільства підпорядковані цьому способів виробництва. Так, у феодальному суспільстві набрали феодального вигляду навіть і такі відносини, які дуже далекі від самої суті феодалізму (найкраще це можна вивчати на прикладі Англії, тому що феодальна система була перенесена туди з Нормандії готовою і її форми наклали свій відбиток на існуючий там суспільний уклад, який багато чим відрізнявся від неї). Наприклад, феодального вигляду набрали суто грошові відносини, де справа йде зовсім не про взаємні особисті послуги сюзерена і васала. Ілюстрацією може бути також фікція, яка полягає в тому, що дрібний селянин володіє своєю ділянкою землі на правах лену.

Цілоком так само стоїть справа при капіталістичному способів виробництва. Незалежний селянин або ремісник роз-

двоюється *. Як власник засобів виробництва він є капіталістом, як робітник — своїм власним найманим робітником. Він, таким чином, як капіталіст, сплачує самому собі заробітну плату і дістає прибуток з свого капіталу, тобто експлуатує себе самого як найманого робітника і, у формі додаткової вартості, платить собі самому ту данину, яку праця змушена віддавати капіталові. Так само може трапитися, що він, як землевласник, сплачує собі ще й певну третю частину (ренту), подібно до того, — ми далі побачимо це¹⁶⁷, — як промисловий капіталіст, що застосовує у своєму підприємстві свій власний [1329] капітал, сплачує собі самому процент і притому вважає, що це належить йому не як промислового капіталістові, а просто як капіталістові.

Той певний суспільний характер, який засоби виробництва, виражаючи певне виробниче відношення, дістають при капіталістичному виробництві, такою мірою зрієся з матеріальним буттям цих засобів виробництва як таких, а в уявленні буржуазного суспільства такою мірою невіддільний від цього матеріального буття, що вказаний суспільний характер (який виражається як певна категорія) приписується навіть таким відносинам, які прямо суперечать йому. Засоби виробництва стають капіталом лише остільки, оскільки вони, відособившись, виступають проти праці як самостійна сила. А в розглядуваному випадку виробник — працівник — володіє своїми засобами виробництва, є їх власником. Отже, вони — не капітал, і працівник зовсім не протистоїть їм як найманий робітник. Проте вони розглядаються як капітал, а самий працівник роздвоюється, — виходить, що він як капіталіст наймає себе самого як робітника.

Такий спосіб уявлення, яким би ірраціональним він не здавався на перший погляд, все-таки на ділі виражає щось правильне от в якому розумінні. В розглядуваному випадку виробник створює, правда, свою власну додаткову вартість {припускається, що виробник продає свій товар по його вартості}, інакше кажучи: в усьому його продукті уречевлена тільки його власна праця. Але той факт, що він може привласнювати *самому собі* весь продукт своєї власної праці, що третя особа, *хазяїн*, не привласнює надлишок вартості його продукту над середньою ціною його праці протягом, скажемо, одного дня, — цей факт слід віднести не за рахунок його праці (в даному відношенні він нічим не відрізняється від інших робітників), а тільки за рахунок того, що він має свої засоби виробництва. Значить, тільки завдяки тому, що він є власником засобів

* «У дрібних підприємствах... підприємець часто є своїм власним робітником» (Шторх I «Cours d'économie politique», том I, стор. 242. Петербурзьке видання).

виробництва, йому дістається його власна додаткова праця, і в цьому розумінні він відноситься як свій власний капіталіст до самого себе як до найманого робітника.

Роз'єднання виступає в нинішньому суспільстві як нормальне відношення. Тому там, де це роз'єднання не має місця в дійсності, воно передбачається, і, як тільки що було показано, це в певному розумінні правильно; бо (на відміну, наприклад, від суспільних відносин Стародавнього Риму, Норвегії, а також Америки — на північному заході Сполучених Штатів) *поєднання* фігурує тут як щось випадкове, а *роз'єднання* — як щось нормальне, і тому роз'єднання кладеться в основу як певне відношення навіть і там, де в одній особі сполучаються різні функції. Тут аж надто разуче виявляється той факт, що капіталіст як такий є лише функція капіталу, а робітник — функція робочої сили. До того ж законом є те, що в процесі економічного розвитку ці функції поділяються між різними особами і що ремісник — або селянин, — який виробляє за допомогою своїх власних засобів виробництва, або поволі перетворюється в дрібного капіталіста, що вже експлуатує чужу працю, або втрачає свої засоби виробництва {найчастіше буває останнє, хоч би він навіть і залишався *номінальним* власником засобів виробництва, як, наприклад, селянин при іпотечній заборгованості} і перетворюється в найманого робітника. Такою є тенденція розвитку в тій суспільній формації, в якій переважає капіталістичний спосіб виробництва.

(с) ДОДАТКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ ЯК ПРАЦІ, ЩО УРЕЧЕВЛЮЄТЬСЯ В МАТЕРІАЛЬНОМУ БАГАТСТВІ]

При вивченні істотних відносин капіталістичного виробництва можна, таким чином, припустити {оскільки капіталістичне виробництво до цього все більше і більше наближається; оскільки це — основний напрям процесу і оскільки лише при цій умові розвиток продуктивних сил праці досягає найвищої точки}, що увесь світ товарів, усі сфери матеріального виробництва — виробництва матеріального багатства — підпорядковані (формально або реально) капіталістичному способу виробництва. При цьому припущенні, яке виражає межу вказаного процесу і яке, таким чином, все більше наближається до того, щоб стати точним зображенням дійсності, всі робітники, зайняті у виробництві товарів, є найманими робітниками, а засоби виробництва протистоять їм в усіх сферах матеріального виробництва як капітал. Згідно з цим, можна визнати харак-

терним для *продуктивних робітників*, тобто для робітників, які виробляють капітал, те, що їх праця уречевлюється в *товарах*, у матеріальному багатстві. І таким чином *продуктивна праця*,—крім своєї характерної риси, яка, маючи вирішальне значення, є цілком байдужою до *змісту праці* і від цього змісту не залежить,— крім цієї риси, продуктивна праця дістає відмінну від неї другу, додаткову характеристику.

(ж) ПРОЯВИ КАПІТАЛІЗМУ В ГАЛУЗІ НЕМАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

В нематеріальному виробництві,— навіть коли воно ведеться тільки для обміну і, значить, виробляє *товари*,— можливі два випадки:

1) Воно має своїм результатом такі *товари*, такі споживні вартості, яким властива самостійна форма, відособлена як у відношенні до виробника, так і в відношенні до споживача,— отже, які здатні зберігати своє існування в проміжку часу між виробництвом і споживанням і, таким чином, можуть оберталися протягом цього часу як *придатні для продажу товари*; це, наприклад, книжки, картини і взагалі всі твори мистецтва, що існують окремо від художньої діяльності художника, який їх створює. Тут капіталістичне виробництво може бути застосоване тільки в дуже обмеженому масштабі,— наприклад, у тому випадку, коли який-небудь літератор експлуатує для якого-небудь колективного твору, скажемо для енциклопедії, багатьох інших авторів як помічників. [1330] В більшості випадків тут справа обмежується *перехідною до капіталістичного виробництва формою*, яка полягає в тому, що люди, зайняті різними видами наукового і художнього виробництва, ремісники або ж майстри свого діла, працюють на сукупний торговий капітал книготорговців,— відношення, що не має нічого спільного з капіталістичним способом виробництва у власному значенні слова і ще не підпорядковане йому навіть формально. Те, що саме в цих перехідних формах експлуатація праці досягає найвищої міри, нітрохи не змінює суті справи.

2) Вироблюваний продукт невіддільний від того акту, в якому він виробляється, як це має місце в усіх художників-виконавців, ораторів, акторів, учителів, лікарів, поїв і т. д. Капіталістичний спосіб виробництва так само й тут знаходить собі застосування тільки в невеликому обсязі і за самою природою речей може тут застосовуватися тільки в деяких сферах. Наприклад, учителі можуть бути в навчальних закладах простими найманими працівниками для підприємця, власника

навчального закладу; таких фабрик для навчання дуже багато в Англії. Хоч у відношенні до своїх учнів ці вчителі зовсім не є *продуктивними робітниками*, проте вони є ними у відношенні до підприємця, що їх найняв. Він обмінює свій капітал на їх робочу силу і збагачується шляхом цього процесу. Таким же шляхом збагачуються також і антрепренери театрів, закладів для розваг і т. д. У відношенні до публіки актор виступає тут як художник, але для свого підприємця він — *продуктивний робітник*. Всі ці прояви капіталістичного виробництва в даній галузі такі незначні порівняно з усім виробництвом в цілому, що можуть бути залишені цілком поза увагою.

[з] ПРОБЛЕМА ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ ПІД КУТОМ ЗОРУ ПРОЦЕСУ МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА В ЦІЛОМУ]

З розвитком специфічно капіталістичного способу виробництва, при якому значна кількість робітників спільно виробляє один і той самий товар, неминує стає дуже різним, звичайно, те відношення, яке безпосередньо існує між працею тих чи інших робітників і предметом виробництва. Наприклад, згадані вище чорнороби на фабриці¹⁶⁸ зовсім не мають прямого відношення до обробки сировини. Робітники, що є наглядачами над тими робітниками, які безпосередньо мають справу з цією обробкою, стоять ще трохи далі. Відношення інженера знов-таки інше, і працює він переважно тільки головою — і т. д. Але *сукупність усіх цих працівників*, які мають робочі сили різної вартості (хоч уся маса застосовуваної праці перебуває приблизно на одному і тому самому рівні), дає такий результат, який, — коли розглядати *результат* процесу праці, взятого просто як процес праці, — дістає свій вираз у *товарі*, в якому-небудь *матеріальному продукті*. Всі ці працівники разом, як один виробничий колектив, являють собою живу машину для виробництва цих *продуктів*, — подібно до того як вони, якщо розглядати весь процес виробництва в цілому, обмінюють свою працю на капітал і відтворюють гроші капіталіста як капітал, тобто як самозростаючу, збільшувану вартість.

Характерною рисою капіталістичного способу виробництва є саме те, що він відриває один від одного різні види праці, отже роз'єднує також розумову і фізичну працю — або ті види праці, в яких переважає та чи інша сторона, — і розподіляє їх між різними людьми. Однак це не заважає матеріальному продуктові бути *продуктом спільної праці* всіх цих людей, або — що те саме — не заважає продуктові їх спільної праці уречевлюватися в матеріальному багатстві; з другого боку, це

роз'єднання нітрохи не заважає також і тому, що відношення кожного з цих людей зокрема до капіталу незмінно залишається відношенням найманого працівника, відношенням *продуктивного робітника* в цьому специфічному розумінні. Всі ці люди не тільки *безпосередньо* беруть участь у виробництві матеріального багатства, але й обмінюють свою працю *безпосередньо* на гроші як на капітал і тому не тільки відтворюють свою заробітну плату, але безпосередньо створюють ще додаткову вартість для капіталіста. Їх праця складається з оплаченої праці плюс неоплачена, додаткова праця.

**[II] ТРАНСПОРТНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ СФЕР
МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА. ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ
В ТРАНСПОРТНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ**

Крім добувної промисловості, землеробства й обробної промисловості існує ще четверта сфера матеріального виробництва, яка у своєму розвитку теж проходить різні ступені виробництва: ремісничий, мануфактурний і машинний. Це — *транспортна промисловість*, все одно, чи перевозить вона людей чи товари. Відношення *продуктивної праці*, тобто найманого робітника, до капіталіста тут цілком таке саме, як і в інших сферах матеріального виробництва. Далі, тут предмет праці піддається певній матеріальній зміні — в розумінні *просторової* переміни, переміни місця. Коли мова йде про перевезення людей, ця переміна місця є тільки *послугою*, яку виконує для них підприємець. Але відношення між покупцями цієї *послуги* і її продавцями має так само мало спільного з відношенням продуктивних робітників до капіталу, як і відношення між продавцями пряжі і її покупцями.

Коли ж розглядати цей процес у відношенні до товарів, то [1331] тут в процесі праці предмет праці, *товар*, дійсно зазнає певної зміни. Змінюється його просторове буття і тим самим піддається зміні його споживна вартість, тому що змінюється просторове буття цієї останньої. Мінова вартість товару зростає при цьому в розмірі тієї кількості праці, яка потрібна для того, щоб зробити дану зміну споживної вартості товару, — в розмірі тієї суми праці, яка визначається, з одного боку, споживанням постійного капіталу, тобто сумою уречевленої праці, яка входить у товар, а з другого боку, сумою живої праці, — як це має місце в процесі збільшення вартості всіх інших товарів.

Як тільки товар дійшов до місця призначення, зміна, якої зазнавала його споживна вартість, зникла, і виражається

ця зміна ще тільки в підвищеній міновій вартості товару, в його подорожчанні. І хоч реальна праця не залишила при цьому ніякого сліду в споживній вартості, проте ця праця реалізувалася в міновій вартості даного матеріального продукту. Отже, для транспортної промисловості має силу те саме, що й для всіх інших сфер матеріального виробництва: праця так само і в цій сфері втілюється в *товарі*, хоч вона і не залишає на споживній вартості товару ніякого помітного сліду.

* * *

Тут ми маємо справу поки що тільки з *продуктивним капіталом*, тобто з капіталом, зайнятим у *безпосередньому процесі виробництва*. Далі ми перейдемо до капіталу в *процесі обігу*, і тільки потім, при розгляді тієї особливої форми, якої капітал набирає як *торговий капітал*, можна буде відповісти на питання, якою мірою зайняті ним робітники є продуктивними чи непродуктивними ¹⁶⁹. [XXI—1331]

[13] НАМІТКИ ПЛАНІВ I і III ЧАСТИН «КАПІТАЛУ»^{170]}

[a] ПЛАН I ЧАСТИНИ, або I ВІДДІЛУ, «КАПІТАЛУ»]

[XVIII—1140] Перший відділ¹⁷¹ — «Процес виробництва капіталу» — поділити так:

- 1) Вступ: Товар, Гроші.
- 2) Перетворення грошей у капітал.
- 3) Абсолютна додаткова вартість: а) Процес праці і процес збільшення вартості; б) Постійний капітал і змінний капітал; с) Абсолютна додаткова вартість; d) Боротьба за нормальний робочий день; е) Одночасні робочі дні (кількість водночас застосовуваних робітників). Сума додаткової вартості і норма додаткової вартості (величина і висота?).
- 4) Відносна додаткова вартість: а) Проста кооперація; б) Поділ праці; с) Машини і т. д.
- 5) Поєднання абсолютної і відносної додаткової вартості. Співвідношення (пропорція) між найманою працею і додатковою вартістю. Формальне і реальне підпорядкування праці капіталові. Продуктивність капіталу. Продуктивна і непродуктивна праця.
- 6) Зворотне перетворення додаткової вартості в капітал. Первісне нагромадження. Теорія колонізації Уейкфілда.
- 7) Результат процесу виробництва.
(Переворот у прояві закону привласнення може бути розглянутий або в пункті 6-му, або в пункті 7-му.)
- 8) Теорії додаткової вартості.
- 9) Теорії про продуктивну і непродуктивну працю. [XVIII—1140]

[б) ПЛАН III ЧАСТИНИ, або III ВІДДІЛУ, «КАПІТАЛУ»]

[XVIII—1139] Третій відділ — «*Капітал і прибуток*» — поділити так:

1) Перетворення додаткової вартості в прибуток. Норма прибутку в її відмінності від норми додаткової вартості.

2) Перетворення прибутку в середній прибуток. Утворення загальної норми прибутку. Перетворення вартостей у ціни виробництва.

3) Теорії прибутку і цін виробництва в А. Сміта і Рікардо.

4) Земельна рента (Ілюстрація відмінності між вартістю і ціною виробництва).

5) Історія так званого рікардовського закону земельної ренти.

6) Закон падіння норми прибутку. А. Сміт, Рікардо, Кері.

7) Теорії прибутку.

(Питання, чи не слід включити Сімонді і Мальтуса уже в «Теорії додаткової вартості».)

8) Розпад прибутку на промисловий прибуток і процент. Торговий капітал. Грошовий капітал.

9) Доход і його джерела. Сюди ж включити і питання про відношення між процесом виробництва і процесом розподілу.

10) Зворотний рух грошей в сукупному процесі капіталістичного виробництва.

11) Вульгарна політична економія.

12) Підсумок. Капітал і наймана праця. [XVIII—1139]

[в) ПЛАН 2-го РОЗДІЛУ¹⁷² III ЧАСТИНИ «КАПІТАЛУ»]

[XVIII—1109] Другий розділ третьої частини, яка досліджує «*Капітал і прибуток*», трактує про утворення загальної норми прибутку. Тут треба розглянути такі питання:

1) Різна органічна будова капіталів. Вона зумовлена почасти відмінністю [співвідношення] між змінним і постійним капіталом, оскільки ця відмінність походить від певного *ступеня розвитку виробництва*, від абсолютних *кількісних співвідношень* між машинами і сировиною, з одного боку, і тією масою праці, яка приводить їх в рух. Ці відмінності відносяться до процесу праці. Так само тут необхідно розглянути і ті відмінності між основним і оборотним капіталом, які походять з процесу обігу і вносять зміни у збільшення вартості капіталу за даний період часу в різних сферах.

2) Відмінності у співвідношенні вартостей складових частин різних капіталів, які не походять з їх органічної будови. Це

виникає в такому випадку переважно з відмінності у вартості сировини, навіть коли припустити, що в двох різних сферах сировина поглинає однакову кількість праці.

3) Неоднаковість норм прибутку в різних сферах капіталістичного виробництва, яка виникає в результаті згаданих вище відмінностей. Тільки для капіталів однакової будови і т. д. вірним є те, що норма прибутку в них одна й та сама і що маса прибутку прямо пропорціональна величині застосовуваного капіталу.

4) Для сукупного ж капіталу має силу те, що викладено в першому розділі. В капіталістичному виробництві кожний капітал виступає як частинка сукупного капіталу, як певна його частка. Утворення загальної норми прибутку (Конкуренція).

5) Перетворення вартостей у ціни виробництва. Відмінність між вартістю, витратами виробництва і ціною виробництва.

6) Щоб включити ще розгляд рікардовських уявлень про цей предмет, додати такий пункт: Вплив загальних коливань заробітної плати на загальну норму прибутку, а звідси на ціни виробництва. [XVIII—1109]

**ПРИМІТКИ
ПОКАЖЧИКИ**

ПРИМІТКИ

- ¹ Цей зміст рукопису «Теорії додаткової вартості» Маркс написав на обкладинках зошитів VI—XV рукопису 1861—1863 років. У деяких з цих зошитів зміст був написаний раніше самого тексту, що видно з тих поправок і закреслень, які були зроблені в записках змісту пізніше, коли відповідний зошит був уже заповнений текстом. У зошиті XIV написаний на обкладинці зміст лишився не приведеним у відповідність з фактичним змістом зошита: він є тим планом, що був виконаний у зошитах XIV, XV і XVIII.— 3.
- ² Перед заголовком «Теорії додаткової вартості» у Маркса стоїть арабська цифра 5. Вона означає п'ятий, підсумковий відділ першої частини того дослідження про капітал, яке Маркс збирався опублікувати як безпосереднє продовження першого випуску «До критики політичної економії», що трактує про товар і гроші. В зошитах I—V перед цим п'ятим відділом були три написані в загальних рисах відділи: 1) Перетворення грошей у капітал, 2) Абсолютна додаткова вартість і 3) Відносна додаткова вартість. У V зошиті, на стор. 184, Маркс зазначає, що «після відносної додаткової вартості треба розглянути абсолютну і відносну додаткову вартість у їх поєднанні». Цей розгляд і мав становити відділ 4-ий, який, проте, залишився тоді ненаписаним. Від 3-го відділу, що залишився незакінченим, Маркс відразу перейшов до 5-го відділу — до «Теорії додаткової вартості». — 3.
- ³ Фактично вийшло, що це не «закінчення», а тільки «продовження» розділу про Сміта. Закінчення цього розділу дано в наступному, IX зошиті.— 3.
- ⁴ Розділ про противників політико-економістів у XIV зошиті тільки почато. Продовження цього розділу дано в першій половині XV зошита.— 4.
- ⁵ Виписки з книги Брея «Labour's Wrongs and Labour's Remedy» («Несправедливості щодо праці і засоби їх усунення»), з нечисленними зауваженнями Маркса, містяться в X зошиті.— 4

- ⁶ Розділи про Рамсея, Шербюльє і Р. Джонса містяться в XVIII зошиті.— 5.
- ⁷ Про доходи і їх джерела Маркс трактує в другій половині XV зошита, розкриваючи в цьому зв'язку класові і гносеологічні корені вульгарної політичної економії. Цей «епізод» (тобто екскурс) пізніше Маркс призначав для третьої частини «Капіталу», як це видно із складеного ним у січні 1863 року плану цієї частини, за яким дев'ятий розділ повинен був мати заголовок «Доход і його джерела» (див. цей том, частина I, стор. 398).— 5.
- ⁸ Підрозділ про Рейвнстона починається на стор. 861 попереднього (XIV) зошита. Перед цим підрозділом у XIV зошиті вміщено під номером 1 підрозділ про анонімну брошуру «The Source and Remedy of the National Difficulties» («Джерело і розв'язання національних труднощів»).— 5.
- ⁹ Закінчення підрозділу про Годскіна міститься в XVIII зошиті (стор. 1084—1086).— 5.
- ¹⁰ Аналіз вульгарної політичної економії Маркс дає в XV зошиті у зв'язку з розробкою питання про доходи і їх джерела. На стор. 935 цього зошита він відсилає до «підрозділу про вульгарних економістів», як до того ще не написаного розділу своєї праці, в якому він «повернеться» до зачепленої мимохідь полеміки між Прудоном і Бастіа. Це посилання показує, що Маркс мав намір присвятити критиці вульгарної політичної економії спеціальний розділ, який, однак, не був написаний. У XVIII зошиті, закінчуючи розбір поглядів Годскіна і згадавши про його полеміку проти теорій буржуазних апологетів, Маркс зауважує для самого себе: «Навести це в розділі про вульгарних економістів» (стор. 1086). Це зауваження також свідчить про намір Маркса написати пізніше спеціальний розділ про вульгарну політичну економію. У складеному в січні 1863 року плані третьої частини «Капіталу» передостанній, 11-ий розділ має заголовок «Вульгарна політична економія» (див. цей том, частина I, стор. 398).— 5.
- ¹¹ На обкладинці XV зошита, на якій Маркс записав зміст цього зошита, деякі з заголовків написані збоку або вгорі. В тексті змісту, що друкується в цьому томі, ці заголовки розміщені в тому порядку, який відповідає фактичному змісту зошита.— 5.
- ¹² Під «*третьім розділом*» Маркс розуміє тут третю частину свого дослідження про «капітал взагалі». Цей розділ повинен був мати такий заголовок: «Єдність процесу виробництва і процесу обігу капіталу, або Капітал і прибуток». Далі (див., наприклад, зошит IX, стор. 398, і зошит XI, стор. 526) Маркс замість «третього розділу» вживає вислів «третьій відділ» («dritter Abschnitt»). Ще пізніше він став називати цей третій розділ «третьою книгою» (наприклад, у листі до Енгельса від 31 липня 1865 року). Початок «третього розділу» дослідження про «капітал взагалі» Маркс виклав у XVI зошиті.

Як видно з намітки плану цього «третього розділу», або «третього відділу» (див. цей том, частина I, стор. 398), Маркс мав намір дати там два спеціальні історичні екскурси про теорії прибутку. Але в процесі своєї роботи над «Теоріями додаткової вартості» Маркс уже в межах цього свого історико-критичного дослідження піддав ґрунтовному

критичному аналізу також і погляди різних буржуазних економістів на прибуток. Тому і подальше, більш повне розкриття теоретичних помилок, що постають від змішання додаткової вартості з прибутком, Маркс здійснив уже на сторінках «Теорії додаткової вартості», особливо в другій і третій частині цього твору.— 6.

- ¹³ В оригіналі: «Arbeitsvermögen». В рукописі 1861—1863 років Маркс у переважній більшості випадків замість терміну «Arbeitskraft» вживав термін «Arbeitsvermögen». У I томі «Капіталу» ці два терміни вживаються Марксом як рівнозначні: «Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegriff der physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leiblichkeit, der lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, so oft er Gebrauchswerte irgend einer Art produziert» (4-е нім. вид., стор. 130). Переклад цього місця звучить так: «Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживні вартості» (див. це видання, т. 23, стор. 165).

Вислів «здатність до праці» не передає з достатньою точністю німецький термін «Arbeitsvermögen». Німецьке слово «Vermögen» перекладається також і словом «сила». Термін «робоча сила» взагалі точніше, ніж вислів «здатність до праці», передає значення слова «Arbeitsvermögen». Тому в цьому томі термін «Arbeitsvermögen» всюди перекладається терміном «робоча сила», а там, де Маркс вживав термін «Arbeitskraft», цей термін дається в квадратних дужках слідом за терміном «робоча сила».— 11.

- ¹⁴ Мається на увазі другий розділ дослідження про «капітал взагалі», який пізніше вийшов у II томі «Капіталу». Десятий розділ II тома «Капіталу» («Теорії основного і оборотного капіталу. Фізіократи і Адам Сміт») містить аналіз поглядів фізіократів на основний і оборотний капітал. А в відділі «Відтворення і обіг всього суспільного капіталу» є спеціальний підрозділ про фізіократів у розділі дев'ятнадцятому: «Давніші уявлення про предмет».— 13.

- ¹⁵ Маркс має на увазі сторінки 58—60 другого зошита свого рукопису 1861—1863 років (відділ «Перетворення грошей в капітал», параграф «Дві складові частини процесу перетворення»).— 13.

- ¹⁶ Маркс має на увазі III зошит свого рукопису 1861—1863 років, стор. 105—106, де він мимохідь згадує і про фізіократів (відділ «Абсолютна додаткова вартість», параграф «Характер додаткової праці»).— 18.

- ¹⁷ Маркс має на увазі радикальних рикардянців, що робили з теорії Рікардо практичні висновки проти існування приватної земельної власності, яку вони пропонували перетворити (цілком або частково) у власність буржуазної держави. До цих радикальних рикардянців належали Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль, Хільдич, а також певною мірою Шербюльє. Див. про це 26 том, частина II, стор. 458 рукопису Маркса, частина III, стор. 791, 1120 і 1139 рукопису Маркса; а також «Злиденність філософії» (це видання, т. 4, стор. 168) і лист Маркса до Зорге від 20 червня 1881 р. (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., 1 изд., т. XXVII, стор. 138—140).— 23.

- ¹⁸ «Економістами» у Франції другої половини XVIII і першої половини XIX століття називали фізіократів.— 32.
- ¹⁹ У том здійсненого Жерменом Гарньє французького перекладу «Багатства народів» Адама Сміта (видання 1802 року) містить «Примітки перекладача», тобто Жермена Гарньє.— 33.
- ²⁰ Мірабо-батька його сучасники називали «L'Ami des hommes» («друг людей», «друг людства») за назвою одного з його творів.— 36.
- ²¹ Див. примітку 17.— 36.
- ²² В рукописі цей абзац знаходиться нижче через три абзаци (на тій же 241-й сторінці). Від попереднього і від наступного тексту він відділений горизонтальною розділяючою рискою, як не зв'язаний безпосередньо ні з попереднім, ні з наступним абзацом. Через те в цьому виданні цей абзац і перенесено на кінець 240-ої сторінки, відповідно до його змісту.— 37.
- ²³ Пор. вище стор. 12—13 тексту і примітку 14 до цього місця. В «Теорії додаткової вартості» Маркс повертається до фізіократів у X зошиті, де є великий «відступ», озаглавлений «Економічна таблиця Кене» (див. стор. 286—324 в I частині цього тома).— 37.
- ²⁴ *Демагогами* називали в Німеччині у 20-х роках XIX століття учасників опозиційного руху серед німецької інтелігенції. Слово ввійшло в ужиток після Карлсбадської конференції міністрів німецьких держав у серпні 1819 р., яка ухвалила спеціальні постанови для боротьби проти «підступів демагогів».— 37.
- ²⁵ Німецький оригінал книги Шмальца вийшов у Берліні 1818 року під назвою: «Staatswirthschaftslehre in Briefen an einen deutschen Erbprinzen», Erster und zweiter Theil («Політична економія в листах до одного німецького наслідного принца», частина I і II).— 37.
- ²⁶ Фізіократичний елемент у поглядах Сміта на земельну ренту Маркс піддає критичному аналізу в II частині «Теорії додаткової вартості» (стор. 628—632 рукопису, розділ «Теорія ренти А. Сміта»). Пор. вище розділ «Фізіократи», стор. 31—34.— 41.
- ²⁷ Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 42.— 41.
- ²⁸ Мова йде про «Начала політичної економії і оподаткування» Рікардо, розділ 1-ий, відділ I.— 42.
- ²⁹ У III частині «Теорії додаткової вартості», в розділі «Т. Р. Мальтус» (стор. 753—781 рукопису), Маркс дає розгорнуту критику поглядів Мальтуса на вартість і додаткову вартість (стор. 753—767 рукопису).— 44.
- ³⁰ Маркс цитує перше французьке видання своєї книги «Злиденність філософії» (Париж — Брюссель, 1847). Див. це видання, т. 4, стор. 87.— 45.

³¹ Маркс посилається на один із своїх «записних зошитів», тобто тих зошитів, в яких він робив виписки з читаної літератури. На 173-ій сторінці VII записного зошита (судячи з газетних виписок, що є в цій частині VII зошита, 173-тя сторінка написана в січні 1860 року) Маркс наводить цитати з 6-го розділу I книги «Багатства народів» Сміта і дає до них свої критичні зауваження, в яких вказує на безглуздість спроби вивести прибуток з «ризку підприємця». Щодо «розділу про апологетичні пояснення прибутку», то Маркс мав намір його написати для третьої частини свого дослідження про «капітал взагалі». В III частині «Теорій додаткової вартості» (стор. 777 рукопису) Маркс в тому ж розумінні згадує про відділ «Апологетичне трактування відношення капіталу і найманої праці», який мав бути написаний.

Буржуазне уявлення про прибуток як про «премію за ризик» Маркс піддає критиці також у X зошиті рукопису 1861—1863 років при аналізі «Економічної таблиці» Кене (див. цей том, частина I, стор. 294—304).— 50.

³² Апологетичний погляд на підприємницький дохід як на заробітну плату, одержувану капіталістом за «працю по нагляду й управлінню», Маркс піддає критиці в III частині «Теорій додаткової вартості» (розділ про Рамсея й екскурс «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія»). Див. також це видання, т. 23, стор. 317—318, і т. 25, ч. I, стор. 390—399.— 52.

³³ Питання про «старіші форми» капіталу Маркс розглядає в екскурсі «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія» (стор. 899—901 рукопису). Див. також «Капітал», том III, розділ 36: «Докапіталістичні відносини».— 53.

³⁴ Див. примітку 29.— 59.

³⁵ Див. примітку 12. В процесі своєї дальшої роботи над «Теоріями додаткової вартості» Маркс піддав у них критиці також і погляди рикардівців на прибуток. У III частині «Теорій додаткової вартості», в розділі «Розклад рикардівської школи», Маркс спеціально зупиняється на схоластичних прийомах, з допомогою яких рикардівські Джеймс Мілль намагався розв'язати суперечності рикардовської теорії прибутку, і на марних спробах Джона Стюарта Мілля вивести безпосередньо з теорії вартості рикардовське положення про обернену пропорціональність між нормою прибутку і величиною заробітної плати.— 60.

³⁶ Під терміном «середня ціна» («Durchschnittspreis») Маркс розуміє тут те саме, що під терміном «ціна виробництва», тобто витрати виробництва ($c + v$) плюс середній прибуток. Питання про співвідношення між вартістю товарів і їх «середньою ціною» Маркс розглядає в II частині «Теорій додаткової вартості» — в розділі про Родбертуса і в розділі «Теорія ціни витрат у Рікардо й Адама Сміта». Самий термін «середня ціна» вказує на те, що тут мається на увазі «середня ринкова ціна за більш-менш тривалий період, або та центральна точка, до якої тяжіє ринкова ціна», як Маркс роз'яснює на стор. 605 свого рукопису (розділ «Теорія ренти Рікардо [закінчення]»).— 67.

³⁷ Термін «*ціна витрат*» («Kostenpreis» або «Kostpreis», «cost price») Маркс вживає в трьох різних значеннях: 1) в значенні витрат виробництва для капіталіста ($c + v$), 2) в значенні «іманентних витрат виробництва» товару ($c + v + m$), які збігаються з вартістю товару, і 3) в значенні ціни виробництва ($c + v +$ середній прибуток). У даному місці цей термін взято в другому його значенні, тобто в значенні іманентних витрат виробництва. У II частині «Теорій додаткової вартості» термін «ціна витрат» Маркс вживає в його третьому значенні, тобто в значенні ціни виробництва, або «середньої ціни». Маркс там прямо отожднює ці терміни. Так, на стор. 529 рукопису Маркс пише: «...відмінні від самих вартостей середні ціни, або, як ми будемо говорити, *ціни витрат*, що визначаються не прямо вартостями товарів, а авансованим на ці товари капіталом плюс середній прибуток». А на стор. 624 Маркс зазначає: «Ціна, яка є необхідною умовою для пропозиції товару, яка необхідна для того, щоб він взагалі вироблявся, появлявся на ринку як товар, є, звичайно, його *ціна виробництва*, або *ціна витрат*».

У III частині «Теорій додаткової вартості» термін «Kostenpreis» Маркс вживає то в значенні ціни виробництва (у цих випадках він перекладається словами «ціна витрат»), то в значенні витрат виробництва для капіталіста, тобто в значенні $c + v$ (у цих випадках він перекладається словами «витрати виробництва»).

Вживання терміну «Kostenpreis» в трьох значеннях пояснюється тим, що слово «Kosten» («витрати», «витрати виробництва») в економічній науці вживалось у трьох значеннях, як це спеціально відзначає Маркс у III частині «Теорій додаткової вартості» (стор. 788—790 і 928 рукопису 1861—1863 років): 1) в значенні того, що авансовано капіталістом, 2) в значенні ціни авансованого капіталу плюс середній прибуток і 3) в значенні реальних (або іманентних) витрат виробництва для самого товару.

Крім цих трьох значень, що трапляються у класиків буржуазної політичної економії, є ще четверте, вульгарне значення терміну «витрати виробництва», в якому його вживає Ж. Б. Сей, що визначає «витрати виробництва» як «те, що сплачується за продуктивні послуги праці, капіталу і землі» (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Це вульгарне розуміння «витрат виробництва» Маркс рішуче відкидає (див., наприклад, стор. 506 і 693—694 рукопису в II частині «Теорій додаткової вартості»).— 68.

³⁸ У II частині «Теорій додаткової вартості», у великому відділі про Рікардо, що займає в рукописі Маркса зошити XI, XII і XIII, є розділ «Теорія ціни витрат у Рікардо і А. Сміта (спростування)», в якому Маркс повертається до аналізу смітівської концепції «природної ціни» (стор. 549—560 рукопису).— 68.

³⁹ Критичний аналіз положення Сміта про те, що рента входить до складу ціни продукту інакше, ніж прибуток і заробітна плата, Маркс дає в II частині «Теорій додаткової вартості», в розділі «Теорія ренти А. Сміта» (стор. 620—625 рукопису). Цитата з «Багатства народів» Сміта наведена Марксом за книгою Ганіля «Des systèmes d'économie politique» (Париж, 1821, том II, стор. 3).— 69.

⁴⁰ Див. примітку 12.— 77.

⁴¹ Поставлений тут проблемі Маркс у III томі «Капіталу», розділ 49, дає таке формулювання: «Як це можливо, щоб робітник на свою заробітну

плату, капіталіст на свій прибуток, земельний власник на свою ренту могли купити товари, з яких кожний містить в собі не тільки одну з цих складових частин, а всі три, і як це можливо, щоб сума вартості заробітної плати, прибутку, ренти, отже трьох джерел доходу, разом узятих, могла купити товари, що становлять все споживання одержувачів цих доходів, товари, які, крім цих трьох складових частин вартості, містять в собі ще одну складову частину вартості, а саме постійний капітал? Як же можуть вони на вартість трьох частин купити вартість чотирьох?» (К. Маркс. «Капітал», том III, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 849).

Слідом за цим Маркс пише: «Аналіз ми дали в книзі II, відділ III» (там же, стор. 858). Мова йде про відділ «Відтворення і обіг всього суспільного капіталу» (див. це видання, т. 24, стор. 362—545).— 78.

⁴² Термін «витрати виробництва» («Produktionskosten») вжито тут у значенні «іманентних витрат виробництва», тобто в значенні $c + v + m$. Пор. примітку 37.— 80.

⁴³ Слова «(Форкад, Прудон)» Маркс дописав у рукописі олівцем. Маркс має тут на увазі виписане ним у записному зошиті XVI місці із статті французького буржуазного публіциста, вульгарного економіста Форкада «Війна соціалізму» (стаття друга), надрукованої в журналі «Revue des deux Mondes» за 1848 рік (том 24, стор. 998—999). У цьому місці своєї статті Форкад критикує тезу Прудона про те, що «робітник не може викупити свій власний продукт, тому що в нього входить процент, який долучається до собівартості продукту» (ця теза фігурує в книзі Прудона «Qu' est-ce que la propriété», Paris, 1840, chapitre IV, § 5). Форкад узагальнює те утруднення, яке Прудон виставив у такій вузькообмеженій формі, і відмічає, що ціна товару містить в собі надлишок не тільки над заробітною платою, але також і над прибутком, оскільки вона містить в собі ще і вартість сировини і т. д. Намагаючись розв'язати питання в цій узагальненій формі, Форкад посилається на «безперервне зростання національного капіталу» як на те, що нібито пояснює вказаний «викуп». У III томі «Капіталу», розділ 49, примітка 53, Маркс показує безглуздість цього посилання Форкада на зростання капіталу і таврує його як «зразок оптимізму буржуазного недоумства».

«Revue des deux Mondes» («Огляд Старого і Нового світу») — двотижневий буржуазний літературно-художній і публіцистичний журнал, видається в Парижі з 1829 року.— 83.

⁴⁴ Далі Маркс, зберігаючи наведені вище цифрові дані, міняє буквені позначення сфер виробництва (крім А). Замість позначень В і С Маркс користується тепер позначеннями $B^1 - B^2$ (або B^{1-2}); замість позначень D, E, F, G, H, I — позначеннями $C^1 - C^6$ (або C^{1-6}); замість позначень $K^1 - K^{18}$ — позначеннями $D^1 - D^{18}$ (або D^{1-18}); замість позначень $L^1 - L^{54}$ — позначеннями $E^1 - E^{54}$ (або E^{1-54}); замість позначень $M^1 - M^{162}$ — позначеннями $F^1 - F^{162}$ (або F^{1-162}); замість позначень $N^1 - N^{486}$ — позначеннями $G^1 - G^{486}$ (або G^{1-486}).— 90.

⁴⁵ Позначення В і С Маркс бере тут у тому розумінні, в якому він вживає їх до стор. 90—91 (див. примітку 44). Маркс має тут на увазі дві сфери

виробництва, в кожній з яких знов додана праця становить один робочий день. Сума знов доданої праці в сферах A , B і C дорівнює трьом робочим дням, тобто дорівнює праці, уречевленій у продукті сфери A . — 95.

46 Маркс вживає тут буквені позначення B і C уже не в розумінні двох сфер виробництва: в цьому випадку їх продукт становив би тільки 6 робочих днів, тимчасом як у Маркса тут мова йде про 18 робочих днів. Але Маркс бере ці позначення також і не в розумінні $B^1 - B^2$ і $C^1 - C^6$ ($B^1 - B^2$ означає у Маркса групу з двох сфер виробництва; $C^1 - C^6$ означає групу з шести сфер виробництва; сукупний продукт цих восьми сфер становить 24 робочі дні). Тут Маркс має на увазі групу, що складається з шести сфер виробництва. Їх сукупний продукт становить 18 робочих днів, отже, може бути обмінений на знов додану працю в $D^1 - D^{18}$, яка так само дорівнює 18 робочим дням. — 95.

47 Вставка у квадратних дужках впливає з усього ходу думки Маркса. За розрахунками Маркса, в кожній наступній групі сфер виробництва кількість цих останніх вдвоє більша від загальної кількості всіх попередніх сфер. Так, у групі D^{1-18} , що охоплює 18 сфер виробництва, вдвоє більше сфер, ніж в усіх попередніх групах, разом узятих (A — одна сфера, B^{1-2} — дві сфери, C^{1-6} — шість сфер; всього — дев'ять сфер). Тому Маркс після позначення D^{1-18} пише в дужках: 2×9 . — 95.

48 Маркс цитує тут Сміта в перекладі Гарньє. Пояснення щодо терміну «dealers», на яке в дужках вказує Маркс, належить Гарньє. — 98.

49 Окремі критичні зауваження про це помилкове положення Сміта і Тука Маркс робить далі на стор. 115—116 і 226—227.

У II томі «Капіталу», розділ 20, Маркс показує, що погляд Сміта і Тука, піби «грошей, потрібних для обігу річного доходу, досить також і для обігу всього річного продукту», тісно зв'язаний з догмою Сміта, який зводив всю вартість суспільного продукту до доходів (це видання, т. 24, стор. 494—495). Див. також К. Маркс. «Капітал», том III, 1954, розділ 49, стор. 848. — 98.

50 За наведеним попереду розрахунком, $5\frac{1}{3}$ арш. полотна становлять сукупний постійний капітал прядильника і фабриканта ткацького верстата. Тому для визначення частки льонаря треба брати за вихідну величину не $5\frac{1}{3}$ арш., а меншу кількість полотна. Далі Маркс виправляє цю неточність і припускає, що постійний капітал прядильника становить всього тільки 4 арш. полотна. — 101.

51 Маркс критикує тут положення Сміта (сприйняте Туком) про те, що «вартість товарів, які обертаються між різними діловими людьми, ніколи не може перевищити вартість товарів, які обертаються між діловими людьми і споживачами». Див. вище стор. 98. — 115.

52 Маркс має на увазі зроблене ним на стор. 114 пояснення, що він тут не бере до уваги «ту частину прибутку, яка перетворюється в новий капітал». — 116.

53 Див. це видання, т. 24, стор. 438—441. — 120.

- ⁵⁴ Критику буржуазної концепції, за якою все «те, що є для одного капіталом, для другого є доходом, і навпаки», Маркс дає в II томі «Капіталу» (див. це видання, т. 24, стор. 455—457). Пор. там же стор. 390—397, 402—404 і «Капітал», том III, 1954, стор. 847—848.— 121.
- ⁵⁵ Взятий у фігурні дужки уривок знаходиться в рукописі на сторінці 304-ій, що відноситься до розділу IV. До III розділу цей уривок перенесений відповідно до помітки Маркса, що стоїть на самому початку: «До стор. 300». На 300-ій сторінці рукопису знаходиться уривок про Сея, що починається словами: «Додаток до попереднього». При зіставленні цих уривків звертає на себе увагу ось що: уривок, що знаходиться на стор. 304, закінчується питанням: «як це можливо, що вартість проданого продукту» і т. д. В кінці уривка про Сея є відповідь на це питання: «Доход, що складається тільки з доданої праці, може оплатити цей продукт» і т. д. Відповідно до цього уривок, що знаходиться на стор. 304 рукопису, дається до уривка про Сея, вміщеного як підсумкова частина всього десятого параграфа III розділу.— 123.
- ⁵⁶ Див. примітку 18.— 123.
- ⁵⁷ Маркс має на увазі те порочне коло в смітівській концепції «природної ціни заробітної плати», про яке він писав вище (див. стор. 68).— 124.
- ⁵⁸ Мається на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 46—56.— 124.
- ⁵⁹ Уривок, що з'ясовує загальний характер суперечностей Сміта, в цьому виданні подається, як підсумкове зауваження, в самому кінці III розділу. Це відповідає місцю цього уривка в рукописі Маркса, де безпосередньо за цим уривком ідуть початкові рядки наступного розділу.— 124.
- ⁶⁰ Маркс має на увазі слова Мальтуса про те, що розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею є наріжним каменем у творі Адама Сміта і тією основою, в якій закладена головна питка його міркувань (Malthus. «Principles of Political Economy», 2nd edition, London, 1836, p. 44).— 130.
- ⁶¹ Про банкірів та їх паразитичну роль у капіталістичному суспільстві див. К. Маркс. «Капітал», том III, 1954, стор. 488—489, 516, 521—522 і 555—556.— 137.
- ⁶² Про концентрацію капіталу як первісну умову для збільшення продуктивності праці Маркс говорить у IV зошиті свого рукопису 1861—1863 років, на стор. 171—172 (відділ «Відносна додаткова вартість», параграф «Поділ праці»).— 143.
- ⁶³ Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії». В 13-му томі цього видання згадувана Марксом цитата з Петті знаходиться на стор. 103.— 147.
- ⁶⁴ Мова йде про сатиру англійського письменника Мандевіля «The Fable of the Bees, or Private Vices Publick Benefits», що вийшла першим виданням у 1705 році, п'ятим виданням — у 1728 році.— 149.

- ⁶⁵ Мається на увазі виданий анонімно твір Давенанта «Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England», part II, London, 1698, до якого додано передрук трактату Давенанта «An Essay on the East-India Trade», що вийшов на рік раніше.
- Поданий в тексті переклад цього місця приведено у відповідність з тим, що Маркс говорить про Давенанта у своєму записному зошиті, звідки він взяв усі наведені в тексті цитати з праць Давенанта (цей зошит має на обкладинці помітку Маркса: «Манчестер. Липень 1845»).— 152
- ⁶⁶ «Трактат про податки і збори» Уільяма Петті Маркс цитує тут за книгою Шарля Ганіля «Des systèmes d'économie politique», tome II, p. 36—37 (Paris, 1821), де це місце наведено у французькому перекладі Ганіля. Текст французького перекладу цього уривка трохи відрізняється від тексту англійського оригіналу, що його Маркс наводить англійською мовою у XXII зошиті свого рукопису (див. цей том, частина I, стор. 337—338).— 155.
- ⁶⁷ Після цієї цитати з Гарньє в рукописі йде великий відступ про Джона Стюарта Мілля (стор. 319—345 рукопису), невелика замітка про Мальтуса (стор. 345—346) і невеликий екскурс про Петті (стор. 346—347). Відступ про Дж. Ст. Мілля починається такими словами: «Перш ніж розбирати погляди Гарньє, викладемо тут епізодично [тобто як екскурс] децю про цитованого вище *Мілля молодшого*. Те, що ми маємо на увазі тут сказати, стосується, власне, дальшого, де мова йтиме про рикардовську теорію додаткової вартості, а не цього місця, де ми розглядаємо поки що А. Сміта». У змісті XIV зошита (див. цей том, частина I, стор. 4), а також у самому тексті цього зошита, підрозділ про Дж. Ст. Мілля дано в розділі «Розклад рикардіанської школи». На підставі всього цього екскурс про Дж. Ст. Мілля в цьому виданні перенесено у вказаний розділ, що входить до третьої частини «Теорії додаткової вартості». Замітку про Мальтуса перенесено в розділ про Мальтуса, а екскурс про Петті вміщено вище на стор. 154—155. Після всіх цих відступів у рукописі (зошит VIII, стор. 347) написано: «Тепер ми повертаємось до питання про продуктивну і непродуктивну працю. *Гарньє*. Див. зошит VII, стор. 319». І далі йде аналіз поглядів Гарньє, надрукований на стор. 156—176.— 156.
- ⁶⁸ Досі Маркс буквою *x* позначав продукт, що розглядався як споживна вартість, а буквою *z* — вартість продукту. Починаючи з цього місця Маркс змінює буквені позначення: через *x* він позначає вартість, а через *z* — споживну вартість. В цьому виданні скрізь дано буквені позначення, прийняті Марксом спочатку.— 162.
- ⁶⁹ Цей уривок, що є додатком до параграфа про Жермена Гарньє, взято з IX зошита, де він записаний між параграфом про Сея і параграфом про Дестюта де Трасі. Книгу Гарньє «Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique» Маркс цитує за книгою Дестюта де Трасі «Elémens d'idéologie. IV-e et V-e parties», Paris, 1826, p. 250—251.— 176.
- ⁷⁰ Кілька абзаців під загальним заголовком «*Шмальц*» приписані в самому кінці IX зошита. За своїм змістом вони є доповненням додаткової замітки про Гарньє, що знаходиться в тому ж зошиті на стор. 400 (див. цей том, частина I, стор. 176).— 177.

- ⁷¹ Визначення багатства, що його дає Канар, Маркс цитує за книгою Ганіля «Des systèmes d'économie politique» (видання 2-е, том I, стор. 75). У книзі Канара воно знаходиться на стор. 4.— 177.
- ⁷² Це твердження Ганіля знаходиться в першому томі його твору «Des systèmes d'économie politique» (seconde édition, Paris, 1821), р. 213.
Книга Ганіля «Théorie de l'économie politique» вийшла в 1815 році, за два роки до першого видання «Начал» Рікардо.— 187.
- ⁷³ Точніше кажучи, вартість машин, коли припустити, що вона в 4 рази більша від решти капіталу, яка дорівнює 460 ф. ст. (150 + 310), повинна була б становити 1840 ф. ст. Але це число значно ускладнило б розрахунки. Тому Маркс, для спрощення розрахунків, бере вартість машин, що дорівнює 1 600 ф. ст.— 189.
- ⁷⁴ Примітку Сея до 26-го розділу «Начал» Рікардо Маркс цитує тут за книгою Ганіля (том I, стор. 216).— 196.
- ⁷⁵ Див. примітку 18.— 197.
- ⁷⁶ Маркс вказує сторінку першого тома книги Ганіля, за якою він тут цитує (у французькому перекладі Констансіо) уривки з 26-го розділу «Начал» Рікардо. Далі, на стор. 377 свого рукопису, Маркс знов наводить це саме місце з «Начал» Рікардо, але вже англійською мовою (за 3-ім англійським виданням) і більш повно (див. цей том, частина I, стор. 201—202).— 198.
- ⁷⁷ *Vos, non vobis* (ви, не для вас) — слова з епіграми Вергілія, в якій сказано: «Так ви, птахи, в'єте гнізда не для вас самих; так ви, вівці, носите вовну не для вас самих; так ви, бджоли, робите мед не для вас самих; так ви, воли, тягнете плуг не для вас самих».— 200.
- ⁷⁸ Маркс наводить тут цитату з 26-го розділу «Начал» Рікардо спочатку у французькому перекладі Констансіо (за книгою Ганіля, том I, стор. 214), а потім в англійському оригіналі (за 3-ім виданням, стор. 416).— 200.
- ⁷⁹ Далі в рукописі йдуть перекреслені олівцем $4\frac{1}{2}$ сторінки (стор. 372—376), де Маркс докладно розбирає числові дані, які містяться в наведеному у Рікардо прикладі з «людиною, що має капітал у 20 000 ф. ст.». Маркс показує невідповідність цих числових даних. В одному випадку власник капіталу в 20 000 ф. ст. застосовує 100 робітників і продає вироблений товар за 10 000 ф. ст. В другому випадку він застосовує 1 000 робітників і продає вироблений товар за 20 000 ф. ст. Рікардо твердить, що в обох цих випадках прибуток на капітал в 20 000 ф. ст. може бути той самий — 2 000 ф. ст. Маркс робить детальні розрахунки, які показують, що при даних передпосилках цей результат неможливий. У зв'язку з цим Маркс висловлює таке загальне положення: «Передпосилки в ілюстративних прикладах не мають права суперечити самим собі. Вони повинні бути так сформульовані, щоб бути реальними передпосилками, реальними гіпотезами, а не пісенітницями, що наводяться як передпосилки, не гіпотетичними нереальностями і неможливостями» (стор. 373). Незадовільність наведеного у Рікардо прикладу виявляється також і в тому, що в цьому прикладі вказано лише кількості застосовуваних

робітників, але не вказано кількостей вироблюваного в обох випадках валового продукту. Для глибшого аналізу цих двох випадків Маркс підбирає більш підхожі числа для кількості робітників і для кількості виробленого продукту і робить відповідні розрахунки. Але коли Маркс доходить до обчислення тих кількостей продукту, які в кожному з двох випадків дістаються робітникам у формі заробітної плати, він знаходить помилку в своїх обчисленнях і вирішує припинити свої викладки. Перекреслене в рукописі місце закінчується (на стор. 376) такими словами: «Цей розрахунок треба припинити. Нема підстав для того, щоб марнувати час на конструювання цієї рікардовської пісенітниць». — 200.

⁸⁰ Маркс має на увазі міркування Сея (в його «Lettres à Malthus», Paris, 1820, р. 15) про те, що коли, наприклад, в Італії має місце переповнення ринку англійськими товарами, то причиною цього є недостатнє виробництво тих італійських товарів, які могли б бути обмінені на англійські товари. Ці міркування Сея цитуються в анонімному трактаті «An Inquiry into those Principles...» (London, 1821, р. 15) і фігурують у зроблених Марксом виписках з «An Inquiry into those Principles...» у своєму записному зошиті XII, стор. 12. Пор. також тезу Сея про те, що «затримка в збуті деяких продуктів викликається рідкістю деяких інших», яку Маркс розглядає на стор. 244 першої частини цього тома. — 209.

⁸¹ Маркс бере круглу цифру 10, щоб не ускладнювати дальших розрахунків. При взятих у тексті цифрах (110 років як загальна сума періодів обороту для 14 різних видів основного капіталу) точне обчислення середнього обороту основного капіталу (коли припустити, що всі 14 різних його видів однакові за своїми розмірами) дає не 10 років, а тільки 7,86 року. — 218.

⁸² До деяких з питань, порушених у цьому «інтермеццо», Маркс повертається в X зошиті свого рукопису в зв'язку з розглядом «Економічної таблиці» Кене (див. цей том, частина I, розділ VI). А докладна систематична відповідь на поставлені вище два питання дається в II томі «Капіталу» (особливо в розділі 20-му, підрозділ X: «Капітал і дохід: змінний капітал і заробітна плата», і в розділі 21-му: «Нагромадження і розширене відтворення»).

У II частині «Теорії додаткової вартості» Маркс повертається до питань, які розглядаються в цьому «інтермеццо», в розділі про теорію нагромадження Рікардо.

У III частині «Теорій» Маркс повертається до питання про обмін між капіталом і доходом у розділі про «пролетарських противників політико-економію» (у зв'язку з критичним аналізом анонімного памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties») і в розділі про Шербюльє (у зв'язку з питанням про нагромадження як розширене відтворення). — 227.

⁸³ Див. примітку 12. — 240.

⁸⁴ Мова йде про таке місце: «Золото і срібло, що перебувають в обігу будь-якої країни і є засобом для обігу та розподілу між відповідними споживачами річного продукту її землі й праці, являють собою, як і готівка окремого комерсанта, мертвий капітал. Ця дуже цінна частина капіталу країни нічого не виробляє для неї» (Адам Смит.

- «Исследование о природе и причинах богатства народов». М.—Л., 1935, том I, стор. 270).— 242.
- ⁸⁵ *Институт Франції* — вищий науковий заклад, що має кілька відділів, або академій; існує з 1795 року. Дестют де Трасі був членом Академії моральних і політичних наук.— 255.
- ⁸⁶ У XIV зошиті свого рукопису (цей зошит входить у III частину цього тома) Маркс, після розбору поглядів Мальтуса, зупиняється на двох анонімних творах, з яких один виступає з рикардіанських позицій проти Мальтуса, а другий захищає погляди Мальтуса проти рикардіанців. Перший має заголовок: «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that Taxation and the Maintenance of Unproductive Consumers can be conducive to the Progress of Wealth». London, 1824. Другий називається: «Outlines of Political Economy». London, 1832.— 259.
- ⁸⁷ Цю цитату з книги Уільяма Пейлі «The Principles of Moral and Political Philosophy» (London, 1785) Маркс наводить французькою мовою з книги: T. R. Malthus. «Essai sur le principe de population». Traduit de l'anglais sur la cinquième édition par P. Prévost et G. Prévost. 3-e édition française. Tome IV, Paris — Genève, 1836, p. 109.— 260.
- ⁸⁸ Маркс має на увазі полеміку Лессінга проти Вольтера в «Гамбурзькій драматургії» (1767—1768) Лессінга.— 262.
- ⁸⁹ «*Генріада*» — поема Вольтера про французького короля Генріха IV; вперше видана 1723 року.— 262.
- ⁹⁰ Про вороже ставлення Адама Сміта до попів див. К. Маркс. «Капітал», том I, розділ 23, примітка 75.— 277.
- ⁹¹ В цьому розділі Сміт розглядає загальні теоретичні уявлення меркантилізму.— 279.
- ⁹² Маркс має на увазі параграф «Утворення скарбів» у першому випуску «До критики політичної економії», де він наводить цитату з «Політичної арифметики» Петті. На цю ж цитату Маркс посилається вище, на стор. 147, де він відмічає у Сміта часткове повернення до уявлень меркантилістів.— 280.
- ⁹³ Маркс має на увазі останні шість абзаців 3-го розділу II книги «Багатства народів» Сміта, де Сміт досліджує, який вид витрачання доходу більшою мірою сприяє зростанню суспільного багатства і який — меншою. Сміт гадає, що це залежить від різної природи предметів споживання, від їх довговічності. Про цей погляд Сміта Маркс згадує вище — в параграфі про Дестюта де Трасі, на стор. 256—257.— 280.
- ⁹⁴ У V зошиті, на стор. 181 рукопису (розділ перший, підрозділ третій: «Відносна додаткова вартість», параграф «Поділ праці»), Маркс наводить таку цитату з Ленге:
«Несита економія, яка занепокоєно стежить за ним» (поденним робітником), «осипає його докорами при найменшій перерві, яку він готовий собі дозволити, і коли він віддається хвилинному відпо-

чинку, починає бідкатись, що він її обкрадає» ([Linguet.] «Théorie des Loix Civiles». Tome II, Londres, 1767, p. 466).

Це саме місце Маркс наводить у X зошиті, на стор. 439 рукопису, в розділі про Ленге (див. цей том, частина I, стор. 328). У I томі «Капіталу» воно — в скороченому вигляді — подане як примітка 39 до розділу 8-го (див. це видання, т. 23, стор. 227).— 282.

⁹⁵ Маркс вміщує розділ про Ленге після розділу про Неккера, незважаючи на те, що твір Ленге «Théorie des Loix Civiles» (1767 р.) був опублікований раніш, ніж обидва твори Неккера, які тут Маркс розглядає: «Sur la Législation et le Commerce des Grains» (1775 р.) і «De l'Administration des Finances de la France» (1784 р.). Таке розміщення матеріалу в рукописі Маркса зумовлено тим, що з погляду розуміння характеру капіталістичного виробництва твір Ленге являє собою вищий ступінь, ніж названі праці Неккера.— 282.

⁹⁶ Маркс скористався тут тим зображенням «Економічної таблиці», яке дано в книзі: Schmalz. «Economie politique». Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tome I, Paris, 1826, p. 329.

Критику поглядів Шмальца Маркс виклав у зошиті VI, стор. 241—242 (див. цей том, частина I, стор. 37—38).

Додаткові зауваження про Шмальца з цитатами з його книги містяться в самому кінці зошита IX, стор. 421 (див. цей том, частина I, стор. 176—177). А на наступній сторінці рукопису (зошит X, стор. 422) Маркс переходить до «Відступу», присвяченого критичному розгляду «Економічної таблиці» Кене, яку він і наводить тут за книгою Шмальца.

Характерно, що на протязі майже всього «Відступу» (стор. 422—437 рукопису) Маркс зовсім не наводить цитат з творів згадуваних ним авторів. Тільки на останній сторінці «Відступу» (стор. 437) наведено цитати з Сміта і дано виписку з Прудона, причому вказано, що вона стосується того місця в рукописі (стор. 428), де мова йде про Прудона (відповідно до цієї вказівки Маркса виписка з Прудона і вміщена в I частині цього тома на стор. 305—306). Все це приводить до висновку, що в Маркса, коли він писав «Відступ», не було під рукою творів Кене та інших згадуваних тут авторів. Дуже імовірно, що майже весь «Відступ» (до наведених на стор. 437 цитат з Сміта і Прудона) Маркс написав у квітні 1862 року, під час свого перебування в Ангельса у Манчестері.

У тих додаткових зауваженнях про фізіократів, що містяться в зошиті XXIII, стор. 1433—1434, Маркс наводить «Економічну таблицю» в тому вигляді, в якому вона дана у Кене в його «Analyse du Tableau Economique» (див. цей том, частина I, стор. 359). В такому ж вигляді Маркс наводить «Економічну таблицю» і в своєму листі до Ангельса від 6 липня 1863 року.— 286.

⁹⁷ Буквені позначення (і значки до них), що вводяться тут Марксом, надають «Таблиці» наочності, якої вона не має ні у Шмальца, ні у Кене.

Позначення кожної лінії двома буквами (*ab*, *ac*, *cd* і т. д.) дозволяє визначити її напрям — від якого класу до якого йде ця лінія (напря́м визначається послідовністю букв в алфавіті: *ab*, *ac*, *cd*...). Так, лінія *ab* вказує на те, що обіг між класом земельних власників і продуктивним класом (фермерами) має своїм вихідним пунктом клас власників (купівля ними предметів харчування у фермерів).

Позначення кожної лінії двома буквами — на початку лінії і в кінці її — виражає водночас рух грошей і рух товарів. Так, лінія *ab* зображає рух грошей (клас земельних власників сплачує 1 млрд. грошей продуктивному класові); але ця ж лінія, коли її розглядати в протилежному напрямі (*ba*), показує рух товарів (продуктивний клас передає класові власників на 1 млрд. предметів харчування).

Ламана лінія *abcd* складається з таких ланок: 1) відрізок *ab*, що показує обіг між земельними власниками і продуктивним класом (власники купують на 1 млрд. предметів харчування у фермерів); 2) відрізок *ac*, що показує обіг між власниками і безплідним класом — промисловцями (власники купують у промисловців на 1 млрд. промислових виробів); 3) відрізок *cd*, що показує обіг між безплідним класом і продуктивним класом (промисловці купують у фермерів предметів харчування на 1 млрд.).

Лінія *a'b'* показує обіг між продуктивним класом і безплідним класом (фермери купують у промисловців на 1 млрд. промислових виробів).

Лінія *a''b''* показує заключний обіг між безплідним класом і продуктивним класом (промисловці купують у фермерів на 1 млрд. потрібну для промислового виробництва сировину).— 286.

⁹⁸ Маркс протиставить робітника, єдиним товаром якого є його робоча сила, «товаровласникові у першому розумінні», тобто такому товаровласникові, який має для продажу «товари, відмінні від самої робочої сили» (пор. вище, стор. 140 і 144—145).— 296.

⁹⁹ Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії», розділ другий, підрозділ третій — «Гроші», перші два абзаци (див. це видання, т. 13, стор. 96—97).— 303.

¹⁰⁰ Маркс має на увазі таке місце в першому випуску «До критики політичної економії»: «Гроші, які вони [товаровласники] витратили як покупці, повертаються назад до їх рук, як тільки вони виступають знову як продавці товарів. Постійне відновлення товарного обігу відбувається, таким чином, у тому, що гроші не тільки постійно перекочуються з одних рук в інші по всій поверхні буржуазного суспільства, але разом з тим описують безліч різних маленьких кругооборотів, виходячи з безконечно різних точок і повертаючись до тих самих точок, щоб знову повторити той самий рух» (див. це видання, т. 13, стор. 77).— 303.

¹⁰¹ Див. цей том, частина I, стор. 245—257. Див. також К. Маркс. «Капітал», том II, розділ 20-ий, підрозділ XIII: «Теорія відтворення Дестюта де Трасі».— 303.

¹⁰² Підрозділ про Брея знаходиться в X зошиті, на стор. 441—444 рукопису. Цей підрозділ залишився незакінченим, і погляди Брея в питанні про грошовий обіг між робітником і капіталістом не були в ньому висвітлені.

Про погляди Брея на суть і роль грошей див. у Маркса: рукопис 1847 року «Заробітна плата» (це видання, т. 6, стор. 566); «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie», Moskau, 1939, S. 55, 690, 754; лист Маркса до Енгельса від 2 квітня 1858 року; «До критики політичної економії» (це видання, т. 13, стор. 65).— 303.

- ¹⁰³ Далі, на стор. 428 і 437 зошита Х, Маркс дає коротку характеристику поглядів Прудона в цьому питанні (див. цей том, частина I, стор. 305—306).— 304.
- ¹⁰⁴ Взяті в дужки слова мають характер запису думки, яку Маркс збирався розвинути пізніше. Маркс, очевидно, мав на увазі апологетичну концепцію Кене в питанні про приватну власність на землю: за цією концепцією, право земельних власників на землю ґрунтується на тому, що їх предки зробили незайману землю придатною для землеробства. В Х розділі другого відділу «Анти-Дюрінга», написаному Марксом, цей погляд фізіократів дістав таку характеристику: «...Справжня функція земельних власників, згідно з «природним правом», і полягає, на думку Кене, саме в тому, «щоб дбати про добре управління і робити затрати на підтримання їх вотчин, або... в avances foncières, тобто у затратах для підготовки ґрунту і постачання фермам усього потрібного реманенту, що дозволяє фермерові вживати увесь свій капітал тільки на ведення справжнього сільськогосподарського виробництва» (це видання, т. 20, стор. 246).— 305.
- ¹⁰⁵ У III частині «Теорій додаткової вартості», в екскурсі «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія» (стор. 935—937 рукопису), Маркс критикує вульгарний погляд Прудона на роль грошового капіталу і на суть процента, розвинутий Прудоном в «*Gratuité du Crédit*». Див. також це видання, т. 25, ч. I, стор. 352—354.— 306.
- ¹⁰⁶ Цю проблему Маркс всебічно розглянув у II томі «Капіталу» — розділ 17; розділ 20, підрозділи V і XII; розділ 21 (особливо підрозділ I, параграф 1: «Утворення скарбу»).— 307.
- ¹⁰⁷ Див. попередню примітку.— 308.
- ¹⁰⁸ Маркс вживає тут такі позначення для трьох класів, що фігурують у Кене: *P* — *classe des Propriétaires* (клас земельних власників), *S* — *classe Stérile* (безплідний клас — промисловці), *F* — *Fermiers, classe productive* (фермери, продуктивний клас).— 309.
- ¹⁰⁹ Див. примітку 97.— 309.
- ¹¹⁰ Див. примітку 97.— 311.
- ¹¹¹ Маркс тут і далі вважає, що, за Кене, тільки одна п'ята частина валового сільськогосподарського продукту не вступає в обіг, а використовується продуктивним класом в натуральній формі.
Маркс повертається до цього питання в XXIII зошиті, стор. 1433—1434 рукопису (див. цей том, частина I, стор. 359—360), і в написаному ним Х розділі другого відділу «Анти-Дюрінга». В цьому розділі дано таку уточнену характеристику поглядів Кене на заміщення оборотного капіталу в сільському господарстві: «Увесь валовий продукт, вартістю в п'ять мільярдів, перебуває, таким чином, в руках продуктивного класу, тобто насамперед фермерів, які виробили його шляхом витрачання річного оборотного капіталу в два мільярди, що відповідає основному капіталові в десять мільярдів. Сільськогосподарські продукти, життєві засоби, сирові матеріали і т. д., які потрібні для заміщення оборотного капіталу, отже, в тому числі і для підтримання життя всіх безпосередньо зайнятих у землеробстві

осіб, вилучаються *in natura* із сукупного врожаю і витрачаються для нового сільськогосподарського виробництва. Оскільки припускаються, як уже було сказано вище, постійні ціни і просте відтворення в раз установленому масштабі, то грошова вартість цієї наперед вилученої з валового продукту частини дорівнює двом мільярдам ліврів. Отже, ця частина не вступає в загальний обіг, бо, як уже було зауважено, в таблиці виключено обіг, що відбувається в межах кожного окремого класу, а не між різними класами» (це видання, т. 20, стор. 243).

Звідси виходить, що, за Кене, треба говорити про *deux n'attix* всього валового продукту фермерів як про ту частину їх продукту, яка в натуральній формі йде на заміщення їх оборотного капіталу.— 312.

- ¹¹² Маркс має на увазі коментарій Бодо «Explication du Tableau Economique» (у книзі: «Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846, p. 822—867).— 313.
- ¹¹³ Мається на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 82.— 321.
- ¹¹⁴ Замість *тисяч мільйонів* (тобто мільярдів) турських ліврів, які фігурують в «Економічній таблиці» Кене, Маркс говорить тут просто про *тисячі* грошових одиниць, що нітрохи не міняє суті справи.— 321.
- ¹¹⁵ Див. це видання, т. 13, стор. 76.— 322.
- ¹¹⁶ Див. примітку 101.— 322.
- ¹¹⁷ Маркс посилається на перший випуск «До критики політичної економії» (див. це видання, т. 13, стор. 77). Пор. примітку 100.— 322.
- ¹¹⁸ Див. примітку 106.— 323.
- ¹¹⁹ У III частині «Теорії додаткової вартості» (в зошитах XIV і XV, стор. 852—890 рукопису) є розділ: «Пролетарські противники політико-економів, які виходили з рикардовської теорії». До цього ж розділу відносяться підрозділ про Брея в X зошиті (стор. 441—444), що лишився незакінченим, і закінчення підрозділу про Годскіна в XVIII зошиті (стор. 1084—1086).— 325.
- ¹²⁰ [Linguet, N.] «Théorie des Loix Civiles, ou Principes fondamentaux de la Société». Tome I, Londres, 1767, p. 236.— 325.
- ¹²¹ Про деякі погляди Петті Маркс говорив уже вище, в розділі «Теорії про продуктивну і непродуктивну працю», а саме в тій його частині, де мова йде про ранні спроби розрізнення продуктивної і непродуктивної праці (див. стор. 153—155 в I частині цього тома).— 334.
- ¹²² Мається на увазі останній, 9-ий розділ першої частини «Капіталу», як він намічався планом Маркса, записаним на стор. 1140 у XVIII зошиті (див. план першої частини «Капіталу» в I частині цього тома, стор. 397).— 334.

- ¹²³ Мається на увазі «Трактат про податки і збори», вперше надрукований в 1662 році.— 342.
- ¹²⁴ Мова йде про «Discourses upon Trade» Норса і про «Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money» Локка. Обидві праці були написані в 1691 році і вийшли в Лондоні: перша — в 1691, друга — в 1692 році. — 344.
- ¹²⁵ Цей твір називається «Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money» (1691).— 347.
- ¹²⁶ Маркс цитує тут Локка за книгою Массі «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest», р. 10—11. У виданні творів Локка 1768 року це місце знаходиться на стор. 24 другого тома.— 347.
- ¹²⁷ Маркс має на увазі один з своїх «Додаткових зошитів» (Beihefte) до рукопису 1861—1863 років, у яких він весною 1863 року «робив виписки з історії літератури політичної економії у зв'язку з написаною вже частиною» його праці, як він писав про це Енгельсу 29 травня 1863 року. До нас дійшли Beihefte A, B, C, D, E, F, G, H. У Додатковому зошиті C виписки з твору Норса займають сторінки 12—14.— 349.
- ¹²⁸ В рукописі тут спочатку було написано «з 1688 року», а потім цифра 1688 була закреслена і замінена знаком питання. В XI зошиті свого рукопису 1861—1863 років, на стор. 507—508, Маркс наводить дані про рух цін на пшеницю з 1641 року. Якщо в 1641—1649 роках середня ціна на пшеницю становила 60 шил. $5\frac{2}{3}$ пенса за 1 квартал, то в другій половині XVII століття середня ціна впала до 44 шил. $2\frac{1}{5}$ пенса, а в першій половині XVIII століття — до 35 шил. $9\frac{29}{50}$ пенса за 1 квартал.— 349.
- ¹²⁹ Маркс, очевидно, має на увазі те місце з IV розділу «Політичної арифметики» (1676) Петті, яке він наводить у II частині «Теорії додаткової вартості», в розділі про Родбергуса (стор. 494 рукопису). Пор. «Капітал», том III, 1954, стор. 668: «В епоху Петті і Давенанта скарги сільського населення і землевласників на поліщення й оранку земель; зниження ренти з кращих земель...». — 350.
- ¹³⁰ Ця цитата (починаючи з слів «Почну з злидаря») наводиться за Додатковим зошитом C, стор. 12—13, відповідно до вказівки Маркса на 1419-ій сторінці XXIII зошита рукопису 1861—1863 років.— 351.
- ¹³¹ На стор. 14 Додаткового зошита C наводяться виписки з твору Норса, в яких Норс говорить про «припливи і відпливи» в грошовому обігу країни. Одну з цих виписок Маркс наводить в 95-ій примітці до 3-го розділу I тома «Капіталу».— 352.
- ¹³² Перед цим Массі наводить уривки з «Політичної арифметики» Петті і з трактату Локка «Деякі міркування про наслідки зниження процента і підвищення вартості грошей державою».— 356.
- ¹³³ Маркс наводить тут (з деякими скороченнями) «Економічну таблицю» в тому вигляді, в якому вона дана у Кене в «Analyse du Tableau Economique» (видання Дера, частина I, стор. 65).— 359.

- ¹³⁴ Див. примітку 111.— 360.
- ¹³⁵ Цей погляд розвивав фізіократ Бодо в своїй праці «Explication du Tableau Economique», розділ III, параграф 12 (видання Дера, частина II, стор. 852—854).— 361.
- ¹³⁶ Під цим заголовком у виданні Дера, частина I, об'єднано два діалоги, що належать Кене: «Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.» і «Sur les travaux des artisans. Second dialogue». Цитата, наведена Марксом, взята з першого діалога.— 361.
- ¹³⁷ Наведена Марксом цитата знаходиться не в самому тексті книги Дюпон де Немюра «De l'origine et des progrès d'une science nouvelle», а в «Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale», близькій до неї своїм змістом.— 361.
- ¹³⁸ Цитату взято з «Dialogue sur le commerce» Кене.— 361.
- ¹³⁹ З «Dialogue sur les travaux des artisans».— 361.
- ¹⁴⁰ З «Maximes du docteur Quesnay».— 361.
- ¹⁴¹ Маркс має на увазі розділ 26-ий («Про валовий і чистий дохід») в «Началах політичної економії» Рікардо.— 362.
- ¹⁴² Маркс має на увазі свої виписки з твору дю Бюа, що містяться в Додатковому зошиті А (див. примітку 127), на стор. 27—32. В дальших посиланнях Маркса вказівки на сторінки Додаткового зошита замінені в самому тексті посиланнями на сторінки твору дю Бюа.— 362.
- ¹⁴³ Про Юнга, як «фанатика додаткового продукту», див. примітку 34 до 7-го розділу I тома «Капіталу».— 362.
- ¹⁴⁴ Див. примітку 141.— 362.
- ¹⁴⁵ Згодом було в'яшено, що автором анонімного твору, який тут розглядається Марксом, є якийсь Джон Грей (John Gray); роки життя його не встановлені. В 1802 році цей автор ще видав у Лондоні книгу про прибутковий податок.— 364.
- ¹⁴⁶ Маркс має на увазі свій Додатковий зошит Н (див. примітку 127). Майже всі виписки з 6-ої сторінки розглядуваного анонімного твору, що знаходяться на 32—33-ій сторінках Додаткового зошита Н, наводяться в дальшому тексті.— 364.
- ¹⁴⁷ Під «мануфактуристами» («manufacturers») анонімний англійський автор розуміє як мануфактурних робітників (яких він іноді називає «labouring manufacturers» — «працюючими мануфактуристами»), так і промисловців-підприємців (які іноді фігурують у нього під терміном «masters employers» — «хазяї-підприємці»). А термін «ремісники» («artificers») охоплює у цього автора як найманих робітників, так і ремісників у власному значенні слова.— 365.
- ¹⁴⁸ Див. примітку 18.— 365.
- ¹⁴⁹ *Крона* — монета в 5 шил., *фартинг* — четверта частина пенса, *гінея* — дорівнює 21 шил.— 365.
- ^{1/4} М. І. Е., т. 26, ч. I

- ¹⁵⁰ На сторінках 36—37 Додаткового зошита *H* знаходяться виписки з сторінок 31—33 анонімного твору.— 366.
- ¹⁵¹ На сторінках 38—39 Додаткового зошита *H* знаходяться виписки з сторінок 51—54 анонімного твору. В дальших посиланнях Маркса вказівки на сторінки Додаткового зошита *H* замінені в самому тексті посиланнями на сторінки анонімного твору.— 367.
- ¹⁵² На стор. 1446 свого рукопису 1861—1863 років (зошит XXIII) Маркс згадує про спрямовану проти фізіократів книгу Беарде де л'Аббеї «Recherches sur les moyens de supprimer les impôts». Amsterdam, 1770. Виписки з цієї книги знаходяться на сторінках 10—11 Додаткового зошита *H*. Те місце з книги Беарде де л'Аббеї, яке має на увазі Маркс, знаходиться в ній на стор. 43.— 367.
- ¹⁵³ При перекладі на російську мову останніх абзаців, що трактують про «фізіократичну обмеженість» анонімного автора, довелося трохи змінити розміщення окремих вставок Маркса, які він вкраплює у текст цитати з аналізованої книги (з сторінок 38—39 цієї книги). Цитата наведена у Маркса в скороченому вигляді. Опущені слова відновлено за цитованою книгою, оскільки без них не можна цілком зрозуміти ту критику, якій Маркс піддає цитоване ним міркування анонімного автора.— 368.
- ¹⁵⁴ Про «ірландське орендне право» див. статтю Маркса в газеті «New-York Daily Tribune» від 11 липня 1853 року (це видання, т. 9, стор. 157—162).— 368.
- ¹⁵⁵ [Mandeville, B.] «The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits». The 5th edition. London, 1728, p. 428. Перше видання цієї книги вийшло в 1705 році.— 370.
- ¹⁵⁶ Маркс має на увазі підрозділ «Формальне і реальне підпорядкування праці капіталові. Перехідні форми» (XXI зошит, стор. 1306—1316), що йде безпосередньо перед підрозділом «Продуктивність капіталу. Продуктивна і непродуктивна праця». Про формальне і реальне підпорядкування праці капіталові див. це видання, т. 23, стор. 479—481 і 695.— 371.
- ¹⁵⁷ Уже в першому вивуску «До критики політичної економії» (1859 р.) Маркс показав, що в буржуазному суспільстві містифікація суспільних відносин виступає особливо різко в грошах, що буржуазному виробництву властива кристалізація багатства як фетиша у вигляді благородних металів (див. це видання, т. 13, стор. 33—34 і 124—125). Процес фетишизації буржуазних відносин Маркс аналізує у III частині «Теорії додаткової вартості», в екскурсі «Доход і його джерела. Вулгарна політична економія» (стор. 891—899 і 910—919 рукопису).— 371.
- ¹⁵⁸ У примітці 108 до 13-го розділу I тома «Капіталу» Маркс пише: «Наука взагалі «нічого» не коштує капіталістові, що нітрохи не перешкоджає йому експлуатувати її. Капітал привласнює «чужу» науку, як він привласнює чужу працю. Але «капіталістичне» привласнення і «особисте» привласнення науки або матеріального багатства — це зовсім різні речі. Сам д-р Юр скаржився на разючу необізнаність дорогих йому фабрикантів, які експлуатують машини, з механікою...».— 373.

- ¹⁵⁹ Сторінку 1318 свого рукопису 1861—1863 років Маркс вирізав (за винятком останніх 9 рядків) з XXI зошита і наклеїв на сторінку 490 рукопису передостаннього варіанту I тома «Капіталу» (6-ий розділ цього передостаннього варіанту, що дійшов до нас, опубліковано в «Архиве Маркса и Энгельса», том II (VII), 1933 р.). Дальший текст 1318-ої, 1319-ої і першої половини 1320-ої сторінки Маркс мав намір використати для підрозділу про прибуток, як це видно з помітки «Прибуток», двічі зробленої ним на полях рукопису (в кінці 1318-ої сторінки і на початку 1320-ої).— 374.
- ¹⁶⁰ Грецьку букву Δ, яка застосовується в математиці для позначення приросту, Маркс вживав тут для позначення додаткової вартості. Далі в тексті Маркс у тому ж розумінні вживав латинську букву *h*.— 375.
- ¹⁶¹ Тут, а також і далі, Маркс користується латинською буквою *x* для позначення додаткової вартості.— 377.
- ¹⁶² Маркс має на увазі розділ «Обмін між капіталом і працею. Процес праці. Процес збільшення вартості» (зошит I, стор. 15—53), в якому є підрозділ: «Бдність процесу праці і процесу збільшення вартості (процес капіталістичного виробництва)» (стор. 49—53).— 379.
- ¹⁶³ Мова йде про підрозділи: «Вартість робочої сили. Мінімум заробітної плати, або середня заробітна плата» (зошит I, стор. 24—25) і «Обмін між грошми і робочою силою» (там же, стор. 25—34). До питання про «ціну праці» Маркс повертається в XXI зошиті, стор. 1312—1314.— 380.
- ¹⁶⁴ Чотири формули договірних відносин за римським правом: «даю, щоб ти зробив»; «роблю, щоб ти зробив»; «роблю, щоб ти дав»; «даю, щоб ти дав». Пор. це видання, т. 23, стор. 509.— 386.
- ¹⁶⁵ В нумерації сторінок рукопису тут у Маркса описка: замість «1327» проставлено «1328».— 388.
- ¹⁶⁶ Див. примітку 141.— 389.
- ¹⁶⁷ Див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 378—390.— 391.
- ¹⁶⁸ Про працю чорноробів на фабриці Маркс писав у тому ж (XXI) зошиті, стор. 1308.— 394.
- ¹⁶⁹ Див. К. Маркс. «Капітал», том II, розділ 6, і том III, розділ 17.— 396.
- ¹⁷⁰ Ці намітки планів Маркс написав у січні 1863 року. Вони знаходяться у XVIII зошиті рукопису 1861—1863 років в середині тексту розділів про Шербольє і Річарда Джонса (від тексту цих розділів вони відділені в рукописі жирними квадратними дужками).— 397.
- ¹⁷¹ Три теоретичні частини «Капіталу» Маркс спочатку називав «розділами», потім «відділами», нарешті «книгами». Пор. примітку 12.— 397.
- ¹⁷² Коли Маркс писав цей план, 1-ий розділ III частини «Капіталу» був уже написаний в XVI зошиті рукопису 1861—1863 років. Тема 1-го розділу III частини сформульована в XVI зошиті так: «Додаткова вартість і прибуток».— 398.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Андерсон (Anderson), Джеймс (1739—1808) — англійський буржуазний економіст; опрацював в основних рисах теорію диференціальної ренти.— 364.

Анна (1665—1714) — англійська королева (1702—1714).— 365.

Арістотель (384—322 до н. е.) — великий мислитель стародавньої епохи, у філософії вагався між матеріалізмом і іdealізмом, ідеолог класу рабовласників; за своїми економічними поглядами захисник натурального рабовласницького господарства, першим аналізував форму вартості.— 264.

Агнд (Agnd), Карл (1788—1877) — німецький буржуазний економіст, представник вульгарної подітничної економії.— 18.

Арривабене (Arrivabene), Жан (1787—1881) — італійський політичний емігрант, економіст; перекладач праць Сеніора на французьку мову.— 264.

Б

Баббедж (Babbage), Чарлз (1792—1871) — англійський математик і механік, буржуазний економіст.— 370.

Бартон (Barton), Джон (кінець XVIII — початок XIX ст.) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.— 4, 128.

Бастіа (Bastiat), Фредерік (1801—1850) — французький вульгарний економіст, проповідник теорії гармонії класових інтересів у буржуазному суспільстві.— 386, 389.

Бєарде де л'Аббєї (Béardé de l'Abbaye) (1704—1771) — французький економіст і агроном.— 367.

Бєллерс (Bellers), Джон (1654—1725) — англійський економіст, підкреслював значення праці у створенні багатства; автор ряду утопічних проєктів соціальних реформ.— 352.

Бєрклі (Berkeley), Джордж (1685—1753) — англійський реакційний філософ, визначний представник суб'єктивного іdealізму, епіскоп; у політичній економії — критик меркантилізму; вважав працю головним джерелом багатства; представник номіналістичної теорії грошей.— 353.

Бланкі (Blanqui), Жєром Адольф (1798—1854) — французький буржуазний економіст і історик економічних учень, представник

- вulgарної політичної економії.— 32, 34, 147.
- Бодо** (Baudeau), Ніколя (1730—1792)— французький абат, економіст, представник школи фізіократів.— 313, 360.
- Брей** (Brau), Джон Френсіс (1809—1897)— англійський економіст, соціаліст-утопіст, дослідник Р. Оуена; розвивав теорію «робочих грошей».— 3, 4, 303.
- Бриссо** (Brissot), Жан П'єр (1754—1793)— видатний діяч французької буржуазної революції кінця XVIII ст., на початку революції член Якобінського клубу, потім вождь і теоретик партії жірондистів.— 325.
- Брум** (Brougham), Генрі Пітер, барон (1778—1868)— англійський юрист і літератор, у 20—30-х роках визначний діяч партії вігів, лорд-канцлер (1830—1834).— 150, 205.
- Буагільбер** (Boisguillebert), П'єр (1646—1714)— французький економіст, родоначальник класичної буржуазної політичної економії у Франції, попередник фізіократів.— 21.
- Буа-Нансе** (Buat-Nançay), Луї Габріель, граф дю (1731—1787)— французький історик і економіст, епігон фізіократів.— 362.
- Бюкенен** (Buchanan), Давід (1779—1848)— англійський публіцист і буржуазний економіст, дослідник і коментатор А. Сміта.— 19, 266.

В

- Вандерлінт** (Vanderlint), Джейкоб (помер у 1740 р.)— англійський економіст, попередник фізіократів, один з ранніх представників кількісної теорії грошей.— 364, 368.
- Вергілій** (Публій Вергілій Марон) (70—19 до н. е.)— видатний римський поет.— 200.
- Веррі** (Verrì), П'єтро (1728—1797)— італійський буржуазний економіст, один з перших критиків учення фізіократів.— 30, 38, 39.
- Вольтер** (Voltaire), Франсуа Марі (справжнє прізвище *Аруе*) (1694—1778)— французький філософ-деїст, письменник-сатирик, видатний представник буржуазного Просвітництва XVIII ст., боровся проти абсолютизму і католицизму.— 262.

Г

- Ганіль** (Ganilh), Шарль (1758—1836)— французький буржуазний політичний діяч; вульгарний економіст, епігон меркантилізму.— 131, 177—187, 190, 192, 195, 196, 197, 198, 200, 204, 205, 242, 273, 275—276.
- Гарньє** (Garnier), Жермен (1754—1821)— французький економіст і політичний діяч, монархіст; епігон школи фізіократів; перекладач і критик А. Сміта.— 33, 34, 150, 156, 158—160, 172—178, 241—243, 260, 263, 273, 275, 276, 278.
- Гоббс** (Hobbes), Томас (1588—1679)— видатний англійський філософ, представник механістичного матеріалізму; соціально-політичні погляди Гоббса мали різко антидемократичні тенденції.— 46, 333, 345.
- Годвін** (Godwin), Уільям (1756—1836)— англійський дрібнобуржуазний письменник і публіцист, раціоналіст, один з родоначальників анархізму.— 325.
- Годскін** (Hodgskin), Томас (1787—1869)— англійський економіст і публіцист; захищав інтереси пролетаріату і критикував капіталізм з позицій утопічного соціалізму, використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків.— 5, 59, 60, 389.
- Гомер**— напівлегендарний старогрецький поет, автор «Іліади» і «Одіссеї».— 262, 275.
- Горацій** (Квінт Горацій Флакк) (65—8 до н. е.)— видатний римський поет.— 149, 245.

Д

- Давенант** (Davenant), Чарлз (1656—1714)— англійський еко-

- номіст і статистик, меркантиліст.— 151, 152.
- Дер* (Daire), Ежен (1798—1847) — французький буржуазний економіст, видавець творів з політичної економії.— 23—25, 35, 361.
- Дестют де Трасі* (Destutt de Tracy), Антуан Луї Клод, граф (1754—1836) — французький вульгарний економіст, філософ-сенсуаліст; прихильник конституційної монархії.— 157, 245, 247, 249—257, 260, 303, 322.
- Джонс* (Jones), Річард (1790—1855) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії.— 5, 18.
- Дюпон де Немур* (Dupont de Nemours), П'єр Самюель (1739—1817) — французький політичний діяч і економіст-фізіократ.— 361.
- Е**
- Епікур* (близько 341 — близько 270 до н. е.) — видатний старогрецький філософ-матеріаліст, атеїст.— 36.
- Ж**
- Жуффруа* (Jouffroy), Анрі — пруський таємний радник, за походженням француз, автор і перекладач низки праць з політичної економії і права (20—40-і роки XIX століття).— 37, 177.
- К**
- Калперер* (Culperer), Томас (1578—1662) — англійський буржуазний економіст, прихильник меркантилізму.— 349.
- Канар* (Canard), Ніколя Франсуа (1750—1833) — французький економіст і математик.— 177.
- Кантільйон* (Cantillon), Річард (1680—1734) — англійський економіст, попередник фізіократів.— 44.
- Карл II* (1630—1685) — англійський король (1660—1685).— 349.
- Кейзнов* (Cazeuove), Джон (XIX ст.) — англійський вульгарний буржуазний економіст, дослідник Мальгуса.— 45.
- Кене* (Quesnay), Франсуа (1694—1774) — визначний французький економіст, засновник школи фізіократів; за професією лікар.— 3, 20, 24, 35, 36, 177, 204, 205, 286, 292, 307—310, 311—313, 315, 323, 324, 359—361.
- Кері* (Carey), Генрі Чарлз (1793—1879) — американський вульгарний буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії класових інтересів у капіталістичному суспільстві.— 149, 398.
- Кінг* (King), Грегорі (1648—1712) — англійський статистик.— 151.
- Кок* (Kock), Поль де (близько 1794—1871) — французький буржуазний письменник, автор фрівольних романів для розваг.— 385.
- Кольбер* (Colbert), Жан Батіст (1619—1683) — французький державний діяч, генеральний контролер фінансів, проводив політику меркантилізму в інтересах зміцнення абсолютної монархії.— 30, 36.
- Констанціо* (Constancio), Фраїско Солано (1772—1846) — португальський лікар, дипломат і письменник; перекладав на французьку мову праці англійських економістів.— 195, 196.
- Кустоді* (Custodi), П'єтро (1771—1842) — італійський економіст, видавець творів італійських економістів кінця XVI — початку XIX століть.— 30, 38.
- Л**
- Лажанті де Лавайс* (Lagentie de Lavoisise) — перекладач книги Лодерделя на французьку мову (1808).— 64.
- Ленге* (Linguet), Сімон Ніколя Анрі (1736—1794) — французький адвокат, публіцист, історик і економіст; виступав з критикою фізіократів і буржуазного лібералізму з феодально-абсолютист-

- ських позицій, висловивши, проте, низку глибоких критичних зауважень про буржуазні свободи і власність.— 3, 282, 325, 326, 328—330.
- Лессінг* (Lessing), Готгольд Ефраїм (1729—1781)— великий німецький письменник, критик і філософ, один з видатних просвітителів XVIII століття.— 262.
- Ле Трон* (Le Trosne), Гійом Франсуа (1728—1780)— французький буржуазний економіст, фізіократ.— 360.
- Ліст* (List), Фрідріх (1789—1846)— німецький вульгарний буржуазний економіст, проповідник крайнього протекціонізму.— 228.
- Ло* (Law), Джон (1671—1729)— англійський буржуазний економіст і фінансист, міністр фінансів Франції (1719—1720); відомий своєю спекулятивною діяльністю по випуску паперових грошей, що закінчилася цілковитим крахом.— 30, 34.
- Лодердаль* (Lauderdale), Джемс, граф (1759—1839)— англійський буржуазний політичний діяч і економіст; критикував теорію Сміта з позицій вульгарної політичної економії.— 64, 65, 150, 205, 240, 241, 273, 276.
- Локк* (Locke), Джон (1632—1704)— видатний англійський філософ-дуаліст, сенсуаліст; буржуазний економіст, вавгався між номіналістичною і металевою теоріями грошей.— 64, 279, 344—350, 354, 356, 364.
- Лютер* (Luther), Мартін (1483—1546)— видатний діяч Реформації, засновник протестантизму (лютеранства) в Німеччині; ідеолог німецького бюргерства; під час Селянської війни 1525 р. виступив проти повсталих селян і міської бідноти на боці князів.— 5.
- М
- Мак-Куллох* (MacCulloch), Джон Рамсі (1789—1864)— англійський буржуазний економіст, вульгаризатор економічного вчення Рікардо, запеклий апологет капіталізму.— 4, 152.
- Мальтус* (Malthus), Томас Роберт (1766—1834)— англійський священник, економіст, ідеолог обуржуазненої землевласницької аристократії, апологет капіталізму, проповідник людиноненавистницької теорії народонаселення.— 4, 31, 44, 45, 59, 128, 130, 150, 187, 258, 276—277, 334, 398.
- Мандевіль* (Mandeville), Бернар (1670—1733)— англійський письменник і економіст.— 150, 370.
- Массі* (Massie), Джозеф (помер у 1784 р.)— англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.— 350—351, 354, 356, 358.
- Мендельсон* (Mendelssohn), Мозес (Мойсей) (1729—1786)— німецький реакційний буржуазний філософ-деїст.— 264.
- Мерсьє де ля Рів'єр* (Mercier de la Rivière), Поль П'єр (1720—1793)— французький буржуазний економіст, фізіократ.— 33, 36.
- Микола I* (1796—1855)— російський імператор (1825—1855).— 260.
- Міль* (Mill), Джемс (1773—1836)— англійський буржуазний економіст і філософ, вульгаризатор теорії Рікардо; разом з тим робив з неї деякі радикальні висновки.— 4.
- Міль* (Mill), Джон Стюарт (1806—1873)— англійський буржуазний економіст і філософ-позитивіст, епігон класичної школи політичної економії; син Джемса Мілля.— 4, 155.
- Мільтон* (Milton), Джон (1608—1674)— великий англійський поет і публіцист, учасник англійської буржуазної революції XVII століття.— 384.
- Мірабо* (Mirabeau), Віктор Рікетті, маркіз де (1715—1789)— французький економіст, фізіократ; батько видатного діяча французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Мірабо, Оноре Габрієля.— 17, 20, 36, 323.

Молсуорт (Molesworth), Уільям (1810—1855) — англійський політичний діяч, видавець творів Гоббса.— 333.

Монтеск'є (Montesquieu), Шарль (1689—1755) — видатний французький буржуазний соціолог, економіст і письменник, представник буржуазного Просвіщення XVIII століття; прихильник кількісної теорії грошей.— 278, 279, 325.

Мюллер (Müllner), Адольф (1774—1829) — німецький письменник і критик.— 370.

Н

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — французький імператор (1804—1814 і 1815).— 228.

Неккер (Necker), Жак (1732—1804) — французький політичний діяч і економіст, у 70—80-х роках XVIII ст. не раз призначався генеральним директором фінансів, напередодні буржуазної революції намагався здійснити деякі реформи.— 3, 282—285.

Норс (North), Дадлі (1641—1691) — англійський економіст, один з перших представників класичної буржуазної політичної економії.— 344, 349—352.

П

Паолетті (Paolletti), Фердінандо (1717—1801) — італійський священик; економіст-фізіократ.— 30.

Пейлі (Paley), Уільям (1743—1805) — англійський теолог, філософ і економіст.— 260.

Петті (Petty), Уільям (1623—1687) — видатний англійський економіст і статистик, родоначальник класичної буржуазної політичної економії в Англії.— 147, 151, 153—155, 280, 334—344, 349—350, 354, 356.

Пілат, Понтій (номер близько 37 р.) — римський прокуратор (намісник) Іудеї (26—36).— 70.

Помпей (Гней Помпей Магнус) (106—48 до н. е.) — римський

полководець і державний діяч.— 329.

Прево (Prevost), Гійом (1799—1883) — швейцарський буржуазний економіст, вульгаризатор теорії Рікардо.— 4.

Прудон (Proudhon), П'єр Жозеф (1809—1865) — французький публіцист, економіст і соціолог, ідеолог дрібної буржуазії, один з родоначальників анархізму.— 35, 83, 254, 304, 305, 306.

Р

Рамсей (Ramsay), Джордж (1800—1871) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії.— 5, 74—77, 79.

Редерер (Roederer), П'єр Луї, граф (1754—1835) — французький буржуазний політичний діяч.— 36.

Рейвстон (Ravenstone), Пірсі (номер у 1830 р.) — англійський економіст-рікардіанець, захищав інтереси пролетаріату, противник мальтузіанства.— 5.

Рікардо (Ricardo), Давід (1772—1823) — англійський економіст, визначний представник класичної буржуазної політичної економії.— 4, 31, 42, 44, 52, 53, 59, 60, 63, 68, 69, 76, 77, 124, 149—151, 178, 179, 187, 195, 197—203, 362, 389, 398, 399.

Родбертус-Ягецов (Rodbertus-Jagetzow), Йоганн Карл (1805—1875) — німецький вульгарний економіст і політичний діяч, ідеолог обуржуазненого пруського юнкерства, проповідник реакційних ідей пруського «державного соціалізму».— 4.

Россі (Rossi), Пеллегріно (1787—1848) — італійський вульгарний буржуазний економіст, юрист і політичний діяч; довгий час жив у Франції.— 150, 205, 269—273, 275.

Рошер (Roscher), Вільгельм Георг Фрідріх (1817—1894) — німецький вульгарний економіст, професор Лейпцігського університету

ту, засновник так званої історичної школи в політичній економії.— 369.

С

- Сей* (Say), Жан Батіст (1767—1832) — французький буржуазний економіст, представник вульгарної політичної економії.— 74, 75, 123, 150, 195—198, 204, 209, 242—245, 257, 386.
- Сеніор* (Senior), Нассау Уільям (1790—1864) — англійський вульгарний буржуазний економіст; апологет капіталізму, виступав проти скорочення робочого дня.— 150, 205, 264—269, 365.
- Сімонді* (Sismondi), Жан Шарль Леонар *Сімонді де* (1773—1842) — швейцарський економіст, дрібнобуржуазний критик капіталізму, визначний представник економічного романтизму.— 150, 259, 398.
- Сміт* (Smith), Адам (1723—1790) — англійський економіст, один з визначних представників класичної буржуазної політичної економії.— 3, 4, 11, 13, 18, 19, 31, 32, 33, 34, 40—42, 58—74, 76, 77, 98, 124—130, 132, 134—138, 140—148, 150, 155—160, 173—176, 178, 184, 185, 187, 198, 200, 201, 226, 228—242, 245, 247, 254, 256, 257, 258, 261, 263, 264—267, 268—275, 277, 279—281, 284, 323, 324, 340, 362, 364—390, 398.
- Софокл* (близько 497 — близько 406 до н. е.) — видатний старогрецький драматург, автор класичних трагедій.— 370.
- Спенс* (Spence), Томас (1750—1814) — англійський соціаліст-утопіст, проповідував скасування приватної власності на землю і встановлення аграрного соціалізму.— 364.
- Спенс* (Spence), Уільям (1783—1860) — англійський ентомолог, займався також економічними питаннями.— 364.
- Стірлінг* (Stirling), Патрік Джем (1809 — 1891) — англійський вульгарний економіст.— 4.

Стюарт (Steuart), Джемс (1712—1780) — англійський буржуазний економіст, один з останніх представників меркантилізму.— 3, 9—11, 18, 21, 49.

Т

- Токвіль* (Tocqueville), Алексіс (1805—1859) — французький буржуазний історик і політичний діяч, легітиміст і прихильник конституційної монархії.— 205, 242.
- Торренс* (Togrens), Роберт (1780—1864) — англійський буржуазний економіст; вульгаризатор економічного вчення Рікардо; заперечував застосовність трудової теорії вартості до умов капіталістичного способу виробництва.— 4.
- Тук* (Tooke), Томас (1774—1858) — англійський буржуазний економіст, був близький до класичної школи політичної економії, критик теорії грошей Рікардо; автор багатомоної праці «Історія цін».— 98, 226.
- Тюрго* (Turgot), Анн Робер Жак (1727—1781) — французький економіст і державний діяч; визначний представник школи фізіократів; генеральний контролер фінансів (1774—1776).— 11, 17, 20, 24, 25, 27, 29, 32, 35—37, 324, 339.

У

Уейкфілд (Wakefield), Едуард Гіббон (1796—1862) — англійський державний діяч, економіст, що висунув буржуазну теорію колонізації.— 4, 397.

Ф

- Фер'є* (Ferrier), Франсуа Луї Огюст (1777—1861) — французький вульгарний буржуазний економіст, епігон меркантилізму.— 205, 228, 242, 276.
- Форкад* (Forcade), Ежен (1820—1869) — французький буржуазний публіцист; вульгарний економіст.— 83.

Ц

Цезар (Гай Юлій Цезар) (близько 100—44 до н. е.) — знаменитий римський полководець і державний діяч.— 264.

Ч

Чайлд (Child), Джозая (1630—1699) — англійський економіст-меркантиліст, банкір і купець.— 349.

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847) — англійський протестантський теолог і буржуазний економіст, послідовник Мальтуса.— 276.

Ш

Шекспір (Shakespeare), Вільям (1564—1616) — великий англійський письменник.— 370.

Шербюльє (Cherbuliez), Антуан Елізе (1797—1869) — швейцарський економіст, послідовник Сімонді, який поєднував теорію Сімонді з елементами теорії Рікардо.— 5.

Шіллер (Schiller), Фрідріх (1759—1805) — великий німецький письменник.— 370.

Шмальц (Schmalz), Теодор Антон Генріх (1760—1831) — німецький юрист і економіст, епігон школи фізіократів, крайній реакціонер.— 37, 38, 176—177.

Шторх (Storch), Андрій (Анрі, Генріх) Карлович (1766—1835) — російський економіст, статистик та історик, член Петербурзької Академії наук, епігон класичної буржуазної політичної економії.— 74, 75, 147, 150, 205, 260—263, 268, 269, 274, 276, 391.

Ю

Юм (Hume), Давід (1711—1776) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, агностик; буржуазний історик та економіст, противник меркантилізму, один з ранніх представників кількісної теорії грошей.— 354, 355, 358.

Юнг (Young), Артур (1741—1820) — англійський агроном і буржуазний економіст.— 362, 368.

Юр (Ure), Ендр'ю (1778—1857) — англійський хімік, вульгарний буржуазний економіст, автор низки праць з економіки промисловості.— 373.

ЛІТЕРАТУРНІ І МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ

Адам — за біблійним переказом, перша людина, яку бог створив з глини і яка потім впала у гріх.— 370.

Мойсей Єгипетський — за біблійним переказом, пророк, що визволив стародавніх євреїв від переслідувань єгипетських фараонів.— 264.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ *

- Arnd, K.* Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Naunau, 1845 (*Арнд, К.* Відповідна природі політична економія у протиставленні духові монополій і комунізму, з оглядом літератури, яка стосується цього. Гаунау, 1845).— 18.
- Barton, J.* Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Дж.* Зауваження про обставини, що впливають на становище робітничих класів суспільства. Лондон, 1817).— 127—128.
- Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастіа, Фр.* Безплатність кредиту. Дискусія між паном Фр. Бастіа і паном Прудоном. Париж, 1850).— 305—306.
- Baudeau, N.* Explication du Tableau économique (1767). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846 (*Бодо, Н.* Пояснення Економічної таблиці (1767). У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і
- коментаріями Е. Дера. Частина друга. Париж, 1846).— 313, 361.
- Béardé de l'Abbaye.* Recherches sur les moyens de supprimer les impôts. Amsterdam, 1770 (*Беарде де л'Аббей.* Дослідження про способи скасування податків. Амстердам, 1770).— 367.
- Bellers, J.* Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Беллерс, Дж.* Нариси про бідних, промисловість, торгівлю, колонії й аморальність. Лондон, 1699).— 352.
- Berkley, G.* The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London, 1750 (*Берклі, Дж.* Запитувач. Питання, що подаються на розгляд публіки. Лондон, 1750). Перше видання вийшло в Дубліні в 1735—1737 роках.— 353.
- * *Blanqui, J. A.* Histoire de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jours. In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1839 (*Бланкі, Ж. А.* Історія політичної економії в Європі від античності до наших днів. У збірнику: Курс політичної економії. Брюссель, 1839). Перше видання книги Бланкі вийшло

* У тих випадках, коли не вдалося точно встановити, яким виданням тієї чи іншої праці користувався Маркс, в цьому покажчику наводяться її перше видання.

У квадратні дужки взято виявлені імена авторів книг, які вийшли анонімно. Зірочкою позначено праці, перекладені на російську мову.

- в Парижі в 1837 році.— 32, 34, 35, 147.
- [*Buat, du.*] *Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale.* Tomes I—VI. Londres, 1773 ([*Бюа, дю.*] Елементи політики, або Дослідження справжніх принципів соціальної економії. Томи I—VI. Лондон, 1773).— 362, 363.
- Buchanan, D.* Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh, 1814 (*Б'юкенен, Д.* Зауваження про предмети, трактовані в «Дослідженні про природу і причини багатства народів» д-ра Сміта. Едінбург, 1814).— 266.
- Canard, N. F.* Principes d'économie politique. Paris, 1801 (*Канар, Н. Ф.* Начала політичної економії. Париж, 1801).— 177.
- [*Cantillon, R.*] *Essai sur la nature du commerce en général.* Londres, 1755 ([*Кантільйон, Р.*] Дослідження про природу торгівлі взагалі. Лондон, 1755).— 44.
- [*Cazenove, J.*] *Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth.* London, 1832 ([*Кейзнов, Дж.*] Нариси політичної економії, що являють собою загальнорозумілий і короткий огляд законів, які стосуються виробництва, розподілу і споживання багатства. Лондон, 1832).— 259—260.
- Cazenove, J.* Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy— див. *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy.
- Chalmers, Th.* On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмерс, Т.* Про політичну економію в її зв'язку з моральним станом і моральними перспективами суспільства. Видання друге. Глазго, Едінбург, Дублін і Лондон, 1832). Перше видання вийшло там же в тому ж 1832 році.— 276.
- Considerations on the East-India trade*— див. [*North, D.*] *Considerations upon the East-India trade.*
- Daire, E.* Introduction sur la doctrine des physiocrates. In: *Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire.* Première partie. Paris, 1846 (*Дера, Е.* Вступна стаття про вчення фізіократів. У книзі: *Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера.* Частина перша. Париж, 1846).— 24.
- [*Davenant, Ch.*] *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England, Part I and II.* London, 1698 ([*Давенант, Ч.*] Міркування про суспільні доходи і про торгівлю Англії. Частина I і II. Лондон, 1698).— 152, 153.
- [*Davenant, Ch.*] *An Essay on the East-India trade (1697).* In: *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England, Part II.* London, 1698 ([*Давенант, Ч.*] Нарис про ост-індську торгівлю (1697). У книзі: *Міркування про суспільні доходи і про торгівлю Англії.* Частина II. Лондон, 1698).— 152.
- [*Davenant, Ch.*] *An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade.* London, 1699 ([*Давенант, Ч.*] Нарис про методи, що з достатньою імовірністю забезпечують народові сприятливий торговий баланс. Лондон, 1699).— 151, 152.
- Destutt de Tracy, A. L. C.* *Elémens d'idéologie.* IV-e et V-e parties: *Traité de la volonté et de ses effets.* Paris, 1826 (*Дестют де Трасі, А. Л. К.* Елементи ідеології. Частина IV і V: Трактат про волю і її дії. Париж, 1826). Перше видання вийшло в Парижі в 1815 році. В 1823 році IV частина «Елементів ідеології» вийшла в Парижі окремим виданням під назвою «*Traité d'économie poli-*

- tique» («Трактат з політичної економії»). — 245—248, 250, 251—257, 260.
- Dupont de Nemours, P. S.* De l'origine et des progrès d'une science nouvelle (1767). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дюпон де Немур, П. С.* Про походження та успіхи нової науки (1767). У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина перша. Париж, 1846).— 361.
- Dupont de Nemours, P. S.* Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дюпон де Немур, П. С.* Положення доктора Кене, або Резюме його основних начал соціальної економії. У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина перша. Париж, 1846).— 361.
- An Essay on the East-India trade — див. [*Davenant, Ch.*] An Essay on the East-India trade.
- The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 (Пояснення основних причин багатства народів. Проти деяких неправильних учень д-ра Адама Сміта та інших. Лондон, 1797).— 364—368.
- Ferrier, F. L. A.* Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Ферр'є, Ф. Л. О.* Про уряд з точки зору його взаємодій з торгівлею. Париж, 1805).— 228.
- Forcade, E.* La guerre du socialisme. II: L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: «Revue des deux Mondes», nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848 (*Форкад, Е.* Війна соціалізму. Стаття друга: Революційна і соціальна політична економія. В журналі «Revue des deux Mondes», нова се-
- рія, том XXIV. Париж, 1848).— 83.
- Ganilh, Ch.* Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганіль, Ш.* Про системи політичної економії, про порівняльну цінність їх доктрин і про ту з них, яка здається найбільш сприятливою для зростання багатства. Видання друге. Томи I—II. Париж, 1821). Перше видання вийшло в Парижі в 1809 році.— 155, 177—187, 190, 195—198, 204, 205.
- Ganilh, Ch.* La théorie de l'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1815 (*Ганіль, Ш.* Теорія політичної економії. Томи I—II, Париж, 1815).— 187.
- [*Garnier, G.*] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris, 1796 ([*Гарньє, Ж.*] Короткий виклад основних начал політичної економії. Париж, 1796).— 176.
- **Garnier, G.* Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tome cinquième. Paris, 1802 (*Гарньє, Ж.* Примітки перекладача. У книзі: *Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Новий переклад Жермена Гарньє, з примітками і зауваженнями перекладача. Том п'ятий. Париж, 1802).— 33, 34, 156—161, 172—176, 241.
- **Hobbes, Th.* Leviathan, or the Matter, form, and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil (1651). In: The English works of Thomas Hobbes; now first collected and edited by Molesworth. Vol. III. London, 1839 (*Гоббс, Т.* Левіафан, або Матерія, форма і влада держави, церковної і цивільної (1651). У книзі: Англійські твори Томаса Гоббса,

- вперше зібрані і видані Молсуорт-том. Том III. Лондон, 1839).— 333, 345.
- * *Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Годскін, Т.* Народна політична економія. Чотири лекції, прочитані в Лондонській робітничій школі. Лондон, 1827).— 59—60, 389.
- * *Hume, D.* Of commerce (1752). In: *Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1764 (*Юм, Д.* Про торгівлю (1752). У книзі: *Юм, Д.* Нариси і трактати з різних питань. У двох томах. Том I, що містить моральні, політичні і літературні нариси. Нове видання. Лондон, 1764).— 354.
- * *Hume, D.* Of interest (1752). In: *Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1764 (*Юм, Д.* Про процент (1752). У книзі: *Юм, Д.* Нариси і трактати з різних питань. У двох томах. Том I, що містить моральні, політичні і літературні нариси. Нове видання. Лондон, 1764).— 354—356.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Дослідження принципів, які недавно обстоювалися паном Мальтусом, щодо природи попиту і необхідності споживання; з цих принципів робиться висновок, що податки й утримання непродуктивних споживачів можуть сприяти зростанню багатства. Лондон, 1821).— 31, 259.
- * *Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 (*Джонс, Р.* Нарис про розподіл багатства і про джерела податків. Частина I: Рента. Лондон, 1831).— 18.
- * *Lauderdale, J.* An Inquiry into the nature and origin of public wealth, and into the means and causes of its increase. Edinburgh and London, 1804 (*Лодердаль, Дж.* Дослідження про природу і походження національного багатства і про способи та причини його збільшення. Единбург і Лондон, 1804).— 240.
- * *Lauderdale, J.* Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accroissement. Traduit de l'anglais par E. Lagetie de Lavaïsse. Paris, 1808 (*Лодердаль, Дж.* Дослідження про природу і походження національного багатства і про способи та причини його збільшення. Переклад з англійської Е. Лажанті де Лавайсса. Париж, 1808).— 64, 240, 242.
- [*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 ([*Ленге, Н.*] Теорія цивільних законів, або Основні начала суспільства. Томи I—II. Лондон, 1767).— 325—330.
- Locke, J.* Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money (1691). In: The Works of John Locke. Folio edition, 1740. Vol. II (*Локк, Дж.* Деякі міркування про наслідки зниження процента і підвищення вартості грошей державою (1691). У книзі: Твори Джона Локка. Видання ін-фолио 1740 року, том II).— 344, 347, 348.
- * *Locke, J.* Two treatises of government (1690). In: The Works of John Locke, in four volumes. The 7th edition. Vol. II. London, 1768 (*Локк, Дж.* Два трактати про державне правління (1690).

- У книзі: Твори Джона Локка, в чотирьох томах. Видання сьоме. Том II. Лондон, 1768).— 345—347.
- Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. A new edition with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Мальтус, Т. Р.* Визначення в політичній економії. Нове видання, з передмовою, примітками і додатковими увагами Джона Кейзнова. Лондон, 1853).— 45.
- * *Malthus, Th. R.* Essai sur le principe de population. Traduit de l'anglais sur la 5-ème édition par Pierre et Guillaume Prévost. 3-ème édition française. Tomes I—IV. Paris et Genève, 1836 (*Мальтус, Т. Р.* Нарис про закон народонаселення. Переклад П'єра і Гійома Прєво з 5-го англійського видання. Третє французьке видання. Томи I—IV. Париж і Женева, 1836).— 250.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Мальтус, Т. Р.* Начала політичної економії, розглянуті з погляду їх практичного застосування. Видання друге, із значними доповненнями з власного рукопису автора і з короткою біографією автора. Лондон, 1836).— 130.
- [*Mandeville, B.*] The Fable of the bees, or Private vices publick benefits. 5th edition. London, 1728 ([*Мандевіль, Б.*] Байка про бджіл, або Приватні пороки — громадські вигоди. Видання п'яте. Лондон, 1728). Перше видання вийшло в Лондоні 1705 року.— 149, 370.
- * *Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Зли-
- денність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона. Париж — Брюссель, 1847).— 45.
- * *Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 41, 124, 147, 280, 303, 321, 322, 371.
- [*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London, 1750 ([*Массі, Дж.*] Дослідження про причини, які визначають природну норму процента; де розглядаються погляди сэра Уільяма Петті і пана Локка в цьому питанні. Лондон, 1750).— 354, 356—358.
- [*Mercier de la Rivière, P. P.*] L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Tomes I—II. Londres et Paris, 1767 ([*Мєрсьє де ля Рив'єр, П. П.*] Природний і суттєвий порядок політичних суспільств. Томи I—II. Лондон і Париж, 1767).— 33, 36.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мілл, Дж. Ст.* Нариси про деякі нерозв'язані питання політичної економії. Лондон, 1844).— 155.
- * [*Montesquieu, Ch.*] De l'esprit des loix. Genève, 1748 ([*Монтеск'є, Ш.*] Про дух законів. Женева, 1748).— 278.
- * *Necker, J.* De l'administration des finances de la France (1784). In: Oeuvres de Necker. Tome deuxième. Lausanne et Paris, 1789 (*Неккер, Ж.* Про управління фінансів Франції (1784). У книзі: Твори Неккера. Том другий. Лозанна і Париж, 1789).— 282—284.
- Necker, J.* Sur la législation et le commerce des grains (1775). In: Oeuvres de Necker. Tome quatrième. Lausanne, 1786 (*Неккер, Ж.* Про законодавство і торгівлю

- хлібом (1775). У книзі: Твори Неккера. Том четвертий. Лозанна, 1786).— 282, 284, 285.
- [*North, D.*] Considerations upon the East-India trade. London, 1701 ([*Норс, Д.*] Міркування про остиндську торгівлю. Лондон, 1701).— 152.
- *[*North, D.*] Discourses upon trade. London, 1691 ([*Норс, Д.*] Міркування про торгівлю. Лондон, 1691).— 344, 349—352.
- Outlines of political economy— див. [*Cazenove, J.*] Outlines of political economy.
- Paley, W.* The Principles of moral and political philosophy. London, 1785 (*Пейлі, У.* Начала моральної і політичної філософії. Лондон, 1785).— 260.
- Paoletti, F.* I veri mezzi di render felici le società (1772). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XX. Milano, 1804 (*Паолетті, Ф.* Дійсні засоби щоб зробити суспільства щасливими (1772). У виданні: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том XX. Мілан, 1804).— 30.
- **Petty, W.* An Essay concerning the multiplication of mankind (1682). In: *Petty, W.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Петті, У.* Нарис про збільшення чисельності роду людського (1682). У книзі: *Петті, У.* Нариси з галузі політичної арифметики. Лондон, 1699).— 342.
- **Petty, W.* The Political anatomy of Ireland (1672). To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Петті, У.* Політична анатомія Ірландії (1672). З додатком: Слово, якого досить для розуміючого. Лондон, 1691).— 342—344.
- **Petty, W.* Political arithmetick (1676). In: *Petty, W.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Петті, У.* Політична арифметика (1676). У книзі: *Петті, У.* Нариси з галузі політичної арифметики. Лондон, 1699).— 147, 153—155.
- **Petty, W.* Quantulumcumque concerning money, 1682. London, printed in the year 1695 (*Петті, У.* Дещо про гроші, 1682. Лондон, надруковано в 1695 році).— 343, 344.
- *[*Petty, W.*] A Treatise of taxes and contributions. London, 1662 ([*Петті, У.*] Трактат про податки і збори. Лондон, 1662).— 155, 342, 344.
- **Idem.* London, 1667 (*Те саме.* Лондон, 1667).— 334—338, 340—343.
- **Idem.* London, 1679 (*Те саме.* Лондон, 1679).— 154.
- **Petty, W.* Verbum sapienti (1665). In: *Petty, W.* The Political anatomy of Ireland. London, 1691 (*Петті, У.* Слово, якого досить для розуміючого (1665). У книзі: *Петті, У.* Політична анатомія Ірландії. Лондон, 1691).— 342, 343.
- Physiocrates.* Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Paris, 1846 — див. *Baudeau.* Explication..., *Daire.* Introduction..., *Dupont de Nemours.* De l'origine..., *Dupont de Nemours.* Maximes..., *Quesnay.* Analyse..., *Quesnay.* Dialogues..., *Quesnay.* Maximes...
- Physiocratie, ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain.* Recueil [d'oeuvres de Quesnay] publié par Du Pont. Leyde et Paris, 1767 (*Фізіократія, або Природний устрій управління, найкориснішого для роду людського.* Збірник [праць Кене], виданий Дюпоном. Лейден і Париж, 1767).— 205.
- Proudhon, P. J.* Gratuité du crédit— див. *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.
- **Proudhon, P. J.* Qu' est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон, П. Ж.* Що таке власність? або Дослідження про принцип права і влади. Париж, 1840).— 83.

- Proudhon, P. J.* Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tomes I—II. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів. Томи I—II. Париж, 1846).— 35.
- **Quesnay, F.* Analyse du Tableau économique (1766). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Аналіз Економічної таблиці (1766). У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина перша. Париж, 1846).— 24, 359.
- **Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans (1766). Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N. Sur les travaux des artisans. Second dialogue. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Діалоги про торгівлю і про працю ремісників (1766). Про торгівлю. Діалог перший між паном Г. і паном Н. Про працю ремісників. Діалог другий.— У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина перша. Париж, 1846).— 361.
- **Quesnay, F.* Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole (1758). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Загальні принципи економічної політики землеробської держави (1758). У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина перша. Париж, 1846).— 35, 36.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Дослідження про розподіл багатства. Единбург, 1836).— 76, 77, 79, 80.
- Return to an address of the Honourable The House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be printed, 11 February 1862 (Звіт, поданий на запит високоповажної палати громад від 24 квітня 1861 року. Надруковано за розпорядженням палати громад від 11 лютого 1862 року).— 175.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. 2nd edition. London, 1819 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Видання друге. Лондон, 1819). Перше видання вийшло в Лондоні в 1817 році.— 31.
- **Idem.* 3d edition. London, 1821 (*Те саме.* Видання третє. Лондон, 1821).— 150, 151, 201—202, 362.
- Ricardo, D.* Des principes de l'économie politique et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constanccio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—II. Paris, 1819 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Переклад з англійської Констанцією, з пояснювальними і критичними примітками Ж. Б. Сея. Томи I—II. Париж, 1819).— 195—198, 200—201.
- Rossi, P.* Cours d'économie politique. Année 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Россі, П.* Курс політичної економії. Читаний у 1836/37 році (Містять в собі обидва томи паризького видання). У збірнику: Курс політичної економії. Брюссель, 1843). Перше видання книги Россі вийшло в Парижі в двох томах у 1840—1841 роках.— 269—275.
- Say, J. B.* Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris — Londres, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Листи панові Мальтусу з різних питань політичної економії, особливо про причини загального застою в торгівлі. Париж — Лондон, 1820).— 209.

- **Say, J. B. Traité d'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1803 (Сей, Ж. Б. Трактат з політичної економії. Томи I—II. Париж, 1803).— 204, 242.*
- **Idem. Troisième édition. Tomes I—II. Paris, 1817 (Те саме. Видання третє. Томи I—II. Париж, 1817).— 74, 123, 242—244.*
- Schmalz, Th. A. H. Economie politique. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tomes I—II. Paris, 1826 (Шмальц, Т. А. Г. Політична економія. Переклад з німецької Анрі Жуффруа. Томи I—II. Париж, 1826). Німецьке видання вийшло в Берліні 1818 року.— 37, 38, 176, 177.*
- Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons éditées et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-те Jean Arrivabene. Paris, 1836 (Сеніор, Н. У. Основні начала політичної економії, взяті графом Жаном Арривабене з лекцій пана Н. У. Сеніора, як виданих, так і невиданих. Париж, 1836).— 264—268.*
- **Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (Сисмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де. Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення. Видання друге. Томи I—II. Париж, 1827). Перше видання вийшло в Парижі 1819 року.— 150, 259.*
- **Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (Сміт, А. Дослідження про природу і причини багатства народів. У двох томах. Лондон, 1776).— 11, 31, 58—59, 69, 173.*
- **Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch. In four volumes. Edinburgh and London, 1828 (Сміт, А. Дослідження про природу і причини багатства народів. З біографією автора, вступною статтею, примітками і додатковими міркуваннями МакКуллоха. У чотирьох томах. Едінбург і Лондон, 1828).— 40, 41, 54, 56, 129, 132—134, 277, 280.*
- **Smith, A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (Сміт, А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Новий переклад Жермена Гарньє, з примітками і увагами перекладача. Томи I—IV. Париж, 1802).— 40, 42, 44—50, 52—55, 61—63, 65, 66, 69—74, 97—98, 135—137, 141—144, 146, 228—230, 232, 234—242, 256—257, 279, 323—324.*
- Spence, W. Britain independent of commerce. London, 1807 (Спенс, У. Британія не залежить від торгівлі. Лондон, 1807).— 364.*
- Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In two volumes. London, 1767 (Стюарт, Дж. Дослідження про начала політичної економії. У двох томах. Лондон, 1767).— 11.*
- Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son, in six volumes. Vol. I. London, 1805 (Стюарт, Дж. Дослідження про начала політичної економії. У книзі: Твори сера Джеймса Стюарта, зібрані його сином генералом сером Джеймсом Стюартом, в шести томах. Том I. Лондон, 1805).— 9—10.*
- Idem. Vol. III. London, 1805 (Те саме. Том III. Лондон, 1805).— 11.*
- Storch, H. Considérations sur la nature du revenu national (tome V du «Cours d'économie politique»). Paris, 1824 (Шторх, А.*

- Міркування про природу національного доходу (том V «Курсу політичної економії»). Париж, 1824).— 75—76.
- **Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—VI. St.-Petersbourg, 1815 (*Шторх, А.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. Томи I—VI. С.-Петербург, 1815).— 391.
- Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 (*Шторх, А.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. З пояснювальними і критичними примітками Ж. Б. Сея. Томи I—IV. Париж, 1823).— 260—264.
- **Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de Turgot. Nouvelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844 (*Тюрго.* Міркування про створення і розподіл багатств (1766). У книзі: Твори Тюрго. Нове видання Е. Дера. Том перший. Париж, 1844).— 11, 24—29, 32, 35.
- **Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica (1771). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Веррі, П.* Міркування про політичну економію (1771). У виданні: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том XV. Мілан, 1804).— 30, 38, 39.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

- «*Revue des deux Mondes*» («Огляд Старого і Нового світу»), Париж, нова серія, том XXIV, 1848.— 83.

ТВОРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Вергілій.* Епіграма.— 200.
- Вольтер.* Генріада.— 262.
- Гомер.* Іліада.— 262, 275.
- Горацій.* Послання.— 149, 245.
- Лессінг.* Гамбурзька драматургія.— 262.
- Мандевіль.* Байка про бджіл.— 149, 370.
- Мільтон.* Втрачений рай.— 384.
- Мюльнер.* Провина.— 370.
- Софокл.* Едіп.— 370.
- Шекспір.* Річард III.— 370.
- Шіллер.* Розбійники.— 370.

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ*

- Бланки, А.* История политической экономии в Европе с древнейшего до настоящего времени с приложением критической библиографии политической экономии. С четвертого издания (1860), исправленного и снабженного примечаниями, перевел П. А. Биби-ков. Тома I—II. Спб., 1869.
- Верри.* Политическая экономия, или О государственном хозяйстве. Переведено с французского, а на французский с итальянского, с седьмого издания. Спб., 1810.
- **Гоббс, Т.* Левнафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М., 1936.
- **Годскин, Т.* Сочинения. М., 1938.
- **Джонс, Р.* Экономические сочинения. Перевод с английского. Соц-экгиз. Ленинградское отделение, 1937.
- **Кенз, Ф.* Избранные экономические произведения. М., 1960.
- Лаудердаль* (в цьому виданні: *Лодердаль*). О народном благосостоянии. Перевод Я. Ляпина. Спб., 1811.
- Локк, Д.* О государственном правлении (у книзі: *Д. Локк.* Избранные философские произведения в двух томах. Том II. М., 1960).
- Мальтус, Т. Р.* Опыт о законе народонаселения. Перевел П. А. Биби-ков. Тома I—II. Спб., 1868.
- Мальтус, Т. Р.* Опыт закона о народонаселении. Перевод И. А. Вернера. М., 1895 (переклад із скороченнями).
- Монтескьє.* О духе законов (у книзі: *Ш. Монтескьє.* Избранные произведения. М., 1955).
- Неккер.* Об управлении государственных доходов Французского королевства. Спб., 1786.
- Норс, Д.* Очерки о торговле (у збір-шкку: Меркантилизм. Под редакцией и со вступительной статьей И. С. Плотникова. Л., 1935).
- **Петти, В.* Экономические и статистические работы. Перевод под редакцией М. Смит. М., 1940.
- Прудон, П. Ж.* Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти. Перевод Е. и И. Леонтьевых. М., 1919.
- **Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).
- **Сисмонди, Ж. Симонд де.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении

* Цей покажчик містить у собі тільки останні з наявних російських перекладів цитованих і згадуваних Марксом книг. Проте для праць, які останнього разу були видані в скороченому вигляді, зроблено виняток. В цьому випадку наводиться також і попередній, більш повний переклад.

Зрочкою позначено ті російські видання, на які в тексті тома, у квадратних дужках, дано посилання з зазначенням сторінок цих видань. Ці посилання даються також і в тих випадках, коли наведений у тексті тома російський переклад цитованих Марксом місць відрізняється від тексту відповідних російських видань.

- к народонаселению. Тома I—II. М., 1937.
- Смит, А.* Исследования о природе и причинах богатства народов. С примечаниями Бентама, Бланки, Буханана, Гарнье, Мак-Куллоха, Мальтуса, Милля, Рикардо, Сэя, Сисмонди и Тюрго. Перевел П. А. Влбиков. Тома I—III. Спб., 1866.
- **Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Тома I—II. М.—Л., 1935.
- Сэй, Ж. Б.* (в цьому виданні: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каме-
нецкой. М., 1896 (переклад окремих розділів).
- Тюрго, А. Р.* Избранные экономические произведения. М., 1961.
- Шторх, Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие. Перевод с французского с биографическим очерком автора, под редакцией и с заметками д-ра И. В. Вернадского. Том I. Спб., 1881.
- Юм, Д.* Опыты [О торговле, О деньгах, О проценте, О торговом балансе, О зависти в торговле, О налогах]. Перевод М. О. Гершензона. М., 1896.

ЗМІСТ

Передмова..... VII—XXVII

ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

(IV ТОМ «КАПІТАЛУ»)

Частина перша

[ЗМІСТ РУКОПИСУ «ТЕОРІЙ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ»].....	3—5
[ЗАГАЛЬНЕ ЗАУВАЖЕННЯ].....	6
[Розділ перший] СЕР ДЖЕМС СТЮАРТ [Розрізнення між «прибутком від відчуження» і позитивним збільшенням багатства]	9—11
[Розділ другий] ФІЗІОКРАТИ.....	12—39
[1] Перенесення питання про походження додаткової вартості із сфери обігу в сферу виробництва. Погляд на земельну ренту як на єдину форму додаткової вартості].....	12—19
[2] Суперечності в системі фізіократів: феодальне обличчя системи і її буржуазна суть; двоїстість у трактуванні додаткової вартості].....	20—24
[3] Кене про три класи суспільства. Дальший розвиток фізіократичної теорії у Тюрго: елементи глибокого аналізу капіталістичних відносин].....	24—30
[4] Змішання вартості з речовиною природи (Паолетті)].....	30
[5] Елементи фізіократичної теорії в Адама Сміта].....	31—34
[6] Фізіократи як прихильники великого капіталістичного землеробства].....	34—36

[7] Суперечності в політичних поглядах фізіократів. Фізіократи і французька революція]	36—37
[8] Вульгаризація фізіократичного вчення у пруського реакціонера Шмальца].....	37—38
[9] Рання критика фізіократичного передсуду в питанні про землеробство (Веррі)].....	38—39
[Розділ третій] АДАМ СМІТ.....	40—124
[1] Два різні визначення вартості у Сміта: визначення вартості кількістю затраченої праці, що міститься в товарі, і визначення її кількістю живої праці, що купується в обмін на цей товар].....	40—48
[2] Загальна концепція додаткової вартості у Сміта. Погляд на прибуток, земельну ренту і процент як на відрахування з продукту праці робітника].....	48—56
[3] Поширення Смітом поняття додаткової вартості на всі сфери суспільної праці].....	56—57
[4] Нерозуміння Смітом специфічного діяння закону вартості в обміні між капіталом і найманою працею].....	57—60
[5] Змішання у Сміта додаткової вартості з прибутком. Вульгарний елемент в теорії Сміта]	60—64
[6] Помилковий погляд Сміта на прибуток, земельну ренту і заробітну плату як на джерела вартості].....	64—66
[7] Двоїстість у поглядах Сміта на співвідношення між вартістю і доходами. Порочне коло в смітівській концепції «природної ціни» як суми заробітної плати, прибутку і ренти].....	66—69
[8] Помилка Сміта, який зводив усю вартість суспільного продукту до доходів. Суперечності в поглядах Сміта на валовий і чистий доход].....	69—74
[9] Сей як вульгаризатор теорії Сміта. Ототожнення суспільного валового продукту з суспільним доходом у Сея. Спроби їх розрізнення у Шторха і Рамсея].....	74—78
[10] Дослідження того, як це можливо, що річний прибуток і річна заробітна плата купують вироблені за рік товари, які, крім прибутку і заробітної плати, містять ще й постійний капітал.....	78—124
[а) Неможливість заміщення постійного капіталу виробників предметів споживання шляхом обміну серед цих виробників].....	78—97
[б) Неможливість заміщення всього суспільного постійного капіталу шляхом обміну між виробниками предметів споживання і виробниками засобів виробництва].....	97—111
[в) Обмін капіталу на капітал серед виробників засобів виробництва. Вироблений за рік продукт праці і продукт знов доданої у цьому році праці].....	111—124

[11] Додатки: плутанина у Сміта в питанні про міру вартості; загальний характер суперечностей Сміта].....	124
[Розділ четвертий] ТЕОРІЇ ПРО ПРОДУКТИВНУ І НЕПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ.....	125—281
[1] Продуктивна праця при капіталізмі як праця, що створює додаткову вартість].....	125—126
[2] Постановка питання про продуктивну працю у фізіократів і в меркантилістів].....	126—128
[3] Двоїстість смітівської концепції продуктивної праці. Перше трактування питання: погляд на продуктивну працю як на працю, що обмінюється на капітал].....	128—133
[4] Друге трактування питання у Сміта: продуктивна праця як праця, що уречевлюється в товарі].....	133—147
[5] Процес вульгаризації буржуазної політичної економії в питанні про продуктивну працю].....	147—150
[6] Прихильники поглядів Сміта в питанні про продуктивну працю. До історії питання].....	150—155
[а] Прихильники першого трактування: Рікардо, Сімонді].....	150—151
[б] Ранні спроби розрізнити продуктивну і непродуктивну працю (Давенант, Петті)].....	151—155
[в] Прихильник другого смітівського трактування продуктивної праці — Джон Стюарт Мілль].....	155
[7] Жермен Гарньє [Вульгаризація теорій Сміта і фізіократів].....	156—177
[а] Змішання праці, що обмінюється на капітал, з працею, що обмінюється на доход. Хибна концепція заміщення всього капіталу доходами споживачів].....	156—161
[б] До питання про заміщення постійного капіталу в процесі обміну капіталу на капітал].....	161—172
[в] Вульгарні передпосилки полеміки Гарньє проти Сміта. Повернення Гарньє до фізіократичних уявлень. Крок назад в порівнянні з фізіократами: погляд на споживання непродуктивних працівників як на джерело виробництва].....	172—177
[8] Шарль Ганіль [Меркантилістський погляд на обмін і мінову вартість. Підведення всієї праці, що дістає оплату, під поняття продуктивної праці].....	177—187
[9] Ганіль і Рікардо про «чистий доход». Ганіль як прихильник зменшення продуктивного населення; Рікардо як прихильник нагромадження капіталу і зростання продуктивних сил].....	187—205
[10] Обмін доходу і капіталу [Заміщення всієї маси річного продукту при простому відтворенні: а) обмін доходу на доход; б) обмін доходу на капітал; в) обмін капіталу на капітал].....	205—227

[11] Фер'є [Протекціоністський характер полеміки Фер'є проти теорії Сміта про продуктивну працю і нагромадження капіталу. Плутанина у Сміта в питанні про нагромадження. Вульгарний елемент у поглядах Сміта на «продуктивних працівників»].....	228—240
[12] Граф Лодердель [Апологетичний погляд на пануючі класи як на представників найважливіших видів продуктивної праці].....	240—242
[13] Концепція «нематеріальних продуктів» у Сея. Виправдання нестримного зростання непродуктивної праці].....	242—245
[14] Граф Дестют де Трасі [Вульгарна концепція походження прибутку. Проголошення «діяльних капіталістів» єдиними продуктивними працівниками у найточнішому значенні слова].....	245—257
[15] Загальна характеристика полеміки проти смітівського розрізнення між продуктивною і непродуктивною працею. Апологетичний погляд на непродуктивне споживання як на необхідний стимул до виробництва].....	257—260
[16] Анрі Шторх [Антиісторичний підхід до проблеми взаємовідношення між матеріальним і духовним виробництвом. Концепція «нематеріальної праці», виконуваної пануючим класом].....	260—264
[17] Нассау Сеніор [Проголошення всіх корисних для буржуазії функцій продуктивними. Плазування перед буржуазією і буржуазною державою].....	264—269
[18] П. Россі [Ігнорування суспільної форми економічних явищ. Вульгарна концепція «збереження праці» непродуктивними працівниками].....	269—276
[19] Апологія марнотратності багатих у мальтузіанця Чалмерса].....	276—277
[20] Підсумкові зауваження про Адама Сміта і про його погляди на продуктивну і непродуктивну працю].....	277—281
[Розділ п'ятий] НЕККЕР [Спроба зобразити протилежність класів при капіталізмі як протилежність між бідністю і багатством].....	282—285
[Розділ шостий] ЕКОНОМІЧНА ТАБЛИЦЯ КЕНЕ (ВІДСТУП).....	286—324
[1] Спроба Кене зобразити процес відтворення й обігу сукупного капіталу].....	286—287
[2] Обіг між фермерами і земельними власниками. Повернення грошей до фермерів, яке не виражає відтворення].....	287—294
[3] До питання про грошовий обіг між капіталістом і робітником].....	294—308
[а) Безглуздість погляду на заробітну плату як на аванс капіталіста робітникові. Буржуазне уявлення про прибуток як про премію за ризик].....	294—301

[6] Купівля робітником товарів у капіталіста. Зворотний приплив грошей, який не виражає відтворення].....	301—308
[4] Обіг між фермерами і промисловцями в «Економічній таблиці»].....	309—313
[5] Обіг товарів і обіг грошей в «Економічній таблиці». Різні випадки повернення грошей до вихідного пункту].....	313—323
[6] Значення «Економічної таблиці» в історії політичної економії].....	323—324
[Розділ сьомий] ЛЕНГЕ [Рання критика буржуазно-ліберального погляду на «свободу» робітника].....	325—330

ДОДАТКИ

[1] Гоббс про працю, про вартість і про економічну роль науки]	333
[2] З галузі історії: Петті [Негативне ставлення до непродуктивних професій. Зародки трудової теорії вартості. Спроба пояснити на основі теорії вартості заробітну плату, земельну ренту, ціну землі і процент].....	334—343
[3] Петті, сер Дадлі Норс, Локк.....	344
[4] Локк [Трактування ренти і процента з погляду буржуазної теорії природного права].....	345—348
[5] Норс [Гроші як капітал. Зростання торгівлі як причина зниження процента].....	349—352
[6] Берклі про трудову діяльність як джерело багатства].....	353
[7] Юм і Массі.....	354—358
[а] Питання про процент у Массі і Юма].....	354
[б] Юм. Падіння прибутку і процента у зв'язку із зростанням торгівлі і промисловості].....	354—356
[в] Массі. Процент як частина прибутку. Пояснення висоти процента рівнем прибутку].....	356—358
[г] Висновок].....	358
[8] Додатки до розділів про фізіократів].....	359—361
[а] Додаткові зауваження про «Економічну таблицю». Помилкові передпосилки Кене].....	359—360
[б] Часткове повернення окремих фізіократів до меркантилістських уявлень. Вимога свободи конкуренції у фізіократів].....	360—361
[в] Первісне формулювання неможливості збільшення вартості в обміні]	361
[9] Вихваляння землевласницької аристократії в епігона фізіократів графа дю Бюа].....	362—363
[10] Полеміка проти землевласницької аристократії з точки зору фізіократів (анонімний англійський автор)].....	364—368

[11] Апологетична концепція продуктивності всіх професій].....	369—370
[12] Продуктивність капіталу. Продуктивна і непродуктивна праця.....	371—396
[а] Продуктивність капіталу як капіталістичний вираз продуктивної сили суспільної праці].....	371—375
[б] Продуктивна праця в системі капіталістичного виробництва].....	375—379
[в] Два істотно різні моменти в обміні між капіталом і працею].....	379—382
[г] Специфічна споживна вартість продуктивної праці для капіталу].....	382—384
[д] Непродуктивна праця як праця, що постачає послуги. Купівля послуг в умовах капіталізму. Вульгарний погляд на відношення між капіталом і працею як на обмін послуг].....	384—389
[е] Праця ремісників і селян у капіталістичному суспільстві].....	390—392
[є] Додаткова характеристика продуктивної праці як праці, що уречевлюється в матеріальному багатстві].....	392—393
[ж] Прояви капіталізму в галузі нематеріального виробництва].....	393—394
[з] Проблема продуктивної праці під кутом зору процесу матеріального виробництва в цілому].....	394—395
[и] Транспортна промисловість як одна із сфер матеріального виробництва. Продуктивна праця в транспортній промисловості].....	395—396
[13] Намітки планів I і III частин «Капіталу»].....	397—399
[а] План I частини, або I відділу, «Капіталу»].....	397
[б] План III частини, або III відділу, «Капіталу»].....	398
[в] План 2-го розділу III частини «Капіталу»].....	398—399
<i>Примітки</i>	403—423
<i>Показчик імен</i>	424—430
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури</i>	431—439
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг</i>	440—441

ІЛЮСТРАЦІЇ

Перша сторінка рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» (початок VI зошита рукопису 1861—1863 років)	7
Сторінка рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» з поправкою Ф. Енгельса (в кінці сторінки)	15
Сторінка рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» з зображенням схеми «Економічної таблиці» Рене	289
Читальний зал Британського музею в Лондоні, де Маркс працював над «Теоріями додаткової вартості» (з англійської гравюри середини XIX століття)	між 360—361

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения, т. 26, ч. I

Политиздат Украины

(На украинском языке)

Здано на виробництво 27/XI 1964 р.

Підписано до друку 2/IV 1965 р.

Формат 60×92¹/₈. Фів.-друк. арк. 29³/₄+1 вкл.

Обл.-вид. арк. 33,1+1 вкл. Зам. № 706.

Тираж 10 000. Ціна 1 крб.

Видавництво політичної літератури України.

Київ, Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика

Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
вул. Воровського, 24.

4

ПОСЛЕДНИЕ СЛОВА

1965